

કવિતા અને સાહિત્ય.

વૌદ્યુમ ઉ.

(નિબંધ અને આખ્યાન.)

અ. જ. સોનાઈડી,

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય

[ગુજરાતી કૉપીરાઈટ વિભાગ]

અનુક્રમાંક ૧૪૩૦૩ વર્ગીક

પુસ્તકનું નામ કાવ્યતા અને સાહિત્ય

વિષય ૬ - ૧૧

સર રમણભાઈ મધમાળા અં. ૧.

કવિતા અને સાહિત્ય.

વૌદ્યુમ ૩

(નિબંધ અને વ્યાખ્યાન.)

કર્તા

સર રમણભાઈ મહીપતરામ નીલકંઠ.

પ્રકાશક,

ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટી તરફથી

હીરાલાલ ત્રીભોવનદાસ પારેખ, બી. એ;

આસિ. સેક્રેટરી, અમદાવાદ.

આવૃત્તિ પહેલી.

સને ૧૯૨૮.

પ્રત ૨૦૦૦

સંવત ૧૯૮૪.

કિંમત રૂપિયા બે.

ગુજરાત વિધાપીઠ ગ્રંથાલય
અમદાવાદ
ગુજરાતી કોપીગ્રાહ્ય સંગ્રહ

૬-૨૧

અમદાવાદ, સલાપોસ રોડ,
શ્રી હાયમંડ ન્યુબિલી પ્રિન્ટિંગ પ્રેસમાં
પરીખ દેવીદાસ હગનલાલે છાપ્યું.

સ્મરણાંક.

વિચાર પ્રદેશમાં અને લેખનકળામાં જેમણે કૃપા કરી

મને પ્રવેશ કરાવ્યો તે પૂજ્ય પિતાના સ્મરણથી

આ પુસ્તક અંકિત કરું છું. મારી કૃતજ્ઞતા

પુણ્યધામના નિવાસમાં તેમની

સેવાકારિણી થાઓ એવી

મારી ઉત્કંઠા છે.

સર રમણભાઈ રમારક ગ્રંથમાળાનો

શિષ્યોદ્ધાત.

ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટીની અસાધારણ સામાન્ય સભા તા. ૨૦ મી માર્ચ ૧૯૨૮ ને મંગળવારે મળેલી તેમાં નીચે મુજબ ઠરાવ પસાર થયો હતો:—

ઠરાવ

“ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટીની આ અસાધારણ સામાન્ય સભા સર રમણભાઈ મહીપતરામ નીલકંઠ, નામદના દુઃખદાયક અવસાનની બારે ખેદ સાથે નોંધ લે છે. છેક સન ૧૮૬૦ થી સોસાયટી સાથે મેનેજીંગ કમિટીના સભ્ય તરીકે એમનો સંબંધ જોડાયો હતો અને સન ૧૯૧૨ માં તેઓ તેના આંતરરી સેક્રેટરી નિભાયા હતા. આ પ્રમાણે સોસાયટી સાથેના એમનો સંબંધ લાંબા સમયનો અને ગાઢ હતો અને સ્વ. મહીપતરામના સમયથી ચાલતો આવે છે. એ સેવાકાર્યમાં એમણે પોતાનો આટલો બધો સમય આપ્યો છે અને તે પાછળ એટલો પરિશ્રમ ઉઠાવ્યો છે, કે જેનું મૂલ્ય થાય એમ નથી. એવી એમની એ અપૂર્વ અને કીમતી સેવાની ચત્કિચિત્ કદર કરવા આ સભા ઠરાવ કરે છે કે સોસાયટીએ પોતાના ફંડમાંથી એમના નામનું રૂ. ૫૦૦૦) નું એક જૂડું રમારક સ્થાપવું અને એ ફંડના વ્યાજમાંથી નીચે પ્રમાણે વ્યવસ્થા કરવી:—

૧ મુખ્યાલય યુનિવર્સિટીની બી. એ; ની પરીક્ષામાં ઐત્તિક વિષય તરીકે ગુજરાતી આર્નસ્ટ કોર્સ લખ જે વિદ્યાર્થી ઉપર નંબરે પાસ થાય તેને સર રમણભાઈ સુવર્ણચંદ્રક દર વર્ષે આપવો.

૨ સર રમણુભાઈના જીવન વિષે માહિતી આપતા લેખો, - સ્મરણો, નોંધ, પત્રો વગેરે એમના મિત્રો, સંબંધીઓ અને પ્રશંસકો પાસે લખાવી મેળવી, તે સંગ્રહ એક સ્મારક ગ્રંથ રૂપે બહાર પાડવો.

૩. પ્રતિ વર્ષ સુવર્ણયાંદનો ખર્ચ બાદ જતાં વ્યાજની રકમ બચત રહે અને એકઠી થાય તેમાંથી વખતોવખત સાહિત્ય, ભાષાશાસ્ત્ર, ઇતિહાસ અને સમાજ સુધારાના વિષયને લગતાં પુસ્તકો 'સર રમણુભાઈ ગ્રંથમાળા' એ નામે લખાવી પ્રસિદ્ધ કરવાં."

તદનુસાર એમના જ આ લેખ સંગ્રહથી સર રમણુભાઈ ગ્રંથમાળાની શરૂઆત કરવાનું યોગ્ય વિચાર્યું છે.

અમદાવાદ.
તા. ૨૧-૯-૧૯૨૮. }

આસિ. સેક્રેટરી.

નિવેદન.

પ્રસ્તુત પુસ્તકમાંના લેખોની પસંદગી સર રમણભાઈની હયાતિમાં જ, એમની સૂચના મુજબ કરેલી. શોચનીય વાત એ છે કે એમના આ નિબંધો અને વ્યાખ્યાનોનો સંગ્રહ પુસ્તક રૂપે જૂદો પ્રસિદ્ધ થાય તે પૂર્વે તેઓ દેવલોક પામ્યા છે.

પહેલાં બે પુસ્તકોમાં “કવિતા અને સાહિત્ય”ની પ્રથમ આવૃત્તિમાંના કાવ્ય ચર્ચા અને સમાલોચના વિષયક બધા લેખો આવી જાય છે; અને જે બે લેખો બાકી રહ્યા હતા તેનો સમાવેશ નિબંધ અને વ્યાખ્યાન વિભાગમાં કરવાનું યોગ્ય વિચારેલું, તે આ ત્રીજા પુસ્તકમાં દાખલ કર્યા છે.

એક રીતે પહેલાં બે પુસ્તકો “કવિતા અને સાહિત્ય”ની પુનરાવૃત્તિ કરી શકાય. પણ આ ત્રીજું પુસ્તક “કવિતા અને સાહિત્ય”ની પેઠે સન ૧૯૦૩ પછી સર રમણભાઈએ જૂદે જૂદે પ્રસંગે, ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ, ગુજરાત સાહિત્ય સભા અને ગુ. વ. સોસાયટીના અંગે, પ્રમુખપદેથી વા અન્ય કારણ નિમિત્ત, જે વ્યાખ્યાનો આપેલાં અને નિબંધ વાંચેલા તેનો સંગ્રહ છે અને તે કાયમ ઉપયોગને નિવડી, ગુજરાતી સાહિત્યમાં ચિરસ્થાયી સ્થાન લેશે, એ વિષે બાગ્યેજ બે મત હોય.

ચોથા પુસ્તકમાં એમના સામાજિક અને ધાર્મિક વ્યાખ્યાનો અને પ્રવચનો વગેરેનો સંગ્રહ કરવામાં આવશે.

અંતમાં લેડી વિદ્યાબહેને પ્રતિકૂલ સંજોગોમાં, બીજા વ્યવસાયોમાંથી વખત કાઢી, આ પુસ્તકનાં પ્રુફ જોઈ આપવા કૃપા કરી છે તે માટે એમનો હું ઋણી છું.

ગુ. વ. સોસાયટી.

અમદાવાદ.

તા. ૨૦-૬-૧૯૨૮.

}

આસિ. સેક્રેટરી.

પ્રસ્તાવના.

(પહેલી આવૃત્તિ.)

આ પુસ્તકમાં કવિતાનાં લક્ષણ વિશે, કેટલાક મધ્યમ અન્યો વિશે અને સામાન્ય સાહિત્ય વિશે મેં લખેલા નિબંધોનો સંગ્રહ પ્રકટ કર્યો છે. એ નિબંધો ગયાં પંદર વર્ષની દરમ્યાન લખાયેલા છે. તેમાંના બે 'બુદ્ધિપ્રકાશ'માં અને દસ 'જ્ઞાનસુધા'માં "મકરન્દ"ની સહીથી કકડે કકડે છપાયેલા છે અને બાકીના બે નિબંધ બીજી રીતે છુટક પ્રસિદ્ધ થયેલા છે. આ સંગ્રહમાં ગોઠવણ એવી કરી છે કે પ્રથમ કવિતા તથા કાવ્ય-અન્યો વિશેના નિબંધ અંક ૧ થી ૧૦ સુધીના મુક્યા છે, અને તે પછી મધ્ય અન્યો તથા સામાન્ય સાહિત્ય વિશેના બાકીના ચાર નિબંધ મુક્યા છે; અને, આ બે વિભાગમાંના દરેકમાં નિબંધો અસલ પ્રસિદ્ધ થયાના ક્રમમાં ગોઠવાયા છે.

આ પુસ્તકમાંના પહેલા નિબંધ વિશે ઉપોદ્ધાતરૂપે કેટલીક હકીકત કહેવાની રજા લઉં છું. મુંબાઈની એલ્ફિન્સ્ટન કોલેજમાં હું અભ્યાસ કરતો હતો ત્યારે ત્યાંની ગુજરાતી એલ્ફિન્સ્ટન શાળા આમળ તા. ૨૪ મી જુલાઈ સને ૧૮૮૭ ના રોજ "કવિતાની ઉત્પત્તિ અને સ્વરૂપ" એ વિષય ઉપર મેં બાપણું કર્યું હતું. કોલેજ છોડ્યા પછી કવિતા વિશે વિસ્તારી ચર્ચા કરવાની ઇચ્છા થવાથી એ બાપણુંના પાયા ઉપર "બુદ્ધિ-પ્રકાશ" માસિકમાં "કવિતા" એ નામનો નિબંધ મેં કકડે કકડે લખવા માંડ્યો. કેટલાંક કારણોને લીધે એ સ્વરૂપમાં એ નિબંધ પુરો થઈ શક્યો નહિ. પાછળથી જ્ઞાનસુધા માસિકમાં કવિતાનાં વિવિધ અંગ વિશે નિબંધ લખતાં અને કેટલાક કાવ્યઅન્યોનું અવલોકન કરતાં કવિતા વિશેની ચર્ચા મેં આમળ ચલાવી. આ વિષયનો મારો અભ્યાસ વધારવાનો મને એ રીતે લાભ મળ્યો, પરંતુ કવિતા વિશે એક જ રચનાવાળો આખો

અન્ય થવાને બદલે કવિતાને લગતી જુદી જુદી બાબતો ઉપરના વિચાર છુટક છુટક નિબંધોમાં વહેંચાઈ ગયા, અને અવલોકનોમાં પ્રસંગવશાત્ કવિત્ત્વ વિશેની સામાન્ય ચર્ચા દાખલ કરવી પડી. દરેક નિબંધમાં તેની પહેલાં પ્રસિદ્ધ થયેલા નિબંધમાં કરેલી ચર્ચા આધારરૂપે લઈ સામાન્ય નિરૂપણ આગળ વધાર્યું છે, અને આ સંગ્રહમાં મૂકેલા ક્રમમાં એ નિબંધો વાંચવાની વાંચનારને મારી વિનંતિ છે.

આમાંના કેટલાક નિબંધોમાં ખીજા લેખકો સાથે વાદવિવાદ કે કિતર પ્રત્યુત્તર રૂપની ચર્ચા છે, તેમાં જ્યાં કોઈ ઠેકાણે ટીકાનાં સખત વચનો છે ત્યાં તે વચનો હવે બદલી શકાયો હોત તો મને આનન્દ થાત. પરંતુ, ચર્ચા સાથે ટીકા ઐતિહાસિક સંબંધમાં જોડાયેલી હોવાથી એ ફેરફાર થઈ શક્યો નથી.

અમદાવાદ. } રમણલાઈ મહીપતરામ નીલકંઠ.
તા. ૩૦ અક્ટોબર, ૧૯૦૪.

(બીજી આવૃત્તિ.)

“કવિતા અને સાહિત્ય”ની પહેલી આવૃત્તિ અપી જવાબી બીજી આવૃત્તિ કાઢવાની વર્નાકયુક્ત સોસાઇટીએ ઘમ્મી દર્શાવ્યાથી આ આવૃત્તિ સોસાઇટી તરફથી પ્રસિદ્ધ થઇ છે.

પહેલી આવૃત્તિમાં નહિં પ્રસિદ્ધ થયેલા એવા મારા કેટલાક નિબંધ આ આવૃત્તિમાં દાખલ કર્યા છે.

વાંચનારની અનુકૂળતા ખાતર આ આવૃત્તિમાં પુસ્તકના જુદા જુદા ભાગ પ્રસિદ્ધ કર્યા છે. તેની ગોઠવણ નીચે પ્રમાણે છે:—

ભાગ ૧. કાવ્યચર્યા.

ભાગ ૨. સમાલોચના.

ભાગ ૩. ગુજરાતી ભાષાનું અંધારણ અને ઇતિહાસ.

ભાગ ૪. સામાન્ય.

પ્રથમ આવૃત્તિમાં જે કેટલાક બીજા નિબંધમાંનાં વિવેચન તથા ચર્યા “કાવ્યાનન્દ”ના નિબંધમાં ઉદ્દિષ્ટ કરેલાં હતાં તે નિબંધો “કાવ્યાનન્દ”થી આ આવૃત્તિમાં જુદા ભાગમાં પ્રસિદ્ધ થયા છે. તેથી ઉદ્દિષ્ટ ભાગ આ આવૃત્તિમાં પહેલા ભાગના પરિશિષ્ટરૂપે પ્રસિદ્ધ કર્યા છે કે એ ભાગ વાંચનારને સુગમતા થાય.

અમદાવાદ. } રમણભાઈ મહીપતરામ નીલકંઠ.
તા. ૧૨ મી જુન ૧૯૨૬.

અનુક્રમણિકા.

વિષય.	પૃષ્ઠ.
૧ પહેલી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ ...	૧ થી ૧૮
૨ બીજી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ ...	૧૯ થી ૪૯
૩ ત્રીજી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ ...	૫૦ થી ૮૪
૪ અલંકારશાસ્ત્ર ...	૮૫ થી ૧૦૬
૫ ગુજરાતી ભાષાનો આરંભ ...	૧૦૭ થી ૧૩૨
૬ ગુજરાતી ભાષાનું અંધારણુ ...	૧૩૩ થી ૧૫૩
૭ જિપ્સી અને ગુજરાતી ભાષાઓમાંના સામાન્ય અંશ ...	૧૫૪ થી ૧૬૮
૮ ગુજરાતી અને મારવાડી ભાષાઓનું સગપણ ...	૧૬૯ થી ૧૭૮
૯ પ્રાચીન ગુજરાતી સાહિત્યમાં ઉગ્રેલા વિવેચનના અંકુર ૧૭૯ થી ૧૯૭	
૧૦ ગુજરાતી સાહિત્યનું હાલનું વલણ ...	૧૯૮ થી ૨૩૬
૧૧ ગુજરાતી નાટકો અને નવલકથા ...	૨૩૭ થી ૨૬૪
૧૨ સાહિત્યની અભિવૃદ્ધિ ...	૨૬૫ થી ૨૮૪
૧૩ હાલના ગુજરાતી સાહિત્ય વિશે કેટલાક વિચારો. ૨૮૫ થી ૩૦૦	
૧૪ ક્ષેપકો અને સુધારકો ...	૩૦૧ થી ૩૩૩
૧૫ એક જૂની ચર્ચા અને તે ઉપરથી ઉદ્ભવતા વિચાર. ૩૩૪ થી ૩૩૯	

કવિતા અને સાહિત્ય.

(નિબંધ અને વ્યાખ્યાન)

પહેલી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ*

ગુજરાત સાહિત્ય સભા તરફથી આપને સર્વને અત્રે આવકાર દેવાની રજા લઉં છું. એ સભાના નિમંત્રણનો આપે અંગીકાર કર્યો છે તેથી સભાને ધણો આનંદ થયો છે. સભાની વિનંતિ ઉપરથી જે ગૃહસ્થોએ આ પરિષદમાં નિબંધો વાંચવાનું કમ્પુલ કર્યું છે, તમા જાતે આવી શકાય તેમ ન હોવાથી જેમણે આ પરિષદ માટે નિબંધ લખી મોકલ્યા છે અને જેઓ આ પરિષદની ચર્ચામાં સામીલ થવા અને તે સાંભળવા અત્રે પધાર્યા છે, એ સર્વનો સભા ઉપર મહોટો ઉપકાર થયો છે. વળી લેખક, વક્તા કે શ્રોતારૂપે જેમનાથી આ પરિષદને સહાયકારક થઇ શકાયું નથી એવા ધણા સન્નનોએ આ પરિષદના સમારંભ તરફ સમજાવ અને શુભેચ્છા પ્રદર્શિત કર્યા છે અને તેમના પણ્ય અમે આભારી છીએ. આ વિવિધ પ્રકારે અમને જે પુષ્ટિ મળી છે તે વિના આ પરિષદનું કાર્ય અમારી સભા કરી શકત જ નહિ અને આ અમારી સભાની પરિષદ નથી પણ આપની સર્વની અને સર્વ સહાયકોની આ પરિષદ છે એ સ્વીકાર કરવો એ અમારી ફરજ છે.

ઉપર કહ્યું તેમ આ પરિષદની યોજનાને ધણી તરફથી અભિનન્દન મળ્યું છે. અમને જાય હતો કે અમારી સભા સરખું સ્વરૂપ, અપ્રસિદ્ધ મંડળ ગુજરાતના વિદ્વાનોનો મેળાવડો બોલાવે એમાં

* તા. ૩૦ મી જુન ૧૯૦૫ ના રોજ પહેલી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના સ્થાપક મંડળના અધ્યક્ષ તરીકે આપેલું વ્યાખ્યાન.

સાહસ રહેલું છે અને નિમન્ત્રણ પત્રો પ્રસિદ્ધ કરતાં અમને સંકેત થતો હતો. પરંતુ એ સર્વ શંકા તરત દૂર થઇ ગઇ. સુઘ જનોએ અમારી શક્તિ પર નહિ પણ અમે આરંભેલા કાર્ય પર દૃષ્ટિ કરી અને ગુજરાતના સાહિત્યની અભિવૃદ્ધિ ખાતર અમારી કુમકે આવવા ઇતેજરી ખતાવી. દૂર દૂરનાં સ્થળોથી પણ ઉત્તેજન ભરેલા ઉત્તર અમને મળ્યા અને હિંદુ, પારસી, મુસલમાન, એ બધી કોમના લેખકો તથા અભ્યાસકોએ અમારી કોશીશ માટે દિલસોજી ખતાવી. પરિષદ માટે અમારા જેટલો જ ઉત્સાહ અને ઉમંગ અમને જ્યાં ત્યાં નજરે પડવા લાગ્યો અને અનેક મૂલ્યવાન સૂચનાઓ અમને મળવા લાગી—અમારો પ્રયાસ જો આજ કાંઇ સિદ્ધ થયો છે તો આ સર્વ સદ્ભાવનો જ તે પરિપાક છે.

આપને સર્વેને વિદિત છે કે “વિદ્વજ્જનો એકત્ર થઈ ભાષા અને સાહિત્યના વિષયોની ચર્ચા કરી શકે અને સાહિત્યની અભિવૃદ્ધિ માટે યોજના કરી શકે” તે હેતુથી અમારી સભાએ આ પરિષદ બોલાવવાની ધારણા કરી છે. પ્રજાના જીવનમાં ભાષા અને સાહિત્ય એ બહુ મહત્વનાં અંગ છે. પ્રજાની વૃદ્ધિ સાથે તેમની ભાષા અને સાહિત્ય વૃદ્ધિ પામે છે એટલું જ નહિ પણ ભાષા અને સાહિત્યની વૃદ્ધિ થયા વિના પ્રજાની વૃદ્ધિ થઇ શકતી નથી. ભાષા અને સાહિત્ય પ્રજાજીવનનાં પરિપોષક છે તેમ જ પુષ્ટિદર્શક છે. પ્રજાઓની ચઢતી ધડતી અને ઉચ્ચલાયલ્લનું રહસ્ય ઉઘાડવા ઇતિહાસકારો પ્રજાઓના ભાષા અને સાહિત્યને કુચ્છીરૂપે વાપરે છે. પ્રજાઓના વિચાર તથા બળને ઇષ્ટ ગતિએ દોરવા સારૂ રાજ્યકર્તાઓ તેમની ભાષા અને સાહિત્યની ગતિ હાથમાં લેવા પ્રવૃત્તિ કરે છે. તેથી, ગુજરાતની ભાષા અને ગુજરાતના સાહિત્યની અભિવૃદ્ધિ માટેનો આ પ્રયાસ અવગણ્યનાને પાત્ર નથી એમ આપને લાગ્યા વિના નહિ રહે. એ અભિવૃદ્ધિ માટે બીજા પ્રયાસ થતા નથી એમ અમારૂં કહેવું નથી. એવા પ્રયાસ બીજે થતા ન હોય, દેશમાં વાસ્તવિક વિકાસના અંકુર ઠેર ઠેર પુકળ

નહોય તો આવી એક અસહાય પ્રવૃત્તિ આશાજનક પણ ન થાય. પરંતુ દેશમાં આ વિષયો સંબંધી જાગૃતિ આવી છે, દેશમાં આ વિષયો સંબંધી અનેક અનેક પ્રકારની પ્રવૃત્તિઓ ચાલે છે, તેથી, નવા જળનો ઉપયોગ સફૂથી સારો કેવો કરવો એ વિશે વિદ્વજ્ઞનોએ એકત્ર થઈ વિચાર કરવાની આવશ્યકતા ઉત્પન્ન થઈ છે. જો આ વાગ્વીર્યના વાપરનારા છે તેમની સલાહ એ વીર્યવ્યાપારની સુવ્યવસ્થા ઘડવામાં કીમતી થઈ પડશે, અને તેમને પણ, પોતાના એકાંતના પ્રયાસમાંથી નીકળી આવતાં પોતાના સરખા વ્યવસાય કરનારાના સમાગમ તથા સહવાસથી કંઈ કંઈ પ્રેરણા પ્રાપ્ત થશે, એ મદદથી અમે આ કામ હાથમાં લીધું છે. યુરોપમાં મળતી “ઓરીએન્ટલ કોન્ગ્રેસ” ના મહોટા ધોરણે આ નાના કાર્યની અમે કલ્પના કરી છે. એ ધોરણે આ મેળાવડાને કેટલે દરજ્જે લાગુ પડી શકશે એનો અમને કાંઈ ખ્યાલ નથી. પણ એ નિર્ણય તો આપને હાથે થવાનો છે. ઉપા અને સૂર્યનો મેલાપ કરાવી અદ્દશ થનાર ચિત્રલેખા પેઠે આ દેશનાં સાહિત્યના અરણ્યોદયને ઉજ્જવલ પ્રકાશની સન્મુખ મુકી દૂર ખસી જવા અમે તૈયાર છીએ.

અમારી સભા આ પરિષદમાં આ વિષયોની ચર્ચા કરવાની સૂચના કરે છે:—

૧. જોડણી.

૨. લીપી.

૩. શોકકથા વગેરે.

૪. ઇતિહાસ અને પદાર્થવિજ્ઞાનનું સાહિત્ય ગુજરાતી ભાષામાં શી રીતે ઉત્પન્ન કરવું.

૫. પદાર્થવિજ્ઞાનની પરિભાષા ગુજરાતીમાં શી રીતે ઉતારવી.

૬. પ્રાચીન કાવ્યોની ખોળ, શોધન અને પ્રસિદ્ધિ.

૭. સરતું સાહિત્ય.

૮. કોષ, વ્યાકરણ વગેરે ભાષા તથા સાહિત્યનાં સાધનો.

આ સર્વ વિષયોમાં ગુજરાતી ભાષા તથા સાહિત્યની સિદ્ધિઓ નહિ પણ ખામીઓ લક્ષ્ય કરેલી છે અને એ જાગૃતમાં આ પરિષદનું

કાર્ય “ ઓરીએન્ટલ કોન્ગ્રેસ ” ના કાર્યની ખરોખરી કરી શકતું નથી. તે કોન્ગ્રેસમાં વિદ્વાનો પૂર્વના દેશોની ભાષાઓ અને સાહિત્ય સંબંધે તેમણે કરેલા મહાન પ્રયાસો અને તેમને મળેલાં મહત્વનાં ફળ પ્રદર્શિત કરવા મળે છે, અને આ પરિપક્વમાં તો આપણી ભાષા અને સાહિત્યમાં શું શું ખાકી છે, શું શું હજી થયું નથી તેની ગણનાથી આરંભ કરવાનો છે. ગુજરાતી ભાષા અને સાહિત્ય વિકાસ તથા ઉદ્ભાસની સ્થિતિમાં હજી આવ્યાં નથી, એ સ્વીકાર ખેદ સાથે કરવો જોઈએ. વાચના એવા પ્રદેશો છે કે જ્યાં ગુજરાતી શબ્દોએ હજી સંચાર કર્યો નથી. મનુષ્યના વિચાર અને કલ્પનાના અનેક વિષયોનું ગુજરાતી સાહિત્ય ધણું જુજ છે. જે થોડા વિષયો વિશેષ કેળવાયા છે તેમાં પણ ઉત્તમ ગ્રંથો મળ્યા માંડ્યા છે. કોઇ પણ વિષયમાં વિશાળ સાહિત્યનો આપણે દાવો કરી શકીએ તેમ નથી. કવિતા અને નવલકથા તથા ઇતિહાસ અને નિબંધ સિવાય બીજાં વિષયોમાં ગ્રંથકારોની સ્વતઃ કલ્પના જોવામાં આવતી નથી તથા વિશિષ્ટ લેખો બહુધા ભાષાન્તરના જ જોવામાં આવે છે. તેમાં પણ ઇતિહાસ અને નિબંધનું અનુશીલન આધુનિક ગુજરાતી સાહિત્યનો આરંભ કરનારા ગયા જમાનાના લેખકોમાં જોવામાં આવતું હતું તે આ જમાનામાં નાબુદ થઇ ગયેલું જણાય છે. ભાષાન્તરો પણ મહાન ગ્રંથોના અભ્યાસના શોખ ખાતર થતાં જોવામાં આવતાં નથી. ગુજરાતી સાહિત્યની સેવામાં અનેક રીતની મન્દતા વ્યાપેલી જોવામાં આવે છે. આ કારણને લીધે ગુજરાતી ભાષા હજી સામર્થ્યવાળી, પ્રભાવવાળી, તેજવાળી થઇ નથી. બુદ્ધિ અને વાચના વ્યાયામના પ્રસંગો આવે છે ત્યારે જ ભાષા કસાય છે, પરંતુ ગુજરાતી ભાષાને હજી એવા પ્રસંગો બહુ આવ્યા નથી. ગુજરાતને સુભાગ્યે જે થોડા વિશિષ્ટ વિદ્વાનો ગુજરાતી ભાષા પર લક્ષ દે છે તેઓ પોતાના અવકાશે જ ભાષાની સેવા બજાવી શકે છે. ગુજરાતી ભાષા અને સાહિત્યની નિરંતર સેવા બજાવનાર, તેના અભ્યુદય

માટે અવિદ્યાન્ત પ્રયાસ કરનાર એક માત્ર ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટી છે અને તે મંડળનો આપણો દેશ જેટલો આભાર માને તેટલો થોડો છે. એ મંડળના પરિશ્રમ વડે જ આપણી ભાષામાં ચૈતન્યનો પ્રવાહ અખંડિત વહેતો રહ્યો છે, એ મંડળ તે આપણી ભાષાનું આશ્વાસ્થાન છે. વળી શ્રીમંત સરકાર ગાયકવાડ સયાજીરાવ મહારાજે એ મંડળના મુરખ્ખી થઇ કૃપા કરી જે મહોટી સહાયતા કરી છે તેમ જ પોતાના કેળવણી ખાતા તરફથી પ્રાચીન ગુજરાતી કાવ્યોની પ્રસિદ્ધિ સાર તેમ જ જ્ઞાનવૃદ્ધિના નવા ગ્રન્થોની રચના માટે જે ઉદાર યોજના કરી છે તે માટે આપણો દેશ તેમનો અત્યંત આભારી છે.

પરંતુ મુરખ્ખીઓ ઉત્તેજન આપનાર અને ધનામ આપનાર આપણને બહારથી બળ આપે તેની સાથે આપણામાં અન્દરથી પણ બળ આવવું જોઇએ. સાહિત્યના સર્વ વિષયોમાં આપણા બુદ્ધિવ્યાપાર ફરી વળવા જોઇએ, દરેક જાતનું સાહિત્ય ઉદ્ભૂત કરવા આપણે હિંમત આરંભવા જોઇએ, ભાષાને વિધવિધ ઉપયોગમાં લઇ સર્વ કાર્યક્ષમ કરવી જોઇએ. તેથી, જે થોડા વિષયો આ પરિષદમાં આપ સમક્ષ મુક્યા છે તેમાં માત્ર દિગ્દર્શનનો હેતુ છે. એ રીતે કાર્ય ઉપાડી લેતાં બિવિધમાં પરિષદો ગચ્ચાનો વિસ્તાર વધારી શકે એ ઉદ્દેશ છે.

એ વિષયોમાંથી જોડણી, લિપિ, કાશ અને વ્યાકરણના વિષયો વિશેષે કરીને ભાષાને લગતા છે. ભાષાના ઉચ્ચારણ, લેખન અર્થગ્રહ અને ઉક્તિપ્રકારમાં સુસ્થતા અને સ્પષ્ટતા આણવી એ ધણું જરૂરનું છે, તેવા પ્રયાસ સાથે સ્વાભાવિક રીતે ભાષા વધુ કેળવાય છે. એક કહેાડ માણસની વસ્તી ગુજરાતી ભાષા બોલે છે તેથી આ સર્વ વિષયોમાં વિવિધ પ્રકાર પ્રસરેલા છે અને તેને પરિણામે શિવિલતા અને અશુદ્ધિનો પણ ફેલાવો થયેલો છે. પ્રાકૃત વ્યાકરણ કરનારાઓએ દર્શાવ્યું છે તેમ અજ્ઞાન, વેગ, અનઅભ્યાસ અને નિહવાદોષ એ ચાર

કારણોથી શબ્દોના ઉચ્ચારણમાં અને બંધારણમાં શિથિલતા અને અશુદ્ધિઓ દાખલ થાય છે. આ કારણોની અસર થોડીધણી ઉપર કહેલા ચારે વિષયોમાં દાખલ થાય છે ને એને વધતી જતી અટકાવવી એ વિદ્વાનોની ફરજ છે. કદાચ એમ કહેવામાં આવશે કે રૂપો અને પ્રયોગો ભોલવા લખવાની સરલતા વધતી જાય તે અટકાવે છે તે ઇષ્ટ નથી; પરંતુ એ યાદ રાખવું જોઈએ કે અશુદ્ધિથી પરિણામે સરલતા વધતી નથી પણ ગુંચવાડો જ વધે છે અને ભાષાની શક્તિ ક્ષીણ જ થાય છે. સંસ્કૃત કરતાં પ્રાકૃત ભાષાઓનું ઉક્તિ સામર્થ્ય બહુ ઓછું છે એ સ્પષ્ટ છે. યુરોપમાં અર્વાચીન ભાષાઓ પ્રાચીન ભાષાઓમાંથી તેમજ બીજી ભાષાઓમાંથી સામર્થ્યનું દોહન કરી ફરી બળવાન થવા લાગી છે એ ખરું છે પણ તે અર્વાચીન ભાષાઓનો ઇતિહાસ પણ એજ સાક્ષી પુરે છે કે આગલા કાળની અનિયમિતતા, શિથિલતા, અશુદ્ધિ એ સર્વ દૂર થઈ ભાષામાં શિષ્ટતા (classical-ness) આવવા માંડે છે ત્યારે જ તે વિજ્ઞાન સામર્થ્ય પ્રાપ્ત કરે છે. ભાષાઓ બનાવવા માટે પ્રયત્ન આદરી શકાતા નથી પણ ભાષાઓને સામર્થ્ય પ્રાપ્તિના માર્ગ તરફ વાળવા પ્રયત્ન આદરી શકાય છે અને આદરવા જોઈએ જ. શિથિલતા અને અશુદ્ધિથી સરલતાને બદલે ગુંચવાડો થાય છે તે અસંસ્કૃત વર્ગ તરફથી વપરાતા ‘મુખ્ય’ ને બદલે ‘મોક્ષ’, ‘મહન્ત’ ને બદલે ‘મહાનન્ત’ અતિ-શ્લેષોક્તિ’ ને બદલે ‘અતિશ્લેષ યુક્તિ’ ‘અનાયાશ્રમ’ને બદલે ‘અનાશ્રમ’ એ વગેરે પ્રયોગથી સારી રીતે ધ્યાનમાં આવશે. ઉચ્ચારણની પેઠે લેખનમાં પણ આવા ગુંચવાડા થાય છે. ‘અજીતલાલ’ અને ‘મજીતલાલ’, ‘ઉત્તમરામ’ અને ‘આત્મારામ’, ‘પુરબીઓ’ અને ‘પરબીઓ’ અશુદ્ધ રૂપમાં એવાં એકસરખાં લખાયેલાં કદી કદી જોવામાં આવે છે કે જેમાંથી કયું ઉદ્દિષ્ટ છે તે કળવું અઘરું થઈ પડે છે. લેખનની મહેનત ઓછી કરવા કાના માત્ર કાઢી નાખતાં કેવી વિપરીતતા થાય છે તે દર્શાવવા “કાકા અજમેર છે” વગેરે વાક્યનું

ઉદાહરણ આપણામાં કહેવતરૂપ થઇ પડેલું છે. ‘શહેરોના વધારા’ ને બદલે ‘શહેરોનો વધ, એ વપરાતું જોવામાં આવેલું છે અને અર્થઘટનની અશુદ્ધિ થતા ગુંચવાડાનું આ ઉદાહરણ છે. ઇંગ્રેજીમાં Sanitary અને Sanatory શબ્દો બિન્ન અર્થના છતાં શિથિલતાથી તેમના એક અર્થમાં થતા ઉપયોગ સામે મિ. જોન રુઝર્થે મિશે વાંધો ઉઠાવેલો તે સુવિદિત છે. આવા ગુંચવાડાથી ભાષામાં બગાડો જ થાય છે. ઉક્તિપ્રકાર અને વ્યાકરણના વિષયમાં પણ શિથિલતા અને અશુદ્ધિનો પ્રવેશ અટકાવવાની જરૂર છે. ઇંગ્રેજી ભાષાના પુસ્તકોના ગુજરાતી તરજુમા કરતાં ઇંગ્રેજી ભાષાની રૂઢ ઉક્તિઓના અક્ષરશઃ ભાષાન્તર કર્યાથી ગુજરાતી ભાષામાં કેવળ અરૂઢ અને અર્થહીન એવાં વાક્યો થાય છે અને ગુજરાતી ભાષાની ઉક્તિઓમાં ઉજ્જવલતા આવે એવી શૈલીઓ ધડાતી નથી. આથી ગુજરાતી ભાષાનું સામર્થ્ય ન્યૂન જ રહે છે. ‘એકે પથ્થર ફેરવવો બાકી રાખ્યો નહિ,’ ‘ટાપી બેસતી આવે તો પહેરી લેવી’ એવાં ભાષાન્તરોથી ગુજરાતી ભાષા ખીલતી નથી, પણ ઇંગ્રેજીમાં વિચાર પ્રદર્શિત કરવાની વૃત્તિ કાયમ રહે છે. વ્યાકરણની બેદરકારી પણ એ જ પ્રમાણે ભાષાબળને ક્ષીણ કરે છે. ‘તમને કેમ છે’ ને બદલે ‘તમે કેમ છો’ કહેવાથી ‘કેમ’ અવ્યય છે કે વિશેષણ છે તે વિશે ગુંચવાડો થાય છે. ‘શી હરકત’ ને ‘શું હરકત’ કહેવાથી ‘શું’ ના સર્વનામરૂપ ઉપયોગ વિશે અને ‘હરકત’ની જાતિ વિશે ગુંચવાડો થાય છે. ભાષાના પોતાના વલણથી વ્યાકરણ બંધાય છે અને તેને કુંઠિત કરવાથી ભાષાનો પ્રવાહ પૂર્ણ વેગથી વહી શકતો નથી. આ સંબંધે એક દરિયાદ કરવી જોઈએ. સરકાર દરબારી ગુજરાતી લખાણમાં વ્યાકરણનો ધણો જ અનાદર થાય છે. મહેરબાની થવી’ એ વાક્ય વપરાય છે, ‘આવો,’ ‘જઓ,’ ‘લખો’ એવાં ભૂતકાળનાં રૂપ લખાય છે, અનુસ્વારનો ભોપ થઇ ‘મંજુર’ ને બદલે ‘મજુર’ અને ‘સિંધી’ ને ‘સિધી’ લખાય છે; જાતિ, વિભક્તિની અવગણના થાય

છે એટલું જ નહિ પણ વાક્યરચના એવી અન્વયશૂન્ય અને અસ્ત-
વ્યસ્ત થાય છે કે છઠ્ઠી ચોપડી બહુનાર એ પ્રકારે નિબંધ લખે
તો તેને નીચલા વર્ગમાં ઉતારવામાં આવે. સરકારી ઇંગ્રેજી લખા-
ણોમાં ભાષાશુદ્ધિ ધણી જળવાય છે અને સુંદર સમર્થ શૈલી લખનાર
વખણાય છે. પણ, ગુજરાતી લખાણોમાં તેથી ઉલટો જ નિયમ
પ્રવર્તે છે. સામાન્ય લખાણોમાં અને વર્તમાનપત્રોમાં ચાલતી શિષિ-
લતા અને અશુદ્ધિનું આ એક કારણ છે અને આપણે આશા
રાખીશું કે સરકારી નોકરીમાં દાખલ થતા ગ્રેજ્યુએટો આ ખામી
દૂર કરશે.

કોષ અને વ્યાકરણ સંબંધે સૂચનાના લેખ આ પરિપક્વ રૂપર
રણુ થયા નથી તેથી દિલગીરી થાય છે. એ વિષયો કેટલાંક વર્ષોથી
વિસારે પડેલા છે અને તેમાં વિશેષ પ્રવૃત્તિની જરૂર છે. નર્મદાશંકરે
ગુજરાતી કોષ રચવાનું કામ આરંભ્યા પછી તે કામ અધૂરું જ રહ્યું
છે; તેમના અનુષ્ઠાન પ્રયાસથી કોષને પ્રેરણા થઇ નથી. કોષના વિષયમાં
સામાન્ય વ્યવહારના મુખ્ય શબ્દોના સંગ્રહ સુધી જ આપણે
આવ્યા છીએ. કળાઓના, કારીગરોના, ધંધાધારીઓના, ખેતરોના
તથા વગડાના વિશેષ પંક્તિના શબ્દોનો સંગ્રહ પણ થયો નથી.
ભાષાના સર્વ શબ્દોનું વ્યુત્પત્તિવિચાર સાથે સંપૂર્ણ અર્થવિવેચન
સંગૃહીત થશે ત્યારે જ ગુજરાતી વાડૂંમયની ખરી કલ્પના ગુજરા-
તનાં બાળકોને આવશે.

વ્યુત્પત્તિ અને વ્યાકરણના વિષયોમાં શાસ્ત્રી વ્રજલાલ ઠાણિદાસે
અને રેવરન્ડ જોસેફ વાન સામરન ટેલરે મહાન પ્રયાસ કર્યા પછી
એમાં પણ આગળ વધારો થયો નથી. રેવરન્ડ ટેલરે પોતાના વ્યાકરણની
પ્રસ્તાવનામાં લખ્યું હતું કે “ગુજરાતી ભાષાનું ખરૂં વ્યાકરણ જોઇએ
તેવું હજી થયું નથી. આ વ્યાકરણના કર્તાએ પોતાના અલ્પ સામર્થ્ય
પ્રમાણે કેવલ દિક્ષા દેખાડેલી છે. કોઇ દેશી પંડિત નવું વ્યાકરણ
રચીને ભાષાને તેજિષ્ઠ કરે એવી આશા તે રાખે છે.” એક જમાનો

વહી ગયા છતાં આ આશા હજી ફળીભૂત થઇ નથી. ધણાં રૂપોની ચર્ચા હજી અપૂર્ણ રહી છે અને ધણાં શબ્દોની વ્યુત્પત્તિ હજી ખોળાઇ નથી. ખાસ કરીને ફારસી, અરબી, પોર્ટુગીઝ વગેરે ભાષામાંથી આવેલા શબ્દોની વિસ્તારી ચર્ચાની ખામી છે.

જોડણી અને લિપિ વિશે નિબંધો અત્રે આવેલા છે અને આપ એ વિશે ચર્ચા કરી શકશો. એ વિષયોમાં મતભેદના અસ્તિત્વની ના પાડી શકાય તેમ નથી તેમ જ એ મતભેદ સહેલાઇથી શૂન્ય કરી શકાય તેમ નથી. જુદાં જુદાં ધોરણો પ્રકટ થયેલાં છે તેમાંથી ક્યાંનો સ્વીકાર કરવો, એ જ પ્રથમ કઠણ પ્રશ્ન છે. શિથિલતા અને અશુદ્ધિ દૂર કર્યા પછી પણ વિવાદનાં સ્થાન ધણાં રહે છે. જોડણીની ચર્ચા ધણાં વર્ષની જૂની છે. ઇંગ્રેજ કેળવણીથી થયેલી નવી જાગૃતિના આરંભકાળમાં હાલનું ગુજરાતી સાહિત્ય ઉત્પન્ન થવા માંડ્યું ત્યારે જોડણીનો પ્રશ્ન ભેવાયો હતો અને હાલ પાછો આ જમાનામાં તે ચર્ચાય છે તે વળી નવા વયની પ્રાપ્તિનું ચિહ્ન છે એમ ભાસે છે. એ વિશે જે જે મથન થશે તે ભાષાની કેળવણીને પુષ્ટિ આપશે, ભાષાના સંસ્કાર વધારશે અને ભાષાની ગતિ ત્વરિત કરશે એમાં સંશય નથી.

ગુજરાતી પુસ્તકો ગુજરાતી લિપિમાં લખવાં કે દેવનાગરી લિપિમાં લખવાં એ પ્રશ્ન પણ છેક નવો નથી. હિંદુસ્તાનના વિવિધ પ્રાન્તોના પુસ્તકો સર્વ પ્રાન્તોમાં વંચાઇ શકે તે માટે સર્વ એક લિપિમાં લખાવાં જોઇએ એ વિચાર પહેલાં પણ પ્રકટ થયેલો છે અને તેને અનુસરીને કેટલાંક ગુજરાતી પુસ્તકો દેવનાગરી લિપિમાં છપાયેલાં પણ છે. આ પદ્ધતિ બહુ પ્રચાર પામી નથી. પરંતુ, હાલમાં ઉત્તર હિંદુસ્તાનમાં હિંદી ભાષાનાં સરકારી લખાણોમાં ઉર્દુને બદલે દેવનાગરી લિપિમાં લખવાનો નિર્ણય થયો છે અને દેવનાગરી પ્રચારિણી સભા વગેરે સભાઓએ તે લિપિનો ઉપયોગ ફેલાવવાનો પ્રયાસ આરંભ્યો છે. આ હકીકતની અસર ગુજરાત

ઉપર પણ થઇ છે અને દેવનાગરી લિપિ ગુજરાતી પુસ્તકો માટે વાપરવાની સૂચના પાછી ઉદ્દીપ્ત થઇ છે. આ વિષયમાં પણ મતભેદ છે અને મારા સમજવા પ્રમાણે ગુજરાત વૈચર્ય સભાએ દેવનાગરીના ઉપયોગ સામે સખ્ત વાંધો લેવા ઠરાવ કર્યો છે. દરેક નિશ્ચાળમાં ગુજરાતી લિપિ જોડે દેવનાગરી લિપિ પણ “બાળબોધી” ને નામે શિખવાય છે તેથી એ લિપિ જાણવાની અગત્ય વિશે આગ્રહ કરવાની જરૂર નથી. સંસ્કૃતની લિપિ દેવનાગરી છે, અને જો કે ખંગાળા, મદ્રાસ વગેરે પ્રાન્તોમાં હજી સંસ્કૃત પુસ્તકો પ્રાન્તીય લિપિઓમાં લખવાનો વહીવટ જતો રહ્યો નથી, તોપણ ગુજરાતમાં તો સંસ્કૃત પુસ્તકો દેવનાગરીમાં જ લખાય છે, અને બીજા કાંઈ નહિ તો તે જ કારણસર દેવનાગરીના જ્ઞાનની આવશ્યકતા સર્વમાન્ય છે. તેમ જ વળી, હિંદી ભાષા સર્વ હિંદવાસીઓએ જાણવાની જરૂર છે એ પ્રશ્ન પણ અલગ છે. છેક દક્ષિણ હિંદુસ્તાન સિવાય દેશમાં સર્વત્ર હિંદી ભાષા લોકો સમજે છે, અને હિંદુસ્તાનની બહાર અફઘાનિસ્તાનમાં તથા તેની ઉત્તરના કેટલાક રશિયન મુલકમાં ઉર્દુ ભાષા રાજભાષા તરીકે વપરાવા માંડી છે, તથા હિંદી ભાષામાં એક વિશેષ પ્રકારનું સામર્થ્ય છે એ ખરું છે, પણ એ બધી ચર્ચા બીજા જ પ્રશ્નને લગતી છે. ગુજરાતી ભાષા ઉપરાંત હિંદી ભાષા બલે શીખવવામાં અને વાપરવામાં આવે, પણ, તેથી ગુજરાતી ભાષા કથી લિપિમાં લખવી તેનો નિર્ણય થતો નથી. હિંદુસ્તાનના જુદા જુદા પ્રાન્તોના લોકો વચ્ચે અને તેમની ભાષા તથા સાહિત્ય વચ્ચે વધારે સમાગમ થવાની જરૂર છે એ નિઃસંશય છે. બધા પ્રાન્તોની ભાષાઓનાં પુસ્તકો દેવનાગરીમાં લખાતાં હોય તો પ્રાન્તિક ભાષામાંનો અને તેમાંના સાહિત્યને અભ્યાસ વધારે વધે અને વધારે સરળ થાય એમાં પણ સંદેહ નથી. પણ બીજી તરફથી એમ કહેવામાં આવે છે કે ગુજરાતી લિપિ લખવી વધારે સહેલી છે, સાધારણ વ્યવહારનાં કામોમાં તે લિપિ વાપરવાથી કામ

જલદીથી થાય છે, અને સાહિત્યનો વિશેષ અભ્યાસ ન કરનાર જે લોકસમૂહ એકલી ગુજરાતી લિપિ જાણ્યો હોય તેને ગુજરાતી પુસ્તકો વાંચવાનો અવકાશ બંધ કરવો ન જોઈએ. વળી, એમ પણ કદાચ કહેવામાં આવશે કે જેમ ઇંગ્રેજી ભાષાને હિંદુસ્તાનના કેળવણેલા વર્ગની સામાન્ય ભાષા થતી અટકાવી હિંદીને તેવી સામાન્ય ભાષા પૂર્ણરૂપે બનાવવી જોઈએ, તેમ ગુજરાતી ભાષાની પોતાની પૃથક્ વિશેષતા પણ ગુજરાતની જુદી લિપિ જાળવ્યાથી તથા ગુજરાતની જુદી લિપિમાં વિશિષ્ટ પુસ્તકો લખ્યાથી વધારે સચવાવાનો સંભવ છે. પ્રેમાનન્દના જેટલી આશા તો હાલ કોઈ રાખતું નહિ હોય કે

ભાષા ગુર્જરી આર્યવર્ત અખિલે, ફેલાય ફાલી બણી,
સર્વે દેશ વિદેશ ગુર્જરગિરા, સોહાય સોહામણી,
વાણી સંસ્કૃત મૃત્યુપ્રાય થઇ છે, આ થાય શિરોમણિ,
અર્પો તો વિભુ એજ અર્પણ કરો, એ આશ પ્રેમ તણી.

એ લોક નિર્મયાંદ્ર કહેવાય, પણ, ગુજરાતીને હિંદીમાં સ્થાની જતાં અટકાવવાની ઈચ્છા અયોગ્ય ન ગણાય. એ સંબંધે એક વિશેષ હકીકત ધ્યાન ખેંચે છે. મહારાષ્ટ્ર ગુજરાતની પાસે આવેલું છતાં અને મહારાષ્ટ્રનાં પુસ્તકોની લિપિ ગુજરાતમાં બહુખંડે જાણીતી છતાં મહારાષ્ટ્રના સાહિત્યની છાપ ગુજરાતી સાહિત્ય ઉપર નહિ જેટલી જ પડી છે, અને, બંગાળા દૂર છતાં તથા તેની લિપિ જુદી તથા ગુજરાતમાં અજાણીતી છતાં છેલ્લાં પંદર વર્ષમાં બંગાળી સાહિત્યની અસર પ્રબળ રીતે ભાષાન્તરો દ્વારા ગુજરાતી સાહિત્ય પર થવા માંડી છે અને બંગાળી ભાષાની કેટલીક શૈલી તથા કેટલાક ઉક્તિપ્રકાર પણ ગુજરાતી પુસ્તકોની ભાષામાં દાખલ થવા લાગ્યા છે. બંગાળી અને ગુજરાતી બન્ને દેવનાગરીમાં લખાય તો આ આકર્ષણ વધારે વધે એ ખરું છે, પણ, આકર્ષણ લિપિથી સ્વતંત્ર કારણોથી થયું છે. હિંદી ભાષાની છાપ જુના ગુજરાતી સાહિત્ય પર પડેલી છે તે લિપિ દ્વારા થઈ નથી, પણ, હિંદી અને ગુજરાતીનું પ્રથમ

એક મૂળ હોવાને લીધે તથા ગુજરાતના વિદ્વાનોનો પ્રથમ હિંદી ભાષામાં ગ્રંથો લખવાનો પ્રચાર હોવાને લીધે એ અસર થયેલી છે. એ જ કારણથી ગુજરાતી ભાષાનાં પુસ્તકો એકવાર દેવનાગરીમાં લખાતાં હતાં. ગુજરાતી સાહિત્યની વૃદ્ધિ થતાં દેવનાગરીનો ઉપયોગ બંધ થઇ ગુજરાતીનો સર્વત્ર ઉપયોગ થવા માંડ્યો છે. દેવનાગરી લિપિનું જ્ઞાન લગભગ બધા વાંચનાર વર્ગને છે તેથી તે લિપિમાં લખેલાં ગુજરાતી પુસ્તકો વાંચનાર વર્ગને અગમ્ય થશે એ ભય તો નથી જ. આ પ્રકારની બે તરફની સ્થિતિ છે અને તે લક્ષમાં લઇ આપણે ચર્ચા કરી શકીશું.

પદાર્થવિજ્ઞાનની પરિભાષા ગુજરાતીમાં ઉતારવાનો પ્રશ્ન કેટલેક અંશે ભાષાનો અને કેટલેક અંશે સાહિત્યનો છે. પદાર્થવિજ્ઞાનનું સાહિત્ય ઉત્પન્ન કરવાનો ઉદ્દેશ ચાહે તો જ પરિભાષા ઉત્પન્ન થઇ શકે છે. એવા સાહિત્યની વૃદ્ધિ થવા માંડ્યા વિના પારિભાષિક શબ્દોની જરૂર પડતી નથી તેમ જ તેવા શબ્દોની યોજનાની યોગ્યતા તપાસવાનાં સાધન મળતાં નથી. વળી, પદાર્થવિજ્ઞાનના સાહિત્યનો વિસ્તાર કરવા સારૂ પારિભાષિક શબ્દોની જરૂર પડે ત્યારે તે કેવી રીતે બનાવવા, ગુજરાતી ભાષામાં તે માટે કેટલું બડોળ તથા સામર્થ્ય છે, બીજી ભાષાઓમાંથી કેવા અંશ તે માટે મહત્ત્વ કરવા જોગ છે, અને તેમાં કેવાં ધોરણ સ્વીકારવાં, એ ચર્ચા એ સાહિત્યના પરિશ્રમ સાથે કરવાની છે. પદાર્થવિજ્ઞાનના ગ્રંથો રચવા સારૂ આવી જતની તૈયારી પ્રથમથી કરવી જોઇએ. તે પછી પરિભાષાનો વિશેષ વિસ્તાર પદાર્થવિજ્ઞાનની વિવિધ શાખાઓના ગ્રંથનું સાહિત્ય રચાવા સાથે વધતો જશે. પારિભાષિક શબ્દો બહુધા પ્રાચીન શબ્દોના સમાસ કરી અથવા ફક્ત શબ્દોને પ્રત્યયો કે ધાતુઓ લગાડી બનાવવામાં આવે છે. એ બાબતમાં સંસ્કૃત સરખી પ્રાચીન ભાષાઓમાં વિશેષ અનુકૂળતા રહેલી છે તેનો લાભ લઇ કેવી શબ્દયોજના કરવી, તેમ જ પદાર્થોના ગુણદર્શક પારિભાષિક શબ્દો સંસ્કૃત

ભાષામાં હોય તો તેના સહેજ મળતા અર્થમાં પદાર્થ વિજ્ઞાનમાં તેનો કેવો ઉપયોગ થઈ શકે, તથા વર્તમાન ભાષાના સામાન્ય રૂઢ શબ્દોને આ કાર્ય માટે કેટલે દરજ્જે કામે લગાડી શકાય અને તેમાં ક્યાં સુધી નવા અંશનો આરોપ કરી શકાય; એ સર્વ વિચાર કરવાનો હવે સમય આવ્યો છે. ગુજરાતી ભાષા સુંદરતા અને મધુરતા માટે વખણાય છે, પણ હવે ભાષામાં પ્રભાવ અને સામર્થ્યના અંશો આણવાની જરૂર ઉત્પન્ન થઈ છે.

લેખ સમૂહથી બનતા સાહિત્યના વિષયમાં એક વર્ગ પ્રાચીન કૃતિઓની શોધ, સંગ્રહ અને પ્રસિદ્ધિનો છે. લોકકથા, અને પ્રાચીન કાવ્યો સંબંધે આ પ્રયાસ કેવી રીતે કરવા એ પ્રશ્ન સજા તરફથી સૂચવવામાં આવ્યા છે. બંને વિષયોમાં ઉત્તમ પ્રયાસ થયેલા છે. ‘ગુજરાત તથા કાઠીયાવાડ દેશની વાર્તાઓ.’ વગેરે પુસ્તકોમાં લોકકથાનો કેટલોક સંગ્રહ થયેલો છે. પ્રાચીન કાવ્યો ખોળી, તેમનું સંશોધન કરી, તેમનો સંગ્રહ ટીકા સાથે પ્રસિદ્ધ કરવાનું મહોત્તું કામ વડોદરા રાજ્યના આશ્રય નીચે રા. બા. હરગોવિંદાસ દ્વારકાદાસ અને શાસ્ત્રી નાથાશંકરે આરંભી કેટલેક બાજે સિદ્ધ કર્યું છે. ‘ગુજરાતી’ પત્રના અધિપતિ રા. રા. ઇચ્છારામ સૂર્યરામે પણ ‘બૃહતકાવ્ય દોહન’ નાં છ પુસ્તકોમાં અનેક પ્રાચીન કાવ્યોનો બહુ ઉપયોગી સંગ્રહ પ્રકટ કર્યો છે. આ સર્વ સંગ્રહકર્તાઓએ પોતે ગ્રહણ કરેલી પદ્ધતિઓ, વેઠેલી મુશ્કેલીઓ તથા તે સામે લીધેલા ઉપાયો થોડાં ધણા વર્ણવેલા છે અને આ પરિપક્વ સમક્ષ રા. બા. હરગોવિંદાસનો એ સંબંધનો લેખ રજુ થવાનો છે, તે સર્વથી આપણને ઉપયોગી સૂચના મળે તેમ છે. પ્રાચીન ગ્રંથો શિષ્ટ લેખન તરીકે તેમ જ પ્રથમના સમયના ઇતિહાસના સાધન તરીકે અતિ ઉપયોગી છે. ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટીને પેટ્રન થતી વખતે લૉર્ડ રેન્ડે લોકપ્રિય લાવણીઓ (popular ballads) નો સંગ્રહ કરવાની સૂચના કરેલી તેનો પણ આજ હેતુ હતો. લોકકથા અને લોકગીતના વિષયનો

સમાવેશ પણ આ પરિષદની ચર્ચામાં થયેલો છે. પ્રાચીન સાહિત્યની શોધના આ વિષયમાં હજી ઘણું કરવાનું બાકી રહેલું છે એ નિર્વિવાદ છે, પરંતુ, એક નમ્ર સૂચના કરવાની રજા લઉં છું કે પ્રાચીન સમયનાં બધાં લખાણ શિષ્ટ (classical) નથી, તેમાં પણ ઉત્તમ પંક્તિની અને અધમ પંક્તિની રચનાઓ છે એ વિવેકની વિસ્મૃતિ થવી જોઈએ નહિ. આ વિષયમાં ઘણા પરિશ્રમનો, ઘણી ભક્તિનો અને ઘણા ધનવ્યયનો અવકાશ છે તેથી આટલી સાવચેતીની આવશ્યકતા છે. જુનાં લખાણની શોધમાં મુસાફરી કરવામાં હસ્ત લેખો મેળવવામાં તથા તેની નકલો ઉતારાવવામાં તથા તે છપાવવામાં બહુ ભારે ખર્ચ થાય છે ને તેથી એ વિષયોમાં સરકારની, દેશી રાજ્યોની અને શ્રીમંતોની સહાયતાની જરૂર છે.

અર્વાચીન સાહિત્યની વૃદ્ધિના સંબંધમાં ઇતિહાસ અને પદાર્થવિજ્ઞાનનું સાહિત્ય ગુજરાતી ભાષામાં શી રીતે ઉત્પન્ન કરવું એ વિષય વિશેષ ચર્ચા માટે સૂચવેલો છે. એ વિષયો માટે ગુજરાતી લેખકો તરફથી હાલ કાંઈ પ્રયાસ થતા નથી એ કબુલ કરવું જોઈએ. ઇતિહાસ અને પદાર્થવિજ્ઞાનનો મૂલ્ય અભ્યાસ થતો નથી તેથી જ એ વિષયોનાં લખાણમાં આટલી બધી ન્યૂનતા છે. એ બંને વિષયોનું અધ્યયન સત્યશોધનની વૃત્તિ કેળવવા માટે, પ્રજાજીવનમાં જાગૃતિ આણવા માટે, અને પ્રજાનો માનસિક અને આર્થિક અભ્યુદય કરવા માટે અતીવ આવશ્યક છે. અને તેથી આ અવગણના બહુજ ખેદકારક છે. ભાષાન્તરોથી અને શાળાપયોગી લઘુ ગ્રંથોથી આ ખોટ પુરી પડતી નથી. ઐતિહાસિક વૃત્તિથી અને સૃષ્ટિશોધક વૃત્તિથી આ વિષયોનું સેવન થવું જોઈએ. દેશના અને પ્રજાઓના ઇતિહાસનાં તથા વિવિધ જીવનપ્રકારના વૃતાન્ત તથા ફેરફારનાં સાધનો મેળવવા પ્રયાસ થવો જોઈએ. તેમ જ, પદાર્થોના ધર્મ તથા સૃષ્ટિના જળમાં ઉંડી તપાસ માટે પ્રયત્નો થવા જોઈએ. અને, ઇતિહાસ તથા પદાર્થવિજ્ઞાન બંને ઉપરથી મનુષ્ય અને સૃષ્ટિ વિશે ખીખીસા થવી

જોઈએ. ગુજરાતી ભાષામાં આ વિષયોનું સાહિત્ય ઉતારવા સારૂ પ્રથમ એ વિષયોનો પ્રીતિપૂર્વક દીર્ઘ પરિશ્રમવાળો અભ્યાસ થવો જોઈએ અને પછી એ વિષયના સ્વતઃ કલ્પિત ગ્રંથો ગુજરાતીમાં લખાવા જોઈએ. કાલેજ છોડ્યા પછી ગ્રેજ્યુએટો એ વિષયોના અભ્યાસ જારી રાખે એવી તેમની વૃત્તિ થવી જોઈએ અને તે અભ્યાસ માટે તેમને અનુકૂળતા મળવી જોઈએ. આ સંબંધમાં ખાસ કર્તવ્ય કેળવણી ખાતાના અધ્યાપકોને માથે રહેલું છે. વિદ્વાનના વિષયોનો વિશેષ અભ્યાસ કરી તેઓ પોતાના પ્રવાસનાં ફળ લોકો સમક્ષ મૂકે એવો પ્રજા તેમના ધંધા ઉપર દાવો રાખે છે. આ આશા ફળીભૂત થવાને બદલે કેળવણી ખાતા અને સાહિત્ય વચ્ચે વિયોગ થાય એ ખેદજનક છે. કેળવણી ખાતામાં કેટલાક વિદ્વાનો છે અને તેઓ સાહિત્યની સેવા બજાવે છે એ સ્વીકાર એકદમ કરીશું, પરંતુ, જે મંડળ વિદ્વાનોની ખાણ રૂપ હોવું જોઈએ અને જે મંડળ સાહિત્યની અનેક પ્રવૃત્તિઓમાં નિરંતર તક્ષીન હોવું જોઈએ તે મંડળમાં થોડા વિદ્વાનો છે એમ કહેવું એ કાંઈ તેની પ્રશંસા નથી. એ મંડળને સાહિત્યથી વિમુખ થવાનાં અનેક કારણો છે અને સરકાર માત્ર નિમજ્જકો કરી શકે છે, સરકાર વિદ્વાનો બનાવી શકતી નથી એ ખરું છે, પરંતુ અધ્યાપક વર્ગ તરફથી આ વિષયોમાં થવી જોઈતી સહાયતા ન્યૂન રહેવી ન જોઈએ એટલે આગ્રહ કરવો અનુચિત નથી.

સાહિત્યની વૃદ્ધિ અનેક પ્રકારે થવા માંડે ત્યારે ગ્રંથો સસ્તા રૂપમાં વાચકોને મળી શકે એવી યોજનાની જરૂર છે; તેથી એ વિષય પણ આપ સમક્ષ મુકયો છે. ઇંગ્લાંડમાં મહોટા ગ્રંથોની લોકોચિત આવૃત્તિઓ અને જીજ્ઞાસુની પ્રતો અનેક પ્રસિદ્ધ થાય છે એ સુવિદિત છે. ગ્રંથોની કિંમત બારે હોવાને લીધે કેટલું વાંચન પુસ્તકો ઉછીતાં લઈ ચલાવવામાં આવે છે, અને તે બાપારમાં પુસ્તકોનું કેટલું ખંડન થાય છે એ આપણને અજાણ્યું નથી. આ

કારણથી પુસ્તકોનું પ્રસારણ જોમએ તેટલું થતું નથી અને ગ્રન્થ-કારોને જોમએ તેટલું ઉત્તેજન મળતું નથી. તેથી ગ્રન્થો સોંધા વેચી શકાય તે રૂપમાં મુકવાની યોજના થવાની આવશ્યકતા છે અને તે માટે નાણાંની અનુકૂલતાની જરૂર છે.

આધુનિક સમયની કવિતા અને નાટક વિશેની ચર્ચા પણ આપ સમક્ષ રજુ થશે. ગુજરાતી સાહિત્યમાં કવિતા જેટલો ખીજો કોષ વિષયનો વિકાસ થયો નથી. મનન અને વિચારના કરતાં ભાવ અને કલ્પનાની ગતિ વધારે ત્વરિત હોય છે તેથી આ સ્થિતિ સ્વાભાવિક છે. પદ્યનો પ્રસાર થવાથી ગદ્યને યોગ્ય કેટલાક વિચાર પણ પદ્યમાં લખાયા અને તેથી કવિતાની ગતિ કેટલીક રોકાઈ. હાલના સમયમાં ગદ્ય લેખો વધવા માંડ્યા છે અને તેની જોડે કવિતાનું વિશેષ સ્વરૂપ પણ ખીલવા માંડ્યું છે. હૃદય રાગના મનોહર આવિર્ભાવથી ગુજરાતી કાવ્યસહિત અનેક પ્રકારે વિભૂષિત થયું છે. વીર-રસની કવિતા હજી લખાતી નથી. ઇતિહાસના અભ્યાસનો જોમએ તેવો શોખ પ્રજામાં નથી તેનું આ પરિણામ છે. વીરરસને ઉચિત કોષ જન્મ ગુજરાતી કવિતામાં નથી તે ખોટ એ પ્રકારની કવિતા ઉદ્ભૂત થવા માંડશે ત્યારે પૂરાશે.

નાટકની બુદ્ધિશક્તિનો પ્રકાશ વર્તમાન ગુજરાતી સાહિત્યમાં છે જ નહિ અને તેથી નાટકની રંગભૂમિઓ તથા પ્રયોગો અનેક છતાં તેમાં ઉંચી રસિકતા કે કલાવિધાનની કુશલતા જોવામાં આવતી નથી. આ લાણું શોચનીય છે. ઉત્તમ રસ અને કલાને અભાવે પ્રાકૃત વર્જની રુચિ અનુસાર નાટ્ય કૃતિઓ થાય છે, અને ઓળખાતા રંગ-ભૂમિથી સુધરવાને બદલે રંગભૂમિઓ ઓળખાતા સાથે બગડે છે. અભિનયની પણ ખોટ છે તે પડઢાઓથી અને સામગ્રીઓમાંથી પુરી પડતી નથી. સર્વાનુભવરસિક કવિત્વનો હૃદય થશે ત્યારે જ નાટક બજવનારાઓમાં કલાની પ્રાપ્તિ થશે.

આ સર્વ વિષયો આપની સમક્ષ મુક્યા છે અને તેમાં વિચાર અને પરીક્ષાનાં સાધન આપને મળશે જ. એ વિષયોની અર્થમાં પ્રવૃત્ત થતાં આપને એક વિનંતિ કરવાની ધૃષ્ટતા કરું છું. અમારી શક્તિ વિશે આપને ગમે તેટલી શંકા હોય પણ અમારી શ્રદ્ધા વિશે શંકા હોવી ન જોઈએ. કોલાહલ માટે અમારો ઉત્સાહ નથી પણ સાહિત્યની સેવા માટે અમારી ઉત્કંઠા છે. સાહિત્યના વિષયમાં ધાંધલ (sensation) સર્વથા ત્યાજ્ય છે એ અમારી પ્રતીતિ છે. ચોંકાવનારી જાહેર ખબરોની પદ્ધતિ વર્તમાનપત્રોને અને તમાશાને લાભ કરે છે પણ સાહિત્યના ઉદ્ભવને તેથી હાનિ જ થાય છે એ અમે નિઃશંક માનીએ છીએ. પરંતુ તેની સાથે અમે એમ પણ માનીએ છીએ કે આ વિષયમાં શ્રદ્ધા વિના, ભક્તિ વિના, પ્રીતિ વિના પ્રયાસ કરવા એ વ્યર્થ છે. એ ગુણોને અભાવે કારલાઇલ જેને spiritual paralysis 'આધ્યાત્મિક પક્ષાધાત' કહે છે તે વ્યાપી જવાનો ભય રહે છે. એ પક્ષાધાત બહુ ભયંકર છે. એ પક્ષાધાત થાય છે ત્યાં બધી ચેષ્ટા, બધા વ્યાપાર, બધા ઉદ્ભવ ભાગી પડે છે. અશ્રદ્ધાળુને ને શંકાવાદીઓને આત્મબળ પ્રાપ્ત થતું નથી, તેનાથી બુદ્ધિપ્રયાસોને ઉન્નત કોટિએ લઇ જઇ શકાતા નથી. સાહિત્યના વિષયમાં પક્ષાધાત ન થઇ જાય માટે શ્રદ્ધા ફેલાવવાનો અમારો નમ્ર પ્રયાસ છે અને તેમાં આપની સર્વની સહાયતાની અમે યાચના કરીએ છીએ. એ પ્રયાસ ક્યારે સફળ થશે, કેવી રીતે સફળ થશે, કોને હાથે સફળ થશે, એ અમે જાણતા નથી અને તે જાણવા અમે ઉત્સુક પણ નથી. કર્મણ્યેવાધિકારસ્તે મા ફલેષુ કલાચન । એ શિક્ષા પ્રમાણે અમારો આધિકાર માત્ર પ્રયાસ કરવાનો છે, ફળની આશા રાખવાનો નથી એ અમને સમજાણું છે. પણ એ જેમ અધિકાર છે તેમ ફરજ પણ છે એ બુદ્ધિથી અમે અમારું નમ્ર કાર્ય કરીએ છીએ. જે ગુજરાતી ભાષા તથા સાહિત્યની સેવામાં પૂર્વે નરસિંહ મહેતા, પ્રેમાનંદ, સામળ બટ્ટ અને હવારામનાં

અને આધુનિક કાલમાં હલપતરામ, નર્મદાશંકર, નવલરામ, લોગાનાથ, મહીપતરામ, હરિલાલ, મણિલાલ, બાલાશંકર અને મુરસિંહજીનાં જીવન સમર્પણ થયાં છે તથા અનેક વિવિધાન વિદ્વાનો જેની ધુરા વહન કરે છે તેના વિકાસ તથા ઉદ્ધાર તે પરમ કૃપાળુ પ્રભુ જે વિશ્રામસ્થાનમેકં કવિચરણસાં જીવનં સજ્જનાનાં (કવિ-વરોની વાણીઓનું એક વિશ્રામ સ્થાન સજ્જનોનું જીવન) છે તે કાલક્રમે સિદ્ધ કરો એ પ્રાર્થના છે.

હવે આપનો વખત વધારે ન રોકતાં આ પરિષદના પ્રમુખની પસંદગી કરી કાર્યક્રમ આગળ ચલાવવા સૂચના કરું છું.

છઠ્ઠી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ.

સાહિત્ય વિભાગના અધ્યક્ષ તરીકે આપણું ભાષણ.

(તા. ૩-૪-૧૯૨૦.)

પરિષદના કાર્યક્રમમાં સાહિત્યવિભાગનો આરંભ કરતાં ગુજરાતી સાહિત્ય વિશેની આપણી આશાઓ અને આપણા અભિલાષ જાગ્રત કરી નજર આગળ રજુ કરીશું તો તે અસ્થાને નહિ ગણાય.

આપણું સાહિત્ય કેવું થવાની આપણને ઉમેદ છે અને કેવું કરવાને આપણે ઇચ્છીએ છીએ એ દૃષ્ટિબિંદુને મુખ્ય કરીશું તેથી ભૂતકાળમાં આપણું સાહિત્ય કેવું બંધાયું છે તેના વિસ્તારી વર્ણનમાં આ પ્રસંગે નહિ ઉતરીએ. જલ્પજલ્પ, બલિષ્ઠનો ભૂત અને વર્તમાન સાથે આવશ્યક, સંબંધ છે, તેથી ગુજરાતમાં સાહિત્યનો ઇતિહાસ કેવો રચાયો છે અને સાહિત્યની ગતિનાં હાલ કેવાં બળ પ્રવર્તમાન છે તે આ આશાઓમાં અને અભિલાષમાં વાસ્તવિકપણું આવવા માટે લક્ષમાં રાખવાની જરૂર છે. અને, તેટલે અંશે પ્રાચીન અને અર્વાચીન સાહિત્ય પર દૃષ્ટિ કરીશું.

આપણી આ મનકામનાઓ કયી વસ્તુ માટે છે, સાહિત્યનો ઉદ્દેશ્ય કરવા આપણે ઉત્કૃષ્ટિત છીએ તો ‘સાહિત્ય’ એ પદથી આપણે જ્ઞાનો ઉદ્દેશ્ય કરીએ છીએ એની કાંઈક સ્પષ્ટ વ્યાખ્યા કરીએ તો આપણા વિચારની ગતિ સરલ થાય. ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ સ્થપાયાને પંદર વર્ષ વીતવા આવ્યાં ત્યાં હવે ‘સાહિત્ય’ ની વ્યાખ્યાની શી જરૂર છે એમ પ્રશ્ન થશે. પરંતુ, સાહિત્યનો અનાદર એ સાહિત્યના ઉદ્દેશ્યને અટકાવનારું મોટું કારણ છે, એ લક્ષમાં લઈશું તો સમજશે કે, એ અનાદર વાળ્યો છે કે કેમ તે નક્કી કરવા માટે સાહિત્યનું સ્વરૂપ કેવું છે તે જોવું જોઈએ. મહાદેવે કામદેવને બચ્ચ કયો ત્યારે

નિમિન્ધ રૂપં હૃદયેન પાર્ષતી ।

પ્રિયેષુ સૌભાગ્યફલા હિ આરુતા ॥

કુમારસંમથ. ૫

પાર્વતીને એમ લાગેલું કે માફ રૂપ સૌંદર્ય વગરનું હોવું જોઈએ, કેમકે સૌંદર્ય હોય ત્યાં પ્રિય જનનો પ્રેમ સંપાદન થવો જોઈએ. ગુજરાતી સાહિત્યની વાણી ગુજરાતના લોકજનનું આકર્ષણ કરતી નથી એમ લાગે ત્યાં એ પ્રશ્ન ઉત્પન્ન થાય છે કે, એ વાણીમાં આકર્ષતા નથી કે એ લોકજનમાં સહૃદયતા નથી? આકર્ષતા ન હોય તો આકર્ષતા આણુવાની જરૂર છે, અને સહૃદયતા ન હોય તો સહૃદયતા આણુવાની જરૂર છે.

આંકની ચોપડીઓ અને દવાઓની જાહેરખબરોથી માંડીને જે જે લખાણ ગુજરાતી ભાષામાં લખાય તે બધાનો સાહિત્યમાં સમાવેશ થાય એવી વ્યાખ્યા આ સમારંભમાં ઉદ્દિષ્ટ નથી જ. અમુક ભાષામાં શું શું લખાયું છે અને લખાય છે એ જાણવાના સાધન તરીકે તે ભાષામાંના લખાણોના સમગ્ર સમૂહને ‘સાહિત્ય’ નું નામ આપી શકાય; પરંતુ, એવી સામગ્રીનો થોડો કરવો એ આ પરિપક્વો હેતુ નથી. તેમ જ, ગુજરાતી સાહિત્યના પ્રદેશમાં સાવરણી ફેરવીને કાંચન અને કથીરને વાસીદામાં એકાં કરવાં એ માટે પણ આપણી આ સ્થળે પ્રવૃત્તિ નથી.

જેમ આવી અતિવિસ્તારી વ્યાખ્યા આપણા કાર્યક્ષેત્ર માટે ગ્રાહ્ય થઈ શકે તેમ નથી, તે જ રીતે ફ્રેંચ ભાષામાં જેને Belles letters (બેલ લેટર) કહે છે અને ઇંગ્લિશ ભાષામાં જેને polite or elegant literature (પોલીટ એન્ડ એલિગન્ટ લિટરેચર) અથવા humanities (હ્યુમેનિટીઝ) કહે છે તેના જેટલી સંકુચિત વ્યાખ્યા પણ ગ્રાહ્ય થઈ શકે તેમ નથી. એ પ્રકારના સાહિત્યમાં બહુધા કલ્પના અને રસિકતાના ગ્રન્થોનો સમાવેશ થાય છે, અને

કવિતા, ઇતિહાસ, વકતૃત્વકલા, રસશાસ્ત્ર, અને પ્રાચીન લેટિન તથા ગ્રીક ભાષાનાં પુસ્તકોને એ નામ આપવામાં આવે છે; કેટલીક વાર વ્યાકરણ તથા ભાષાશાસ્ત્ર સરખા વિષયોને પણ એ વર્ગમાં ગણવામાં આવે છે. આ પ્રકારની ઉત્તમ રચનાઓની સાહિત્યમાં ઉચી પદવી હોય છે તે ખરું છે, પરંતુ, તત્ત્વચિન્તન, ધર્મવિચાર, સમાજશાસ્ત્ર, રાજનીતિ, શિક્ષણકલા, ઇત્યાદિ વિષયોના ઉત્તમ ગ્રંથોની પણ સાહિત્યમાં ઉચી પદવી હોય છે, અને, તેમનો આ સંકુચિત વ્યાખ્યામાં સમાવેશ થતો નથી.

સ્ટોપર્ડ્સ બુકે ઇંગ્લેન્ડ સાહિત્યની કરેલી એક વ્યાખ્યા આ સંબંધમાં આપણને ઉપયોગી થાય તેવી છે. તે કહે છે,

‘ The History of English literature is the story of what great English men and women thought and felt and then wrote down in good prose and beautiful poetry in the English language.’

‘ મહાન ઇંગ્લેન્ડ પુરોષોએ અને સ્ત્રીઓએ કેવા વિચારો બાંધેલા અને તેમને કેવી લાગણીઓ થયેલી, અને તે સર્વ તેમણે ઇંગ્લેન્ડ ભાષામાં સારા મઠમાં અને સુંદર કવિતામાં ઉતારીને કેવી રીતે લખેલાં એ વૃત્તાંતથી ઇંગ્લેન્ડ સાહિત્યનો ઇતિહાસ બનેલો છે. ’ લખાણની સાહિત્યમાં ગણના થવા સાર પ્રથમ તો લેખકની મહત્તા હોવી જોઈએ અર્થાત્ તેની બુદ્ધિશક્તિમાં અથવા તેની ભાવોર્મિમાં મહત્ત્વ હોવું જોઈએ, વિશેષ ગુણ હોવો જોઈએ, ઉદાણ હોવું જોઈએ અથવા ચમત્કાર હોવો જોઈએ. અને પછી, તેના વિચારોનો અને તેની લાગણીઓનો વાણીમાં થયેલો આવિર્ભાવ અસાધારણ અને સસાર હોવો જોઈએ, તે મઠમાં હોય તો મઠમાં પ્રભાવ હોવો જોઈએ અને પદ્યમાં હોય તો પદ્યમાં રમ્યતા હોવી જોઈએ આ સ્થિતિ બંધમાં બધ, ‘ શિષ્ટતાવાળા લેખોનો બંડાર તે સાહિત્ય ’ એવી સંક્ષિપ્ત વ્યાખ્યા કરીશું તો આ પ્રસંગે તે યથાર્થ થશે.

શિષ્ટ લેખમાં પ્રથમ કારણરૂપ લેખકની મહત્તા હોય છે એમ આપણે ઉપર કહ્યું તે ઉપરથી એ પ્રશ્ન ઉત્પન્ન થશે કે, એ મહત્તા માટે વિદ્વાની આવશ્યકતા છે કે કેમ; અર્થાત, લેખક વિદ્વાન હોય તો જ તેનો લેખ શિષ્ટ હોઈ શકે અને સાહિત્યમાં સ્થાન પામી શકે એવો નિયમ છે કે કેમ? એ ખરું છે કે મનુષ્ય જાતિમાં સાહિત્ય ઉદ્ભવ પામવા લાગ્યું તે સમયના આઘ અન્યકારો વિદ્વાન નહોતા કેમકે, તેમની સમક્ષ 'પેલાંનું' સાહિત્ય ન હોવાથી તેમણે સાહિત્યનો અભ્યાસ કરેલો નહોતો. પરંતુ, એ આઘ અન્યકારો અસાધારણ આત્મપ્રભાવવાળા હતા, અને એવી અસાધારણતા વિરલ હોય છે. તેમજ વળી મનુષ્યજાતિનો ઇતિહાસ ધડાતો જાય છે તેની સાથે વિચાર, વિજ્ઞાન, કલા, સાહિત્ય વગેરેની સામગ્રીઓનો સમૂહ એકઠો થતો જાય છે, અને દરેક વિષયમાં પ્રથમ એકઠી થયેલી સામગ્રીથી પ્રવીણ થઈને જ મનુષ્ય આગળ વધી શકે છે. તેથી, સાહિત્યના ક્ષેત્રમાં પણ લેખકને મહત્તા સંપાદન થાય તે માટે તેણે પોતાની અગાઉના લેખકોની કૃતિઓનો અભ્યાસ કરેલો હોવો જોઈએ, જે વિષય પ્રતિપાદન કરવાનો તેનો પ્રયાસ હોય તે વિષયમાં તે વિદ્વાન હોવો જોઈએ. કવિઓ બીજાઓના વિચારોના જ્ઞાનથી નહિ પણ સ્વયંભૂ ઉર્મિથી પ્રેરાઈને કાવ્ય રચવામાં પ્રવૃત્ત થાય છે, તો પણ રસિકતાના સંસ્કાર બંધાવામાં, સ્થાયી બાવો હૃદયમાં દૃઢ થવામાં, પ્રકૃતિનો અને આત્માનો અનુભવ જેમ તેમને સહાયબૂત થાય છે તેમજ પ્રથમના કવિઓનાં કાવ્યોનો પરિચય તેમને સહાયબૂત થાય છે. એ પરિચયથી કવિઓની વાણીમાં વિશેષ સામર્થ્યના અંશ પ્રવિષ્ટ થાય છે અને તેમની કલામાં વિશેષ લાક્ષિણ્યના અંકુર રોપાય છે. તેમ જ વળી, સામાન્ય સાહિત્યના બહોળા વાચનને પરિણામે કવિના અંતરાત્માના મંદિરમાં અનેક વિચારમૂર્તિઓ તર્કબંડમાંથી નીકળી બાવબંડમાં પ્રવેશ કરી રસમય બને છે. આ રીતે, જે શિષ્ટ લેખોથી સાહિત્ય બને છે તે લેખો વિદ્વાન બહુશ્રુત લેખકોના લખેલા હોય છે.

કંપના અને રસિકતાના વિષયો સિવાય બીજા જે વિષયોના અન્થો ઉત્તમતાવાળા હોય ત્યારે સાહિત્યમાં ઉચી પદવી પામે છે. તેનાં નામ ઉપર ગણ્યાબ્યાં તેમાં પદાર્થ વિજ્ઞાન, પ્રાણિવિજ્ઞાન, સૃષ્ટિ-વિજ્ઞાન, વૈજ્ઞક, અર્થશાસ્ત્ર, અને એવા બીજા વિષયોનાં નામ ગણ્યાબ્યાં નથી, એનું કારણ એ છે કે એ સર્વ વિષયોમાં માત્ર સૃષ્ટિની વસ્તુઓની હકીકત વર્ણવામાં આવે છે, એ હકીકતની પાછળ રહેલું મર્મ સૂચવવામાં આવતું નથી, દરયના ગર્ભમાં રહેલું અદૃશ્ય કહેવામાં આવતું નથી, દુનિયાના દેખાવો ઉપરથી જે ભાવનાઓની ઝાંખી થાય છે તે ધ્વનિત કરવામાં આવતી નથી. સાહિત્યમાં શુદ્ધિમય અને ભાવમય સ્થિતિઓનાં રુચિકર ચિત્ર હોય છે અને વિજ્ઞાન (science) માં શુદ્ધિહીન અને ભાવહીન વસ્તુઓનાં સ્થૂલ વર્ણન હોય છે તેથી વિજ્ઞાનની ઉપયોગિતા ધણી હોવા છતાં વિજ્ઞાનના અન્થોનો 'સાહિત્ય' પદમાં સમાવેશ કરવામાં આવતો નથી. ઇતિહાસને સાહિત્યમાં આવી જતો મળ્યો છે, પરંતુ ઇતિહાસના જે અન્થોમાં માત્ર યનાવેનો સંગ્રહ પ્રકટ કરેલો હોય અને યનાવો પાછળ રહેલો સંદેશો દર્શાવેલો ન હોય તે અન્થો હકીકત કહેનાર વર્ગમાં પડે છે અને સાહિત્યમાંથી નીકળી જાય છે. વ્યાકરણ અને ભાષાશાસ્ત્ર હકીકત કહેનારાં હોવા છતાં મનુષ્યના મનના વ્યાપારનું ચિત્ર આપે છે, વાર્ડમય આલિ-ભાવ માટેનું મંથન દર્શાવે છે, માટે તેમને સાહિત્યમાં સ્થાન મળે છે.

પરંતુ, વિજ્ઞાનમાં પણ હકીકતના વર્ણન ઉપરાંત રહસ્યના દર્શનનો સંભવ હોય છે, અને, વિજ્ઞાનના જે અન્થોમાં અમુક પદાર્થોમાં પ્રવર્તતા અમુક ધર્મો અને નિયમોના કથન ઉપરાંત કુદરતમાં એ ધર્મો અને નિયમોની કેવી કેવી વ્યાપ્તિ છે અને એ અમુક ધર્મો અને નિયમોથી ઉલટા ધર્મો અને નિયમો ક્યાં ક્યાં સ્થાનોમાં આલિ-ભૂત થતાં કુદરતનું સમગ્ર ચિત્ર ઉદ્ભૂત થાય છે, એ દર્શાવેલું હોય છે, જે અન્થોમાં કુદરતની હકીકત અગાધતા, અરોમતા, અને અસા-ધ્યતાની અવધિ સુધી પહોંચાડીને દેખાડેલી હોય છે, જે અન્થોમાં

કુદરતના પદાર્થોના છેક અંદરના અને છેક બહારના સ્વરૂપ વચ્ચેના સંબંધમાં તથા અંતરમાં રહેલી સૂક્ષ્મતાની ગ્રાહ્યતા અને અગ્રાહ્યતા પ્રકટ કરેલી હોય છે, તે અન્યો સાહિત્યમાં ઉચી પદવી પામે છે. મનુષ્યના મનની બાવનાઓનું રહસ્ય અને કુદરતનું રહસ્ય એ બે કથાં સંધાયેલાં છે તે હજી જડ્યું નથી. પરંતુ, એ બન્ને પ્રકારનાં રહસ્યો અલૌકિક સત્યનું દર્શન કરાવી મનુષ્યના મનને વિરલ આનન્દની પ્રાપ્તિ કરાવે છે, તેથી એ બન્ને પ્રકારનાં રહસ્યો દર્શાવનારા અન્યોનો સાહિત્યમાં સમાવેશ થાય છે.

તેમ જ વળી, હકીકત કહેનારા અન્યો શી રીતે લખવા માંડ્યા અને શ્રદ્ધિ પામ્યા, વિજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ તરફ મનુષ્યનું મન કેવી રીતે ગયું અને કેવી રીતે તેમાં પરોવાયું તથા સિદ્ધિ પામ્યું, હકીકત અને વિજ્ઞાનનાં પુસ્તકોના સમૂહ વિશ્લાળ થતો જઈ કેવો મનોવ્યાપાર દર્શાવે છે: એ વિષયના અન્યોનો સાહિત્યમાં સમાવેશ થાય છે. આ રીતે, ખેતી કેમ કરવી, કારીગરોનાં ઓળર કેમ ધડવાં, સાબુ કેમ બનાવવા, પાણીમાં કયાં મૂળતત્ત્વો રહેલાં છે, વીજળી શી રીતે પ્રકટ થાય છે: એવાં નિરૂપણના અન્યોનો સાહિત્યમાં સમાવેશ થાય નહિ, પણ, એ અન્યોના લખાણના ઇતિહાસનો સાહિત્યમાં સમાવેશ થાય.

‘સાહિત્ય’ શબ્દથી કેવાં લખાણ આપણે સમજીએ છીએ તેનો આ પ્રમાણે ખ્યાલ બાંધ્યા પછી, એ સાહિત્યના ઉદ્દાસ માટે આ પરિપદમાં આપણે કેવા પ્રયાસ આદરી શકીએ એ વિચાર તરફ વળીશું.

ભુના વખતમાં રાજાઓ સભા ભરી પાંડિતો પાસે વાદવિવાદ કરાવતા અને કવિઓ પાસે ચાતુર્યનાં પદ્યો રચાવતા, એ પદ્ધતિ સાહિત્યના ઉદ્દાસ માટે આપણે અહણુ કરી નથી. એવા વાદવિવાદમાં હરિદાષિની લીધે જે કલેશ ઉઠે છે તે હાનિ કરે છે, અને, પાંડિતો જ્ઞાન વધારવાના પ્રયાસ ઉદ્દિષ્ટ ન રાખતાં એક બીજને ઉતારી પાક-

વાના પ્રયાસમાં તજાઈ જવાથી એવી સાહમારીથી ઓતાજનોને મમ્મત મળવા સિવાય બીજું કંઈ ફળ થતું નથી. કવિઓ પાસે સભા વચ્ચે ચાતુર્યના વ્યાપાર કરાવવા એ કાર્ય પણ એવુંજ નિરર્થક છે, એથી કાવ્યસાહિત્યનો વિકાસ થતો નથી.

હેમાચાર્યનો 'સિદ્ધહેમચંદ્ર' નામનો વ્યાકરણગ્રન્થ રચાઈ રહ્યો ત્યારે સિદ્ધરાજ જયસિંહે તે ગ્રન્થ હાથી ઉપર મૂકીને પાટણમાં ફેરવેલો, અને ફિરદૌસીને શાહનામાની સાહ હજાર બેત માટે સાહ હજાર મ્હોર આપવા મહમ્મદ ગીજનવીએ આજ્ઞા કરેલી, એવી પદ્ધતિ પણ સહિત્યના ઉદ્ધાસ માટે આપણે લઈ શકતા નથી.

હાલની બીજી સાર્વજનિક પ્રવૃત્તિઓની પદ્ધતિ પ્રમાણે મંગલ સભાઓ ભરીને અને બજારોમાં તથા શેરીઓમાં ફરીને આપણે ઘોષ કરીએ કે 'ભાઈઓ! સાહિત્યનો ઉદ્ધાસ કરો, કવિતા લખો, ઇતિહાસગ્રન્થો લખો, શબ્દકોષ લખો, શિષ્ટગ્રન્થો વાંચો:' તો એ મહેનત કેવળ નકામી જાય. સાહિત્યને ઉત્તેજિત કરવાનો ઉપદેશ મ્હોટા અક્ષરવાળી જાહેરખબરો બિંતોએ ચોટીને થઈ શકતો નથી, અને, સાહિત્યનું પોષણ કરવાના ફાયદા તથા સાહિત્યનો અનાદર કરવાના ગેરફાયદા સિનેમાના ચિત્રોમાં દર્શાવી શકાતા નથી. રાષ્ટ્રીય અને સામાજિક પ્રશ્નો માટે પ્રજાસમૂહમાં મંચન ઉત્પન્ન કરવાની અને પ્રજાસમૂહને ઉશ્કેરવાની જરૂર પડે છે, પરંતુ, આપણો પ્રયાસ તો ખળભળાટથી દૂર રહીને જ થઈ શકે છે. સાહિત્યનું સેવન જ્ઞાન્તિ અને સ્વસ્થતા વિના થઈ શકતું નથી. સને ૧૯૦૫ માં પ્રથમ સાહિત્યપરિષદ ભરાઈ ત્યારે સત્કારકમંડળના અધ્યક્ષપદેથી મેં કહ્યું હતું કે, ધ્યાન અને આડંબર (sensation and demonstration) આપણા કાર્યમાં ત્યાજ્ય છે. આજ આગ્રહ કરી કહેવાની જરૂર છે કે એ વિષય ત્વર્ણ છે. વિદ્વાનોને સંગીન કાર્ય કરવા માટે એકાંતની જરૂર પડે છે; અને સાહિત્યપરિષદ સરખું વિદ્વન્મંડળ સંગીન કાર્ય કરી શકે તે માટે એ મંડળે પણ કેલાહલના માર્ગથી દૂર

રહેવું જોઈએ. તાળીઓના મડમડાટ શાય અને ‘વાહ ! વાહ !’ બોલાય એવા પ્રસંગ આપણા કાર્યક્રમમાં આવી શકે તેમ નથી.

વળી, એ પણ લક્ષમાં રાખવાનું છે કે, નિસર્ગશક્તિ (originality) થી ઉત્પન્ન થતું પ્રાથમિક (primary) સાહિત્ય પરિપક્વ રચાવી શકે નહિ. પરિપક્વ આજ્ઞા કરે તે ઉપરથી વિદ્વાનો કવિતા, નાટક, નવલકથા, ઇતિહાસ, નીતિમીમાંસા, રાષ્ટ્રીય ઉત્કર્ષ, વગેરે વિષય ઉપર નવા ગ્રન્થો ઉપજાવે એમ બની શકે નહિ. જેઓ જે વિષયનો સતત અભ્યાસ કરી તે ઉપર મનન કરતા હોય તેઓ પોતાના વિચારના અને ભાવના સંચયથી પ્રવૃત્ત થઈ તે વિષયના ગ્રન્થ લખે છે. પરિપક્વ માત્ર કયા કયા વિષયોમાં સાહિત્યની ન્યૂનતા છે તે દર્શાવી અભ્યાસકો અને લેખકોનું ધ્યાન તે તરફ દોરી શકે. પરિપક્વ પાસે દ્રવ્યનું સાધન હોય તો તે વડે અભ્યાસકો અને લેખકોને જોઈતી સામગ્રીઓ પરિપક્વ પૂરી પાડી શકે, ભાષાન્તરનાં અને સંગ્રહનાં પુસ્તકો રચાવી શકે. પરંતુ, એ કાર્ય ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટી સરખી સંસ્થાઓના કાર્યક્ષેત્રમાં વિશેષ કરીને આવે છે. સાહિત્યપરિપક્વનું મુખ્ય કર્તવ્ય કાંઈ જુદું છે, અને, તે આમળ જતાં વિચારમાં લઈશું. તેમ જ, એ પણ યાદ રાખવું જોઈએ કે રાજ્ય-કર્તાઓની કે પરિપક્વોની આજ્ઞાથી, નિમણૂકથી કે દ્રવ્યથી કવિઓમાં ભાવપ્રેરણા ઉદ્ભૂત થઈ શકતી નથી, નવલકથાકારોમાં કલ્પના જાગ્રત થઈ શકતી નથી, લેખકોમાં વિદ્વતા દાખલ થઈ શકતી નથી કે નિસર્ગશક્તિ ઉત્પન્ન થઈ શકતી નથી. આ દેશમાં કેળવણીનો પાયો ઇંગ્રેજ સરકારે નાંખ્યો તે વેળા આ દેશની વર્તમાન ભાષાઓમાં સાહિત્ય ઉત્પન્ન કરવાના પ્રયાસની સૂચના સંબંધિ લૌડ મેકેલેએ કહેલું કે, ‘To hire four or five people to make a literature is a course which never answered and never will answer in any part of the world. Languages grow. They cannot be built.’ ‘સાહિત્ય રચવા સાર આર પાંચ

જથ્થે બાડેથી કામે લગાડવા એ માર્ગ દુનિયાના કોઈ ભાગમાં કદી ફેલેલમંદ થયો નથી અને થવાનો નથી. બાપાઓ હોય છે અને વધે છે. બાપાઓ (ધર પેટે) ખાંધી શકાતી નથી.

સાહિત્યની કદર કરવાનો એક એ માર્ગ પૂર્વે પ્રચલિત હતો કે સભાસભક્ષ કવિ પોતાનાં કાવ્યો વાંચે અને તેના અર્થનું તથા રસનું નિરૂપણ કરે. પરંતુ, કલ્પનાવાળાં અને રસિકતાવાળાં પુસ્તકો પરિપક્વ આગળ વંચાવવાની પદ્ધતિ આપણે ગ્રહણ કરીએ વા કાવ્યો, નાટકો, નવલકથાઓ, પ્રવચનો વગેરેના વિસ્તારી લેખ વંચાવતાં ધણા દિવસો ચાલ્યા જાય. અને વળી, એવાં પુસ્તકો દરેક વાંચનાર પોતાની મેળે આદિથી અંત સુધી વાંચે તે વિના તેની ખુબી પૂરેપૂરી તેના ધ્યાનમાં ઉતરે નહિ. આ કારણોથી આવાં પુસ્તકો વંચાવવાની રીત પરિપક્વમાં દાખલ કરવામાં આવી નથી. આવાં પુસ્તકોમાંથી જુદા જુદા છૂટક ભાગ પસંદ કરીને તેના પાઠ ચર્ચા સાથે ન્હાનાં મંડળોમાં થઇ શકે, પરિપક્વમાં એ કાર્ય થઇ શકે નહિ.

કલ્પનાવાળાં અને રસિકતાવાળાં પુસ્તકો પરિપક્વ લખાવી મંગાવે કે પોતાના સમક્ષ વંચાવે એમ બની શકે નહિ, પરંતુ, પરિપક્વ એવાં પુસ્તકો તરફ અભિરુચિ ઉત્પન્ન કરી શકે, પરિપક્વ કવિઓ ઉપજાવી શકે નહિ, પણ, વાંચનાર વર્ગમાં રસિકતા ફેલાવી શકે કે જેથી કવિઓના કાવ્યોનો અભ્યાસ વધે. આ હેતુ સફળ કરવા સારું કલ્પનાવાળા અને રસિકતાવાળા સાહિત્યના અભ્યાસના અને વિવેચનના નિબંધો લખીને રજુ કરવાની સૂચના પરિપક્વ કરી શકે. એ જ પ્રમાણે બીજા વિષયોમાં નિસર્જશક્તિથી લખાતા ગ્રંથો વિષે ચર્ચાના નિબંધ પરિપક્વ રચાવીને મંગાવી શકે. તેમ જ, સાહિત્યમાંના જુદા જુદા વિષયો પરનાં પુસ્તકોમાં કેવી સામગ્રી એકઠી થવી જોઈએ, કેવાં ધોરણ જળવાવાં જોઈએ, કેવાં લક્ષ્ય સ્થિર રહેવાં જોઈએ, કેવો લેખસમૂહ કેવે પ્રકારે બંધાવો જોઈએ અને વધવો જામીએ; એ વિશે

નિબંધો લખાઈ આવવાની પરિપક્વ સૂચના કરી શકે અને એ રીતે સાહિત્યની અભિવૃદ્ધિનો માર્ગ પરિપક્વ દર્શાવી શકે.

ગુજરાતી ભાષાનો ઇતિહાસ, ગુજરાતી સાહિત્યનો ઇતિહાસ, ગુજરાતી પ્રજાના જીવનનો ઇતિહાસઃ એ સર્વના અભ્યાસનો પણ પરિપક્વના કાર્યપ્રદેશમાં સમાવેશ થાય છે. અને, આ સંબંધમાં ભાષા, સાહિત્ય અને પ્રજાજીવન ઉપર આસપાસની સ્થિતિઓથી શી અસર થઈ છે તેની તપાસ, પ્રાચીન શિક્ષાલેખ, તામ્રપટ, હસ્તલેખ, પ્રશસ્તિ, વગેરેની શોધખોળ અને તેથી મળતી માહિતીનું નિરૂપણ, ભાષાના શબ્દો અને ઉચ્ચારો શી રીતે ધડાતા આવ્યા છે અને સાહિત્યમાં પ્રદર્શિત થતા વિચારો શી રીતે બંધાતા આવ્યા છે તેનું અન્વેષણ, કોષ, વ્યાકરણ, જોડણી અને લિપિ વિશે વિચાર, લોક-કથા અને લોકગીતોનો સંગ્રહઃ એ સર્વનું પરિપક્વમાં સ્થાન છે. એ સર્વના પ્રયાસને ઉત્તેજિત કરવા એ પરિપક્વનું કર્તવ્ય છે.

અહીં એક વાત પર લક્ષ્ય દેવાની જરૂર છે. તત્ત્વચિંતન, ધર્મવિચાર, રાજનીતિ, વૈદ્યક, પદાર્થ વિજ્ઞાન, એ વગેરે વિષયો પરના અન્યો કેવી રીતે લખાયા છે અને એ વિષયો પરનું સાહિત્ય કેવી રીતે વધવું જોઈએઃ એ વિવેચન પરિપક્વમાં પ્રસ્તુત છે, પણ, એ અન્યોના લેખકોએ પ્રકટ કરેલા અમુક મત ખરા છે કે ખોટા છે એ ચર્ચા પરિપક્વમાં અપ્રસ્તુત છે. પરિપક્વનું દૃષ્ટિબિન્દુ સાહિત્યનું છે, મીમાંસાનું કે વિજ્ઞાનનું નથી. અને તેજ કારણથી, ફિલસૂફી, ધર્મ, રાજનીતિ, વૈદ્યક, વિજ્ઞાન વગેરે વિષય પરના નિબંધનું કે વાદવિવાદનું પરિપક્વમાં સ્થાન નથી. અમુક વિષયો સંબંધે અમુક વિચાર ફેલાવવા, અથવા વિવિધ વિષયો સંબંધે જુદા જુદા પક્ષના વિચાર પ્રકટ કરવા એ પરિપક્વનું કર્તવ્ય નથી. એવા પ્રયોજનનું સાહિત્ય ઉત્પન્ન કરવું કે એવા હેતુનાં ભાષણો અપાવવાં એ પણ પરિપક્વનું કર્તવ્ય નથી. સાહિત્ય તરફ રચિ ઉત્પન્ન કરવી, સાહિત્ય તરફ વલણ ઉપજાવવું, સાહિત્યસેવન માટે અનુકૂલતા રચવી, સાહિત્યનો ઉત્થાસ

થાય એવા મનોબ્યાપાર પ્રવર્તિત કરવા, સાહિત્યનો અભ્યાસ રજુ કરવો: એ પરિપક્વનું લક્ષ્ય છે. એ લક્ષ્ય સિવાયના વિચારોનું દર્શન કરાવવું એ પરિપક્વનું કામ નથી. એ વિચારોથી સાહિત્ય થાય છે એ ખરું છે, પણ, સાહિત્યપરિપક્વમાં એ વિચારોની પ્રસ્તુતતા નથી, અક્ષરોથી ભાષા લખાય છે તે છતાં સારા અક્ષર લખાવવા એ પરિપક્વનું કામ નથી. તેજ પ્રમાણે, વાણીથી વિચારોનો ઉચ્ચાર થાય છે તે છતાં વક્તૃત્વનાં નમુના સંભળાવવા એ પરિપક્વનું કામ નથી. કેળવણી લીધાથી મનુષ્યે પુસ્તકો લખે છે અને વાંચે છે તે છતાં કેળવણી કેવી રીતે આપવી તેના વિવેચનનું સાહિત્યપરિપક્વમાં સ્થાન નથી. સાહિત્યનું વિશેષ પૃથક્ સેવન (specialization) કયાં સિવાય પરિપક્વ પોતાનું સ્વરૂપ જાળવી શકશે નહિ. એ સીમાનું ઉલ્લંઘન કરતાં સાહિત્યપરિપક્વ ધર્મપરિપક્વના, સંસારસુધારા પરિપક્વના, ઉદ્યોગપરિપક્વના તે રાજકીય પરિપક્વના સ્વરૂપમાં બળી જશે અને પોતાનું સ્વરૂપ ખોઈ બેસશે, પોતાની કાર્યસાધકતા ગુમાવી બેસશે.

આ વિશેષતાનો વિચાર કરતાં એક બીજો અંશ દ્રષ્ટિ આગળ આવે છે. સાહિત્યના ઉલ્લાસ માટે પરિપક્વે સેવાના ઉપાયમાં એક બળવાન ઉપાય એ છે કે અન્યવિવેચનનું ઉત્થાન અને અશ્વિચિત્ત ધોરણુ ંદુષ્ટ કરવું અને કરાવવું. સેખકોની કૃતિઓના આદર્શ કોઈ પણ કારણસર ઉત્કર્ષની પદ્ધતીથી નીચા ન ઉતરે એવો સખ્ત નિયમ પાળવાનો આગ્રહ સાહિત્ય પરિપક્વે કરવાનો છે. લખાણમાં ગુણવત્તા શી રીતે સંપાદન થાય છે, સેખકોએ તે સંપાદન કરવાની કેવી પરમ આવશ્યકતા છે, અને, એ ગુણવત્તાની કદર કરવાની તથા એ ગુણવત્તા ન હોય ત્યાં સ્પષ્ટ રીતે અને નિડરપણે તે પર આંગળી મૂકવાની વિવેચકોની કેવી ફરજ છે, એ પ્રતિપાદન કયાં વિના સાહિત્યની ગતિ ઉચ્ચ માર્ગમાં દૃઢ રહી શકે તેમ નથી. જેમ ઉત્તમ ગ્રન્થોને ઉત્તમ કહેવાથી સાહિત્યની અભિવૃદ્ધિને પ્રુષ્ટિ મળે છે તેમ

નિર્માત્ર્ય ગ્રન્થોને નિર્માત્ર્ય ન કહેવાથી સાહિત્યની અભિવૃદ્ધિમાં ક્ષતિ થાય છે.

કદાચ એમ કહેવામાં આવશે કે સાહિત્યના ઉંચા પ્રદેશમાં ચઢવા સારૂ નીચાં પગથીઆંની જરૂર છે માટે એ પંક્તિના લેખની પરીક્ષા રહેલાં ધોરણથી થવી જોઈએ. પરંતુ, એ લક્ષમાં રાખવું જોઈએ કે, સાહિત્યના ઉત્કર્ષમાં મુખ્ય અંશ તે પ્રતિભા (genius) છે, અને ઉદ્યોગ (industry) એ પ્રતિભાનું કાર્ય સફળ કરવામાં સહાયભૂત થાય છે. પ્રતિભા વિનાના એકલા ઉદ્યોગથી લેખનમાં ઉત્કર્ષસિદ્ધિ થતી નથી. ગુણહીન લેખોને ઉત્તેજન આપવાનું પરિણામ એ થાય છે કે, સાહિત્યના ઉદ્ધાનમાં ઘાસ ને કાંટા ઉછરે અને રોપાઓ અને વેલાઓને હાનિ થાય. પ્રતિભાના વ્યાપારને સખત કસોટીની જરૂર છે કે આલસ્યથી કે નિરુદ્યોગથી તેની ગતિ કુંઠિત ન થાય અને તે વિભાગે જઈ વ્યર્થ ન થાય.

તેજ પ્રમાણે અમુક કામમાં લેખકોની અછત હોય ત્યાં તે કામનાં લખાણો માટે ઉતરતું ધોરણ રાખવું એ પણ ઉચિત નથી. તે કામના લેખકો ઉતરતી કૃતિઓને સારી માની લે એવો ખોટો સંતોષ ઉત્પન્ન કરવાથી તેમનો ઉત્કર્ષ અટકે અને સામાન્ય વાચક વર્ગમાં ઉતરતાં ધોરણ માન્ય થાય. એવા બે પ્રકારનાં નુકસાન થાય. પ્રતિભા હમેશા ઉત્કર્ષશાલિની હોય છે, ઉંચે કુદરતે મારવા આતુર હોય છે, અને, આદર્શ ઉંચા હોય ત્યાં તેની ઉંચાઈ જોઈ પોતે કેટલી હામ ભરવી જોઈએ તે પ્રતિભાને સમજાય છે, અને, તેટલે ઉંચે જવા માટે પ્રયાસ કરતાં તે શીખે છે. દીપ જાંખો કર્યાથી પતંગનું આકર્ષણ ઘટે છે, દીપ ઉજ્જવલ કર્યાથી પતંગનું આકર્ષણ વધે છે. દીપ જેમ વધારે ઉંચો મૂક્યો હોય તેમ પતંગ વધારે ઉંચો કુદરતે ભરે છે.

Cardinal Richelieu (કાર્ડિનલ રેશીહુલ્યુ) એ વિદ્વાનોને આમંત્રણ કરી સને ૧૬૩૭ માં ફ્રેન્ચ એકેડેમીની સ્થાપના કરી તે

કાર્યમાં તેનો ઉદ્દેશ એવો હતો કે ' a high court of letters ' (સાક્ષરત્વની સર અદાલત) સ્થાપવી. (મેથ્યુ આર્નોલ્ડ, એસેઝ ઇન ક્રિટિસિઝમ), અને અદાપિ પર્યન્ત, " to give the law, the tone to literature, and that tone a high one, is its business, " અર્થાત, ' સાહિત્ય માટે શિષ્ટતાનું ધોરણ નિર્માણ કરવું. સાહિત્યને આરોગ્યબળ પ્રાપ્ત કરાવવું, અને તે આરોગ્યબળ ઉંચા પ્રકારનું પ્રાપ્ત કરાવવું' એ ફ્રેન્ચ એકેડેમીનું કાર્ય છે. આ કાર્ય માટે કસોટી સખત અને ઉંચી રાખવામાં આવી છે. Renan (રેનન) કહે છે કે ' All ages have had their inferior literature; but the great danger of our time is that this inferior literature tends more and more to get the upper place. No one has the same advantage as the Academy for fighting against this mischief ' 'અધા જમાનામાં ઉતરતું સાહિત્ય ઉત્પન્ન થાય છે; પણ આપણા સમયમાં મ્હોટી ધાસ્તી એ છે કે આ ઉતરતું સાહિત્ય ઉંચી બેઠકે આવે એવું વલણ વધતું જાય છે. આ અનર્થ સામે વિમુક્ત કરવાની એકેડેમીને જેવી સુકરતા છે તેવી બીજા કોઇને નથી.' ઉતરતા સાહિત્યથી કોઇ પ્રકારનું મનોરંજન થતું હોય તો તેવા મનોરંજનનો ભોગ આપીને પણ સાહિત્યનું ઉંડું ધોરણ શુદ્ધ બુદ્ધિથી જળવવાની જરૂર છે. આ સંબંધમાં મેથ્યુ આર્નોલ્ડ Sainte-Beuve (સેન્ટ-બવ) નાં આ વચન ઉતારે છે: ' In France, the first consideration for us is not whether we are amused and pleased by a work of art or mind, nor is it whether we are touched by it. What we seek above all to learn is, whether *we are right* in being amused with it and in applauding it, and in being moved

by it." કાંસમાં, કદાની કે માનસિક વ્યાપારની કોઈ અમુક કૃતિથી આપણે રંજિત થઈએ છીએ કે પ્રસન્ન થઈએ છીએ, કે આપણા પર તેથી અસર થાય છે, એ મુખ્ય વિચારની વાત નથી. સર્વથી વિશેષે કરીને આપણે જે શીખવાનું છે તે એ છે કે એ કૃતિથી આપણે રંજિત થયા, આપણે પ્રસન્ન થયા, આપણે બાવથી સંચલિત થયા, તે યથાયોગ્ય હતું કે કેમ ? 'આ માટે, મેથ્યુ આર્નોલ્ડ કહે છે તેમ સાહિત્યના વિષયમાં પણ (conscience) અંતઃકરણની શુદ્ધ બુદ્ધિ હોવી જોઈએ.

આ રીતે, વિદ્વાતાનાં, રસિકતાનાં, ઉત્કર્ષનાં ઉંચાં ધોરણ જળવવા સારૂ અંથોના વિવેચનના અને લખાણોની પરીક્ષાના યથાર્થ નિયમો દર્શાવવા એ પણ આ પરિપક્વનું મ્હોટું કર્તવ્ય છે. સાહિત્યના દૃષ્ટિબિન્દુની શિષ્ટતા વિના કોઈ પણ લેખમાં ઉત્તમતા સંપાદિત થતી નથી એ સિદ્ધાંતનું નિષ્પક્ષપાત વૃત્તિથી પ્રતિપાદન થાય એ માટે આપણી કાળજી હોવી જોઈએ. કોઈ લેખકે ધર્મ સંબંધે, સંસારસુધારા સંબંધે કે રાજકીય ઉન્નતિ સંબંધે દર્શાવેલા વિચારો આપણને અભિમત હોય તો પણ તેના લેખમાં શિષ્ટતા ન હોય, બાષાબળ ન હોય, વ્યાકરણશુદ્ધિ ન હોય તો તે લેખ ઉત્તમ નથી, તે કૃતિ ઉંચી પંક્તિની નથી, એવો સ્વીકાર આપણે કરવો જોઈએ. જે વિચારોનું સમર્થન કરવા આપણી ઇચ્છા હોય તે વિચારો દર્શાવવા કોઈ ઢંગ-ધડા વિનાની લીટીઓ કાઢે અને કઠરપા ડપકા કરે તો તેને આપણે ચિત્ર કહીશું નહિ. તેમ એવા વિચાર દર્શાવવા કોઈ ખેસૂરા રાગડા તાણે તો તેને આપણે સંગીત કહીશું નહિ. તેજ પ્રમાણે, એવા વિચાર દર્શાવવા કોઈ વિદ્વાતા વગરની કઢંગી અને અશુદ્ધ બાષામાં લખાણ લખે તો એવા વાક્યોના ઢગલાને આપણે શ્લિષ્ટ લેખ કહેવો જોઈએ નહિ અને સાહિત્યમાં સ્થાન આપવું જોઈએ નહિ. તે જ રીતે, લેખક તરફ આપણો ગમે તેટલો પક્ષપાત હોય, તે સંબંધી હોય, મિત્ર હોય, પરીપકારનાં કે કેશકિતનાં કાર્ય માટે માનનીય

હોય તોપણ તેના લેખ વિશે અને સાહિત્યવિષયમાં તેની પક્ષી વિશે ઉપર કલા પ્રમાણે નિષ્પક્ષપાત વૃત્તિથી જ નિર્ણય કરવો જોઈએ. એ પ્રકારે નિર્ણય કરવાની દૃઢતા આપણામાં નહિ હોય તો આપણે સાહિત્યની મતિ રોકીશું અને સાહિત્યના ઉલ્લાસને અટકાવનારા થઈશું.

શિષ્ટતા માટેનો આ આગ્રહ લખાણમાં કોઈ જાતની કૃત્રિમ ભાષા માટેનો અગર પાંડિત્યના દર્શન માટેનો આગ્રહ છે, એમ કેટલીક વખત ધારવામાં આવે છે. પરંતુ એ ભૂલ છે. વિચારો ભાષા વડે દર્શાવાય છે માટે વિચારજનના પ્રાદુર્ભાવ માટે ભાષાજનની જરૂર હોય છે. કેવા વિચાર કેવી ભાષાથી યથાર્થ રીતે દર્શાવી શકાય એ જ્ઞાન શિષ્ટ સાહિત્યના અભ્યાસથી પ્રાપ્ત થાય છે. અને, લેખમાં એવી યથાર્થતા નથી હોતી ત્યાં મૂળરૂપે એ અભ્યાસની ખામી હોય છે, અને, તે ઉપરાંત એ અભ્યાસનો લેખનકળામાં ઉપયોગ કરવાના અનુભવની ખામી હોય છે. ભાષા મનમાં જણ્યે અજણ્યે વિચાર સાથે જ બંધાય છે, અને, ભાષાનો અને વિચારનો ઉત્કર્ષ કે અપકર્ષ સરખો જ હોય છે. આ રીતે ભાષાની અપૂર્ણતાનું મૂળ વિચારોની અપૂર્ણતામાં રહેલું હોય છે. જાનેતી શિષ્ટતા કે અશિષ્ટતા સંકળાયેલી હોય છે. અલગત, લેખક કે વક્તા બીજાના વિચાર પોતાની ઇચ્છાસત્તામાં જણાવવાનો પ્રયત્ન કરે ત્યાં એ મૂળ વિચાર પરિપક્વ હોવા છતાં લેખક કે વક્તાની ભાષામાં અપૂર્ણતા હોય તો ત્યાં એ વિચારોને પોતાના ચિત્તમાં ગોઠવવાના તેના માનસિક વ્યાપારમાં ખામી હોય છે. ઇંગ્રેજી ભાષામાં વિચાર બાંધનાર કેટલાક હિંદવાસીઓ સ્વભાષામાં વિચાર દર્શાવતાં અધુષક ભાષા વાપરી પોતાના વિચાર યથાર્થ રીતે દર્શાવી શકતા નથી; ત્યાં પણ આ માનસિક વ્યાપારની ખામી હોય છે. શિષ્ટતા માટેનો આગ્રહ તે કૃત્રિમ ભાષા માટેનો આગ્રહ નથી, પણ, વિચારોની સ્વાભાવિક ભાષા માટેનો આગ્રહ છે, વિચારોને ઉચિત શબ્દ, વિચારો સંપૂર્ણ રીતે પ્રકટ

શાય એવી ભાષા માટેનો આગ્રહ છે. પોતાના વિચારો દર્શાવવામાં લેખકને જ્યાં કોઇ પંડિતના વિચારોનો આધાર બતાવવાની કે કોઇ કદ્દપનાના અલંકારની જરૂર જણાય ત્યાં તે તેમ કરે છે, પણ, એવા આધાર કે એવા અલંકાર લેખમાં હોવા જ જોઈએ એવું શિષ્ટતાનું કોઇ ધોરણ છે જ નહિ. જ્યાં એવા આધારનું દર્શન નિરર્થક હોય અને એવા અલંકારમાં ઔચિત્ય ન હોય ત્યાં એવી સામગ્રી આડંબરરૂપ થઇ લેખમાં ક્ષતિ કરે છે એવો શિષ્ટતાનો નિયમ છે. તેથી, શિષ્ટતા માટેના આગ્રહમાં વૃથાપાંડિત્ય માટેનો આગ્રહ લેશ-માત્ર રહેલો નથી.

બાળકોથી અને કાચું બણેલા માણસોથી સમજી શકાય એવાં જ પુસ્તકો સાહિત્યમાં, લખાવાં જોઈએ, એમ પણ કેટલીક વાર કહેવામાં આવે છે. આવો જો નિયમ હોય તો બ્યાસ, વાદ્મીકિ, શેકસ્પીઅર, કાલિદાસ, શંકરાચાર્ય, પ્લેટો, જગન્નાથ, બાણભટ્ટ, રસિકન, મિલ, હર્બર્ટ સ્પેન્સર, મિલ્ટન, ટેનિસન, રવીન્દ્રનાથ ટાગોર: એ વગેરે સર્વ મહાલેખકોની કૃતિઓનો સાહિત્યમાંથી બહિષ્કાર કરવો પડશે, કેમકે બાળકો અને કાચું બણેલા માણસો તેમનાં પુસ્તકો સમજી શકે તેમ નથી. બાળકો અને કાચું બણેલા માણસો સમજી શકે એવાં પુસ્તકો તેમના કિત માટે રચાવાં જોઈએ એ ખરું છે, પણ, તે પરથી એમ ઠરતું નથી કે એવાં પુસ્તકો સાહિત્યમાં નમુનારૂપ હોય છે અને એ સિવાય બીજી જાતનાં પુસ્તકો લખાવાં જ ન જોઈએ. એવાં પુસ્તકોમાં હકીકતનાં ઉપરચોટિયાં વર્ણન હોય છે, અથવા બાળકોને રમુજ પડે એવી વાર્તા કે કવિતા હોય છે. પણ સૃષ્ટિવિજ્ઞાનની યથાર્થ માહિતી તેમાં આપી શકાતી નથી અને કદ્દપનાના ઉચ્ચ પ્રદેશનું તેમાં દર્શન કરાવી શકાતું નથી. કાચું બણેલા સમજી શકે એવા સંલેખમાં ઉત્તરોત્તર ઉત્કર્ષ (evolution) ના વાદનું નિરૂપણ થઇ શકતું નથી. ‘કુમારસંભવ’ માં કાલિદાસે કરેલું દિમાલયનું વર્ણન બાળકો માટે કરવાના દિમાલયના વર્ણનથી જુદા

જ પ્રકારનું છે, પરંતુ, 'કુમારસંભવ' માંનું વર્ણન અસાધારણ ચમત્કારવાળું હોઈ સાહિત્યમાં ઉંચી પદવી પામે છે એ નિઃસંશય છે, બાળકો સમજી શકે એવો 'શકુન્તલ' નો કે 'હેમ્લેટ' નો સાર કહેવામાં આવે તે 'શકુન્તલ' ની કે 'હેમ્લેટ' ની ગરજ સારે નહિ. અસલ આખા 'શકુન્તલ અને આખો હેમ્લેટ' વિના મનુષ્યજાતિનું સાહિત્ય અપૂર્ણ જ રહે.

જમે તે અને સર્વ વિષયોનાં પુસ્તકો ધંધાદારીઓ અને સામાન્ય કેળવણી પામેલા માણસો સમજી શકે એવી ભાષામાં લખાવાં જોઈએ એવા રૂપમાં પણ આ મત કેટલીક વાર મૂકવામાં આવે છે. વિચાર અને ભાષાનો જે આવશ્યક સંબંધ ઉપર દર્શાવ્યો તે પરથી સમજાશે કે આ મતરૂપે પણ એ યથાર્થ નથી. વિષયની ગહનતા અને કલાની ઉચ્ચતાને અનુસાર જ ભાષા લખાશે. ધંધાદારીઓ કે સામાન્ય કેળવણીવાળા માણસો સમજી શકે એવી ભાષામાં તત્ત્વચિંતન, સમાજશાસ્ત્ર, રસશાસ્ત્ર, સરખા વિષયો લખી શકાય નહિ તેમ જ ઉન્નત ભાવવાળાં અને સુંદર કલ્પનાવાળાં રસિકકાવ્યો, નાટકો અને નવલકથાઓ પણ એવી ભાષામાં લખી શકાય નહિ. એ માણસોને એવાં પુસ્તકો વાંચવાની ઇચ્છા થાય તો તેમણે વધારે કેળવણી લેવી એ જ ઉપાય છે. તેમને નડે છે તે ભાષા સમજવાની અશક્તિ નહિ પણ વિચાર ગ્રહણ કરવાની અશક્તિ. ભાષાની મગદૂર વિચાર પ્રમાણે હોય છે, અને, વિચાર સાદા ન હોય ત્યાં ભાષા સાદી હોઈ શકતી નથી. બધા વિચાર સાદા હોઈ શકતા નથી, મનુષ્યજાતિના ચિંતનું મહત્ત્વ તોહી નાંખી બધા વિચારોને સાદા બનાવી શકાતા નથી. કાલિદાસના 'મેઘદૂત' ને કે બર્કના 'ફિન્ય રેવોલ્યુશન પરના વિચારો' ને સાદી ભાષામાં મૂકવા જતાં તે વિચારોનું ગૌરવ જતું રહે છે. સાદી ભાષામાં મૂકવા જતાં એ પુસ્તકો ચમત્કારહીન અને સામર્થ્યહીન થઈ જાય, અને તે છતાં ધંધાદારીઓને ને સામાન્ય કેળવણી પામેલા માણસોને એ ગ્રન્થોની ખુબી અજાણ જ રહે.

વિચારનું માપ જુજ હોય ત્યાં સાદી ભાષામાં જ તે પ્રકટ થઈ શકે, અને, એવે પ્રસંગે લેખક ગહન વિચારોની ભાષા વાપરવાનો પ્રયત્ન કરે તો તે નિષ્ફળ જાય છે, વિચાર પ્રકટ થઈ શકતો નથી અને ભાષા દીપતી નથી. તેમ જ, સમજાય નહિ એવી શબ્દરચના અને વાક્યરચના આપોઆપ વ્યર્થ જાય છે. એવી રચનાની ફિલષ્ટતામાં કદી શિષ્ટતા રહેલી મનાતી નથી. અલખત, સરખા અર્થવાળા અથવા પાસેપાસેના અર્થવાળા શબ્દોમાંથી કયા વાપરવા અને કયા ન વાપરવા એના ચોક્કસ નિયમ થઈ શકતા નથી. ‘મુખ્ય’ ને બદલે ‘ડાચુ’ શબ્દ વાપરવો અને ‘ચરણ’ ને બદલે ‘ટાંટિયા’ શબ્દ વાપરવો એવી કવિઓને આજ્ઞા થઈ શકતી નથી. તેમ જ ‘આંખ’ અને ‘નેત્ર’ ‘વિચાર’ અને ‘પરામર્શ’ ‘લાવણ્ય’ અને ‘સૌન્દર્ય’ એવા શબ્દોમાંથી કયે ઠેકાણે એકને બદલે બીજો વાપરવો એ લેખકની મુનસરી પર સોંપવું જોઈએ. શબ્દની પસંદગીમાં લેખક બૂલશે તો તેના લેખમાં એટલી ખામી આવશે. આવી સૂક્ષ્મ તુલનાના પ્રસંગ આવે ત્યાં, કાવ્યપ્રકાશમાં મમ્મટ કહે છે તેમ, સચેતસ ષ્ણાન્ન પ્રમાણમ્ એવી બાબતમાં સહૃદય મનુષ્યોના મતનું જ પ્રમાણ લેવાય છે, બીજા નિયમ થઈ શકતા નથી. આવી પસંદગીની બૂલ માત્ર ન હોય અને આડંબર ખાતર કૃત્રિમ ભાષા વાપરેલી હોય, શબ્દોના લાંબા સમાસ કરેલા હોય, અને, વાગ્જલ રચેલાં હોય, ત્યાં એવી ભાષા અર્થ દર્શાવી શકતી નથી; આડંબર માટે એવા પ્રયોગ કરનાર લેખકોને કંઈ અર્થ દર્શાવવાનો હોતો જ નથી, તેમના લેખને શિષ્ટ સાહિત્યમાં સ્થાન મળતું નથી.

પરિષદનો મુખ્ય હેતુ આ રીતે શિષ્ટ ગ્રન્થો રચાવી પોતાની સમક્ષ મંગાવવાનો નથી. પરિષદનો મુખ્ય હેતુ એ છે કે શિષ્ટ ગ્રન્થો રચાય એવી પરિસ્થિતિ સાહિત્યના ક્ષેત્રમાં ઉત્પન્ન કરવી, શિષ્ટ ગ્રન્થો લખાય અને વંચાય એવી વૃત્તિ ઉત્પન્ન કરવી, એવા અભ્યાસનાં

અને શોધખોળનાં પરિણામ પોતાની આગળ મંજાવવા, એકઠાં કરવા, તે વિશે ચર્ચા કરાવવી, શિષ્ટતાનું ધોરણ દર્શાવવું, એ ધોરણ જળવાય એવો આગ્રહ કરવો, અને એ રીતે સાહિત્યનો ઉદ્ધાસ કરવો.

સાહિત્યપરિષદ પોતાની બેઠક વખતે આ હેતુને અનુકૂળ થાય એવા લેખ લખાઈ આવવાની સૂચના પ્રકટ કરે, અને, એવા લેખ પોતાની બેઠક વખતે વંચાવે, એ લેખો વિશે તેમ જ સાહિત્યના અભ્યાસ અને શોધખોળ વિશે અને શિષ્ટતાના ધોરણ વિશે ચર્ચા કરાવે, એવા લેખ અને ચર્ચા પ્રકટ કરે: એવા પ્રકાર આ હેતુની સિદ્ધિ માટે પરિષદ લઈ શકે.

આ પ્રમાણે સાહિત્યનો ઉદ્ધાસ કરવાના કાર્યમાં પરિષદ પાસે જે લેખો લખાઈ આવે તે વિદ્વાતાવાળા અને શિષ્ટતાવાળા હોવા જોઈએ, ઉંડા અભ્યાસવાળા અને ગંભીર મનનવાળા હોવા જોઈએ. વર્તમાનપત્રો અને માસિકો નવા વર્ષને પ્રસંગે કે કોઈ મહોત્સવને પ્રસંગે ખાસ અંક કાઢે છે તે વેળા તેને માટે બહુધા જે જાતના લેખ લખાય છે તેના કરતાં ધણી વધારે ઉંચા પ્રકારનાં લેખની પરિષદમાં આવશ્યકતા છે. જેને કેટલીક વાર ‘ઉડતા વિચાર’ કહેવામાં આવે છે અને જેને ‘દોડતા વિચાર’ કહીએ તોપણ ચાલે, તેવા વિચારવાળા લેખથી પરિષદનું કાર્ય સરે તેમ નથી. સાહિત્યનો અભ્યાસ અને શોધખોળ ચાલુ રાખતાં લાંબા વખતના શ્રમ અને મનનને પરિણામે વિદ્વાનેને જે વિચારો પ્રકટ કરવા યોગ્ય લાગે તેની પરિષદમાં જરૂર છે. પરિષદની બેઠક દર વર્ષે નહિ પણ બે ત્રણ વર્ષે ભરવામાં આવે છે તેનો હેતુ પણ એ છે કે વિદ્વાનો જે વિષય સંબંધમાં ખાસ અભ્યાસ કે શોધખોળ કરતા હોય તેનાં પરિણામ પ્રદર્શિત કરવા લાયક થઈ શકે. એવા સતત શ્રમ વિના માત્ર સામાન્ય રીતે સૂઝી આવે એવા વિચારના લેખ લખી નાખી મોકલવામાં આવે તેથી પરિષદનો હેતુ સફળ કરવામાં સહાયતા થાય નહિ.

પરિષદ આગળ રજુ થતા લેખમાં પાંડિત્ય હોવું જોઈએ, પરંતુ, પરિષદના હેતુ સાથે સંબંધ ન હોય એવા પાંડિત્યનું દર્શન એવા લેખમાં અસ્થાને છે. લેખકનું અમુક વિષયમાં પાંડિત્ય છે એટલું જ દર્શાવવાનો લેખકનો હેતુ હોય તો પરિષદને તેવા દર્શનની જરૂર નથી. પરિષદનો હેતુ સફળ કરવા લખેલા લેખમાં પાંડિત્યનું જ્ઞાન અને પાંડિત્યનો પ્રયાસ સહાયભૂત હોવાં જોઈએ એ જરૂરનું છે. તેમ જ, સાહિત્ય અને ભાષાનો ઉદ્ધાસ કરવામાં ઉપયોગી થાય, એવા વિચાર લેખમાં હોવા જોઈએ. માત્ર દૂધમાંથી પોરા કાઢવા જેવા (hairsplittingના) પ્રયોગ પરિષદમાં કામ આવતા નથી.

પરિષદના કાર્યનો ઉદ્દેશ આ પ્રમાણે લક્ષ્યમાં લીધા પછી ગુજરાતી સાહિત્ય વિશેની આપણી આશ્ચર્યો અને આપણા અભિલાષ નજર આગળ કરીશું.

હિંદુસ્તાનની અર્વાચીન ભાષાઓમાં ગુજરાતી ભાષાનું સ્થાન ખીજી કેટલીક ભાષાઓની સાથે અત્ર પદ છે. એક હજાર વર્ષથી ગુજરાતની ભાષા ધડાતી આવી છે, અને તે દરમ્યાન તેનું સાહિત્ય રચાતું ગયું છે. આમાંનાં 'પ્હેલાં પ્રાંચસે' વર્ષ દરમ્યાન ગુજરાત અને મારવાડની ભાષા એક જ હતી અને બન્ને દેશને સહીઆઈ સાહિત્ય હતું. પણ, ત્યાર પછીના કાળમાં એ બે દેશની ભાષામાં ફાંટા પડ્યા, અને, ગુજરાતે પોતાનો સાહિત્ય પ્રયાસ આગવો ચલાવ્યો છે તથા તેમાં ધણી આગળ મતિ કરી છે. ખીજી ભાષાઓની પેઠે ગુજરાતી ભાષામાં પણ કવિતાથી સાહિત્યનો આરંભ થયો છે અને ઇસવી સનના ગયા સૈકાના પ્રથમાર્ધ સુધી તો ગુજરાતી સાહિત્ય ધણે મ્હોટે ભાગે પશ્ચમાં જ રચાયું છે. ગુજરાતી સાહિત્યના આરંભ-કાળના કવિઓ ઉપર વ્રજ ભાષાની કવિતાની અસર હતી, અને, સંસ્કૃત ભાષાનાં મહાકાવ્યોની શૈલી તેમણે મહત્ત્વ કરી નહોતી. એ શૈલી હજી સુધી ગુજરાતી સાહિત્યમાં કાબલ થઈ નથી. પશ્ચનાબનો.

‘કાન્હડો પ્રબન્ધ’ અંકારમાં પુરાણ ગયો તેથી તેમ જ એવા ઐતિહાસિક પ્રબન્ધ લખવાની શક્તિ કે વૃત્તિવાળા કવિએ ગુજરાતમાં જીવ્યા થયા નહિ, તેથી, એ શૈલીનાં કાવ્ય તે પછી લખાયાં નથી. ઇતિહાસનાં વીરરસમય મહાકાવ્યોની ગુજરાતી ભાષામાં જરૂર છે. સાંપ્રત કાળમાં ન્હાનાં ભાવમય કાવ્યોનો ધણો પ્રચાર છે, એવું કાવ્યસાહિત્ય ભાષામાં હોવું જ જોઈએ. પરંતુ વીરરસ કાવ્યોની શૈલી કવિતાની વાણીને પ્રતાપવાળી અને પ્રભાવવાળી બનાવે છે, અને, એવી શૈલી એક વાર બંધાયા પછી તેની અને તેમાં પ્રકટ કરેલા ઓજસ્વી વિચારોની અસર ભાષામાં થતી કવિતા ઉપર તેમજ ભાષામાં લખાતા ઇતિહાસપરાયણ તથા કલ્પનામય ગદ્ય સાહિત્ય ઉપર હમેશા ઉંઠી પડે છે. વીરરસ કાવ્યને માટે પ્રાસ વગરના અને દૃઢ વાકસામર્થ્યથી મતિ કરતા છંદની આવશ્યતા છે. એવો છંદ ગુજરાતી ભાષામાં હજી યોગ્યો નથી. ગુજરાતી ભાષાના ઉચ્ચારમાં (accent) સ્વર ભાર ન હોવાથી ઇંગ્રેજી ભાષાના heroic metre (વીરરસોચિત છંદ)ની અનુકૂલતા ગુજરાતી ભાષામાં નથી. ગુજરાતી છંદમાં આ ખોટ પૂરી પાડવાની ચર્ચા ઉત્પન્ન થઈ છે અને તે માટે પ્રયત્ન પણ થાય છે એ આશ્ચર્યજનક ચિહ્ન છે. વીરરસની એવી શૈલીનાં કાવ્ય લખનાર કવિ જાગશે ત્યારે તેને હાથે આપોઆપ અનુકૂળ છંદ ઉપજશે. નદી પર્વતમાંથી નિકળીને વહેતી જાય છે તેમ પોતાનો માર્ગ પણ ધડતી જાય છે, તેમ કવિતા પણ પોતાના ઉચ્ચારનો માર્ગ પોતાના વેગથી ધડે છે. એ માર્ગ જીવન બળ વડે પહેલેથી ધરી મુકી શકાતો નથી.

નરસિંહ મહેતાનાં પદની શૈલી ભજનોમાં આશુરહી છે. પ્રેમાનન્દનાં આખ્યાનોની શૈલીમાં અને સામળભટ્ટની વાર્તાઓની શૈલીમાં વીરરસ કવિતા પ્રકટ કરવાની શક્યતા હતી, પણ, ઉપર દર્શાવેલા પ્રકારના છંદની સહાયતા તેમાં નહોતી. એ પ્રકારનાં આખ્યાનો અને વાર્તાઓ હવે રૂઆતમાં નથી. આખ્યાનો અને વાર્તાઓનું વસ્તુ

નાટકોમાં અને નવલકથાઓમાં પ્રદર્શિત કરવાની ગુજરાતી સાહિત્યમાં જરૂર છે.

દયારામની ગરબીઓની શૈલી કાયમ રહી છે. સંસ્કૃત ભાષાના શ્લોકની શૈલી પ્રવર્તમાન થયા છતાં ગરબીઓની શૈલી તેની જ સાથે જ પ્રવર્તે છે. સંગીતમય રાગધ્વનિ (lyrical) કાવ્ય માટે શ્લોકબદ્ધ રચના જેટલુંજ ગરબીનું સામર્થ્ય છે. અને, ગુજરાતી ભાષાનું પોતાનું જે માધુર્ય અને સૌંદર્ય છે તે ગરબીમાં બહુ સહેલાઈથી ઉતરે છે, તેથી, ગરબીનું સ્થાન ગુજરાતી કવિતામાં કાયમ રહેશે એમ જણાય છે. ગરબીની રચનામાં (monotony) એની એ સ્વરરચનાની પુનરાવૃત્તિ આવે છે. તેમાં વિવિધતા આણવા સારૂ વચ્ચે સાખી દાખલ કરવાનો રીવાજ જુના વખતનો છે. તે સાથે બીજા પ્રકારની પણ વિવિધતા દાખલ કરવાની જરૂર છે. શ્લોકબદ્ધ રચનામાં વૃત્તો ઘડી ઘડી બદલીને વિવિધતા આણવાનો પ્રકાર દાખલ થયેલો છે.

સંગીતમય રાગધ્વનિ કાવ્યોનો પ્રચાર ગુજરાતી ભાષાની કવિતામાં ધણો વધ્યો છે. એ સંબંધમાં વિશેષ લક્ષમાં રાખવાનું એ છે કે માત્ર શૈલીથી કવિત્વ સિદ્ધ થતું નથી. જેને કવિત્વ તરફ વૃત્તિ થાય તેણે માનવ જીવનના વિવિધ પ્રશ્નોની મીમાંસા તરફ પોતાના ચિત્તને વાળવું જોઈએ, કેમકે, ઉપર દર્શાવ્યું છે તેમ કવિને પણ અભ્યાસની જરૂર હોય છે. વળી, નવીનતા એ કવિતાના ચમત્કાર માટે આવશ્યક છે. ગુદાખના પુલ સંબંધે એક કવિએ લખેલું કાવ્ય જેટલું આકર્ષક થાય તેટલુંજ એ જ શૈલીમાં બીજા કવિએ મોગરા માટે લખેલું કાવ્ય આકર્ષક થતું નથી કેમકે તેમાં નવીનતાનો અભાવ હોય છે, અને, અનુકરણની વૃત્તિએ લેખકની કલ્પનાને કુંઠિત કરેલી હોય છે. હાલની આ શૈલીની કવિતા ઘણી જથ્થાબંધ હોવા છતાં ચક્રોળ પેઠે એના એ ચક્કરમાં ફરતી જણાય છે. એ વિષયમાં ઉદ્ઘાસ સારૂ નવાં લક્ષ્યો તરફ ગતિ થવાની જરૂર છે.

કરુણુરસની કવિતાનું એક બહુ ઉંચી પંક્તિનું કાવ્ય લખાયું છે, પણ, તે સિવાય કરુણુરસ તરફ ગુજરાતી કવિતાની વૃત્તિ હાલ જણાતી નથી. વાસ્તવિક પ્રસંગ સિવાયનાં કરુણુ રસનાં આલમ્બન માટે નાટકમાં વધારે ઉચિત સ્થાન હોય છે અને કરુણુરસના નાટક (tragedy) નો પ્રકાર ગુજરાતી ભાષામાં ખીલવવાની બધી જરૂર છે.

વર્ણનમય (descriptive) કવિતા તરફની વૃત્તિ દલપતરામ અને નર્મદાશંકરની કવિતામાં હતી, પણ, તેમની કવિતાની શૈલીના ખીજ અંશ પેટે આ અંશ પણ હવે ગુજરાતી કવિતામાં વિલમ્બાન રહ્યો નથી. વર્ણનમય કવિતામાં રસ બહુ આછો હોય છે, અને, એવી કવિતા મહાકાવ્યોમાં અને નાટકોમાં પ્રસંગવશાત્ આવે તો બસ છે.

નાટકનું સાહિત્ય ગુજરાતી ભાષામાં વર્તમાન સમયનું જ છે અને તેનો સમૂહ મ્હોટો નથી. ઇસવી સનના ગયા સૈકામાં ગુજરાતી ભાષામાં નાટકો લખાવા માંડેલાં પણ તે પ્રવાહ અટકી ગયો છે. મંડળીઓ તરફથી રંગભૂમિ ઉપર નાટકો બજવવાનો પ્રયોગ બધો વધ્યો છે તે છતાં શિષ્ટ નાટકોનું સાહિત્ય બહુજ યુજ છે. રંગભૂમિ ઉપરના પ્રયોગ માત્ર પ્રાકૃત વર્ગને પ્રસન્ન કરી દ્રવ્યપ્રાપ્તિ કરવાના હેતુથી થતા હોવાથી એ પ્રયોગથી નાટ્યસાહિત્ય કેળવાતું નથી. વળી, રંગભૂમિ ઉપર કવિતા અને અભિનય (acting) કરતાં પડદા, દેખાવ, અને, સંગીતને વિશેષ મહત્વ અપાતું હોવાથી નાટકકારની રસિક કલ્પાને પોષણ મળવાનું ત્યાં સ્થાન હોતું નથી. સંગીતવિધાનના ખેલ (opera) ને નાટકથી ભુલે પાડવામાં આવે, અને નાટકમાંથી પડદાના અને રાશ્ત્રનીના બહકા, અજ્ઞયખીવાળી કસરતો, ગર્જનાઓ અને એવી સામગ્રીઓ કહાડી નાંખવામાં આવે તો સાંભળવાની કવિતાને અને જોવાના અભિનયને પ્રાધાન્ય આપવાના પ્રયત્ન કરી રંગભૂમિની ઉન્નતિ કરી શકાય. શોખ ખાતર નાટક બજવનાર શિષ્ટ વર્ગ તરફથી એવા પ્રયત્ન થાય છે ત્યારે તેની કદર બચુનારો વિશાળ પ્રેક્ષક

વર્ગ માલમ પડે છે એ રંગભૂમિની ઉન્નતિ માટે આશ્ચર્યજનક ચિહ્ન છે. અલખત, રંગભૂમિની આ પ્રકારે ઉન્નતિ કરવાના પ્રયાસ સાથે એ પણ જરૂરનું છે કે ઉત્તમ પ્રતિભા નાટકો રચાવાં જોઈએ કે જે ઉપર કહેલી કૃત્રિમ સામગ્રી વિના જન્યવાથી પ્રેક્ષક વર્ગને આનંદ થાય. રંગભૂમિની અને નાટકસાહિત્યની ગતિ સમકાલીન હોય છે, અને, રંગભૂમિ રસિકતાને અનુકૂલ હોય તે વિના નાટકસાહિત્ય પૂર્ણ બલથી ઉદ્ભૂત થતું નથી. નાટક માટે જે વિશેષ પ્રતિભા હોવી જોઈએ તે પ્રયત્ન કરી ઉપજવી શકાતી નથી, પણ, હાલ જે અન્તરાય છે તે દૂર થશે, પ્રતિભા દર્શન દેશે અને ગુજરાતમાં નાટકનું સાહિત્ય ખીલી નિકળશે એ અભિલાષ અસ્થાને નથી. હાલ તરત તો, દેશ દેશના સમર્થ નાટકકારોની કૃતિઓનો ઉડો અભ્યાસ ગુજરાતના વાચકવર્ગમાં ફેલાય એટલી આશા રાખવાનું કારણ મળે તો સંતોષ માનીશું.

નવલકથાઓનું સાહિત્ય ગુજરાતી ભાષામાં પ્રચુર છે, પણ, તેમાં પ્રચુરતા કરતાં ગુણવત્તા બહુ ઓછી છે. એ સાહિત્ય ગયા સૈકાના ઉત્તરાર્ધથી નવું જ શરૂ થયું છે. પ્રેમાનન્દનાં 'આખ્યાન' અને સામળભટ્ટની 'વાર્તા'ની વંશાવળીમાં હાલની 'નવલકથા' આવતી નથી. એ 'આખ્યાન' અને 'વાર્તા' પદમાં હતાં અને આ 'નવલકથા' મલ્લમાં છે એટલે જ ફેર નથી. કથાની વસ્તુનો અને શૈલીનો પણ ફેર છે. આ નવલકથા ઉગ્રી સાહિત્યમાંની 'રોમેન્સ' અને 'નોવેલ' ના નમુના મિશ્રણથી ગુજરાતી સાહિત્યમાં ઉત્પન્ન થઈ છે. 'રોમેન્સ' માંના અમાનુષતાના કે અલૌકિક ચમત્કારના અંશ ગુજરાતી નવલકથામાં આવ્યા નથી, પણ, ઐતિહાસિક કથાની રીત થઈ અદ્ભુત વૃત્તાન્ત દર્શાવવાનો 'રોમેન્સ' નો પ્રકાર ગુજરાતી નવલકથામાં દાખલ થયો છે. વર્તમાન સમયના સાંસારિક ભોક્ષણવનનું ચિત્ર અને ચાલતી જાહેર સવાસોની ચર્ચા: એ 'નોવેલ' ના અંશ પણ ગુજરાતી નવલકથામાં ભેવામાં આવ્યા છે. ઐતિહાસિક અંશ

ઓછા થતો જમ સાંસારિક અંશ નવલકથામાં વધતો જાય છે. પરંતુ, થોડી ઉત્તમ કૃતિઓ બાદ કરતાં ગુજરાતની નવલકથાઓમાં કંપનાની મોહકતા નથી, કુશલ વસ્તુસંકલનાનું કલાવિધાન નથી, ભાવનાઓનું દર્શન નથી, પ્રવર્તમાન પ્રશ્નો ઉકેલવાનો પ્રયાસ નથી. નવલકથા એ (light literature) હલકા વજનના લખાણના વર્ગમાં આવે છે તોપણ પ્રજના જીવનની જુદી જુદી પંક્તિઓનાં આછાં અને ઘેરાં ચિત્ર નવલકથામાં આવી શકે છે. અને, ઉંચા પ્રકારની અનેક નવલકથાઓ ગુજરાતી ભાષામાં રચાય નહિ ત્યાં સુધી ગુજરાતી ભાષાનું સાહિત્ય જીવંતુ અને જમતું, ઉછળતું અને કુદતું થઈ શકે નહિ. હિંદુસ્તાનમાંથી જંગલો કપાઈ ગયાં છે, પ્રાંતો વચ્ચેનાં યુદ્ધ બંધ થઈ ગયાં છે, પગરસ્તાની લાંબી મુસાફરીઓ અને વણજારાની પોઠો નાણુદ થઈ ગઈ છે, તેથી અદ્ભુત વાર્તાઓના પ્રસંગ રચા નથી. તેમ જ સાહસ ખાતર અજાણ્યા સમુદ્રની સફર કરવાને પ્રજને ટેવ બંધાઈ નથી, અને, એ રીતે પણ જીવનવ્યવહારમાં અદ્ભુતતાના અંશ આણું શકાય તેમ નથી. પણ પ્રજનું જીવન પ્રબલ ભાવનાઓથી ધબકારા મારી રહ્યું છે. રેલવેથી, ટપાલથી અને વર્તમાનપત્રોથી આખા હિંદુસ્તાનમાં એક નગર પેઠે સંકલ્પોની આપલે થાય છે, પ્રેમના અને ચરિત્રપ્રભાવના અનેક અવસર ઉત્પન્ન થાય છે, ત્યાં નવલકથાની અસાધારણ મોહકતા દર્શાવવા માટે જોઈએ તેટલા પ્રસંગ મળે તેમ છે, અને, સિદ્ધાન્તો ચર્ચવા માટે જોઈએ તેટલી સામગ્રી મળે તેમ છે. નવલકથાલેખકનો શિષ્ટ વર્ષ ઉત્પન્ન થવાની જરૂર છે. હાલની નવલકથાઓમાં જે નીરસતનો છે અને જે અયોગ્યતા છે તે શિષ્ટ લેખક વર્ગના ઉદ્ભવથી આપોઆપ લુપ્ત થઈ જશે. આપણા લેખકોની વૃત્તિ મીમાંસા તરફ બહુ જલદીથી વળી જાય છે. પરંતુ, સંસારની અસારતાના અતિશય ચિંતનમાંથી ધડીબર છુટા થઈને પણ પંડિતોએ આ કાર્ય હાથમાં લેવા જેવું છે, અને, એ હાથમાં લેતાં સંસારની માયા બહુ સારી રીતે દર્શાવી શકાશે એમ

તેમને માલમ પડશે. નવલકથાલેખન એવો વિષય છે કે સુદ સુશિક્ષિત સ્ત્રીપુરુષો એ માટે પ્રયાસ કરે તો તેમાંથી થોડાં એ કાર્ય માટે અશક્ત નિવડે તે છતાં ચતુર નવલકથાકારો નીકળી આવ્યા વગર રહે નહિ. યુરોપની અને અંગ્રાજીની નવલકથાઓનું વાચન આ કાર્ય માટે ઉપયોગી છે ખરું, પરંતુ, એ નવલકથાઓનાં ભાષાન્તરથી સંતોષ માનવાનો સમય ગયો છે, અને, અસલ યોજનાના અન્થે સાહિત્યના ખીજા વિભાગ પેઠે નવલકથામાં થવાની જરૂર છે. નવલકથામાં એવા અન્થે જલદીથી દેખા દે એ અભિલાષ અધટિત નથી.

ઇતિહાસ અને જીવનચરિત્રનું સાહિત્ય ગુજરાતી ભાષામાં નહિ જોડેલું છે. થોડા ઇતિહાસ લખાયા છે, અને, એથી પણ થોડાં જીવનચરિત્ર લખાયાં છે એ હકીકત આપણા ગૌરવની બહુ ક્ષતિ કરે છે. આપણા પ્રજાત્વના ગૌરવનો આપણે ઘોષ કરીએ અને આપણા દષ્ટિબિન્દુથી આપણે રચીએ નહિં અને આપણાં મહાન સ્ત્રીપુરુષોની જીવનકથામાં રહેલું પ્રજાત્વ આપણે પ્રદર્શિત કરીએ નહિં તો એ ઘોષને આપણે બહુ સહેલી વાત સમજીએ છીએ એમ ક્ષતિ થાય. ઐતિહાસિક વૃત્તિ ઉત્પન્ન થાય એવું ઇતિહાસનું વાચન આપણે કરતા નથી, અને, ઇતિહાસ તથા જીવનચરિત્રના અન્થ લખવા સાર જો શોધખોળ તથા સામગ્રીસંગ્રહ કરવા જોઈએ તે આપણે કરતા નથી. એ શુદ્ધિવ્યાપારના આલસ્યનું અને પ્રજાત્વની ભાવનાની મન્દતાનું ચિહ્ન છે. ખીજા દેશના ઇતિહાસ આપણે હાથ લખાય એ સ્વપ્નદષ્ટિ હાલ ઉપજાવવી નિરર્થક છે, પરંતુ, આપણા દેશના અને આપણી પ્રજાના જીવનના ઇતિહાસ આપણે હાથે આપણી ભાષામાં લખાય એવી ઉત્કટ ઉત્કંઠા ધારણ કરીશું ત્યારે આશા ફલવંત થવાની ઝાંખી થશે. નિશ્ચયોમાં ઇતિહાસ શિખવવાનાં ન્હાનાં પુસ્તકો ગુજરાતીમાં રચાય એમાં મ્હોટી વીસાત નથી. પણ ઇતિહાસ અને જીવનચરિત્રના મહાન અન્થે ગુજરાતી ભાષામાં લખાય એવી અપેક્ષા છે.

અર્થશાસ્ત્ર, સમાજશાસ્ત્ર, રાજનીતિશાસ્ત્ર એ અને એવા વિષયોનું સાહિત્ય ગુજરાતી ભાષામાં છે જ નહિં તે પણ એટલું જ ખેદકર છે. ચાર પાંચ ભાષાન્તરોથી કાર્ય સરતું નથી. અને, આપણે જોઈએ છે અસલ ગ્રન્થોનું સાહિત્ય. જાહેર જીવનના સંબંધમાં આ વિષયોની છુટક ઉપલક્ષીઆ પ્રકારે ચર્ચા કરવા આપણે હમેશા તત્પર રહીએ છીએ. પરંતુ, તેનો શાસ્ત્રીય અભ્યાસ કરવાનો શ્રમ લેવાની ઇચ્છા આપણને હોતી નથી, અને, એ વિષયનાં પુસ્તક લખવામાં એથી પણ વધારે શ્રમ પડે તેમ છે તેથી આપણે તેથી તદ્દન વિમુખ છીએ. આ વિષયોના અભ્યાસપૂર્ણ શિષ્ટ ગ્રન્થો લખાશે એ આશા દૂરની છે છતાં મુકી દઈ શકાય તેમ નથી.

ઈતિહાસ, જીવનચરિત્ર, અર્થશાસ્ત્ર, સમાજશાસ્ત્ર, અને રાજનીતિશાસ્ત્ર સરખા વિષયોના પ્રૌઢ ગ્રન્થોના ભેખન વિના ગુજરાતી ભાષાનું ગદ્ય સમર્થ, વેગવાન અને વિવિધ વિષયોને પહોંચી વળનારૂં થવાનું નથી. ‘સંપ’, ‘ઉલ્લેખ’, ‘કરકસર’ વગેરે વિષયોના નિઘ્નોથી એવું ગદ્ય બંધાવાનું નથી.

નીતિમીમાંસા, તત્ત્વચિંતન, અને ધર્મવિચારના અસલ ગ્રન્થો લખવાની પણ ઘણી જરૂર છે. માત્ર એ વિશે આગ્રહ કરતાં બધા એ લાગે છે કે આપણી હમેશની નિર્વેદની વૃત્તિ બળવાન થઈને એ વિષયોની ચર્ચામાંથી ભેખકોને ‘માથુસતું મન લાલચુ છે,’ ‘નામરૂપનો નાશ છે’ એવા વાક્યોના ઉચ્ચારની શુષ્ક પુનરુક્તિમાં ખેંચી લઈ જાય તો એ વિષયોનું નવું સાહિત્ય રચાય નહિં એટલું જ નહિં પણ એ ભેખકો તે પછી ખીજ કોઈ પણ વિષયના સાહિત્યનો વિકાસ કરવામાં પ્રવૃત્ત થવાનો સંભવ ન રહે. પરંતુ, એ જોખમ વેઠીને પણ એ વિષયોના નવા શિષ્ટ ગ્રન્થો રચાશે એવી આશા રાખીશું.

વિદ્યાન. અને મણિતના ગ્રન્થો પણ માત્ર બાહ્યપ્રેરણા કે

શ્લોકોપયોગી સ્વરૂપના નહિ અને ભાષાન્તરમય નહિં પણ અસલ કૃતિના અને વિસ્તારવાળા લખાવાની જરૂર છે. એવું સાહિત્ય હજી શ્વેત માંડ્યું નથી, પરંતુ, યુનિવર્સિટીમાં એ વિષયોનો અભ્યાસ કરનારની એ તરફની ભક્તિ કામચલાઉ રહેવાનો વધારે સંભવ જોવામાં આવે છે, તેથી બીજા વિષયો કરતાં આ વિષયોનું સાહિત્ય જોઈશું રચાવા માંડશે એમ આશા રહે છે.

જુના ગ્રંથોનો અભ્યાસ, શોધખોળ, ભાષાશાસ્ત્ર, વ્યાકરણ, ગ્રંથવિવેચન, એ વિષયોનું સાહિત્ય કેટલેક અંશે ખંધાય છે. વાચક વર્ગની એ પ્રકારના ગ્રંથો તરફ અભિરુચિ જાળીતી નથી તોપણ લેખકોની અનુરક્તિથી એ પ્રજ્વાલી ચાલુ રહેશે એમ જણાય છે. ધણા વધારે લેખકો આ માર્ગે પ્રવૃત્ત કરશે, અને, આ વિષયોનું સાહિત્ય વધશે એવી આશા રાખીશું.

ગુજરાતી ભાષાનો ધણો વિસ્તારી કોષ રચાવાની પરમ આવશ્યકતા છતાં વિદ્વાનોએ હજી એ કામ ઉપાડ્યું નથી એ શોચનીય છે. નર્મદાશંકરે પોતાને એકલે હાથે એ વિષયમાં થયે તે પ્રયાસ કરેલો તે પછી એટલા આગ્રહથી એ કામ બીજા કોષએ હાથ ધર્યું નથી. અલગત, નર્મદાશંકરેના શબ્દો કરતાં વધારે શબ્દોવાળા એક બે કોષ થયા છે અને શબ્દોના ઉપયોગનાં ઉદાહરણ કોષમાં દાખલ કરવાના પણ પ્રયત્ન થયા છે. પરંતુ, અધુરી સામગ્રીના કોષથી હવે ચાલે તેમ નથી. આજ સુધી રચાયેલા કોષમાં રહી ગયેલા શબ્દોનો તેમ જ ગુજરાતના જુદા જુદા ભાગના અને જુદા જુદા ધંધાના ખાસ શબ્દોનો ઉમેરો કરી, અને, શબ્દોની વ્યુત્પત્તિ, શબ્દોના અને શબ્દરચનાના ઉપયોગનાં ઉદાહરણરૂપ શિષ્ટ ગ્રંથોમાંના ઉત્તારા, અને પ્રાણીઓ અને પદાર્થનાં ચિત્ર, સંસ્કૃત, બંગાળી, હિંદી, અરાઠી અને ઇંગ્રેજી ભાષામાંના સમાનાર્થ શબ્દો, એ વગેરેની સામગ્રી સાથે વિસ્તારી કોષ રચાવ એ અભિલાષ સહ કોઈને હશે. એ કામ

લાંબા વખતનું અને ભારે ક્ષમનું છે. અમુક વિદ્વાનો મળીને પ્રથમ કોષની પદ્ધતિ-નક્કી કરી કામની બહેનશુદ્ધિ કરી લે તો જ એ પ્રયાસ શરૂ થાય અને પાર પડે એમ છે. ગુજરાતી ભાષાના અભ્યાસનું સાધન આવા કોષને અભાવે ન્યૂન છે, એ ન્યૂનતા પૂરી પાડવાની ફરજ વિદ્વાનોની છે. અને, એ ફરજ અદા કરવાનો મ્હોટો ભાર માથે લેનાર વિદ્વાનો નિકળી આવશે એ આશા વ્યર્થ નથી.

ગુજરાતી સાહિત્યના ઉદ્ધાસ માટે ક્યી ક્યી દિશાઓમાં આશાઓ બાંધવી અને અભિલાષ કરવા એના વધારે વિસ્તારની આ પ્રસંગે આવશ્યકતા નથી. જેટલો વિચાર કર્યો છે તેટલાથી હાલની ન્યૂનતા પણ દૃષ્ટિગોચર થશે. તેમ જ, એ પણ પ્રતીતિ થવી જોઈએ કે ગુજરાતી સાહિત્યનું જે સ્વરૂપ હજી સુધી બંધાયું છે તે નજીવું કે નિર્ણયક નથી. અને, ગુજરાતના લોકજન તરફથી સાહિત્ય પ્રત્યે થતા જે અનાદર વિશે આરંભમાં કહ્યું હતું તે અનાદર સાહિત્યની એ ન્યૂનતાના વિચારથી થતો નથી, પરંતુ, સહુદયતાના અભાવથી થાય છે. લોકજનનો મ્હોટો ભાગ મંથો લખવામાં શામીલ થાય એમ કદી બને નહિ, પરંતુ, સાહિત્ય તરફ તેમની પ્રીતિ હોવી જોઈએ એમ તો બનવું જ જોઈએ. સંસારવ્યવહારના વ્યવસાયો સાહિત્યને નડતા નથી. જુના વખતથી રાગઓ અને ધનિકો સાહિત્યની ઉદારતાથી કદર કરતા આવ્યા છે, અને, સાહિત્ય-મંદિર તે સંસારના સંતાપથી અસ્પૃશ્ય રાખવાનું તથા પમ ધોષને પેસવાનું પવિત્ર સ્થાન છે એમ સર્વ વર્ગ તરફથી મનાતું આવ્યું છે. પરંતુ, હાલ સાહિત્યને એક વિષમ સ્થિતિમાંથી નિકળવાનો પ્રસંગ આવ્યો છે. જે રાષ્ટ્રીય ભાવના દેશમાં વ્યાપ્ત છે તે બીજી ભાવનાઓ પેઠે સાહિત્યની પોષક હોવી જોઈએ અને પોષક છે; તે છતાં, તે ભાવનાના અનુસરણમાં કેટલીક વાર એવો આભાસ થાય છે કે એ ભાવનાને અને સાહિત્યને કાંઈ લેવા દેવા નથી, અને સાહિત્યના સેવનમાં જે કાળ ભય તે એ ભાવનાના સેવનમાંથી ઓછો થયો

મળ્યાં. આ રીતે સાહિત્યની જ્ઞાન્ત, સ્વસ્થ, એકાન્ત વૃત્તિ અપ્રિય થાય છે, સાહિત્યનું વિશેષ પૃથક્ક સેવન (specialization) પ્રજા જીવનમાં અવરોધરૂપ છે એમ એ આભાસમાં કહીપાય છે. સાહિત્ય પ્રત્યેના અનાદરનું આ એક કારણ છે, બીજું કારણ છે તે શ્રમ-સાધ્ય અભ્યાસ તરફની અરુચિ છે. સાહિત્ય એ પણ પ્રજાજીવનનું અંગ છે, અને, પ્રજાજીવનમાં બધાં અંગને સાથે વધવાનો અવકાશ છે. અલગતા, જ્યાં પ્રજાના વ્યવહાર સંકુલ થઈ વિવિધ દિશામાં વધે છે ત્યાં એ જુદાં જુદાં અંગની સેવા જુદે જુદે સ્થળે બહેંચાઈ જાય છે. પણ તેથી અંગોને કે તેમની સેવાને વિરોધ થતો નથી. સમસ્તની એકતા વિના પ્રજાજીવન વિકાસ પામતું નથી. દરેક અંગના ઉદ્દેશ્ય માટે તેના સેવનની વિશેષ પૃથક્તા જાળવવી પડે છે, પણ, આખા પ્રજાજીવનનો સંવાદ નષ્ટ થતો નથી. તેથી, આ આભાસ દૂર કરવાનો ઉપાય એ જ છે કે સાહિત્યે પોતાના વિકાસના માર્ગમાં પ્રવૃત્ત રહેવું અને પોતાની ગુણવત્તાનું દર્શન પ્રયાસ વિના આપોઆપ થવા દેવું. પ્રજાજીવનના વિવિધ અંગોનો પરસ્પર આવશ્યક સંબંધ છે, અને, વિકાસને માર્ગે વધતાં એ સંબંધનું દર્શન વધારે સુલભ થશે. અભ્યાસ તરફની જે અરુચિ સાહિત્યના અનાદરોમાં કારણભૂત છે તેનો પ્રતિકાર કેળવણીની પદ્ધતિ સુધારવામાં રહેશે છે તેથી આ સ્થળે તે વિશે વિવેચનની જરૂર નથી. આ બે પ્રકારની સ્થિતિથી સહક્રિયાનો અભાવ થતાં સાહિત્યનો અનાદર થાય છે.

સાહિત્યપરિષદ શું સંગીન નક્કર વ્યવહાર કામ કરે છે એમ પણ પુછવામાં આવે છે. સાહિત્યના ઉદ્દેશ્યના જે માર્ગ ઉપર વર્ણવ્યા છે એ જ આ પરિષદ ગ્રહણ કરી શકે છે. વિદ્વાનોના વિચાર એકઠા કરી સરખાવી જોવા માટે પરિષદ મળે છે. વિચારોને સ્પૂલ દેહ નથી તેથી વિચારોનું સમ્મેલન તે કાંઈ પણ રીતે સંગીન કે નક્કર કહેવાય નહિં એમ એક પક્ષ થઈ શકે. બીજો પક્ષ એવો થઈ શકે કે એ વિચારો મૂલ્યવાન હોય તો તેમનું સમ્મેલન સંગીન

અને નક્કર કહેવાય. એ કાપમાં કહેલા અર્થનો પ્રશ્ન નથી, પણ સાહિત્યની સાહિત્ય તરીકે આપણા મનમાં કિંમત છે કે કેમ તેનો પ્રશ્ન છે. એ જ રીતે સાહિત્યને સાહિત્ય તરીકે જ આપણે કિંમતી ન ગણીએ તો અલ્પત્ત સાહિત્ય પરિષદનું કાર્ય અવહાર ન જ કહેવાય; પણ, સાહિત્યના ઉદ્ધાસ માટે વિચારોનું સમ્મેલન કરવું એ જો ઉપયોગી ગણાય તો એ પરિષદનું કાર્ય અવહાર પણ છે.

છેવટે, કાલિદાસનું વચન ઉતારી એ આશીર્વાદની પ્રાર્થના કરીશું કે

सरस्वती क्षुतिमहतां महीयताम् ।

આઠમી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ, મુંબઈ, ૧૯૨૬.*

સાહિત્યરસિક સભારીઓ અને સન્નનો,

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદની આ ખેઠકના પ્રમુખપદે મારી પસંદગી કરવામાં આવી તે માટે હું કૃતજ છું.

આ સાહિત્ય પરિષદનો જન્મ થયાને એકવીસ વર્ષ થયાં છે, અને કાયદાએ મનુષ્યની જાત માટે ઠરાવેલી અવધિ પ્રમાણે આ પરિષદની પુખ્ત તથા લાયક ઉંમર થઇ છે, આ પ્રસંગે પરિષદની આસ્વાવસ્થાના અનુભવ તરફ કાંઇક અવલોકન કરવાનું પ્રાપ્ત થાય છે.

સાહિત્ય પરિષદ ભરવાની યોજના પ્રથમ ઉપસ્થિત કરનાર સ્વ. રણજીતરામ વાવાભાઇ મહેતા આજે આ લોકમાં દુર્ભાગ્યે હયાત નથી. એમના અકાલ અવસાનથી ગુજરાતને બારે ખોટ પડી છે. યુરોપમાં મળતી ઓરીએન્ટલ કોન્ગ્રેસને ધોરણે મળનારી સંસ્થા ગુજરાતમાં પશુ થાય એ તેમની ઉત્કટ ઇચ્છા હતી. ગુજરાતી ભાષાના વિદ્વાનોની વિદ્વતાનો નિષ્કર્ષ એકત્ર કરી તે સુલભ અને ફલદાયક કરવાનો આ ઉદ્દેશ જેમ મહોટી આકાંક્ષાઓ ભરેલો છે તેમ તેમાં સાહસ પણ રહેલું છે. મહત્ત્વની આકાંક્ષાથી જેમ ઉર્ધ્વ ગતિની વૃત્તિ થાય છે, તેમ આ કાર્યમાં સાહસ રહેલું છે કે આનુષંગિક ફલરૂપે એવા સંજોગો ઉત્પન્ન થાય કે વિમાર્ગની દિશામાં ધસડી જનારાં બળની પ્રવૃત્તિ થાય.

સાહિત્ય પરિષદને વિમાર્ગે તાણી જનારાં બળ આ રીતે પ્રવર્તિત થયાં છે. સાહિત્ય પરિષદના જન્મથી થયેલા ઉમંગને લીધે

● પ્રમુખપદેથી કરેલું ભાષણ.

કેટલાએકને એવી ઇચ્છા થઈ કે જે જે સાર્વજનિક પ્રવૃત્તિઓ વિશેષ આગળ કરવા જેવી પોતાને જણાતી હોય તેનો સાહિત્ય પરિષદના પ્રયોજન સાથે સંબંધ હોય કે ન હોય તોપણ તે સહુનો સાહિત્ય પરિષદમાં સમાવેશ કરવો. આ રીતે નિશ્ચાળોનો અભ્યાસક્રમ સાહિત્ય પરિષદના કાર્યમાં દાખલ કરવાનો કેટલાકે આગ્રહ કર્યો છે, વક્તૃત્વ-કળાનું ઉત્તેજન સાહિત્ય પરિષદે માથે લેવું જોઈએ એમ કેટલાકને અભિપ્રાય થયે છે, હિંદુસ્તાનની ભાષા પ્રમાણે પ્રાન્તવિભાગ પાડવાની યોજના સાહિત્યપરિષદે હાથમાં લેવી જોઈએ એમ કેટલાક તરફથી સૂચના થયે છે. બ્રહ્મા, વિષ્ણુ અને મહેશ્વર એક છે એ ચર્ચા સાહિત્ય પરિષદે કરવા જેવી છે એમ કેટલાકને લાગ્યું છે. પુનર્જન્મનો પ્રશ્ન સાહિત્ય પરિષદે ઉપાડી લેવો જોઈએ એમ એક તરફથી સૂચના થયે છે. સાહિત્ય પરિષદનું વિશેષ કાર્ય પૃથક્ રીતે હાથમાં લેવાના હેતુની આ સર્વ પ્રયાસોમાં વિસ્મૃતિ થાય છે. જે કાર્યો સારાં લાગે તે સર્વ એક સંસ્થામાં જોડાથી સર્વ કથળે છે એ આવા પ્રયત્નમાં ધ્યાનમાં રહેતું નથી.

પરિષદના કાર્યમાં ક્ષતિ કરનાર બીજો એક અવરોધ એ ઉત્પન્ન થયો છે કે સાહિત્ય પરિષદનું લક્ષ્ય વિદ્વતા ઉપર છે એ ભૂલાઈ જઈ કેટલેક સ્થળે એવી માન્યતા થયે છે કે સારા માણસોને અમુક માનની પદવી આપવાનું માથે લેવું એ પરિષદનું કાર્ય હોવું જોઈએ. તે માટે, અમુક વિદ્વતાભર્યું કાર્ય અમુક મનુષ્યે કર્યું હોય તે લક્ષમાં લેવા ઉપરાંત અમુક કાર્ય અમુક મનુષ્યે નથી કર્યું છતાં તે કરવા તે સમર્થ છે અથવા ઇન્તેજાર છે તે લક્ષમાં લઈ પરિષદે તેને ધન્યવાદ આપવો અથવા પદવી આપવી એવી કેટલાકને તીવ્ર ઇચ્છા થયે છે.

એક ગુપ્તવાડો 'સાક્ષર' શબ્દથી ચલે છે. પરિષદે એ શબ્દને પ્રચાર નથી કર્યો, પરિષદ સ્થપાયા પહેલાં એ શબ્દ મુબરાતમાં વપરાતો લાગ્યો છે; પરંતુ પરિષદની સ્થાપના થવા પછી સામાન્ય

વ્યવહારની ભાષામાં એ શબ્દ વિશેષ મહત્ત્વ પામ્યો છે; ધણી લેખકોને એવી ઇચ્છા થઈ છે કે હમે ‘સાક્ષર’ છીએ એવું ધોષણ પરિષદ તરફથી થવું જોઈએ. જેઓ વિદ્વાન લેખકો નથી એવા ધણીને આવી ઇચ્છા થવા લાગી છે, અને, ‘સાક્ષર’ કયા માણસને કહેવા એ બાબતમાં સાહિત્ય પરિષદે કાંઈ પ્રયાસ નથી કર્યો, સાહિત્ય પરિષદે અમુક મનુષ્યોને સાક્ષર કહ્યા, અમુકને નિરક્ષર કહ્યા, એવું બન્યું નથી, તે છતાં જેમને એમ લાગે છે કે અમને ‘સાક્ષર’ પદવી નથી અપાતી એ માટે પરિષદ જવાબદાર છે. તેઓ પરિષદ અમુક પક્ષની છે—પરિષદમાં વાડા છે એવો પુકાર કરે છે. સામાન્ય વાચકો અમુક લેખકોને ‘સાક્ષર’ કહે કે ન કહે તે એ વાચકોની ખુશીની વાત છે. જેમને વાચકો તરફથી પોતાની એ પદવીનો અંગીકાર કરાવવો હોય તેઓ વાચકોની રુચિ સંપાદન કરે, પણ, એ સંબંધમાં સાહિત્ય પરિષદને માથે શી રીતે જવાબદારી આવે? પરિષદ તરફથી કાંઈ લેખકોના લાભમાં કે વિરુદ્ધ કાંઈ વિવેચન કરવામાં આવતું નથી. પરિષદમાં સામીલ થવાની સહુને છુટ આપવામાં આવે છે, પરિષદમાં સામેલ થવાની કાંઈને ના કહેવામાં આવતી નથી. પરિષદમાં સામીલ થનાર પુરુષોએ પરિષદ બહાર અમુક વિચાર દર્શાવ્યા હોય તે ઉપરથી પરિષદને માથે જવાબદારી ઠરાવી શકાય નહિ. આમ છતાં પરિષદ અમુક પક્ષનો જ સ્વીકાર કરે છે એમ શા ઉપરથી કહી શકાય?

પરિષદના પ્રમુખપદનો પ્રશ્ન એ પરિષદના કાર્યમાં વ્યગ્રતા વડે ક્ષતિ કરનાર વળી બીજું કારણ બને છે. પરિષદની બેઠકનો સમય પાસે આવે છે ત્યારે વર્તમાનપત્રો વાંચનારા અને ચર્ચાપત્રો લખનારા જે સભાસભાને ગુજરાતી ભાષાના અને ગુજરાતી સાહિત્યના પ્રશ્નોમાં ઝાઝો રસ પડતો નથી અને પરિષદ તમાશા તથા ધાંધલ રૂપે જ આકર્ષક લાગે છે તેમને પરિષદના પ્રમુખની પસંદગીનો પ્રશ્ન ધણી અસ્વસ્થ કરે છે, હિંદની મહાસભાના પ્રમુખપદના પ્રશ્ન કરતાં પરિષદના પ્રશ્નથી તેમને વિશેષ

બેચેની થાય છે, પરિષદમાં કરવાનું કાર્ય તેમને જાણુ જણાય છે, અને, પ્રમુખની પસંદગીના વાદવિવાદનો કોલાહલ તેમને પ્રધાન જણાય છે. બાષા અને સાહિત્યના પ્રશ્નોમાં જેમની રુચિ મંદ રહે છે, તેમને આવા ઉપર ઉપરના પ્રશ્નોમાં ઘણી તીવ્રતા રહે છે. અને દુર્ભાગ્યે આ વાદવિવાદમાં કટુતા તથા દુરામલ દાખલ થાય છે અને તેથી આડકતરી રીતે પરિષદની પ્રગતિને હાનિ થાય છે. સમસ્ત બારતવર્ષમાં સાર્વજનિક જીવનમાં પાપમાઘી ફેલાવી રહેશે. કોમી બેદનો સવાલ પણુ આ ચર્ચામાં દાખલ કરતાં કેટલાક બાઇએને સંકોચ થતો નથી. તો પછી, બીજી અપ્રસ્તુત વાતોની શી ગણતરી ? અમુક ગૃહસ્થ સાહિત્યના અમુક કામ માટે અમુક રકમ આપવા તૈયાર છે માટે તેને પરિષદના પ્રમુખપદે પસંદ કરવા જોઇએ એ દલીલ પણ આવે પ્રસંગે થઇ છે.

આ સંબંધે અહીં એટલું જ કહીશું જેને પોતાના લેખની ઉત્તમતાનો સ્વીકાર કરાવવો હોય તેને માટે એ જ માર્ગ છે કે તેણે ઉત્તમ લેખ લખવા; બીજું બધું પોતાની મેળે થઇ રહેશે. પરંતુ શીશીમાં પાણી ભરી તેના પર સ્ક્રમતની ચીઠ્ઠી ચોઢાવવાનો આગ્રહ કરવો કે ભોલે એ રીતે પાણીને સ્ક્રમત ગણી પી જાય અને શીશી-માંના પાણીની પ્રશ્નસા કરે એ બર્ષ છે. ચીઠ્ઠીઓ ચોઢી માણસોને વિદ્વાન બનાવવાની પરિષદમાં શક્તિ નથી.

બાષા અને સાહિત્યનો ઉત્કર્ષ એ સાહિત્ય પરિષદનું લક્ષ્ય છે. બાષા અને સાહિત્યનો ઉત્કર્ષ બાષા અને સાહિત્યમાં પ્રવૃત્તિ કર્યાથી અને તે કાર્યમાં શિષ્ટતા સંપાદન કર્યાથી થાય છે. બીજાં ધોરણે આ વિષયમાં નિર્ણય છે એ વસ્તુરિચિતિનો અનાદર કર્યાથી ઉપર કહ્યાં તેવી પરિણામ થાય છે. શિષ્ટતા ઉપર ખાસ આગ્રહ કરવાની આવશ્યકતા છે. શિષ્ટતાની સંપત્તિ માટે લેખમાં જે અંશે જરૂરના છે તેની ગણના કંઈક આમ થઈ શકે: (૧) બહુમુતતાના સંસ્કાર. ઉત્તમ લેખોના વાચન, અભ્યાસ તથા વિવેચનથી વિદ્વાનો સંસ્કાર

કેળવ્યા વિના લેખ લખવા જતાં લેખ ગ્રામ્યતા, અજ્ઞાન અને અપરિપક્વતાવાળા તથા કઠોર લાગે છે. (૨) વાણી અને વિચારની શુદ્ધતા સામર્થ્ય અને ઉદાત્તતા. વિચારના તત્ત્વમાં અને તેના ઉચ્ચારણમાં નિર્મળતા ન હોય, સુસંસ્કારિતા ન હોય ત્યાં જુગુપ્સા ઉત્પન્ન થાય છે. જેમાં ઉદાત્તતા ન હોય, વાંચનારના કે સાંભળનારના ચિત્તને ગ્રહણ કરવાની અને ઉચ્ચ માર્ગે દોરવાની તથા ઉચ્ચતાનું દર્શન કરાવવાની શક્તિ ન હોય તે મોળું નિર્વીર્ય થઈ પડે છે. (૩) અપૂર્વતા અને કલ્પનામયતા. લેખકનો કોઈ ખાસ સંદેશો છે, તેના વક્તવ્યમાં અથવા ઉક્તિપ્રકારમાં કંઈ નવીનતા છે, તેના ચિત્તે કંઈ ઉડયન કર્યું છે; અર્થને પ્રકાશિત કરવા કંઈ કલ્પનાનો આશ્રય કર્યો છે એમ લાગે ત્યાં સુધી આકર્ષતા નથી આવતી. (૪) વિષયનિરૂપણ ગંભીરતાવાળું, વિવેકવાળું અને સમતોલપણાવાળું હોવું જોઈએ. વિષયના નિરૂપણમાં ઉછાંછળાપણું, તોછડાપણું, બાલિશતા, પક્ષપાતીપણું, વિવેકહીનતા અથવા અવિચારી અત્યુક્તિ જણાય ત્યારે તેનું સામર્થ્ય ન્યૂન થાય છે, લેખક ઉપર માનવૃત્તિ થતી નથી, અને તેનું લખાણ આદરને પાત્ર થતું નથી, તથા નિરૂપણ અસર કરી શકતું નથી. (૬) લેખન-શૈલીમાં ઓજસ, પ્રસાદ તથા માધુર્ય હોવાં જોઈએ, સંસ્કૃત અલંકારશાસ્ત્રમાં લેખનના આ ગુણો આવશ્યક કહ્યા છે. ઓજસથી શૈલીમાં વીર્ય, ચિત્તને વિસ્તાર કરનારી દીપ્તિ તથા સ્ફુર્તિ આવે છે અને તે વિના મંદતા વ્યાપે છે. પ્રસાદથી અર્થની સ્પષ્ટતા થાય છે, બાષામાં નીતર્કી પાણી જેવી સ્વચ્છતા અને વિશદત્વ આવે છે. તે ન હોય તો લેખન ડોહાળાઈ ગયેલું લાગે છે. એકને બદલે અનેક અર્થનો બાસ થવાથી ગુંથવાડો થાય છે, અને અર્થરહિતતાની શંકા નડે છે. માધુર્યથી બાષામાં મીઠાશ આવે છે, નિરૂપણ રમણીય લાગે છે. તેની રુચિ-કરતાથી મનોરંજકતા વ્યાપે છે તથા નિરૂપણ આકર્ષક થાય છે. આ રીતે આ ગુણો લેખનમાં આવશ્યક છે.

છઠી સાહિત્ય પરિષદમાં સાહિત્ય વિભાગમાં અધ્યક્ષપદેથી વ્યાખ્યાન કરતાં સાહિત્યની વ્યાખ્યા કરતાં મેં ફોટોપર્કડ બુકમાં આ વચનો ઉતાર્યા હતાં:—

‘ The History of English literature is the story of what great English men and women thought and felt and then wrote down in good prose and beautiful poetry in the English language.’

‘ મહાન ઇંગ્લેન્ડ પુરુષોએ અને સ્ત્રીઓએ કેવા વિચારો બાંધેલા અને તેમને કેવી લાગણીઓ થયેલી, અને તે સર્વ ઇંગ્લેન્ડ ભાષામાં સારા ગદ્યમાં અને સુંદર કવિતામાં ઉતારીને કેવી રીતે લખેલાં એ વૃત્તાંતથી ઇંગ્લેન્ડ સાહિત્યનો ઇતિહાસ અનેલો છે. આ વચનોને આધારે મેં કહેલું કે: “ સ્થિતિતાવાળા લેખોનો બંડાર તે સાહિત્ય ” છે. આ વ્યાખ્યા વિરુદ્ધ ટીકા કરવામાં આવેલી કે એ વ્યાખ્યા ધણી સાંકડી અને સંકુચિત છે. એ ટીકાનો આશય એવો સમજાય છે કે સાહિત્યની વ્યાખ્યા એવી વિસ્તારી હોવી જોઈએ કે અસ્થિતિતાવાળા લેખની પણ સાહિત્યમાં સહેલથી ગણના થાય. પરન્તુ, આ રીતે અસ્થિતિતાનો અંગીકાર કરવાથી સાહિત્યની ઉચ્ચતા નષ્ટ થાય તેમ છે.

આ સંબંધમાં મરાઠી ભાષામાં ત્રણ શબ્દો વપરાય છે: વાઙ્મય, સારસ્વત અને સાહિત્ય. ભાષામાં જે કંઈ લખાયું હોય અથવા બોલાયું હોય તે તે શબ્દોમાં જ્યાં પ્રકટ થયું હોય તે વાઙ્મય. વાઙ્મયના વિશાલ પ્રદેશમાં સારસ્વતનો સમાવેશ થાય. જે વાઙ્મયમાં ઉદાર, લલિત, અભિજાત તથા નાગર ગદ્યપદ્ય પ્રબંધ હોય તે સારસ્વત ગણાય. સારસ્વતમાં સાહિત્યનો સમાવેશ થાય. જે પ્રબંધ રચના વિચારસૌન્દર્યવાળા તથા ભાષાસૌન્દર્યવાળી હોય તેની સાહિત્યમાં ગણના થાય. રા. રા. વાસુદેવ ઝોવિંદ આપ્તે નીચે પ્રમાણેની બે વ્યાખ્યાઓ આ સંબંધમાં ખ્યાનમાં લે છે:—

“ Literature consists of all the books, and they are not so many, where moral truth and human passions are touched with a certain largeness, sanity and attraction of form. ”—Lord Morley.

“ જે ભેખમાં નીતિનાં સત્યતત્ત્વ અને મનુષ્યના મનોભાવનું નિરૂપણ કંઈક ઉદાત્તતાથી અને ડહાપણથી આકર્ષક સ્વરૂપથી કર્યું હોય તે સર્વ પુસ્તકોથી સાહિત્ય બને છે, અને એવાં પુસ્તકો ઘણાં નથી હોતાં.”—લૉર્ડ મોર્લી.

“ Literature is a vital record of what men have experienced of it, what they have thought and felt about those aspects of it which have the most immediate and enduring interest for all of us. ”—Hudson.

“ માનવી જીવિતના નિકટ તથા નિત્ય સંબંધમાં આવેલી બાબતો વિશે માણસોએ જે કંઈ અનુભવ્યું છે, જે કંઈ વિચાર્યું છે, અને તેમને જે કંઈ લાગ્યું છે, તે સર્વની માર્મિક નોંધ તે સાહિત્ય. ”—હડસન.

એન્સાઇક્લોપીડિયા બ્રિટાનિકા (૧૧ મી આવૃત્તિ) માં પ્રો. જેમ્સ કેલી સાહિત્યની આ પ્રમાણે વ્યાખ્યા કરે છે:—

“ Literature may stand for the best expression of best thought reduced to writing. ”

“ સાહિત્યનો અર્થ એવો થાય કે ઉત્તમ વિચારો ઉત્તમ ભાષામાં ઉતારેલા હોય તે ભેખ. ”

“ સાહિત્યસંગીતકલાચિદ્રીનઃ ” મનુહરિઃ । “ સાહિત્ય-
પાષોનિષિમન્થનોત્થં કર્ણામૃતં રક્ષત મો.કાશીન્દ્રાઃ । ચિત્રહન ।

એ ઉક્તિઓ પરથી રા. વાસુદેવ જોવિન્દ આપ્તે અનુમાન કરે છે કે પૂર્વે “ સાહિત્ય ” શબ્દનો અર્થ “ કાવ્ય ” થતો. પણ, સાંપ્રત કાળમાં તે શબ્દની વ્યાપ્તિ વધી છે એમ તેઓ સ્વીકારે છે. સહિત્યસ્ય ભાવઃ સાહિત્યમ્ એ વ્યુત્પત્તિ સૂચવી તેઓ કહે છે કે અનેક વ્યક્તિના વિચારનું સંમેલન બાષાદ્વારા જ્યાં પ્રગટ થયું હોય તે સાહિત્ય. હિતેન સદ્ સહિતં તસ્ય ભાવઃ સાહિત્યમ્ એવી પણ વ્યુત્પત્તિ કેટલાક કરે છે, તેમને મતે હિતકારક ઉક્તિઓનો સંગ્રહ તે સાહિત્ય છે. આમાંની પહેલી વ્યુત્પત્તિ રા. રા. વાસુદેવ જોવિન્દ આપ્તે વધારે પસંદ કરે છે. પરંતુ, સાહિત્યથી કાલ શું વિવક્ષિત થાય છે તે નક્કી કરવામાં વ્યુત્પત્તિ આપણને ઝાઝી મદદ કરી શકે તેમ નથી. ઉપર જે વ્યુત્પત્તિઓ ઉતારી તે સંબંધમાં એટલું કહીશું કે “ સાહિત્ય ” શબ્દ વડે જે સમુદાય કહેવો ધારેલો છે તે ભેખડોના વિચારો કે ઉક્તિઓનો સમુદાય નહિ, પણ, ભેખમાં ગુણસંપત્તિ આણુનાર કલાત્મક સામગ્રીઓનો સમુદાય છે. અલગત, ઉત્તમ ભેખમાં એ સામગ્રીઓનું બાહુલ્ય હોય તેથી સમુદાયનો ભાવ ગ્રિત આગળ હંમેશા વિદ્યમાન રહે છે, વળી અમુક પંક્તિના કે અમુક વિષયના ભેખ સમષ્ટિરૂપે વિચારમાં લેવાની ટેવને લીધે સાહિત્ય શબ્દમાં ભેખોનો અને ભેખડોનો સમુદાય વિવક્ષિત રહે છે. “ સાહિત્ય ” ની ઉપર ઉતારેલી સર્વ વ્યાખ્યાઓમાં એ વાત સ્પષ્ટ રીતે કહેલી છે કે વિચાર દર્શાવવાની પદ્ધતિમાં જ્યાં ઉદાત્તતા અને ઉત્તમતા રહેલી હોય ત્યાં “ સાહિત્ય ” શબ્દ ઉપપન્ન થાય. આ રીતે “ શિષ્ટતાવાળા ભેખોનો બંડાર તે સાહિત્ય ” એ ઉપર કહેલી વ્યાખ્યા વિદ્વાનોને માન્ય છે, અને શિષ્ટતા હોય તે વિના સાહિત્યપદ ઉત્પન્ન થાય નહિ, એમ દર્શિત થાય છે.

આપણે મુખ્ય ઉદ્દેશ સાહિત્યના ઉત્કર્ષ માટે કરવાના પ્રયાસનો છે. “ સાહિત્ય ” શબ્દની વ્યાખ્યાનું એ માટે જ મહત્વ છે. બાષાનો ઉત્કર્ષ સાહિત્યના ઉત્કર્ષ સાથે સંકળાયેલો છે. જન્મેનો વિચાર

તથા બન્નેનો પ્રયાસ એક બીજાને અવલંબીને થાય છે. ઉત્તમ લેખ લખવામાં રોકાયેલું મન પોતાના એ પ્રયાસની સાથેજ ઉત્તમ ભાષા લખવાના પ્રયાસમાં રોકાય છે. જેમ ઉંચા પ્રકારની ભાષા લખવાની શક્તિ વિના ઉંચા પ્રકારના લેખ લખી શકાતા નથી, ભાષા ઉપરના કાળુ વિના લેખન ઉપર-વિચારપ્રકાશન ઉપર-કાળુ આવતો નથી, તેમ ઉંચા પ્રકારના લેખ લખવાની સાથે ઉંચા પ્રકારની ભાષા આપોઆપ લખાય છે, લેખની શક્તિ અને ભાષાની શક્તિ સાથે સાથે પ્રવર્તે છે, કારણકે, વિચારની ઉત્કટતા અથવા લાગણીની તીવ્રતા બહુશ્રુતપણાના સંસ્કાર સાથે મળી ઉદ્દગારમાર્ગ ખોળે છે ત્યારે એ સંસ્કાર વિચારપ્રકાશનાં બીજાં રળુ કરે છે અને એ બીજાંમાં છપાઈ છપાઈને એ ઉદ્દગાર બહાર પડે છે. અને એ બીજાંમાં શિષ્ટ વાણી અન્તર્ભૂત રહેલી હોય છે, તે એવે પ્રસંગે પોતાનું બળ બહાર પાડે છે. શિષ્ટ લેખકોની જે વાણી ચિત્તને પ્રેરવામાં સહાયબૂત હોય છે તે વાણી પોતાનું શિષ્ટ સ્વરૂપ સ્પુરણ પામી મૂર્ત રૂપ ગ્રહણ કરતા વિચારોમાં ભેળે છે. જેઓ બહુશ્રુતપણાના સંસ્કારથી રહિત હોય તેઓ વિચારની ઉત્કટતા અથવા લાગણીની તીવ્રતાને વશ થઈ લેખ લખવાના પ્રયાસ કરે ત્યારે વગર કેળવાયેલા વિચારમાં રહેલી સંસ્કૃત વાણીની અશક્તિ તેમના પ્રયાસને નિષ્ફળ કરે છે. અથવા, તેમના ઉદ્દગાર અજ્ઞાન તથા ગ્રામ્યતા બરેલા, અપરિપક્વ તથા કઠોર રૂપે અર્થાત્ અશિષ્ટ સ્વરૂપે બહાર પડે છે.

આ માટે, સાહિત્યના દ્વારમાં બહુશ્રુતપણાના સંસ્કાર ઉભરા પર રહેલા છે. અસંસ્કૃત વિચારોનો ઢગલો વાણીમય થાય તોપણ તેવા વિચારોની અસંસ્કૃત વાણી સાહિત્યમાં સ્થાન પામતી નથી. લોર્ડ મેલી પ્રથમ 'સાહિત્યમાં કેળવાયા પછી રાજકીય વિષયમાં તેમની પ્રવૃત્તિ થઈ ત્યારે તેમના સાહિત્યસંસ્કારોએ તેમના રાજકીય વિચારોના આલેખનને સાહિત્યોચિત રૂપ આપ્યું, માત્ર વિચારોના કે લખાણોના બાહ્યસ્વરૂપે એ રૂપ સિદ્ધ થયું નહોતું. મિ. લોર્ડ

જ્યોર્જના બાપ્તિસ્મ આહુત્ય છતાં તેમાં સાહિત્યોચિતતા આવી નહિ, કારણકે વિચારોના ઉદ્ભાવનું આહુત્ય છતાં સાહિત્યના સંસ્કાર તેમાં હપાયા નહોતા. ગુજરાતી સાહિત્યમાં એ સાવચેતી રાખવાની છે કે ધાર્મિક અથવા રાજકીય વિચારોના લખાણના ઢબલામાં આહુત્ય હોય છતાં તે આહુત્ય જાતે જ તે લખાણને સાહિત્યમાં ઉંચું સ્થાન અપાવવા સમર્થ નથી. તે વિચારો પ્રકટ કરનારના અનુયાયીઓના ઉત્સાહથી એવા લખાણમાં સાહિત્યોચિત ઉચ્ચતા પ્રાપ્ત થતી નથી. સાહિત્યમાં બહુશ્રુતપણાના સંસ્કારથી આરંભ થાય છે અને શિષ્ટતાથી ઉચ્ચ રૂપ બંધાય છે. એવી શિષ્ટતા વગરની વાણીને સાહિત્યમાં ઉંચું સ્થાન આપવાની માગણી સાહિત્યનો અપકર્ષ કરે છે.

આ માટે એ આગ્રહ કરવાની જરૂર છે કે ગુજરાતી લેખકો બહુશ્રુત હોવા જોઈએ. કોઈ પણ મરાઠી સુપુસ્તક ઉધાડીને વાંચીશું તો લેખકની વિદ્વતા પ્રથમ આપણા ચિત્તનું આકર્ષણ કરે છે. વર્તમાન ગુજરાતી સાહિત્યમાં વિદ્વતાપણું હાલ આદર્શ રૂપે મળ્યાતું નથી એ શોચનીય છે. વર્તમાનપત્રોમાં વપરાતી ક્ષેત્રી અને ભાષા તે સાહિત્ય માટે આદર્શભૂત થઈ શકે નહિ. મરાઠી વર્તમાનપત્રોમાં વિદ્વાતાના સંસ્કાર સ્થળે સ્થળે દૃષ્ટિગોચર થાય છે તે સ્થિતિ પણ ગુજરાતીમાં નથી.

સાહિત્ય પરિષદમાં વિદ્વાતાભર્યા લેખ રજુ થતાં તેથી રસિકતા અને વિદ્વાતાનો શોખ જાગૃત થવા જોઈએ, પણ, વિવેચકોની વિવેચન-પદ્ધતિ તે સર્વને રદ કરે છે. વર્તમાનપત્રોની પદ્ધતિએ થતું વિવેચન નિબંધોના વિષય તથા તેમાંની ચર્ચાની અવગણના કરે છે અને સાહિત્ય પરિષદની અવસ્થાને જ પ્રધાનતા આપે છે. કોઈ નિબંધના લેખક વિશે આ વિવેચનમાં ચર્ચા કરવામાં આવે છે તો તેણે દર્શાવેલા વિચારોના સ્વરૂપ વિશે નહિ પણ તેની બોલવાની રીત, તેના દીક્ષર અને તેની નાતજાત વિશે ચર્ચા કરવામાં આવે છે. આ રીતે વિદ્વાતાનું

વાતાવરણ ઉભું કરવામાં કંઈ સહાયતા થતી નથી અને વિદ્વાતાને વિષય જોણતા પામે છે. સમસ્ત સાહિત્ય પરિષદના ઓતાઓમાં વિદ્વાતામાં રસ લેનારા બહુ થોડા હોય છે અને બહારની વાતોમાં તથા સમારંભની જોડવણીમાં રસ લેનારા ઘણા હોય છે. તેથી સુસંસ્કાર અને શિષ્ટતા એક ખુણામાં પડી જાય છે અને તમાશગીરોને પ્રિય થઈ પડે એવું ધાંધલ આગળ પડે છે. વિદ્વાનોની વિદ્વાતાને નિષ્કર્ષ આ રીતે ફલવંત થતો નથી અને બાષા તથા સાહિત્યના ઉત્કર્ષ ઉપર ધ્યાન ઝાઝું ખેંચાતું નથી.

એ ખરું છે કે વિદ્વાનોના પ્રયાસ બહુધા સમષ્ટિથી થઈ શકે નહિં. પણ દરેક વિદ્વાન પોતપોતાને ઇષ્ટ માર્ગે પ્રયાસ કરે તેથી સાહિત્યમાં પ્રગતિ થાય. વ્યાકરણ કોષ વગેરે કેટલાક વિષય એવા છે કે જેમાં સહવ્યાપાર થઈ શકે, પરંતુ નિસર્ગશક્તિથી રચવાના મૌલિક ગ્રંથો તો દરેક ગ્રંથકાર જાતે રચે અને એવા ગ્રંથો ઘણા રચાય અને ઉત્તમ પંક્તિના રચાય ત્યારે સાહિત્યમાં પ્રગતિ થાય. એવા ગ્રંથો રચાવા માટે કંઈ યોજના શકે નહિં. વિદ્વાનોની સ્વયંબૂ વૃત્તિ ઉપર જ આધાર રહે. પરંતુ, વિદ્વાતાનું વાતાવરણ પરિષદ ઉત્પન્ન કરી શકે અને અમુક વિષયો તરફ લક્ષ્ય ખેંચી શકે, તથા સાહિત્યનું વલણ કેવું બંધાય છે તે વિચારમાં લઈ સૂચનાઓ કરી શકે, એવી કેટલીક સૂચનાઓ આ પ્રસંગે અસ્થાને નહિં થાય.

પ્રાચીન સમયમાં કાવ્યસાહિત્ય અગ્રેસર પદવી ધરાવતું. આનું કારણ એ છે કે મનુષ્યજાતમાં પ્રથમ લાગણી થાય છે, પછી વિચાર થાય છે, અને હાલ પણ કાવ્યસાહિત્યની પદવી ઘણી મહોટી છે. એ તરફ પ્રથમ લક્ષ્ય લઈ જઈશું. કાવ્યના સ્વરૂપ વિષે અનેક પ્રકારે વિવેચન થયું છે અને તે વિશે વિવેચન આ સંબંધમાં પ્રસ્તુત નથી, માત્ર કાવ્યસાહિત્યના કેટલાક અંગ આ પ્રસંગે ધ્યાનમાં લેવા યોગ્ય છે.

પ્રથમ કવિતા સભામાં વાંચી સંભળાવવામાં આવતી તે સ્થિતિ હવે રહી નથી, એટલું જ નહિ, પણ, કવિતા મહોટથી વાંચવાનો અથવા વાંચી સંભળાવવાનો અભ્યાસ ખૂબ ઓછો થઈ ગયો છે, અને, દરેક વાંચનાર પોતાની મેળે ધાંટા પાડ્યા વિના કાવ્ય વાંચી લે એ પદ્ધતિ સામાન્ય થઈ ગઈ છે. આને લીધે કવિતામાં તાલનું મહત્ત્વ ઘણું ઓછું થઈ ગયું છે, અને માત્રામેળ છંદો જ્યાં તાલનું મહત્ત્વ વિશેષ હોય તેમાં માત્રાને આધારે કવિતા રચાય અને તાલની અવગણના થાય એમ બનવા લાગ્યું છે. ઊર્મિ અનુસાર આન્દોલનવાળી વાણીમાં રચના થાય તેથી કવિતાના ગુંજનમાં તાલ અવશ્ય આવવાનો અને આન્દોલન સુવ્યવસ્થિત હશે ત્યાં તાલનો નિયમ ચક્રાર્થ રીતે સચવાવાનો. પરંતુ તાલ સંબંધી જે શિક્ષિતતા ઉદ્ભવ પામી છે તે સમૂળગી કાઢી નાખી શકાય તેમ નથી. અક્ષરમેળ વૃત્તની લઘુ ગુરુ માપવાળી તથા યતિના વિભાજવાળી રચનાની અશિક્ષિતતા જેવી ગુંજનની સુકરતા માટે આવશ્યક છે તેવી તાલની વ્યવસ્થા આવશ્યક નથી અને પણ રચના મહોટથી બોલવાની ન હોય ત્યાં તાલની અવ્યવસ્થા નબી જાય તેમ હોય તેવે ઠેકાણે તાલની ખામી પર ધ્યાન ઓછું ખેંચાય એ સ્વાભાવિક છે, પણ, જ્યાં માત્રામેળ છંદમાં તાલની ગોઠવણ પર ચરણના બંધારણનો આધાર હોય ત્યાં તાલનો અનાદર નબી શકે તેમ નથી. વળી જ્યાં ચરણનો અમુક અક્ષર લઘુ કે ગુરુ આવે એ નિયમ સાચવ્યાથી તાલ જળવાતી હોય તેવે ઠેકાણે મહોટથી બોલ્યા વિના છંદ રચનાર તાલ કરતાં લઘુ ગુરુ અક્ષરના નિયમ પર વધારે ધ્યાન દે એવો સંભવ છે. ઉદાહરણ, હરિગીત છંદમાં દરેક ચરણમાં અઠાવીસ માત્રા આવે, છેવટે ગુરુ અક્ષર આવે, અને ‘ત્રીછ ઉપર પછિ ત્રણ ચતુર પર એમ આઠે તાલ છે,’ તથા તાલમાં જમણુ ન આવે: એ કંઈક સંકુલ નિયમને બદલે ‘મામાલમા, મામાલમા, મામાલમા’ એ માપનો નિયમ સચવાય અને

દરેક 'ગાગાલગ' માં પાંચમી માત્રાએ લઘુ અક્ષર આવે એ નિયમ પળાય તો તાલનો નિયમ આપોઆપ સચવાય અને જોડલામી માત્રા પર તાલ હોય તે માત્રા અને તે પછીની માત્રા મળીને ગુરુ અક્ષર થવો જોઈએ એ નિયમ આપોઆપ સચવાય; અને તાલ તુટતાં 'લાગે કવિતા લંગડી' એ જોખમ ના રહે. પહેલાં જ્યારે પદ રચના મહોટેથી બોલીને સંભળાવવાની પ્રથા હતી ત્યારે તાલના નિયમવાળી માત્રામેળ છન્દની રચનામાં પણ વિશેષ જોડાતાં, અને, હવે જ્યારે પદરચના મનમાં વાંચી જવાની પ્રથા વિશેષ છે ત્યારે અક્ષરમેળ રચનાવાળાં પણ વધારે જોડાય છે તેનું આ એક કારણ છે. અક્ષરમેળ વૃત્તમાં લઘુ ગુરુ અક્ષરની મર્યાદા સાચવ્યાથી પણ જોડાય છે અને તાલ આપોઆપ આવી રહે છે એથી રચનારને સુકરતા લાગે છે.

આ સંબંધમાં એ લક્ષમાં લેવાનું છે કે માત્રામેળ રચના મૂળ અક્ષરમેળ રચના પરથી ઉદ્ભવેલી હોવાથી અને એક ગુરુ અક્ષરની બે માત્રા બે લઘુ અક્ષરથી દર્શાવવાની શક્યતા અથવા બે લઘુમાત્રાને બદલે એક ગુરુ અક્ષર મુકવાની શક્યતા ઉપયોગમાં લેવાયાથી માત્રામેળ રચનાને અક્ષરમેળ કરવાની જોડવણ આ રીતે ઉપયોગમાં આવી શકે છે માટે તેમ થવા દષ્ટ તાલને આપોઆપ જળવાવા દષ્ટ કવિતાને તાલ વિનાની લંગડી થતી અટકાવવી એ સલાહ ભરેલું છે. આ રીતે, દોહરાને 'ગાગા ગાગા ગાલગા, ગાગાગાગા ગાલ' એવું વિકલ્પે અક્ષરમેળ રૂપ આપી શકાય કે જ્યાં એક ગુરુ અક્ષરને બદલે તે જ ઠેકાણે બે લઘુ અક્ષર આવે અને અગીઆરમી માત્રાને ઠેકાણે લઘુ અક્ષર આવે એવો નિયમ રહે: એવી જોડવણ કર્યાથી તાલ અક્ષરમેળ રચનામાં સહેલાઈથી સચવાવાનો અને પણ રચનાને સુકરતા પ્રાપ્ત થવાનો સંભવ છે.

અલબત્ત, માત્રામેળ કે અક્ષરમેળ બંને પ્રકારના બંધારણ વિના પણ રચના લાયક એ ઇષ્ટ નથી: કવિતાના મૂળમાં રહેલા

અનંતઃક્ષોભ સાથે જે આન્દોલન જોડાયેલું છે તે રહ થઈ શકે તેમ નથી અને તે રહ કરવું ઇચ્છે નથી. તે માટે તેમ જ સુંદરતા માટે આન્દોલનવાળી વાણી આવશ્યક છે અને આન્દોલન પિંગળમાં દર્શાવેલા છન્દો તથા વૃત્તોમાં અથવા નવા યોજેલા છન્દોમાં કે વૃત્તોમાં શક્ય છે એ ધ્યાનમાં રાખવું જોઈએ. એ આન્દોલનો માટે રચના પ્રકારના નિયમો રચી દેવા જોઈએ. એવા નિયમોનો અભાવ હોય ત્યાં સુવ્યવસ્થાનો અનાદર કરવાની વૃત્તિ થાય છે અને પરિણામે અનંતઃક્ષોભના આન્દોલન વગરની વાણી કવિતામાં નજાશે એમ માન્યતા થાય છે. અને એ રીતે નિરસ વાક્યો, દુયકા, પ્રસ્તાવિક વચ્ચે, શિખામણીની ધાતો વગેરે કવિત્વહીન ઉક્તિઓ કાવ્યપ્રદેશમાં દાખલ થવાનો દાવો કરે છે.

આજથી ત્રીસ ચાલીસ વર્ષ પર ગુજરાતી કવિતા લખનાર ઘણા ખરા શિક્ષક વર્ગના હતા, અને તે વેળા એ સર્વમાન્ય ગણાતું કે:—

‘પિંગળ પાઠ પઢ્યા વિના, કાવ્ય કરે કવિ હોય;
વળિ બ્યાકરણ વિના વઢે, વાણી વિમળ ન હોય.’

આ કારણથી સર્વ લેખકો પિંગળનો અભ્યાસ કરતા અને પિંગળનું અનુસરણ કરતા. હવે પિંગળનું અગ્નિ પ્રસર્યું છે અને તેની મર્યાદાના નિયમનો ભંગ કરવામાં વિશેષતા છે એમ મનાવા લાગ્યું છે. માટે, નિયમસર રચનાવડે કવિતાનાં આન્દોલન તથા સુંદરતા સચવાય છે એ ધ્યાનમાં રાખી નિયમનો આગ્રહ કરવો આવશ્યક છે. તેનો અપર્યાય થયો છે. અને નિરસતા હોય ત્યાં તે છતાં પિંગળનો અનાદર કર્યાથી ખુબી આવી છે એમ મનાય છે. આમે પરિણામે કાવ્યસાહિત્યમાં શિથિલતા બાપી છે. મલાલ જે કંઈ નામ લખ્યું હોય તે કંઈનું આપ રચનાના ધરણીમાં મળે નહિ, અને કવિ કે કવિના કવિ હંમેશા વિના જોઈ શકેલા

જોવામાં આવે, માપમાં જ્યાં લઘુ અક્ષર જોવામાં ત્યાં ગુરુ જોવામાં આવે, ગુરુ અક્ષરને ઉતાવળે વાંચી લઘુ માનવાનો હોય અને ઉદ્દિષ્ટ કરેલા છન્દને જાહેરે તે છન્દની ચાલ મણવાની હોય, એ વગેરે અનિયમિતતા અનેક પ્રકારે જોવામાં આવે છે.

પિંગળના અનાદર સાથે વ્યાકરણનો અનાદર પણ પ્રવર્તમાન થવા લાગ્યો છે તથા અલંકાર ઔચિત્યવાળા તથા રુચિર હોવા જોવામાં એ વાત ઉપર પણ દુર્લક્ષ થવા લાગ્યું છે. એક પ્રકારની શિથિલતાની જોડે અનેક પ્રકારની શિથિલતા નિભાવી લેવાની વૃત્તિ થાય છે.

ગુજરાતી કાવ્યસાહિત્યના સામર્થ્યમાં આથી ક્ષતિ થાય છે. એ સામર્થ્ય જ્યારે યથાર્થ રીતે જળવાશે ત્યારે કાવ્યસાહિત્ય આગળ વધવાનું શક્ય થશે.

હાલ પિંગળમાં જે અક્ષરમેળ અને માત્રામેળ જોવામાં તેથી કલા છે તેટલા જ શક્ય છે, અને ઉચિત છે એમ કોઇ કહેતું નથી. કવિઓ વખતોવખત વિષય અને વૃત્તિના પ્રવાહની અનુકૂળતા માટે નવા છન્દો અને વૃત્તો યોજે છે એ સુવિદિત છે. હરિગીતમાંથી વિષમ હરિગીત અને ખંડ હરિગીત થયા છે. મેઘદૂતના ભાષાન્તર માટે મેઘ જન્મ યોજાયો છે. ગુજરાતીમાં વીરરસ માટે યોગ્ય જન્મ કે વૃત્ત નથી, એમ ધણીને લાગ્યું છે. તે રસના કાવ્ય માટે રોળાવૃત્ત અથવા લાવણીનો ઉપયોગ ફતેહમન્દ થતો નથી એમ માલમ પડ્યું છે. કવિ નર્મદાશંકરે આ માટે વીરવૃત્ત યોજેલું, પણ તે પ્રચલિત થયું નથી. હાલના જન્મ અને વૃત્તના ઇતિહાસ જોડે તો તે પણ કવિઓની રચનાની અનુકૂળતા માટે, અથવા, કવિઓની કલ્પનાનું પૂર ઝીલી લેવા માટે યોજાયેલા અને બીજા જન્મમાંથી નીકળેલા માલમ પડશે. પણ એ સર્વમાં અમુક નિયમ છે, આદોલનનાં મેળવે તે અમુક રીતે અનુસરે છે, અને

તાલની ગતિને અમુક રીતે સાચવે છે. અર્થાત આન્દોલનની સુવ્યવસ્થા વિનાના છન્દ કે વૃત્ત હોષ શકતા નથી. આ સર્વમાં વકતવ્ય એ છે કે આન્દોલનની સુવ્યવસ્થાનો અનાદર થવો ન જોઈએ. કવિએને હજી સુધી છન્દ તથા વૃત્ત વડે આન્દોલનની સુવ્યવસ્થા સાચવવાનું પ્રાપ્ત થયું છે, બીજું કોઈ સાધન એ સુવ્યવસ્થા માટે જડતું હોય તો તેનો સ્વીકાર કરવાને વાંધો નથી, પરંતુ, મનોભાવના જે આન્દોલનને લીધે તેની લલિત ગતિના ડેડા મૂળમાં છન્દ તથા વૃત્ત અન્તર્ભૂત રહ્યાં છે તે આન્દોલન છન્દ અથવા વૃત્ત વિનાના ગદ્યમાં મૂર્તિમન્ત કરી શકાય તેમ નથી, એ સામાન્ય અનુભવ લક્ષમાંથી કાઢી નાંખવો ન જોઈએ. છન્દ તથા વૃત્તના અભાવથી જે ન્યૂનતા રહે છે, તે છન્દના તથા વૃત્તના નિયમના ભંગમાં પણ રહેલી છે. આન્દોલનની ગતિને તાલ જાણે કે આંધી રાખી ઉચ્ચારણની અમુક કાલમર્યાદામાં સાચવે છે, અને, કાલ્ય મહોટેથી બોલવાનું નહોય ત્યારે પણ તાલની કાલમર્યાદા એની એ હોય છે. એ મર્યાદા આપોઆપ જળવાય તે માટે ઉપર વ્યવસ્થા સૂચવી છે. તેનો હેતુ એ નથી કે તાલનો અનાદર થાય, પણ, તાલ વિષેની કૃષ્ણપરીક્ષા જ્યાં મન્દ હોય ત્યાં પણ તાલનો નિયમ સચવાય એ હેતુ છે.

નિયમો પાળ્યાથી કવિત્વ આવે છે એમ કહેવાનો હેતુ નથી, કવિત્વ તો સ્વાભાવિક શક્તિથી આવે છે, પરંતુ તેનો મૂર્તિમન્ત આવિર્ભાવ કદર્શિત ન થાય તે માટે નિયમો પાળવાની જરૂર છે. અનુભવીઓના લાંબા અનુભવને પરિણામે નિયમો ધડાય છે; તે માટે અલંકારશાસ્ત્રમાં નિયમોને મહત્ત્વ આપ્યું છે. અલંકારશાસ્ત્રીઓ કહે છે તેમ રસવિષયમાં બારીક બાબતોમાં સચ્ચેત્સ ષષ પ્રમાણમ્ । સહૃદય જનોની પરીક્ષા એ જ પ્રમાણ છે.

કાવ્યના બાહ્ય સ્વરૂપમાં દોષ ન આવે એ માટે સહૃદય જનોએ

મૂલ્યવેલા ઉપાય આ રીતે લક્ષમાં રાખવા આવશ્યક છે. કાવ્યપ્રકાશમાં મમ્મટ કાવ્યના ઉદ્ભવ માટે આવશ્યક વસ્તુઓ મળ્યાં છે કે:—

શક્તિર્નિપુણતા લોકશાસ્ત્રકાવ્યાદ્યવેક્ષણાત્ ।

કાવ્યશિક્ષયાભ્યાસ इति हेतुस्तदुद्ભवे ॥

“ કવિત્વખીજરૂપ શક્તિ, સ્થાવર જંગમ લોક, શાસ્ત્ર, કાવ્ય વગેરેના વિમર્શનથી આવતી નિપુણતા, કાવ્ય કરવાની અને સમજવાની શક્તિવાળાના ઉપદેશથી થયેલો અભ્યાસ એ સર્વ કાવ્યના ઉદ્ભવમાં કારણરૂપ છે. (શાસ્ત્રમાં નીચેના વિષયોનાં લક્ષણ દર્શાવનાર ગ્રન્થોનો સમાવેશ થાય એમ મમ્મટ કહે છે. જન્દ, વ્યાકરણ, નામ, ક્રોધ, કલા, ધર્માર્થ, કામમોક્ષ, હાથી, ઘોડા, ખડ્ગ ઇત્યાદિ.) એ અંશે કાવ્યના કારણરૂપ એટલા માટે છે કે કવિત્વશક્તિ હોય ત્યાં પણ એ શક્તિના સ્પર્શિંગને પ્રદીપ્ત કરનાર તથા તેના તિરોધાનને અટકાવનાર અભ્યાસ અને નિપુણતા આવશ્યક છે અને જ્ઞાનના ભંડાર વિના તથા નિયમો વડે સિદ્ધ થતી સુવ્યવસ્થાની દરકાર વિના કુશળ કૃતિ થતી નથી. આ ધોરણ એકલા કાવ્યને જ નહિ, પણ, સકલ સાહિત્યને લાગુ પડે છે. માત્ર “ કાવ્ય ” પદનો વિસ્તાર કરી તેને ઠેકાણે “ ઉત્તમ લેખ ” એ પદ સમજવાનું છે, અને ‘કવિત્વખીજરૂપ શક્તિ’ એ ઠેકાણે ‘લેખનશક્તિ’ એ પદ સમજવાનું છે.

કાવ્યસાહિત્યની શુદ્ધતા તથા તેના સામર્થ્ય માટે જે ચર્ચા કરવામાં આવી તે સામાન્ય સાહિત્યને પણ લાગુ પડશે. અભ્યાસ વગર બહુશ્રુતપણું સર્વ લેખ માટે પ્રથમ આવશ્યક છે એ તો ઉપર કહ્યું છે. કવિતામાં કવિત્વખીજરૂપ શક્તિ આરંભમાં આવશ્યક છે તેમ ખીજ પ્રકારના સાહિત્યમાં વિચારશક્તિ, વિચાર પ્રદર્શિત કરવાની શક્તિ અને વિચાર પ્રદર્શનમાં કલ્પનાની મદદ લેવાની શક્તિ પ્રથમ આવશ્યક છે.

કાવ્યેતર સાહિત્યમાં પ્રથમ નવલકથાને મુઠીશું. નવલકથા કવિતા જેઠે કલ્પનાપ્રધાન છે. વાર્તાઓ પ્રથમ કાવ્યમાં કહેવાતી એ મૂળમાંથી

નવલકથા નીકળી છે અને એ મૂળના પ્રવાહનાં કેટલાંક લક્ષણ નવલ-
કથાના અંગમાં હજી રહ્યાં છે. ગુજરાતી ભાષામાં વાર્તા રચનાર જુના
કવિ સામળભટ્ટની રચના કાવ્યમાં હતી. પ્રેમાનન્દનાં આખ્યાનની
શૈલી કોઈએ ગ્રહણ કરી હોય તો તે કવિ દલપતરામે (વેનચરિત્રમાં)
ગ્રહણ કરી છે તથા તેમાં સામર્થ્ય દાખવ્યું છે. એ માર્ગે હાસ્ય રસની
તેમજ વીર રસની રચના થઈ શકે તેમ છે.

નવલકથાનું સાહિત્ય ગુજરાતી ભાષામાં હાલના યુગમાં નવું
થયેલું છે. ગયા સૈકાના ઉત્તરાર્ધથી એ સાહિત્યનો આરંભ થયો છે.
પ્રેમાનન્દનાં “આખ્યાન” અને સામળભટ્ટની “વાર્તા” ની વસ્તુ
અને શૈલી આ નવલકથાસાહિત્યમાં ઉતર્યા નથી. હાલની ગુજરાતી
નવલકથા ઇંગ્રેજી સાહિત્યમાંની “રોમેન્સ” અને “નોવેલ” ના
નમુનાના મિશ્રણથી ઉત્પન્ન થઈ છે. “રોમેન્સ” માંના અમાનુષતાના
કે અલૌકિક ચમત્કારના અંશ ગુજરાતી નવલકથામાં આવ્યા નથી,
પણ, ઐતિહાસિક કથાની રીત લઈ અદ્ભુત વૃત્તાન્ત દર્શાવવાનો
“રોમેન્સ” નો પ્રકાર ગુજરાતી નવલકથામાં દાખલ થયો છે.
વર્તમાન સમયના સાંસારિક લોકજીવનનું ચિત્ર અને ચાલતી બહેર
સવાલોની ચર્ચા એ “નોવેલ” ના અંશ પણ ગુજરાતી નવલકથામાં
લેવામાં આવ્યા છે. કેટલીક વિશિષ્ટ કૃતિઓ સિવાય નવલકથાસાહિત્યમાં
ઐતિહાસિક અંશ ઓછો થયો છે, અને સાંસારિક અંશ વધ્યો
છે. નવલકથાસાહિત્યનો વિશેષ વિકાસ શક્ય છે અને આવશ્યક છે,
પણ એ કાર્ય કરનારાં લેખકોનું બાહુલ્ય ગુજરાતી ભાષામાં નથી.
ઐતિહાસિક કથાની રીત માટે ઇતિહાસનો બહોળો અભ્યાસ આવશ્યક
છે, અને સાંસારિક લોકજીવનના ચિત્ર માટે કદપનાશીલતાની
આવશ્યકતા છે. તથા સાંસારિક જીવનમાંથી નવલકથામાં દાખલ કરી
કાવ્યમ રાખવાના અંશે ચુંટી કાઢવાની નિપુણતા તથા તે પરત્વના-
ન્વેષણની દૃષ્ટિ નાંખવાની શક્તિ આવશ્યક છે. એ સર્વમાં અદ્ભુતતા
તથા કુશળ વસ્તુસંકલન અને ભાવનામયતા આવશ્યક છે. સાંસારિક

લોકજીવનના ચિત્રમાં વર્તમાન પ્રશ્નો સૂચવવાનો તથા તેનું પૃથક્કરણ કરવાનો પ્રયાસ આવવો જોઈએ, અને એ પ્રશ્નો ઉકેલવાનો પ્રયાસ આવવો જોઈએ. અહિંલુતતા માટે તો કહેવું જોઈએ કે ગુજરાતી પ્રજાના જીવનમાં અહિંલુતતા ઝાઝી રહી નથી, અને હિંદુસ્તાનના સામાન્ય જીવનમાં પણ તે રહી નથી. મેં એક પ્રસંગે કહ્યાં હતાં તે ત્યજો અહીં ઉતારી કહીશું, કે “હિંદુસ્તાનમાંથી જંગલો કપાઈ ગયાં છે, પ્રાંતો વચ્ચેનાં યુદ્ધ બંધ થઈ ગયાં છે, પગરસ્તાની લાંબી મુસાફરીઓ અને વણજારાની પોઠો નાબુદ થઈ ગઈ છે, તેથી અહિંલુત વાર્તાઓના પ્રસંગ રહ્યા નથી, તેમ જ સાહસ ખાતર અગ્નિયા સમુદ્રોની સફર કરવાને પ્રજાને ટેવ બંધાઈ નથી; અને એ રીતે જીવન-વ્યવહારમાં અહિંલુતતાના અંશ આણી શકાય તેમ નથી.” એક બીજું કારણ કહેવા જેવું એ છે કે પ્રજામાં સમૃદ્ધિ રહી નથી તેથી મોજશોખ, મુખોપભોગ, કે જહોજલાલીને લીધે અહિંલુત પ્રસંગો ઉત્પન્ન થવાનો અવકાશ નથી. “પણ, પ્રજાનું જીવન પ્રખળ ભાવનાઓથી ધબકારા મારી રહ્યું છે. રેલ્વેથી, ટપાલથી, અને વર્તમાનપત્રોથી આખા હિંદુસ્તાનમાં એક નગર પેઠે સંકલ્પોની આપણે થાય છે, પ્રેમના અને ચારિત્ર્ય પ્રભાવના અનેક અવસર ઉત્પન્ન થાય છે ત્યાં નવલકથાની અસાધારણ મોહકતા દર્શાવવા માટે જોઈએ તેટલા પ્રસંગ મળે તેમ છે અને સિદ્ધાંતો ચર્ચવા માટે જોઈએ તેટલી સામગ્રી મળે તેમ છે.” પરંતુ, નવલકથા લખવાના શોખવાળા લેખકોની શક્તિનો વ્યય માસિકોમાં અલ્પ પ્રમાણની અને ટુંકી વસ્તુની નવલકથા લખવામાં થઈ જાય છે. વિસ્તારી કથા લખવા જેટલો પ્રયાસ કરવાની તથા કલ્પનાપ્રભાવ દોડાવવાની શક્તિવાળો નવલકથા લેખક વર્ગ હજી બંધાયો નથી. “આપણા લેખકોની વૃત્તિ મીમાંસા તરફ જલ્દી વળી જાય છે, પરંતુ સંસારની અસારતાના અતિશય ચિન્તનમાંથી બહી બર છુટા થઈને પણ પંડિતોએ આ કાર્ય હાથમાં લેવા જેવું છે, અને એ હાથમાં લેતાં સંસારની માયા બહુ સારી રીતે દર્શાવી શકાશે એમ

તેમને માલમ પડશે. ” નહાની નહાની કથાઓ કરતાં વિસ્તારી નવલકથા રચનામાં પરિશ્રમ વધારે કરવો પડે તથા અભ્યાસ વધારે કરવો પડે એ ખરું, પરંતુ, પરિશ્રમ તથા અભ્યાસ વિના બીજા વિષય પેઠે સાહિત્યમાં પણ સિદ્ધિ થઇ શકે તેમ નથી. પ્રજા જે જીવન જીવે છે તેનું દર્શન નવલકથા વડે જ પ્રજા સમક્ષ આબેહૂમ ઉભું થઇ શકે તેમ છે અને એ રીતે પ્રજાને પોતાની દૃષ્ટિ અન્તર તરફ વાળતાં શિખવાય તેમ છે. આવા પ્રયાસથી બીજો અત્રાન્તર લાભ એ થાય તેમ છે કે હાલની નવલકથાના સાહિત્યમાં જે નીરસતા અને અયોગ્યતા છે તે શિષ્ટ નવલકથાલેખક વર્ગના ઉદ્ભવથી આપોઆપ દુર થઇ જશે. નવલકથાલેખન એ મનોરંજક વિષય છે, અને સુશિક્ષિત બીપુરુષોમાંથી ધણા તે હાથમાં લઈ શકે તેમ છે. તે કાર્ય માટે પ્રજામાં રુચિ અને ઉત્સાહ ઉત્પન્ન કરવાં તે તો આ પરિપક્વ સરખી પ્રવૃત્તિથી થઇ શકે તેમ છે. લેખકવર્ગમાંથી જે મહોટો ભાગ માસિકો માટે કાવ્યો લખવામાં તથા ટુંકી વાર્તાઓ લખવામાં પોતાની શક્તિનો ઉપયોગ કરે છે તે લોકજીવનનું ચિત્ર આપી તેમાંથી મર્મ દર્શાવવાનું આ કાર્ય માથે લે તો સાહિત્યની તેમજ પ્રજાની ધણી સેવા થાય.

નાટકમાં કાવ્ય અને નવલકથા બંનેનો સમાવેશ થાય છે. વિવિધ રસની નિષ્પત્તિના નાટકમાં પ્રસંગ આવી શકે છે તેમ જ કલાની આવસ્થકતા તથા શક્યતા નાટકમાં રચણે સ્થળે ઉપસ્થિત થાય છે. કવિતામાં અને નવલકથામાં આવતાં મનોરંજક વર્ણન સંક્ષિપ્ત રસમય સારરૂપે નાટકમાં દાખલ થઇ શકે છે. હૃદયગ્રાહી વસ્તુસંકલનનો નાટકમાં અવકાશ છે. સર્વત્ર કુશલ કલાવિધાન વિના લેખકને સિદ્ધિ મળતી નથી તે કારણથી અથવા વિસ્તારી રચના અમસાધ્ય હોવાના કારણથી હાલ નાટકરચના તરફ ધણા થોડા લેખકોનું લક્ષ જાય છે. પચાસ વર્ષ ઉપર ગુજરાતી ભાષામાં નાટકો લખાવા માંડ્યાં, પણ, હાલ તે પ્રવાહ અટકી ગયો છે. રંજભૂમિ ઉપર નાટકો બજાવવાનો પ્રયોગ ધણો વધ્યો છે તે છતાં શિષ્ટ નાટકોનું

સાહિત્ય બહુ જૂજ હોવાથી રંગભૂમિ માટે ખાસ ઉપયોગી થાય એવાં નાટકો લખનારનો વર્ગ ઉત્પન્ન થયો છે. આ વર્ગને હાથે ઉત્તમ રચના થાય એ શક્ય નથી. રંગભૂમિ ઉપરની પડદા તથા રોશનીની ગોઠવણો, કસરતો, ધડાકા તથા બીજી યુક્તિઓને અનુકૂળ થાય એવી રચના રચવા તરફ તેમની વૃત્તિ હોય છે. ઉત્તમ લેખકોનાં નાટકોની રચના રંગભૂમિને અનુકૂળ કરવામાં આવે એમ થવાને બદલે ઉત્તમ લેખકો રંગભૂમિના ઉપર કહેલી યુક્તિઓને અનુકૂળ રચનાઓ કરે એમ ધણીવાર બને છે. સંગીતને રંગભૂમિ પર વિશેષ મહત્ત્વ આપવામાં આવે છે તથા સર્વ પાત્રો સર્વ પ્રસંગે સંગીતમાં જ ઉચ્ચારણ કરે અને નાટક તે સંગીતવિધાનનો ખેલ (opera) હોય એવી માન્યતા થાય છે. આને પરિણામે નાટકના કાવ્યમયતા ગૌણ થઈ જાય છે અને રંગભૂમિ પર કવિતા તથા અભિનય કરતાં પડદા, દેખાવ, કસરતો એ વગેરે યુક્તિઓ તથા સંગીત પ્રધાનપણું પામે છે. આ રીતે નાટક તે કવિતા છે એ વાતનું વિસ્મરણ થાય છે અને અભિનય દ્વારા કવિતા દર્શાવવાને બદલે ચાળા તથા યુક્તિઓ દ્વારા એ કાર્ય થઈ શકે એમ માનવામાં આવે છે. નાટકકારની રસિકતાને આવે સ્થાને પોષણ મળવાનું શક્ય હોતું નથી. આનો એ જ ઉપાય છે કે શિષ્ટ લેખકો તરફથી નાટકો લખાય અને રંગભૂમિ ઉપર તે બજવવાની ગોઠવણુ શોખ ખાતર બજવનાર (amateur) વર્ગ તરફથી પ્રયાસ થાય; આમ થાય તો જ નાટકસાહિત્ય અને રંગભૂમિનો ઉત્કર્ષ થાય. ઉત્તમ પ્રકારનાં નાટકો રચાય અને પડદા, રોશની વગેરે કૃત્રિમ સામગ્રીના બાહુલ્ય વિના તે બજવાય તથા જ્યાં મનોભાવનો સંગીતમય આવિર્ભાવ થયાયોગ્ય હોય અથવા સંગીતનો ખાસ પ્રસંગ હોય ત્યાં જ નાટકમાં સંગીતનો પ્રયોગ થાય; આવી અનુકૂળતા આવી મળે તો નાટકસાહિત્ય તથા રંગભૂમિની ઉન્નતિ થાય અને સંગીતનું ગૌરવ સચવાય. રંગભૂમિ અને નાટકસાહિત્યની ગતિ સમકાલીન હોય છે અને રંગભૂમિ રસિકતાને અનુકૂલ હોય તે વિના

નાટકસાહિત્ય પરિપૂર્ણ સામર્થ્યથી ઉદ્ભૂત થતું નથી. નાટક માટે જે વિશેષ પ્રતિભા આવશ્યક છે તે પ્રયત્ન કરી ઉપજવી શકાતી નથી, પણ, તેના આવિર્ભાવને જે કૃત્રિમ સામગ્રીઓનો અંતરાય નડે છે તે દૂર કરવાથી તે પ્રતિભા જ્યાં હોય ત્યાં તેનો વિકાસ થાય એ શક્ય છે. આ માટેની અભિલાષા પ્રકટ કરતા એ આશા દર્શાવીશું કે અનેક દેશોના સમર્થ નાટકકારોની કૃતિઓનો ઉંડો અભ્યાસ ગુજરાતના વાચકવર્ગમાં ફેલાશે અને જનસ્વભાવપરીક્ષા તથા કલ્પનાના ઉદ્ઘુનવડે પાત્રાલેખનની તથા વસ્તુસંકલનની કળા વિકાસ પામશે. વ્યવહારના અને વાતચિતના સામાન્ય પ્રસંગો ઉંડા હૃદયાન્વેષણ વિના લઘુભાર કથામાં દાખલ કરવાનો હાલના યુરોપના નાટકસાહિત્યનો ધ્વનિ ગુજરાતીમાં આણવાનો કેટલોક પ્રયાસ થાય છે, પરંતુ, સર્વાનુભવરસિક કવિતાની ગહનતા યથાર્થ રીતે દર્શાવનારું સાહિત્ય થાય તે પછી એવા લઘુભાર સાહિત્યનો અવકાશ આવે. હાલ તો પાત્રોના સ્વભાવનાં સૂક્ષ્મ પૃથક્કરણ તથા અન્વેષણ કરનારાં નાટકોના સાહિત્યની આવશ્યકતા છે. અમુક જાતના મનુષ્યસ્વભાવ વિધવિધ પ્રસંગો આવતાં કેવાં પરિવર્તન પામે છે, જુદી જુદી પરિસ્થિતિમાં જુદા જુદા રસની નિષ્પત્તિ વેળા જુદા જુદા મનુષ્યો કેવી રીતે વ્યક્તિમાં આવે છે, કેવાં વચન ઉચ્ચારે છે અને કેવાં આચરણ આચરે છે, એ સૂક્ષ્મ પરીક્ષા કરવાની અને પ્રકટ કરવાની શક્તિ ખિણે ત્યાંસુધી નાટક-સાહિત્ય સામર્થ્યહીન રહે છે, અને એવા સામર્થ્યનો ઉદ્ધાસ થતા પહેલાં નાટકકારો એ શક્તિ અજમાવવાનો પ્રયાસ છોડી દઈ લઘુભાર રચનામાં પ્રવૃત્ત થાય તો નાટકસાહિત્યનો ઉદય શક્ય નથી.

નિર્બંધનું સાહિત્ય રચવાનો આરંભ કવિ નર્મદાશંકરે કરેલો તે પછી નિર્બંધનું સાહિત્ય કંઈક આગળ વધ્યું છે, પરંતુ જેવી સુદૃઢ, સુષ્ટિત તથા મધુર શૈલીવાળું ગદ્ય સામર્થ્યવાન થાય તેમ છે તેવું ગદ્ય ગુજરાતી ભાષામાં હજી બંધાયું નથી.

પ્રૌઢ સુંદર ગદ્ય શૈલી માટે છતિહાસના બહોળા સાહિત્યની

આવશ્યકતા છે. એમ જણાય છે કે ઇતિહાસ લખવાનો શોખ ગુજરાતી લેખકોમાં હજી જન્મ્યો નથી. ઐતિહાસિક વૃત્તિ ઉત્પન્ન થાય એવું ઇતિહાસવાચન ગુજરાતી પ્રજામાં ફેલાવો પામ્યું નથી. ઇતિહાસના સાહિત્યમાં જીવનચરિત્રનો સમાવેશ થાય છે. ગુજરાતી ભાષામાં થોડા ઇતિહાસ લખાયા છે અને ઘણાં થોડાં જીવનચરિત્ર લખાયાં છે. ઇતિહાસ તરફની આ ખેદરકારી શોચનીય છે. ઇતિહાસ તથા જીવનચરિત્ર સાફ કરવાની શોધખોળ તથા સામગ્રીસંગ્રહ માટે બહુ ઓછા પ્રયાસ થાય છે. એ શોધખોળ માટે વિશાળ ક્ષેત્ર છે. પરંતુ કોઈ પ્રકારના આવશ્યકતા આપણે અનૈતિહાસિકતામાં ખંધાઈ રહીએ છીએ. જે પ્રજાવની ભાવના દેશમાં સ્પુરાયમાન થઈ રહી છે તે પણ ઐતિહાસિક વૃત્તિને ઉત્તેજિત કરતી નથી. બીજાઓના લખેલા ઇતિહાસોના ભાષાન્તરવડે આપણે ચલાવી લઈએ અને તેમાંથી ઇતિહાસની સામગ્રી વીણી કાઢી મેંતોષ માનીએ, એ આપણી આકાંક્ષાનું અદ્ય પ્રમાણ દર્શાવે છે. માત્ર નિશાળોમાં શિખવવાના શાળોપયોગી અને બાળોપયોગી ઇતિહાસ રચાય તેનું કંઈ બહુ મહત્ત્વ નથી. આપણા દેશના અને આપણી પ્રજાના ઇતિહાસ તથા જીવનચરિત્ર આપણે હાથે આપણી ભાષામાં લખાવા જોઈએ. આપણા ઇતિહાસનાં સાધનો આપણે શ્રમ કરી સાધ્ય કરવાં જોઈએ. આપણા પ્રજાજીવનની જુના કાળની હકીકત આપણે યથાર્થ રીતે ચિતરવી જોઈએ એટલું જ નહિ, પણ ઇતિહાસ અને જીવનચરિત્રના ક્ષેત્રમાં આપણે આમળ પમલાં બરી બીજા દેશોના ઇતિહાસ રચવા તરફ પ્રવૃત્તિ કરવી જોઈએ. આપણા દેશના મહાન ઐપુરુષોની જીવનકથામાં રહેલું પ્રજાત્વ આપણે પ્રદર્શિત કરીશું નહિ. તો એ કાર્ય બીજું કોણ કરશે ? હિંદુસ્તાનની પ્રજામાં ઐતિહાસિક વૃત્તિ મન્દ છે એમ કહેવામાં આવ્યું છે તેનો રહિયો ઘણા પ્રાન્તોએ ઇતિહાસના અંથો રચી આપ્યો છે, પણ ગુજરાતમાં એવા પ્રયત્ન થવાનાં ચિહ્ન જણાતાં નથી. ઇતિહાસ રચનામાં માત્ર તવારીખ આપવાનું નથી હોતું, પણ રાજકીય

કાન્તિ, સમાજજીવનની ધટના તથા બાપાનો ક્રમ મૂળમાંથી દર્શાવવાનાં હોય છે, અને તેમાંથી દર્શિત થતું તત્ત્વજ્ઞાન મૂલ્યવવાનું હોય છે. મેકાલે કહે છે તેમ ઇતિહાસમાં કવિતા આવે છે તેમ જ દિલસુરી આવે છે, વિશિષ્ટતાવાળા તથા દૂર પહોંચતા પરિણામવાળા બનાવોનાં વર્ણનમાં રસિકતા ઉદ્ભૂત કરવાનો પ્રસંગ હોય છે અને બનાવોના અને તેમનાં કારણો તથા પરિણામના વર્ણનમાં તત્ત્વમીમાંસાનો પ્રસંગ આવે છે. જનસમાજમાં પ્રવર્તેલા રિવાજ, પ્રગતિનું સાહિત્ય, દેશમાં ફેલાયેલા ધર્મ, દેશની કારીગરી, ઉદ્યોગ, વેપાર, એ સર્વનું ચિત્ર કાઢવામાં કલ્પનાવ્યાપારની સહાયતાથી વિખરાયેલાં દૃષ્ટિબિન્દુઓને એકત્રિત કરી શકાય છે. આ સર્વ કાર્ય ગંભીરતાથી કરવાનું માથે લેનારા ઇતિહાસલેખકો ઉદ્ભૂત થાય ત્યારે ઉચ્ચ પ્રકારનું ગદ્ય બાપામાં લખાય અને ઉત્તમ શૈલીનો બંડાર બરાય.

અર્થશાસ્ત્ર, સમાજશાસ્ત્ર, રાજનીતિશાસ્ત્ર, એ વગેરે વિષયોનું સાહિત્ય ગુજરાતી બાપામાં છે જ નહિં. એ ખોટ ચાર પાંચ બાપાન્તરોથી પૂરાય તેમ નથી. એ શાસ્ત્રના અભ્યાસમાં નિપુણ પડિતો તરફથી નવા મૌલિક (original) ગ્રંથો એ વિષયના રચાયેલાં એ સંગ્રંથી સાહિત્ય થવા માંડે અને એ વિષયના વિચાર તરફ લક્ષ જતાં નવા વિચાર પ્રદર્શિત કરવાની વૃત્તિ થવા માંડે. જાહેર જીવનના પ્રસંગોમાં આ વિષયોની છુટક ઉપલક્ષિયા ચર્ચા કરવા આપણે તત્પર રહીએ છીએ, પરંતુ, આ વિષયોનો શાસ્ત્રીય અભ્યાસ કરવાનો અર્થ લેવાની પ્રયત્ના આપણામાં વિદ્યમાન નથી. એ વિષયોના નહાનાં નિબંધ હજી લખાવા માંડ્યા નથી. તો વિસ્તારી ખરીદાવાળા ગ્રંથો-અમસાખ્ય ગ્રંથો લખાવાની હાલ શી રીતે આજ રાખી શકીએ ! આપણે આ પ્રવૃત્તિથી સર્વથા વિમુક્ત છીએ એટલું કબૂલ કરી આ વિષયોના અભ્યાસપૂર્ણ શિષ્ટ ગ્રંથો લખાશે એવી આજ રાખવામાં જ હાલ તો સંતોષ માની શકાશે.

ઇતિહાસ, જીવનચરિત્ર, અર્થશાસ્ત્ર, સમાજશાસ્ત્ર, અને

રાજનીતિશાસ્ત્ર, સરખા વિષયોપર પ્રૌઢ ગ્રંથો લખાય; માત્ર તવારીખના ઇતિહાસ સંબંધી નહિ પણ લોકજીવનનો ઇતિહાસ, બાપાનો ઇતિહાસ, સાહિત્યનો ઇતિહાસ, ધર્મનો ઇતિહાસ, એ વગેરે ઇતિહાસના ગ્રંથો લખાય-તે વિના ગુજરાતી બાપાનું ગદ્ય સમર્થ, વેગવાન અને વિવિધ વિષયોને પહોંચી વળનારૂં થવાનું નથી. આધ્યાત્મિક વિષયો સંબંધી, નીતિમીમાંસા સંબંધી, અને તત્ત્વચિંતન સંબંધી મૌલિક ગ્રંથોની પણ અપેક્ષા છે. માત્ર એ વિષયમાં જોખમ એ રહેલું છે કે એવા વિષયોમાં પ્રવેશ કરતાં આપણે આપણી સામાન્ય નિર્વેદ-વૃત્તિમાં પડી જઈએ અને “સંસાર માયા છે,” “નસીબ બળવાન છે,” એવાં નિર્જીવ વાક્યોની શુષ્ક પુનરુક્તિમાં ખેંચાઈ જઈએ તો આ વિષયોમાં કાંઈ મીમાંસા થાય નહિં અને નવું સાહિત્ય રચાય નહિં. આપણે હિમ્મતથી એ બયની સામે થઈ શકીએ અને જીવન જીવવાનું છે તો તે સફળતાથી જીવી શકીએ અને, જેટલા ગર્ત આવે તેટલાની પાર જઈ શકીએ એવી સખળ દૃઢતા ધારણ કરી શકીએ ત્યાંસુધી આપણે ઉત્કર્ષને માર્ગે ક્રમણ કરી શકીએ એમ નથી, એ લક્ષ્યમાં રાખીશું તો નિરાશાવાદમાં ડૂબી જતાં બચીશું.

જ્ઞાનના જે વિષયો છે તે સર્વમાં પ્રગતિ કરનારા સાહિત્યની આવશ્યકતા છે. વિજ્ઞાન, ગણિત, વ્યાકરણ, એ વિષયના ગ્રંથો માત્ર બાલોપયોગી કે શાળોપયોગી નહિં તેમ જ લાપાન્તરમય નહિં પણ મૌલિક કૃતિના અને વિસ્તારવાળા લખાવવાની જરૂર છે. એવું સાહિત્ય હજી થવા માંડ્યું નથી, પરંતુ, તે થવા માંડશે ત્યારે આપણામાં જાગૃતિ આવી છે એવી ખાત્રી થશે. પાંડિતો આ સંબંધી વિચાર કરવા માંડશે ત્યાર પછી તેમના વિચારનું સાહિત્ય લખાશે.

ગુજરાતી બાપાનો વિસ્તારી કાપ રચાવાની પરમ આવશ્યકતા સર્વમાન્ય છે, છતાં એ કામ હજી અધૂરું છે. નર્મદાશંકરે એકલે હાથે એ વિષયમાં બારે પ્રયાસ કરેલો તે પછી એટલા બામહથી બીજા કોઈએ એ કામ ધણા વખત સુધી ઉપાડી લીધું નહિં એ ખેદજનક

છે. રા. રા. લક્ષ્મીબાઇ ગોકળદાસ પટેલે અને રા. જીવનલાલ અમરશીએ એ ધોરણે ગુજરાતી કોષ બહાર પાડેલા છે અને ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટીનો મહાન પ્રયાસ હજી ચાલુ છે. અધુરી સામગ્રીના કોષથી હવે ચાલે તેમ નથી. અનેક વિદ્વાનો તરફથી જાતજાતના કોષ રચાશે ત્યારે આ મહોદ્ધું કાર્ય આગળ વધશે. ગુજરાતના જુદા જુદા સ્થળોના અને જુદા જુદા ધંધાના ખાસ શબ્દોવાળો વ્યુત્પત્તિ સાથેનો તથા શબ્દોના ઉપયોગના ઉદાહરણ દર્શાવનારા સાહિત્યમાંના ઉતારા સાથેનો સચિત્ર કોષ રચાય અને સંસ્કૃત, ફારસી, બંગાળી, હિંદી, મરાઠી, વગેરે ભાષાઓમાંના સમાનાર્થ શબ્દો તેમાં દર્શાવવામાં આવે. એ કાર્ય હવે થોડા સમયમાં સિદ્ધ થશે એમ કહીએ તો આપણે અત્યાશાન્વિત ગણાઇશું નહિં.

હિન્દુસ્તાનના બીજા પ્રાન્તોની ભાષા તથા તેના સાહિત્ય વિશેનો પરિચય સુચ જનો માટે આવશ્યક છે; અને એવો પરિચય મેળવ્યા વિના ભક્તિની કેળવણી અધુરી રહે છે, એ ભાવ ઉત્પન્ન થશે ત્યારે બીજા પ્રાન્તોની ભાષાની તથા તેના સાહિત્યની ગુજરાતી ભાષા ઉપર કેવી અસર થઈ શકે તેમ છે, એ સાક્ષાત્કાર થશે. ગુજરાતી ભાષામાં પુસ્તકો લખાવા માંડ્યાં તે પહેલાં હિન્દુસ્તાનના બીજા પ્રાન્તોની પેઠે ગુજરાતમાં પણ વિદ્વાનો પ્રજા ભાષામાં પુસ્તકો લખતા, એ પ્રથા હવે જતી રહી છે, પણ પ્રજાભાષાથી ગુજરાતી ભાષા પર તથા ગુજરાતી સાહિત્ય પર પડેલા સંસ્કાર હજી કાયમ છે, એ લક્ષમાં લેતાં પ્રજા ભાષાનો અને તે પછી થયેલી હિન્દી ભાષાનો પરિચય ગુજરાતી ભાષાનું બંધારણ સમજવા માટે તથા ગુજરાતી સાહિત્યનો ઇતિહાસ સમજવા માટે કેવો આવશ્યક છે તેનો સાક્ષાત્કાર થશે. આથી કંઈક ઓછે દરજ્જે મરાઠી ભાષા ગુજરાતી ભાષા સાથે સંપર્કમાં આવી છે. ગુજરાતમાં પેશાનું રાજ્ય રહ્યું તે દરમિયાન બધા મરાઠી શબ્દો સાધારણ વ્યવહારમાં અને ખાસ કરી રાજ્યતંત્રના વ્યવહારમાં પ્રચલિત થયા. અને વડોદરામાં માલકવાડનું રાજ્ય સ્થપાવા

પછી મરાઠી ભાષાનો ને મરાઠી સાહિત્યનો સંસર્ગ ગુજરાતના લોકોને વિશેષ થયો. હિન્દી અને મરાઠીનો પરિચય હાલના જમાનામાં ગુજરાતમાં પ્રવર્તમાન નથી. હવે બંગાળી સાહિત્યનો પરિચય ગુજરાતના વાચકોને વિશેષ થવા લાગ્યો છે. એ ભાષાઓનો પરિચય આ સ્થિતિને લીધે ઉપયોગી છે, તેમ જ સમસ્ત ભારતવર્ષમાં વસતા લોકોની ભાષા તથા તેમનું સાહિત્ય દરેક પ્રાન્તના સુઝ જનોએ સારી રીતે જાણવું જોઈએ. તે વિના ભારતવર્ષના જીવનથી તેઓ ધણું અલુવાકેદગાર રહે અને સમસ્ત દેશનું જીવન જીવી શકે નહિ, એ કારણથી પણ એ જરૂરનું છે કે હિંદુસ્તાનમાં બોલાતી મુખ્ય ભાષાઓમાં તથા તેમાંના સાહિત્યમાં ગુજરાતના વિદ્વાનો નિપુણ હોવા જોઈએ.

ગદ્ય સાહિત્યમાં કયા કયા વિવિધ વિષયો ગુજરાતી ભાષામાં ખિલવવા જોઈએ તે વિષે ઉપર કેટલીક સૂચનાઓ કરી છે. પરંતુ, પદ્ય સાહિત્ય માટે એવી સૂચના કરી નથી; આનું કારણ સુગમ છે. પદ્ય સાહિત્યમાં મુખ્ય ભાગ તે કવિતા છે, અને કવિતામાં લાગણી અને ભાવના આવિર્ભાવના લેખ લખાય છે. એક વેળા પદ્યમાં ઇતિહાસ, ભૂગોળ, વગેરે રચનામાં આવતાં પણ તે સમય હવે ગયો છે. સ્મૃતિને મદદ કરવા માટે પણ એવા વિષયો હવે પદ્યમાં રચાતા નથી.

‘મરાન હિંદુસ્તાન ને, સિયામ અર્ધસ્તાન;

બ્રહ્મ, ચીન, જાપાન ને, રશિયા તુર્કસ્તાન.’

“કહું મરાઠારાય, શિવાજી ને શંભાજી;

વળતી રાજરામ, પછીથી થયો શિવાજી.”

“એ. બી. સી. ડી. ઇ. એફ, જી. એચ. આઇ. જે. જી. જી.;

કે. એલ. ને એમ. પછિ, એન. એ. પિ. ક્યુ. આયુ.

આર. એસ. ડી. યુ. વી. ને, ડબ્લ્યુ. વળતી એક્ષ,

વાઇ. જેડ, મુળાક્ષરો, ઇંગ્રેજી આ પેખ.”

એવી રચના હવે પદ્યમાં થતી નથી. તેમ જ જ્ઞાન, ઉપદેશ, અને તત્ત્વચિન્તનનાં પદ્ય બહુધા રચાતાં નથી. કવિતાનો પ્રધાન હેતુ

તે આનન્દ છે, અને પ્રત્યક્ષ રીતે શિક્ષક પેઠે કે બાળશુક્રર્તા પેઠે બોધ આપવો તે કવિતાનું કામ નથી એ બહુધા સર્વત્ર સ્વીકાર થયો છે.

‘ એ જાણુ વાત કરે જ્યાં છાની, ત્યાં ઉભા નવ રહિયે;

હુંકારા વિણ વાત ન કરિયે, ઇચ્છા વિણ નવ જમિયે જીરે. ’

એવાં ઉપદેશનાં પદો હવે બહુધા રચાતાં નથી. તત્ત્વચિન્તન અમૂર્તરૂપે હજી પદમાં લખાય છે, પરંતુ, કવિતામાં લાભાણી અને બાવનું પ્રાધાન્ય હોવું જોઈએ એ બાવના સર્વામાન્ય થાય છે એમ જણાય છે. લાગણી અને બાવ એ કવિની સ્વયંભૂ ગર્ભિની વિષય છે તેથી કવિતામાં શું લખાવું જોઈએ; તેનું વિવેચન થઈ શકે તેમ નથી. કયા વિષયો કવિત્વને યોગ્ય નથી એટલો જ નિર્દેશ થઈ શકે એમ છે. આ સંબંધમાં અહીં એટલું જ કહીશું કે વીરરસ કવિતામાં દાખલ કરવા જે પ્રયાસ નર્મદાશંકરે કરેલા તે તેમના પછી બીમરાવ બોળાનાથ તથા હરિલાલ હર્ષદરાય ધ્રુવ સિવાય બીજાં કોઈએ કર્યા નથી. તેથી ગુજરાતી કાવ્યસાહિત્યમાં વીરરસની અપેક્ષા છે. અને તે રસ પશુ ખિલવવો જોઈએ, એટલું કહેવું અપ્રાસંગિક નથી.

વીરરસ સાથે દેશભક્તિનાં કાવ્યો પશુ નર્મદાશંકરે અને બીમરાવ બોળાનાથે તથા હરિલાલ હર્ષદરાય ધ્રુવે લખેલાં તે પશુ કવિવર્ગની દૃષ્ટિ આગળ રજુ કરીશું કે એ વિષયની વિસ્મૃતિ ન થાય.

સાહિત્યમાં જેનો સમાવેશ થઈ શકે એવા અનેક વિષયો ગણ્યાવળ્યાં સર્વ વિષયોના સાહિત્યને નિયંત્રિત કરનાર તથા યોગ્ય મર્યાદામાં રાખનાર વિવેચનસાહિત્યની ગણના કરવાનું બૂધી જતું ન જોઈએ. વિવેચનની કસોટીમાં સમસ્ત સાહિત્ય જરૂર મૂકાવું જોઈએ. તે વિના અથોનું યથાચોગ્ય મૂલ્ય થઈ શકતું નથી. કવિ કાલિદાસ કહે છે તેમ

हेनः संलक्ष्यते क्षमो विशुद्धिः इयामिकापि वा ।

સુવર્ણને અગ્નિમાં નાખ્યા વિના જણાતું નથી કે તેમાં શુદ્ધતા કેટલી છે અને ભેગને લીધે થયેલી કાળાશ કેટલી છે.

દોષૈકદર્શન એ વિવેચનનું કાર્ય નથી. પરંતુ કૃતિમાંના ગુણ અને દોષ જુદા પાડવા, કૃતિમાં કયા ગુણ છે અને કયા દોષ છે, તે ખોળી કાઢી રજુ કરવા, કૃતિની ખુખીઓ તેમ જ ખામીઓ દર્શાવવી અને કૃતિનું સમસ્ત સ્વરૂપ લક્ષમાં લઇ તેની તુલના કરવી એ વિવેચનનું કાર્ય છે. આવા વિવેચનસાહિત્યની ગુજરાતી ભાષામાં ખોટ છે. તેનું કારણ કે વાચકોના તેમ જ લેખકોના લક્ષમાં વિવેચનનું મહત્ત્વ ઉતર્યું નથી. અંગ્રેજીની યથાયોગ્ય તુલના થાય તે લેખકોને લાભપ્રદ છે, તેમ જ વાચકોને લાભપ્રદ છે. એવી તુલના વિના સાહિત્યમાં સુસ્થતા આવતી નથી, પોતાની કૃતિની કિંમત લેખકોને સમજાતી નથી, તેમ જ લેખકોની કૃતિઓની કિંમત શી રીતે આંકવી તેનું માર્ગદર્શન વાચકોને મળતું નથી. આ કાર્ય કરવાનું માથે લેનાર વિવેચકની જવાબદારી ભારે છે. બે પ્રશ્નસાનાં વચન અને બે દોષદર્શનનાં વચન કદાચી એ કાર્ય સિદ્ધ થતું નથી. વિવેચક પોતે બહુશ્રુત હોવો જોઇએ, અને પોતાના અભ્યાસનો લાભ વાચકોને મળે એવી રીતે તેણે પ્રવૃત્તિ કરવી જોઇએ. વિવેચનસાહિત્યના સુપ્રખ્યાત વર્તમાન ઇતિહાસલેખક તથા સાહિત્યપરીક્ષાના ધોરણના પ્રવીણ લેખક મિ. જ્યોર્જ સેમન્ટસબરી વિવેચકની યોગ્યતા માટે આ પ્રમાણે માર્ગ દર્શાવે છે.

“સૌથી પહેલો અને મહાન નિયમ એ છે કે વિવેચકે વાંચવું જોઇએ, અને બીજી શ્રેષ્ઠ ત્યાં સુધી બધું વાંચવું જોઇએ. વિવેચકે જો કોઇ સમયનું સાહિત્ય વાંચવાનું મુકી દે, ગમે એટલા નહાના પણ વાસ્તવિક મહત્ત્વના કોઇ લેખકની કૃતિઓ વાંચવાનું મુકી દે તો તે વિવેચક પોતાનું દષ્ટિબિન્દુ સુસ્થતામાંથી ખસેડી દે એ જોખમ રહે છે. બીજા સાહિત્યની મજા કરવાનું વિવેચક ધ્યાનમાં ન રાખે તો તેની સ્થિતિ એવા જ જોખમમાં આવેલી થાય. વળી વિવેચકે નિરંતર પુસ્તકો, લેખકો અને સાહિત્યની સરખામણી કરવી જોઇએ કે એ સર્વમાં શ્રેષ્ઠ તદ્દાવત છે તે તે જોઇ શકે. પણ

કોઈમાં બીજાના અંશ નથી માટે તેની તરફ અરુચિ થાય એ હેતુથી કાર્ય તેણે કરવું ન જોઈએ, અને વળી કોઈ પુસ્તક જોયા સિવાય તેમાં શું આવવું જોઈએ એનો ખ્યાલ તેણે બનતા સુધી મનમાં બાંધવો ન જોઈએ. અર્થાત જો પદ પર તે છબિ પાડે તે બને તેટલી સંભાળથી તૈયાર કરવી જોઈએ અને રેખાઓની યથાર્થિત મૂર્તિ તેમાં પ્રકટે એવી તૈયારી તેણે કરવી જોઈએ; પણ તે સાથે એ સંભાળ પણ બારીક રીતે લેવી જોઈએ કે પદમાં સૂક્ષ્મતમ પણ રેખા છાયા કે ડાઘનો અવરોધ ના નડે અને પાડવાની છબિનું રૂપ આંખમાં આંખ પ્રમાણમાં બદલાય નહિ.” (History of Criticism.)

અંતની પરીક્ષા સંબંધમાં “નિયમો” અને “સિદ્ધાન્તો” એવા ભેદ કરવામાં આવે છે. “નિયમો” વસ્તુ, જાણ, અને જોડી જેવી ઓછા મહત્ત્વની બાબતો વિશે હોય છે. અને “સિદ્ધાન્તો” મુદ્દાની બાબતો વિશે હોય છે એટલે સમસ્ત કૃતિથી વાંચનારના મન પર કેવી અસર થાય છે, તથા તેની કલ્પના કેવી રીતે ઉત્તેજિત થાય છે, એ પરીક્ષા સિદ્ધાન્તો વિશેની છે. વિવેચનમાં “નિયમો” જોણ છે અને “સિદ્ધાન્તો” મુખ્ય છે તથા વિચારમાં લેવા યોગ્ય છે, એમ કેટલાકનું કહેવું છે. નિયમોથી ગુણદોષનું દર્શન થાય છે, પણ જમાના બદલાતાં તેનું મહત્ત્વ બદલાય છે, પરંતુ, સિદ્ધાન્તો મનુષ્યના મનને લગતા હોવાથી સર્વકાલમાં એના એ રહે છે, એમ કેટલાકનું માનવું છે. નિયમોને હદ ઉપરાંત મહત્ત્વ આપતાં વિવેચન કૃત્રિમ થઈ જાય છે, એ ખરું છે, પરંતુ, નિયમો પણ રસિકતાનાં કોઈ ધોરણો પર રચાયેલા હોય છે, અને જમાને જમાને રુચિઓ બદલાય, પરંતુ, રસિકતાનું ધોરણ બદલાય નહિ, એ લક્ષમાં લેતાં નિયમો એક અવગણનાપાત્ર છે એમ કહી શકાશે નહિ. અલબત્ત, નિયમોને બાંધરેખા વગળી રહેવું ન જોઈએ, પરંતુ નિયમોમાં રહેલું હાર્દ બાંધમાં રાખવું જોઈએ. ઉદાહરણાર્થ, કોઈ શબ્દ કે વિચારની

પુનરુક્તિ ન થવી જોઈએ એવો નિયમ છે; પરંતુ, કેટલેક પ્રસંગે શબ્દ તથા વિચારની પુનરુક્તિનો સંભવ હોય છે અને તે પુનરુક્તિ વિના ન્યૂનતા જણાય છે. આવા પ્રસંગમાં નિર્ણાયક વાત એ છે કે ખીજા શબ્દ કે વિચારની ખામીને લીધે અથવા વિના પ્રયોજન પુનરુક્તિ થવી ન જોઈએ, એટલે અંશે એ નિયમ. માન્ય રાખવા જોગ છે: રસિકતાનાં ધોરણો શી રીતે જોઈવવાં એ અભ્યાસ કરવાની મનને ટેવ પડે અને તુલના કરવામાં મન કસાય એ નિયમોની મહોટી કિમ્મત છે. વિવેચક નિયમોથી માહિતગાર હોવો જોઈએ પણ નિયમોનો ક્યાં ઉપયોગ કરવો અને ક્યાં ન કરવો એ નિર્ધારણ કરવાની વિવેચકમાં શક્તિ હોવી જોઈએ, અને નિયમોના અનુસરણથી કૃતિમાં સત્ત્વ આવતું નથી, એ મહોટી વાત ભૂલી જવી ન જોઈએ. સત્ત્વ તો લેખકના મનમાં રહેલી બાવનાવડે સિદ્ધ થાય છે. પણ બાવનાનો પ્રકાર ઉત્તમ હોય ત્યાં નિયમોમાં કહેલી રીતિથી વિરોધી માર્ગ ગ્રહણ થતો નથી તથા નિયમોમાં પરિહાર્ય કહેલા દોષ દૂર રહે છે, એ મનોવ્યાપાર ભૂલી જવો ન જોઈએ.

વળી, અંદમાં જોવાની મુખ્ય વસ્તુ તે તેનું વક્તવ્ય છે. એ વક્તવ્ય પ્રદર્શિત કરવાની રીત તે એકલી પ્રધાન નથી. પરંતુ, વક્તવ્ય પ્રદર્શિત કરવાની રીત એ લેખકની કલાનું પરિણામ છે અને લેખકની કલા અરુચિકર હોય તો વાંચનારના ઉપર અસર થઈ શકતી નથી. આ રીતનો બહોળો અર્થ લેતાં પ્લોટોએ એ ધોરણ ગ્રહણ કરેલું કે વસ્તુનું પ્રતિપાદન નીતિમય હોય તે સિવાય તેમાં ઉત્તમતા હોઈ શકે નહિ તથા જ્યાં રીતિમાં ન્યૂનતા હોય ત્યાં વિચારમાં અને સદ્વસ્તુમાં ન્યૂનતા હોવી જોઈએ.

વિવેચનનાં સ્વરૂપ અને હેતુ વિષે આમ કંઈ દિઝર્જન કર્યા પછી ગુજરાતી સાહિત્યમાં વિવેચનની સંપત્તિ કેટલી છે તે વિચારમાં લાગશું. નવલકાળે વિવેચનસાહિત્ય ઉત્પન્ન કરવા માંડ્યું ત્યાર પછી તે બધાયું.

પરંતુ હાલ વિવેચનસાહિત્ય બહુધા દેખા દેતું નથી. એક વેળા એવો સમય હતો કે માસિક અને ત્રૈમાસિક પત્રો વિવેચન કાર્ય એ પોતાની ફરજ મથતાં અને એ રીતે કેટલુંક સાફ વિવેચનકાર્ય થયું છે. પરંતુ એ માર્ગનું પશુ ઝાઝું અનુસરણ હવે થતું નથી. આનું કારણ ખોળતાં કદાચ એ કલ્પના થશે કે ગુજરાતના લેખકોને વિવેચનની બહુ કદર નથી, પરંતુ આ વિચાર એક પક્ષે જ ખરો છે. પ્રશ્નસામય વિવેચનની ધણી કદર થાય છે; તે પુસ્તકો માટે અભિપ્રાય (અર્થાત્ પ્રશ્નસામય અભિપ્રાય) માટે ધણી માગણીઓ થાય છે એ પરથી સ્પષ્ટ થાય છે. પ્રશ્નસામય વિવેચન માટે સાધારણ રીતે ઉત્સુકતા પ્રવર્તમાન છે, પણ અપ્રશ્નસામય વિવેચન તરફ અલગમો સાધારણ છે, અને માત્ર લેખકો આ નિર્ભળતાને વશ છે એમ નથી, પણ, વાચકવર્ગમાં જે લેખક તરફ રુચિ ઉત્પન્ન થઈ હોય તેનાં હઠ પાર વખાણ વાચકોને પસંદ પડે છે અને તેના દોષ અથવા ન્યૂનતા દર્શાવનાર ટીકા તરફ વાચકવર્ગને ખેંદરકારી હોય છે. વાચકવર્ગની નિર્ભયાઈ પ્રશ્નસામયી અસર લેખકો પર પણ થાય છે અને માત્ર પોતાની પ્રશ્નસા હોય એવાં વિવેચનની તેઓ આશ્વા રાખે છે, અને, લેખકની કૃતિમાં રહેલા દોષ દર્શાવ્યા હોય એવું વિવેચન લેખકનું અપમાન કરે છે એમ વાચકવર્ગ માને છે, અને તેને લીધે લેખકવર્ગ પણ એવી માન્યતાની બૂલમાં પડે છે. આનું એક પરિણામ એ થયું છે કે અમુક વર્ગ, કેમ, કે જાતિ લેખનકળામાં પછાત હોય તો વિવેચકોએ તેમના લેખમાંના દોષ દર્શાવવા નહિ પણ મુખ્ય જ દર્શાવવા એ એવા લેખકોને ઉત્તેજન આપવાનો માર્ગ છે એમ કહેવામાં આવે છે. એવા લેખકોને સુસ્થ માર્ગે મુકવા સાફ તેમની કૃતિની ચર્ચા પરોક્ષ કરવી જોઈએ, અને, એ જ તેમને ઉત્તેજન આપવાનો ખરો માર્ગ છે એ મહોટી વાત ધણી વેળા ધ્યાનમાં આવતી નથી. લેખકની કૃતિમાંનાં દોષ દર્શાવવા તેના અર્થ એ નથી કે લેખક કુટ છે અથવા મૂર્ખ છે એમ કહેવું, પણ, જ્યાં મુખ્ય હોય ત્યાં તે પ્રકટ કરવા નહિ

એ જેમ વિવેચનના કાર્યમાં અયોગ્ય છે તેમ દોષને દોષરૂપે પ્રકટ કરવા નહિ, દોષ પર ધ્યાન ખેંચવું નહિ, એ પણ અયોગ્ય છે. અને, લેખકોના દોષનું દર્શન સહન કરવાની વાચકવર્ગમાં તેમ જ લેખકવર્ગમાં શક્તિ આવશે નહિ ત્યાંસુધી વિવેચનસાહિત્ય સુદૃઢતાથી બંધાશે નહિ. જેમ દોષદર્શન હદ પાર જવું જોઈએ નહિ તેમ મુશ્કેલી પળુ હદપાર જવું જોઈએ નહિ. ગુણ હોય ત્યાં તેના કયન ઉપરાંત વિવેચક પોતાનું સમતોલપણું ખોઈ બેસે અને લેખકની અત્યુક્તિભરેલી પ્રશંસા કરે એથી પણ મર્યાદાની અવધિનો ભંગ થાય છે અને વિવેચકની પરીક્ષાની કિંમત નષ્ટ થાય છે. હાલ આપણા સાહિત્યમાં લેખકોના ગુણદોષની પરીક્ષા આ રીતે સમતોલપણા વગરની થાય છે એથી યથાર્થ વિવેચનસાહિત્યની પ્રજામાં કિંમત નથી. યથાર્થ વિવેચન વિના કૃતિ કસોટીમાં ઉતરી શકતી નથી, અને, સુવર્ણને અગ્નિમાં નાખી કરવાની મંથકારની પરીક્ષા જે કાલિદાસે આવશ્યક કહી છે તેનો અમલ થતો નથી. ત્રૈમાસિક અને માસિક પત્રોની વિવેચન સંબંધે જે ખાસ ફરજો છે તે અદા કરવાને તેઓ ચૂકશે નહિ, અને ગુણદોષનું કયન નિષ્પક્ષપાત રીતે તથા કુશળતાથી તેઓ કરશે, અને, અતિપ્રશંસાના અથવા તો દોષકદષ્ટિના ભ્રમમાં ન પડતાં તેઓ વિવેચકી તથા ડહાપણથી મંથપરીક્ષા કરશે અને એ રીતે વિવેચનસાહિત્ય બાંધવામાં સદાયબૂત થશે એવી આશા રાખીશું.

માસિક પત્રો અને ત્રૈમાસિક પત્રો વિષે કૌંસા ઉલ્લેખથી એ પત્રોના વિકાસ વિશે સૂચન કરવાનો પ્રસંગ પ્રાપ્ત થાય છે. સદ્મત હાજી મહમદ અલારખિયાએ ઉચ્ચ પ્રકારનું સચિત્ર માસિક કાઢી જે માર્ગ ખુલ્લો કર્યો તે માર્ગનું અનુસરણ હજી સુધી ચાલુ છે એ આનન્દજનક છે. માસિકોમાં અને ત્રૈમાસિકોમાં વાર્તા તથા વિવેચન ઉપરાંત સામાન્ય જ્ઞાનના લેખનો સમાવેશ થવો જોઈએ અને એ રીતે તેમની ઉપયોગિતા અનેક પ્રકારની થવી જોઈએ એટલું કહીશું તે બૂસ થશે.

ગુજરાતી ભાષા બોલનાર વિવિધ કોમો ગુજરાતી સાહિત્યની ઉન્નતિનાં કાર્યમાં સામીલ થવા ઇતેજાર છે એ સંતોષજનક છે. જૈન, પારસી, મુસલમાન, સર્વ કોમો સાહિત્યસેવામાં પોતાનું સાહિત્ય રજુ કરે છે અને એ સર્વના સંમિલનથી ગુજરાતના વિસ્તાર તથા મહત્ત્વનું દર્શન થાય છે. આ બાબતમાં એક સાવચેતી ધ્યાનમાં લેવાની જરૂર છે અને તે એ છે કે જુદી જુદી કોમો વચ્ચેનો ભેદ આગળ કરવો ન જોઈએ, પણ, સર્વ એક ભાષા બોલનાર છે એ કારણથી હિપજનું એકમ આગળ કરવું જોઈએ. આ માટે જ્યાં ધર્મનો ભેદ છે ત્યાં જુદી જુદી કોમના ધર્મનું સાહિત્ય બાજુ પર રાખી જે સાહિત્યમાં બધી કોમોને રસ પડે તેમ હોવું જોઈએ તેને પ્રધાનપણું આપવું જોઈએ. દરેક કોમના લેખકોએ પોતાની કોમના સાહિત્યમાં ગુજરાતી વાચકને રુચિ હિતપન્ન કરનારા અંશો કયા કયા છે તે પર ધ્યાન ખેંચવું જોઈએ. જે કોમના લેખકોની સાહિત્યસેવા સામાન્ય ગુજરાતી વાચક વર્ગની દૃષ્ટિ આગળ રજુ કરવા જેવી હોય તે લેખકોની કૃતિઓ પર ધ્યાન ખેંચવું અને તેના ગુણ દોષ આગળ પાડવાએ તે કોમના લેખકોની ફરજ છે; એ કાર્યમાં ધર્મની વિશેષતા પર ભાર મુકવો ન જોઈએ, પણ, કૃતિની વિશેષતા આગળ કરવી જોઈએ. જૈન તથા મુસલમાન ગુજરાતી લેખકોએ પ્રવર્તમાન ગુજરાતી ભાષા કાયમ રાખી લેખનપ્રવૃત્તિ કરી છે. હાલની ગુજરાતી ભાષાના આરંભકાળથી જૈન લેખકો ગુજરાતી સાહિત્યની સેવામાં હાજર થયા છે. અને ગુજરાતી ભાષા તે પોતાની ભાષા છે એમ માની લઈ પ્રવૃત્ત થયા છે. તેમની એ સેવા માટે ગુજરાત ઋણી છે; એ સેવા તેઓ ચાલુ રાખશે એમ ગુજરાતી પ્રજા આશ્ચ રાખે છે.

મુસલમાન લેખકોએ પણ ગુજરાતી ભાષાનું મૂળ સ્વરૂપ સ્વીકારેલું છે, અને ગુજરાતી ભાષા છે તેવીજ હિપયોગમાં સેવા પ્રવૃત્તિ કરી છે. મિ. કરીમખાલી રહીમખાલી નાનજીઆણીનાં પુસ્તકો તથા “હઝરત ખલી (અ. ત્રઃ)નાં બોધવચનો” એ નામનું પુસ્તક નવસારી નિવાસી પીરજીદા સૈયદ સદરશીન હાસમજા હરમાવાળા તરફથી થોડા

વખતપર પ્રકટ થયું છે, તે મુસલમાન લેખકોની શુદ્ધ ગુજરાતી ભાષાના નમુનારૂપ છે.

પારસી કામે ગુજરાતના ઉદ્યોગની તથા સમૃદ્ધિની ભારે સેવા કરી છે અને તેમની તરફથી સાહિત્યની ભારે સેવા થઇ શકે તેમ છે, તો તેમને વિનંતિ કરવી ઉચિત છે કે પ્રવર્તમાન ગુજરાતી ભાષાને લેખનપ્રવૃત્તિમાં સ્વીકાર કરી તેમનું સાહિત્ય સમસ્ત ગુજરાતી પ્રજાને ઉપયોગી થાય એવો ઉદ્યોગ તેમણે આદરવો જોઇએ. એ કાર્ય તેમનાથી થઇ શકે તેમ છે, અને મિ. મલખારી, મિ. તાલેયારખાં, મિ. ખબરદાર વગેરે વિશિષ્ટ પારસી લેખકોએ ઉત્તમ ગુજરાતી શૈલીમાં લેખ લખ્યા છે. પારસી લેખકો ગુજરાતી સાહિત્યમાં ઉચ્ચ લખાણ કરવા સમર્થ છે. ગુજરાતી ભાષાનું સામર્થ્ય તેઓ વધારી શકે તેમ છે, તો આ વિનંતિ અસ્થાને નથી.

આ સંબંધે કવિ નર્મદાશંકરનાં વચન લક્ષમાં લેવા યોગ્ય છે.

“કોની કોની છે ગુજરાત ?

* * * * *
પૂર્વજ જેના જે વળી આજે જન્મથકી ગુજરાતી વણા,
કોઇ રીતની તોપણ ને વળી આર્ય ધર્મને રાખી રહ્યા.

તેની તેની છે ગુજરાત,
પછી હોય ગમે જાત.
તેની તેની છે ગુજરાત.

વળી પરદેશી બીજા જેને ભૂમિયે પાળી મોટા કર્યા,
પરધર્મો પણ હિત ઇચ્છનારા માતતાજી તે બાઈ કર્યા,
તેની તેની છે ગુજરાત
પછી હોય ગમે તે જાત
તેની તેની છે ગુજરાત. ”

અંતમાં યાચના, આપણુ સર્વની ભાષા તથા સાહિત્યના ઉત્કર્ષ માટેની અભિલાષા ઈશ્વરકૃપાથી પરિપૂર્ણ થાય એમ આશા રાખી વીરુદ્ધે દેવતાં વાચમમૃતામાત્મનઃ કલ્યાણ ॥

અલંકારશાસ્ત્ર

અલંકારનું શાસ્ત્ર પરિષદ આમળ રજુ કરવાનો આ નિમંત્રણ છે તે નથી. પરંતુ, પ્રાચીન ગુજરાતી સાહિત્યમાં અલંકારશાસ્ત્રનો કેવો ઉપયોગ થયો છે, એ સાહિત્યના ઉત્પન્ન કરનારાઓની અલંકારશાસ્ત્ર તરફની કેવી વૃત્તિ માલમ પડે છે, એ સાહિત્યમાં અલંકારશાસ્ત્ર રચવા માટે કેવા પ્રયત્ન થયા છે, એ વિશે કેટલીક ચર્ચા કરવાનો ઉદ્દેશ છે.

ગુજરાતી સાહિત્ય વિકાસ પામ્યું તે પહેલાં ગુજરાતમાં સાહિત્યની ભાષા તે વ્રજ ભાષા મળ્યાતી અને કવિઓ વ્રજ ભાષામાં કવિતા કરવાનું પસંદ કરતા. તે છતાં, અલંકારના વિષયમાં વ્રજ ભાષાના સાહિત્યની છાપ પ્રાચીન ગુજરાતી સાહિત્ય ઉપર સમજાતાથી પડી નથી તે લક્ષમાં લેવા યોગ્ય છે. વ્રજ ભાષાનું કદ્દનામય સાહિત્ય કેવળ અલંકારમય છે, અને તેની રચનામાં અલંકારને જ પ્રધાન ગણી પ્રવૃત્તિ થાય છે, પણ, પ્રાચીન ગુજરાતી સાહિત્યમાં તે પ્રમાણે થયું નથી. આનું મુખ્ય કારણ એ જણાય છે કે ગુજરાતી કવિતાના આરંભકાળમાં થયેલા કવિઓને પ્રવૃત્ત કરનાર વિશેષ કારણ તે તેમનો ભક્તિવિષયનો ઉત્સાહ હતો. અલંકારશાસ્ત્રમાં એળવેલી પ્રવીણતા દર્શાવવા કવિતા કરવી એવો તેમનો ઉદ્દેશ જ નહોતો. ગુજરાતી ભાષાના, એટલે, ગુજરાતની જે ભાષા હાલ સુધી ચાલુ રહી છે અને જેનું સાહિત્ય સતતપણાથી વહેતું રહ્યું છે તે ગુજરાતી ભાષાના, જુનામાં જુના કવિઓ તે નરસિંહમહેતા અને ભાલજી તથા મીરાંબાઈ છે. મીરાંબાઈનો રચેલો કાષ્ઠ વિસ્તારી મંથ હાથમાં આવ્યો નથી અને તેને નામે ચાલતાં બધાં છુટક પદો તેનાં પોતાનાં રચેલાં હોય તોપણ તેમાં અલંકાર તરફ વૃત્તિ ખીલકુલ જણાતી નથી. તેની કૃતિ ઉપરથી આ સંબંધે અનુમાન બાંધ-

વાનાં સાધન મળતાં નથી. પણ નરસિંહ મહેતા અને બાલણીની કૃતિઓ સ્પષ્ટ રીતે દર્શાવી આપે છે કે કવિતા રચવામાં અલંકાર તરફ તેમનું લક્ષ નહોતું. “ગોવિંદ ગમન” સમાપ્ત કરતાં નરસિંહ મહેતા કહે છે કે—

- “ મરું ત્યારે માયા મૂકાયે, બળતે બુકાય તે બૂકું રે;
 “ અવસર ગયો ફરી નહિ આવે, માટે સમય નહિ ચૂકું રે.
 “ ઇમ ધારી ગોવિંદ ગુણુ ગાયા, ગોવિંદ ગમનમાં નાયા રે;
 “ હરિ ગુણુમાં કો દોષ ન બાળો, દોષ લયાં જે બયા રે.
 “ વળિયાં પળિયાં પડિયાં અંગે, ત્યારે તો મિ લખિયું રે;
 “ નરસંપને ગુણુ ગાવા નીશે, તેથી ઇ દશામાં બખિયું રે. ”

મૃત્યુ ગમે ત્યારે આવશે માટે ગોવિંદના ગુણુ ગાઇ લેવા એ હેતુથી જ નરસંપનાએ ચામડીમાં કરચોળીઓ વળ્યા પછી અને માથે પળિયાં આવ્યા પછી પણ “ગોવિંદ ગમન” લખ્યું છે. તેની રચનામાં અલંકારના દોષ આવ્યા હશે કે નહિ એ શંકા તેને થતી નથી, પણ, હરિમાં દોષ ન જણાવો જોઇએ એ તેની ઇચ્છા છે.

બાલણીની કવિતામાં કલાનો અવકાશ નરસિંહ મહેતા કરતાં વિશેષ છે, અને કવિજનોની અલંકારશાસ્ત્રની નિપુણતાની તેને અખર છે. પણ તેનો પોતાનો એ વિષયમાં કાંઇ દાવો નથી. “નળા-ખ્યાન” નો આરંભ કરતાં તે કહે છે,

- “ સુરિનર મુનિવર જિ હુઆ, વંડુ તેના પાઇ;
 “ છંદ પ્રબંધ હું કાંઇ ન જાણું, કરો કવિજન સાઇ.
 “ રાગ ઢાળનું માપ ન જાણું, અહં બુદ્ધિ કવિની વસે;
 “ અલંકારનો અક્ષર કેવો, જાણું નહિ હું નવ રસે. ”
 તેમ જ “ચંડી આખ્યાન” ની આરંભસ્તુતિમાં તે કહે છે કે
 “ લઘુ દીર્ઘ તાલ પ્રબંધ માત્રા, શબ્દ છંદ બહુ મર્મ;
 “ બાપા ભેદ જાણું નહિ જે, નાના પેર કવિધર્મ.”

“ભોળે ભાવે ભક્તિ આણી, આઈના ગુણ મધે રમું;

“નિર્વિઘ્નપણે એ અંશ રચ્યા, શ્રેયસ્ક્રતાસુત પરણું.”

‘ભોળે ભાવે ભક્તિ આણી’ ને જ આ આલેશ કવિઓએ કવિતા કરી છે અને તેથી તેમની કૃતિમાં અલંકારની પ્રધાનતા જણાતી નથી.

આ રીતે થયેલા આરંભની છાપ ગુજરાતી કવિતામાં ધણા કાળ સુધી ટકી રહી, અને જેને આપણે સામાન્ય રીતે પ્રાચીન ગુજરાતી કવિતા કહીએ છીએ તેના લગભગ અન્ત સુધી એ અસર ટકી રહી. આ રીતે, પ્રાચીન ગુજરાતી કવિતામાં અલંકારશાસ્ત્રને અનિશ્ચય મહત્ત્વ અપાયું નહિ અને તેને પરિણામે વ્રજ ભાષાની કવિતાની અલંકારના ઉત્કૃષ્ટ ઉદાહરણો કૃત્રિમતા (artificiality) પ્રાચીન ગુજરાતી કવિતામાં બહુ ઓછા હોય છે.

અલંકારની આ ખામીથી પ્રાચીન ગુજરાતી કવિતામાં રસની ખામી છે એમ કહેવાનો હેતુ સમજાવો ન જોઈએ. રસ અને અલંકાર એ બુદ્ધિ જ વસ્તુઓ છે એ વિશે મેં બીજા પ્રસંગે કંઈક વિવેચન કરેલું છે. અહીં એટલું જ કહેવું બસ છે કે કવિતાનો આત્મા (soul) તે રસ (sentiment) છે, કવિતાની ઉત્તમતા તેના રસમાં રહેલી છે. શબ્દ અને અર્થ (sound and sense) એ રસરૂપ આત્માનાં અંગ-શરીર-(body) છે, અને અલંકાર તે માત્ર એ શરીરને શોભાવનાર સાધન છે-ધરણી છે. અલંકારની જાખ્ખા આપતાં મગ્ગે આ બહુ સ્પષ્ટતાથી સમજાવ્યું છે;

उपकुर्वन्ति तं सन्तं येऽङ्गद्वारेण जातुचित् ।

हारादिवदलंकारास्तेऽनुभासोपमादयः ॥

કાવ્યપ્રકાશ, ઉચ્ચાસ ૮.

પ્રથમ તો કાવ્યમાં રસ હોવો જોઈએ એ મુખ્ય બાત છે.

રસ હોય તો સારા અલંકાર કાવ્યના સ્વરૂપ તથા અર્થને શોભાવી એ રીતે કાવ્યને પણ શોભાવે. ધરેણી માણસના આત્માની નહિ પણ પશુ સ્ત્રીરની શોભા માટે છે, પણ, સારા આત્માવાળો 'માણસ ધરેણીથી એકંદરે વિશેષ સારો દેખાય અને એ રીતે ધરેણી સ્ત્રીર મારફત આત્માને શોભાવનાર બને; અને કોઈક વાર એમ ન પણ બને. તે પ્રમાણે, અલંકારો કાવ્યરસને શોભાવે છે અને કોઈકવાર નથી પણ શોભાવતા. તે રસના ધર્મ નથી. રસ સાથે હમેશા હોતા નથી, રસ માટે આવશ્યક નથી. બીજી રીતે કહીએ તો, કવિતાની energy (ઉદ્ભવશક્તિ) સાથે અલંકારો જોડાયેલા નથી, પણ imagination (કલ્પનાભાષાર) જે કવિતાની કલા (art) છે તે સાથે જોડાયેલા છે. પણ, કવિતાની energy સાથે art ની પ્રવૃત્તિ ધણું ખર્ચે ચાલે છે જ, કવિત્વશક્તિ ફલવંત યતાં કલ્પના અતિમાનુ થવા માંડે છે, તેથી કાવ્યોમાં ધણુંખર્ચે અલંકારો ગુંથાયેલા હોય છે.

ઉપર કહ્યું તેમ પ્રાચીન ગુજરાતી ભાષાના આદ્ય કવિઓને ધ્રેરનાર બળ તે માત્ર તેમનો ભક્તિભાવ હતો, અને કલાવિધાનમાં તેઓ આગળ વધ્યા નહોતા. તેથી, તેમની કવિતામાં અલંકારરચના તરફ ઝાઝું વલણ જોવામાં આવતું નથી. સંસ્કૃત કે મૂળ ભાષાના અલંકારશાસ્ત્રોના અભ્યાસ માત્રથી જે લેખકો કાવ્યો લખવા પ્રવૃત્ત થયા છે તેઓ કવિતાની energy કે art ની સંપત્તિને અભાવે અલંકારની ચતુરાઈઓ દર્શાવવામાં જ મગ્નગુલ થઈ ગયા છે અને તેમની કૃતિ કેવળ કૃત્રિમતાવાળી છે. અલંકાર તે કાવ્યરસને શોભાવવાની, આકર્ષક કરવાની કલાથી મળતું સાધન છે એ તેમના લક્ષમાં રહ્યું નથી પરંતુ, પ્રાચીન ગુજરાતી કવિતામાં એવી ચતુરાઈ દેખાડવાના હેતુથી પ્રવૃત્તિ કરનારા કવિઓ થયા નથી. કવિવર્ગ વધારે ને વધારે પ્રૌઢ થતો ગયો અને કવિતાનો પ્રવાહ વધારે ને વધારે વધતો ગયો તેમ અલખ્ય કલાવિધાનની પ્રવીણતા પણ વધતી ગઈ અને અલંકારોની શોભા વધતી ગઈ. કલાનો એ વિસ્તાર સ્વાર્થાવિક છે

અને તેમાં કંઈ કૃત્રિમતા નથી. એરિસ્ટોટલે Rhetoric (વાકસાહિત્ય) ની વ્યાખ્યા એવી આપી છે કે “ the faculty of discerning in every case the available means of persuasion ” અર્થાત “ જિદ્દિ ભાવ સમજાવવાનાં દરેક પ્રસંગમાં મળી આવે એટલાં સાધન પારખી કહાડવાની શક્તિ.” અલંકારનો Rhetoric ના પેટામાં સમાવેશ થાય છે, અને કવિતાના ભાવ સમજાવવા, ગળે ઉતારવા, ગ્રાહ્ય કરવા, એ કાર્ય અલંકારનું છે જ. પણ, તેને બદલે રસહીન ઉક્તિમાં વિચિત્રતા ઉપજાવવા માટે જ અલંકાર યોજવામાં આવે તો કવિતાનો અપકર્ષ જ થાય છે.

પ્રાચીન ગુજરાતી સાહિત્યમાં અલંકારશાસ્ત્ર રચવા માટે કેવા પ્રયત્ન થયા છે એ પ્રશ્ન પ્રથમ હાથમાં લેતાં અલંકારની ચર્ચાનાં પુસ્તકોની અછત નવાઇ જેવી લાગે છે. પ્રાચીન ગુજરાતી સાહિત્યમાં એ વિષયનાં પુસ્તકો છે જ નહિં એમ આપણી હાલની માહિતી પ્રમાણે કહીએ તો ચાલે. ત્રિમાસિક ‘પ્રાચીન કાવ્ય’ ની અંકમાલામાં રા. બ. હરજોવિંદાસ દારકાદાસ કાંટાવાળા તથા રા. રા. નાથાકંઠર પૂજાકંઠર શાસ્ત્રીએ પાટણના કવિ નારણદાસનું બનાવેલું ‘નવરસ’ નામે પુસ્તક પ્રસિદ્ધ કર્યું છે, તેની પ્રસ્તાવનામાં તેઓ લખે છે કે “ ગુજરાતી ભાષામાં પણ કોઇ જુના કવિઓએ રસના ગ્રંથો લખ્યા હશે પણ તે સુપ્રસિદ્ધ નથી; માત્ર નારણદાસનો કરેલો આ નવરસ નામે નાનો ગ્રંથ હાથ લાગ્યો છે. ” આ ગ્રંથમાં પણ નારણદાસે રસ વિષે કંઈ ચર્ચા કરી નથી જણવા કોઇ રસની વ્યાખ્યા આપી નથી; પણ, માત્ર સંધા અને કૃષ્ણના પ્રસંગ લઇને શૃંગાર, હાસ્ય, કરુણ, રોદ્ધ, વીર, ભયાનક, ખીજાત્સ, અદ્ભુત, એક જાઠ રસનાં દૃષ્ટાંત આપે એવાં છુટક કાવ્ય રચ્યાં છે. પણ દરેકમાં શી રીતે રસ નિષ્પન્ન થાય છે તેનું કંઈ નિરૂપણ કર્યું નથી, તેજ અલંકારનું નામ ‘નવરસ’ છતાં માત્ર આઠ રસનાં ઉદાહરણ જ આપ્યાં છે તે પણ ગ્રંથકારે કહ્યું નથી. ગ્રંથના પ્રકાશકો પ્રસ્તાવનામાં

લખે છે કે, ‘કદાચ એમ હોય કે શુંમારનાં બે ભેદ જે વિપ્રલંભ અને સંભોગનામે છે અને તેને બે બિન્ન બિન્ન રસ માનીને અને પછી હાસ્યાદિ સાત રસ વર્ણીને રસની નવ સંખ્યા તેમણે પૂરી માની હોય.’ એ અંથમાં અલંકાર વિશે કાંઇ છે જ નહિ.

આ ‘નવરસ’ નું કાવ્ય પ્રસિદ્ધ થયું તેને આગત્રે વર્ષે એ જ પ્રકાશકોએ (મહોદી) “પ્રાચીન કાવ્યમાળા” નો પહેલો અંથ પ્રકટ કર્યો હતો અને તેમાં પ્રેમાનંદકૃત ‘દ્રૌપદી હરણુ’ પ્રસિદ્ધ કર્યું હતું. તે અંથના આરંભમાં પ્રેમાનંદનું જીવનચરિત્ર લખતાં તેમણે કહ્યું છે કે પ્રેમાનંદના પુત્ર વલ્લભે ‘અલંકારશાસ્ત્ર અને પિંગળ પદ્ય રચ્યું છે. પદ્ય તે પછી એક વર્ષે ‘નવરસ’ ની પ્રસ્તાવનામાં તેમણે ઉપર પ્રમાણે લખ્યું છે તેથી અનુમાન થાય છે કે વલ્લભનો એ અલંકાર શાસ્ત્રનો અંથ સાંભળવામાં આવ્યો હશે પણ તેમને મળી આવ્યો નહિ હોય. અલંકારશાસ્ત્રના અંથોમાં સામાન્ય રીતે રસ અને અલંકાર બન્ને વિશે નિરૂપણ હોય છે તેથી વલ્લભનો અંથ હશે તો એ બન્ને વિષય ઉપર હશે. તે હજુ સુધી કોઇ ઠેકાણે પ્રસિદ્ધ થયેલો જણ્યામાં નથી. પ્રાચીન ગુજરાતી સાહિત્યમાં બીજા કોઇએ આ વિષય ઉપર અંથ લખ્યો જણાયેલો નથી.

હવે અલંકારશાસ્ત્રનો ઉપયોગ તથા અલંકારશાસ્ત્ર તરફની શ્રુતિ: એ અંશ તરફ લક્ષ કરીએ.

ઈસવી સનના પંદરમા શતકમાં પ્રથમ કહ્યું તેમ ગુજરાતી કવિતાનો આરંભ થયો અને તે કાળના બાહ્ય કવિઓ નરસિંહ મહેતા અને બાહ્યકવિ કવિતા વિશે આ અંથ ઉપર કંઈક સૂચન કર્યું છે. એ કવિઓએ અલંકારશાસ્ત્રમાં પોતે પ્રવીણ હોવાનો જાવો કર્યો નથી તેમ તેવી પ્રવીણતા દર્શાવવા પ્રયાસ પણ કર્યો નથી. નરસિંહ મહેતાની કવિતા ધણી સાદી શૈલીમાં છે, અને તેમાં અલંકાર પણ ધણા જ થોડા છે. પ્રભાત રાગનાં પદ (પરજાતિમાં) માં

“જવાં દીજે જાહવા, બોર બયો માધવા,
ધરકામ હો સાધવા મોડું થાય.”

સુરતસંગ્રામ.

એવા યમક જણાય છે. પણ, તેનાં પરભાતિયાનું બંધારણ એવું.
યમકવાળું સર્વત્ર હોવાથી એવી રચના થયેલી લાગે છે. તેનાં બીજાં
કાવ્યોમાં એવા શબ્દાલંકાર જણાતા નથી. તેનાં કાવ્યોમાં અર્થાલંકાર
પણ બહુ યુજ છે.

‘મોર મુકુટ વા’લે શિર ધર્યો, મહારાજ કુંડળ ક્યું;
‘ખીતાંતર વા’લે પે’રિયું, જણે ઉનાયા મેધજ વર્ણુ,’

દાણુલીલા.

આ ઉત્પ્રેક્ષા આશ્ચર્યામાં કાંઈ પણ ચત્ન કરેલો નથી. તે માત્ર
સ્વાભાવિક છે અને એવા અલંકાર પણ કવિતામાં બહુ થોડા છે.
અને વળી જ્યાં જાવતો ઉત્કટ ઉદ્ઘાસ છે ત્યાં તે વપરાયેલા છે.
તેનાં વર્ણુનોમાં લાલિત્ય ધણું છે પણ તે અલંકારમય નથી.

ભાલણુની કવિતા પણ સાદી છે, પરંતુ, નરસિંહ મહેતાનું
લાલિત્ય તેની કવિતામાં નથી. તેના વર્ણુનોમાં અલંકારવાળી રચના
માલમ પડે છે, પણ, તે બહુ પરિમિત છે. એક ઉદાહરણ બસ થશે.
તેણે ‘નળાખ્યાન’ લખ્યું છે તેમાં સ્વયંવરમંડપમાં હમયંતીનો પ્રવેશ.
આ પ્રમાણે વર્ણુઓ છે:—

‘હમયંતી ત્યાં સજ થઇ, સભા મહિં જાધર;

સ્વરૂપ શોભા અતિ બધી, તેણે મોજાં મનર.

જેનાર સહુ મનમાં ધરે, નારી મળે શુભ દિનર;

એવી અલૌકિક નારીએ, ક્યો મંડપ પ્રવેશર.

દષ્ટિ સંમિલન થઇ, થયો ધણો ઉજેશર;

તૂમિ ન થાય દોષને, નર નામધારી જેહર.’

હ્યાં આ કુંકુ અને શરણ વર્ણુન અને હ્યાં પ્રેમાનંદનું એ જ
પ્રસંગનું અલંકારપૂર્ણ વિસ્તારી વર્ણુન !

'નૃપ ભિમક તનયા, રૂપ બનયા, રસીલી રંગ પૂરણા;
 નર અંગના, દેવાંગના, માનની મનમદ ચૂરણા.
 દુખ મોચની મૃગભોચની, છે લલિત લક્ષણવાંતિ એ;
 નિજ મન ઉલાસી, વેણાવાસી, અલક લટ વિલસાંતિ એ.
 રાખડી અમુલ્યે, શીશ પુલે, સેંથે સોંદર શોભિયાં;
 શુભ ઝાલ ઝળકિત, રત્ન ચળકિત, ભૂપનાં, મન ભોભિયાં.
 મુખ સુધાસિંધુ અધરબિન્દુ, ભૃગુટિ ભ્રમર બે ગુંજ છે;
 બે નેત્ર નિર્મળ, દિસે છે કમળ, ફૂલ ફૂલ્યાં ફૂંજ છે.
 આંજલ અંજન ચપળ ખંજન, મીન મૃગ બે હારિયાં;
 પડયા રાય શૂરા, જાય પૂરા, બાણ કટાક્ષે મારિયાં.
 જુએ વિવિધ પેરે, નયન ઘેરે, તિલક બાલે કીધલાં,
 દીપક પ્રકાશા એમ નાસા, કીરનાં મન લીધલાં.

* * * *

અલકાવળિ લલિતા, માલ સલિતા, ઉદર પોચણ પાનરે;
 છે ચિત્ર લંકી કટી વંકી, મેખલા ધ્રુવર માનરે.
 બે જંબા રંબા તણા થંબા, હંસ મત્ત પગ છાંડતી;
 સુખપાળ મુકી રાય હુંકી, જાય પગલાં માંડતી.'

નળાખ્યાન.

આ બે શૈલીઓ વચ્ચે બેસે વર્ષનું અંતર છે એ લક્ષમાં લઇ શું
 ત્યારે અલંકારના ઉપયોગમાં થયેલા ભારે ફેરનું કારણ સમજશે.

નરસિંહ મહેતા, મીરાંબાઈ અને બાલણના કાલકમાં જ, પણ,
 કંઇક તેમની પછી સિદ્ધપુરમાં બીમ નામે કવિ થયો તેણે 'હરિલીલા
 પોડસકળા' નામે ભાગવતની કથાનું કાવ્ય લખ્યું છે. તેની શૈલીમાં
 ઉપર જેવી સાદાઈ નથી. પોતાની નમ્ર શક્તિ ઈર્ષાવતાં જ તે
 અલંકારમાં કિતરી પડે છે.

"આં ગુંજ ક્યાં રત્ન અમૂલ્ય, ક્યાં આવળ ક્યાં ચંપા પુલ.
 ક્યાં તર ચંદન ક્યાં કરીર, ક્યાં પીલર ક્યાં મંચાલીર.

× × × ×
ક્યાં વન પંખી ક્યાં મરાળ, ક્યાં કવિ અવર ક્યાં હું બાળ.'

તોપણ અલંકારશાસ્ત્રની પ્રવીણતાનો દાવો ઇનકાર કરવાનો રીવાજ તેણે કાયમ રાખ્યો છે.

‘હું બાળકને બાળી છુદ્ધ, વળી ન જાણું અક્ષર શુદ્ધ;
લઘુ ગુરુ માત્રા પ્લુત પ્રસ્તાર, તાલ પ્રબંધ હંદ અલંકાર.
ભરહ બેદ પિંગલ ગુણુ ગીત, વસ્ત બંધ ગાથા ને કવિત;
આલિત રામ મધ્યમ હંતાર, નવ રસતણે ન લહું વિચાર.
ક્રુવ માત્રા પદ માત્રા સહી, અડયલ મુડયલ ને ચોપાઈ;
પૂર્વ જાયા રસાહિલા, દૂહા કુંડળિયા કુંડલા.
ત્રાટિક સાટિક નાના નાચ, તાનમાન ને નાટિક નાચ;
કમ્પક સમ્પક ન જાણું પદી, એક તાળી ત્રવડી ત્રય પદી.
સ્થાનક બૂપણુ આયુધ જાત, સ્વર બ્યંજન લક્ષણુ ઉદાત;
રૂપક કેરા વાહન વર્ણુ, સ્લોક સમાસ અને બ્યાકર્ણુ,
કથા સંબંધ કહું કમઃ કરી, જાણું નહીં કવિની આતુરી;
સાહસ સત્ય તણે આધાર, બોલિશ નિજગુણુ તણા મુરાર.
ભક્તિ ભાવ આણી મનમાંહે, માઇશ ગોવિંદ બોળે ભાવે,
જાણું નહિ અધિક આક્ષેપ, કરીશ કથા માત્ર સંક્ષેપ.’

પોતે શું શું નથી જાણતો એના આ લાંબા વર્ણનમાં અલખતા કવિ પોતે શું શું જાણે છે તે ગણાવ્યું છે, નહિં તો આ બધી વીજતની જરૂર નહોતી. અલંકાર, રસ, પિંગલ, વૃત્ત, સંગીત, બ્યાકર્ણુ, એ સર્વમાં ‘કવિની આતુરી’ હોવી જોઈએ એ તેનું સૂચન જ ગુજરાતી કવિતાની શૈલીને એક પગલું આગળ બરાબ છે. તે ‘બોળે ભાવે ગોવિંદ ગાથા’ ની ઇચ્છા જણાવે છે તે એ જમાનાના કવિઓની પદ્ધતિ અનુસાર છે. તેની કવિતામાં ઉપમા, રૂપક, ઉત્પ્રેક્ષા, વગેરે અલંકારની અલેખી સ્થનાઓ નજરે પડે છે.

પણ તે પોતે કહે છે કે બોપદેવના 'હરિલીલા' નામે અથવા હરિ લીલાના વિષય ઉપરના ગ્રંથને આધારે આ ગ્રંથ તેણે કરેલો છે. તેથી, બોપદેવના એ ગ્રંથ સાથે સરખામણી કર્યા સિવાય કહી શકાય નહિ કે અલંકારમાં ભીમની પોતાની નવીનતા ફેટલી છે. બોપદેવના 'હરિલીલા' ના ગ્રંથથી ભીમ 'ભાગવત' નો ઉદ્દેશ કરે છે એમ પણ હોય. ભીમનો બીજો કોઇ ગ્રંથ હાથ લાગ્યો નથી.

ઈસવી સનના સોળમા સૈકામાં ધણા કવિઓ થયા નથી તેમ જ જે થયા છે તે ઉંચી પંક્તિના નથી. વસ્તો, વચ્છરાજ ને તુણસી એ ત્રણ કવિઓ એ સૈકામાં થયેલા ગણ્યવામાં છે. અલંકારોનો કાંઇક કાંઇક ઉપયોગ તેમણે કર્યો છે, પણ, અલંકારશાસ્ત્રનું જ્ઞાન દર્શાવવાનો કે પોતાની કૃતિમાં રચળે રચળે અલંકાર આણવાનો તેમનો ઉદ્દેશ જણાતો નથી. વસ્તો બોરસદનો રહીશ અને જાતે ડોડીઓ હતો પણ તેની ભાષા શિષ્ટ છે અને તેનાં લખાણ પરથી તે સંસ્કારી જણાય છે. પરંતુ તેના અલંકાર બહુ સંસ્કાર પામેલા નથી.

‘દીધી શિખામણ કેને ન લાગે, જ્યમ પાકે બાંડે કાનારે,’

‘બળતા માહે પૂજો નાખ્યો, સળગી થઇ છે ઝાળ.’

‘થડે રહીને તળપદે, બેસવા ઇચ્છે ટોચ.’

શુકદેવ આખ્યાન.

એવા અલંકાર સાધારણ વ્યવહારના છે અને તેથી કવિતાની શોભા પ્રુષ્ટ થતી નથી.

જાણસરના વચ્છરાજે ભક્તિ કે પુરાણકથાના વિષય મુકી ઇષ્ કીર્તિરત્રની વ્યવહારિક વાર્તા લખી છે. તેની કથા તથા કૈલી શામળબટની રચનાઓનું પૂર્વાસ્વાદન કરાવે છે. અલંકારમાં તે વસ્તા કરતાં બહુ આગળ વધ્યો છે.

‘હિંસ રેણી તન આવડે, અમાસ ચંદ્રકળા જેમ ધડે,’

‘પૂનેમ રસ જુરો ચાંદલો, મુખ ઓપમા છે જેઠ,’

‘નાસિકા કીર તો રસભરી, અધરખિંબ પરવાજ,’

‘ રસિક અવશ્ય સોહામણા, જેમાં પીપળપાન, ’

‘ કટિ પંચામણ્ય રસભરી, સુંદરતાકો ખંભ ’

એવા અલંકાર તેની બનાવેલી ‘ રસમંજરીની વાર્તા ’ માં નજરે પડે છે અને તેમાં એવી અલંકારરચના જુજ નથી. ‘ જેમાં પીપળપાન. ’ ‘ સુંદરતાકો ખંભ ’ એ ઉપમા અને રૂપક હિંદી કાવ્યોના અભ્યાસનું સૂચન કરે છે.

કુતિયાણાના તુલસીની ભાષા વસ્તા અને વચ્છરાજ જેવી શિષ્ટ કે સંસ્કારી નથી. તેણે ‘ ધ્રુવાખ્યાન ’ નું કાવ્ય રચ્યું છે તેના આરંભમાં તે સરસ્વતીને પ્રાર્થના કરે છે કે:—

‘ અક્ષર એહવા આપજો જે ખોડ ન કાઢે કાચ. ’

અને ગ્રંથ પુરો કર્યા પછી પણ તેની આ શંકા કાયમ રહી છે. છેવટે તે કહે છે કે—

‘ કાલાવાલા કીધે જેહ, સરસ્વતિએ ઉપદેશ્યા તેહ;

ખોડમાં દેશો કવિજન કાચ, શતવચન માઈ હું ખોડું સોચ. ’

તેની આલંકારિક કલ્પનાઓ પણ થોડી અને સાધારણ છે.

‘ અગાધ જલ છે આ સંસાર, હરિનામે તે પામે ભવપાર, ’

‘ અંધાકેરી લાકડી, હું દુઃખલીનું ધન ’

‘ નારદે મુને કૃપા કરી, તો હું કીડી ખેડો કુંજર ચડી. ’

એવા નવીનતા વિનાના છેક સામાન્ય અલંકારો કરતાં કાંઈ વિશેષનું દર્શન તેની કૃતિમાં થતું નથી.

આ સર્વ કવિઓની રચનામાંથી અલંકારનાં ઉપર ઉદાહરણ આપ્યાં છે તે બધા અર્થાલંકારનાં છે. શબ્દલંકાર તેમની કવિતામાં જોવામાં આવતા નથી; ઝડઝમક, અનુપ્રાસ અને પ્રબંધોની અવળગી સવળી રચનાઓ તરફ તેમની ધૃતિ ધ્યેલી જણાતી નથી. રચનાને પ્રસંગોપાત આવતાં દેહલાંક વર્ણનો અર્થાલંકારોથી ભરખક કર્યા છે, તે સિવાય અર્થાલંકાર પણ તેમણે ઘણે અંતરે કવચિત્ કવચિત્

જ વાપર્યા છે; અને ત્યાં પણ કલ્પનાનું પ્રયોગ જણાતું નથી, પણ, અર્થ સ્પષ્ટ કરવા કે પાત્રના ગુણ વર્ણવવા સાધારણ સકેતથી ચાલતા અલંકારો તેમણે વાપર્યા છે. અલંકારશાસ્ત્રની પ્રવીણતા દર્શાવવા તેમણે અલંકારમય રચનાઓ કરી નથી.

ધસવીસનના સત્તરમા સૈકામાં આવતાં ગુજરાતી કવિતામાં નવા યુગનો ઉદય થયેલો જણાય છે. કવિતાની energy અને વાત બન્નેનો ભવ્ય અને સુંદર વિકાસ પ્રકટ થયો છે. અનેક પ્રકારની કવિતા રચનારા અનેક કવિઓ ઉદ્ભૂત થયા છે અને કાવ્યસાહિત્યનો વિશાળ સમૂહ અંશિત થયો છે. કવિઓએ અલંકારશાસ્ત્રમાં પ્રવીણતા મેળવેલી છે અને તેમનું તે જ્ઞાન લોકો પાસે પહોંચી રહેતું. તેમની રચનામાં સ્થળે સ્થળે અલંકાર નજરે પડે છે. પરંતુ આમ છતાં કાવ્યના વિષય કરતાં અલંકારશાસ્ત્રને વધારે પ્રાધાન્ય આપવામાં આવ્યું નથી અને અલંકારનું જ્ઞાન દર્શાવવાનો ઉદ્દેશ એ જ કવિતા રચવાના પ્રયાસનો હેતુ એમ બન્યું નથી. એ કવિમંડળનો શિરોમણિ તે પ્રેમાનંદ છે, અને તે એ મંડળમાં કે યુગમાંજ નહિ પણ સમસ્ત પ્રાચીન ગુજરાતી કાવ્યસાહિત્યમાં પ્રથમ પંક્તિએ ખીરાજો છે. તેના હાથ નીચે અનેક કવિઓ કેળવાયા હતા અને જુદા જુદા વિષયો ઉપર કવિતા રચવાનું તેણે પોતાના જુદા જુદા શિષ્યોને સોંપ્યું હતું. પોતાના પુત્ર વલ્લભને હિંદીની ધાટીપર કવિતા કરવાનું સોંપ્યું હતું, રત્નેશ્વરને મરાઠી જેવી કવિતા કરવાનું સોંપ્યું હતું. વીરજીને ઉર્દુ, ફારસી વગેરે ભાષાઓની વાતો જેવી રચના ગુજરાતીમાં કરવાનું સોંપ્યું હતું. સુંદરને સંસ્કૃતની પૌરાણિક શૈલીની કવિતા કરવાનું સોંપ્યું હતું, અને પોતે સંસ્કૃત અને પ્રાકૃત સર્વ ભાષાઓની ખૂબીઓ જાણે એવી કવિતા કરવાનું માથે રાખ્યું હતું, આ રીતે અનેક રીતિઓ અને શૈલીઓનું પૂર ગુજરાતી કવિતાસાહિત્યમાં આવી મળવાની સામગ્રી રચાઈ હતી અને તેથી ખીજા અંશે સાથે વિવિધ જાતના અલંકારો પણ ફેલાઈ રહ્યા એ સ્વાભાવિક છે. પરંતુ આમ છતાં હિંદી ભાષાની

કવિતાની છાપ ગુજરાતી કવિતા પર પડી નહિ અને તે ભાષાના કાવ્યોના અલંકારોની કૃત્રિમતા ગુજરાતી કવિતામાં દાખલ થઇ નહિ તેનું કારણ ગુજરાતી ભાષાના ઇતિહાસમાં સદૈવ નોંધી રાખવા જેમ છે. હિંદીમાં (એટલે વ્રજ ભાષામાં) નહિ પણ ગુજરાતીમાં કવિતા કરવી અને ગુજરાતી ભાષાને સરસ કવિતાવડે શોભામમાન કરવી એવો પ્રેમાનંદનો દૃઢ સંકલ્પ હતો. એમ કહેવાય છે કે રામચરણ હરિહર નામે વિદ્વાનના સંગમાં પ્રેમાનંદે હિંદુસ્તાનની મુસાફરી કરી હતી અને તે અરસામાં તેને કવિતા રચવાની શક્તિ ઉત્પન્ન થઇ હતી. સંપ્રદાય પ્રમાણે પ્રેમાનંદે હિંદી ભાષામાં કવિતા રચવા માંડી હતી અને એકવાર પોતાની કવિતા એ ગુરુને બતાવી. ગુરુ તે જોઇ નારાજ થયા. તે પૂર્વાશ્રમમાં પાટણના નામર હતા અને ગુજરાતીમાં કાવ્ય-સાહિત્ય થાય એવી તેમને ઉત્કંઠા હતી. પ્રેમાનંદને તેણે કહ્યું કે “ મને આશા હતી કે તું આ બોટ પૂરી પાડીશ પરંતુ તું પણ બીજાઓની માફક હિંદી કવિ બની ગયો તેથી ખેદ થાય છે.” પ્રેમાનંદ પર એટલી અસર થઇ કે તેણે પ્રતિજ્ઞા લીધી કે જ્યાં સુધી સર્વ ભાષાઓના જેવી ગુજરાતી ભાષા કવિતારૂપ અલંકારવડે શણગારાઈ નહિ ત્યાં સુધી મારે પાછડી પહેરવી નહિ. અને મરતાં સુધી તેણે પાછડી પહેરી જ નહિ. ગુજરાતી ભાષા ઉપર તેને ઘણી જ ભક્તિ અને ઘણું જ અભિમાન ઉત્પન્ન થયું. ગુજરાતીને તે આપણી ‘રસીલી ભાષા’ કહે છે અને ગુર્જરાણાં મુસ્લિમ જાતિ એમ કહી ગુજરાતી ભાષા વગોવનારાના ‘મૂખમાં ધૂળ નાખવા’ નું તે સૂચવે છે. પોતે રચેલાં નાટકોમાં પોતાના આ વિચાર પ્રદર્શિત કરવાનો પ્રસંગ તેણે સાધ્યો છે અને એ નાટકોને અંતે ભરતવાક્યમાં પણ તેણે ગુજરાતી ભાષાની ઉન્નતિ માગી લીધી છે.

‘સાંગોપાંગ સુરમ બંધ અતિશે, ધારો ગિરા ગુર્જરી,

પાઠેપાઠ રસાળ બૂલણવતી, ચાઓ સખી ઉપરી;

જે ગિર્વાણ ગિરા મણાય મણતાં, તે રસાળ એ સ્થો વરી,

આથે શ્રેષ્ઠ સહુ સખીજન થકી, એ આશ પૂરો હરિ. ’

રોપદર્શિકા સત્યભામા આખ્યાન.

“ ભાષા ગુર્જરી આર્યવર્ત અખિલે, ફેલાય ફાલી ગણી,
સર્વે દેશ વિદેશ ગુર્જરમિરા, સોહાય સોહામણી;
વાણી સંસ્કૃત મૃત્યુપ્રાય થઇ છે, આ થાય શિરોમણિ,
અર્પો તો વિશુ એજ અર્પણ કરો, એ આશ પ્રેમીતણી!

પાંચાલીપ્રસન્નાખ્યાન.

‘જેવો આ ગુજરાત દેશ સહુમાં શ્રેષ્ઠત્વ પામી રહ્યો,
તે મધ્યે અતિ શ્રેષ્ઠ ચારતર છે, બહે ન જાયે કલો;
એવા દેશની જે ગિરા ગુણવતી, નામે મહા ગુર્જરી,
વાધો તે સુરસે કસે ગુણ ગણે, જે પ્રિય વાંછો હરિ. ’

તપસ્યાખ્યાન.

ગુજરાત દેશ અને ગુજરાતી ભાષા માટે આટલું અભિમાન ધરનાર,

‘આ નંદનવન નો’ય

અધિક ગુર્જર ભુમિ હોય ’

(તપસ્યાખ્યાન.)

એમ ગુજરાતની ભૂમિને વર્ણવનાર, અને

‘આ તે લગ્નિત સુમન મધુકણ પ્રદેશ કે

વા મધુરી ગુર્જરીની મિઠાશ મોંઘી બણી’

(પાંચાલીપ્રસન્નાખ્યાન.)

એમ ગુજરાતી વાણીને વર્ણવનાર હિંદી ભાષાના કાવ્યસાહિત્યના સંપ્રદાય ન સ્વીકારે એ સ્વાભાવિક છે. ગુજરાતી કાવ્યસાહિત્યમાં નવો કળીર્તિસ્થંભ રોપવાના સંકલ્પથી તેણે સંપ્રદાયના સાંકેતિક નિયમોની અવગણના જ કરી છે. નાટકમાં સામાન્ય પાત્રો માટે બાલભાષા વાપરવી જોઈએ એ નિયમ માટે તે અનાદર દર્શાવે છે. પોતાની કૃતિઓને ‘કાવ્ય’ કે ‘નાટક’ એવાં નામ ન આપતાં ‘આખ્યાન’ જ કહે છે, અને પોતાને ‘કવિ પ્રેમાનંદ’ નહિં પણ

‘ભટ પ્રેમાનંદ’ કહેવડાવે છે. સંપ્રદાયને આ રીતે બાળુએ મુકનાર અને હિંદી કરતાં ગુજરાતી બાષાને ચઢીઆતી કરવા મથનાર, હિંદી બાષામાંના અલંકારના સંપ્રદાયનો સ્વીકાર કરે એ બને જ નહિ; અને એ રીતે તેના પ્રયાસથી અનેક સાહિત્ય અને સામગ્રી ગુજરાતી કવિતામાં દાખલ થયાં અને રસ તથા અલંકારનું ત્રિપુલ્લ દર્શન થયું તોપણ હિંદી (વ્રજ) બાષામાં અલંકારને આપેલું અતિશય પ્રાધાન્ય દાખલ થયું નહિ. હિંદી બાષાની કવિતા તરફની તેની આવી વૃત્તિમાં ઉછરેલા તેના મહોન્મત્ત પુત્ર વલ્લભને હિંદી ધાટીની કવિતા કરવાનું સોંપાયેલું હતું. પણ, તેનું અનુકરણ કરવું એ તે તિરસ્કારભર્યું સમજતો હતો, તેનાથી ઉત્તમ થવું એ તે કર્તવ્ય સમજતો હતો. હિંદી બાષાના મહાન કવિ “પૃથુરાજરાસા” ના રચનાર ચંદ વરદાસ આટે તે કહે છે,

‘ચંદે છંદ બદ્ધ રમ્ભો, રાસ આશ આણી ઉર,
પ્રેમાનંદ આમે મંદ, ગતિ તેની લેખિયે.’

* * * *

‘પૃથ્વીશ પ્રશંસા કથી, માન શેનું મોહું તેમાં,
પ્રેમાનંદની કવિતા સવિતા શી પેખિયે;
આલણથી ભાટ ચયા, વંશજ વિધિના આ તો,
કવિશ્વરના પિતાથી ચંદ મંદ દેખિયે.’

“કવી જેની કવિતા, નિકંદન તેનું કરાવ્યું,
પાંચ સાત નારી ભેળી, નર નિપજાવિયો;
તોડયા શબ્દ છોડયા નહિં જોડયા કર તોય ઝુડયા.
રૂડા રસિક ન જોયું આવ શો બજાવિયો.’

કુંતીપ્રસન્નાબ્ધાન.

કોઇ રાજ પાસે જાયું નહિ અને આશપદાતાની પ્રશંસા કરવી નહિં એ પ્રેમાનંદનું મત દર્શાવી વલ્લભ પોતાના પિતાને ચંદથી અતો કહે છે એટલું જ નહિ, પણ ચંદ પોતાના નામક પૃથુરાજનું નિકંદન

વર્ણ્યું, પાંચ સાત બાષાઓનું મિશ્રણ કર્યું અને અલંકાર આણુવા-
માટે શબ્દો તોડ્યા-ખાડ્યા, તે શબ્દોએ તોખાહ ચર્ધ હાથ જોડ્યા.
તોપણ તેમને જુડ્યા, એમાં પણ તેણે ચંદનું કિતરતાપણું બતાવ્યું
છે. અને તેમ છતાં રસિકજનોએ

‘ચંદ છંદ પદ સરકે દુહો વિહારીદાસ,
ચોપાઈ તુલસીદાસકી, કેશવ કવિતચિલાસ.’

એવી રીતે ચંદના છંદ કેમ વખાણ્યા તે માટે વલ્લભ આશ્ચર્ય
દર્શાવી ઠપકો દે છે.

આ પ્રમાણે હિંદી બાપાની અલંકારમય રચના પ્રેમાનન્દના
કવિમંડળે દાખલ કરી નહિં અને હિંદી કવિતામાંના

‘પરસે પુરવા ધુરવા ધરસેં, ધરસેં બદિ બેલબદિ તરસેં ।
તરસેં ચિત ચાતુક કેહરસે, હરસે દુતિદામિનિ સંબરસે ॥
બરસે ઘનઘોર છટા સરસે, સરસે ધુનિ ઘાઢત દાદરસેં ।
દરસે બિનમિત વ્રહ્માસરસે, સરસે દિનસાગર જુપરસે’ ॥

પ્રવીણસાગર.

એવા શબ્દ તથા અર્થના કૃત્રિમ અલંકાર એ કવિમંડળનાં
કાવ્યોમાં દાખલ થયા નહિં અને પ્રાચીન ગુજરાતી કવિતા પણ એવા
અલંકારોથી વિમુક્ત રહી.

પ્રેમાનન્દનાં કાવ્યો ખરેખરા ચમત્કારવાળા અલંકારોથી ભરપુર
છે એ કહી બતાવવાની જરૂર નથી. બે ત્રણ ઉદાહરણ બસ થશે.
દ્વારિકાનગરીનું તેણે વર્ણન કર્યું છે કે

‘ચાલિ ચિત્રલેખા જોતી ગામ, સામસામાં શોભિતાં છે ધામ,
સમ જુમિના બવન તે બાસે, જોતાં જુખ તરસ તે નાસે.’

* * * *

લાપી ભીતિ સોનાની માર, ચળકેડું કાચ તે મીનાકારી.

* * * *

દીસે દારિકા વૈકુંઠ સરખી, ચિત્તલેહાથે નમરી નરખી.

x x x x

શકે અવાસ ઉડશે વ્યોમ, જાણે વૈકુંઠ આપ્યું ભોમ. ’
ઓખાહરણ.

દમયંતીને સંદેશો કહી પાછા આવતાં હંસ તેનું વર્ણન નળ
આગળ આ પ્રમાણે કરે છે.

‘ભૂપ મેં દીડી ગર્વ ઘેલડી, સખી જે મધ્ય ઉભી અલ્પભેલડી;
કદળીસ્થંભ જુગલ સાહેલડી, વચ્ચે વૈદર્ભી કનકતી વેલડી.

વેલ જાણે હેમતી, અવેલ પુલે પુલ્લી
ચકિત ચિત્ત થયું માહરં, ને ગંચો દૂતત્વ ભુલી.
સામસામાં રણાં શોભે, વ્યોમ ભોમ્ય ને સોમ;
ઇંદુમાં બિન્દુ બિરાળે, જાણે ઉડગણુ ભોમ્ય.
ઉભે અમી નિધિકિરણુ પ્રગટયા, કળા ચર્ધ પરકાશ;
જ્યોતે જ્યોતથી સ્થંભ પ્રગટયો, શું એથી થંબ્યો આકાશ. ’
નળાખ્યાન.

દમયંતીના સ્વયંવર મંડપમાં નળનો પ્રવેશ વર્ણવ્યો છે કે

‘વાગી સ્વયંવરમાં હાક, તે નળ આવ્યોરે;
ભાગા ભૂપ સર્વના નાક, ઓ નળ આવ્યોરે.
જાણે ઉડયો નૈષધ બાણ, તે નળ આવ્યોરે,
અસ્ત થયા સહુ તારા સમાન, ઓ નળ આવ્યોરે;
તેજ અનંત અનંગનું અંગ, તે નળ આવ્યોરે;
જાણે જનક કાયાનો રંગ, ઓ નળ આવ્યોરે.

* * * *

આસતો સ્થારદુલની ગત્ય, તે નળ આવ્યોરે;
નીરાશ થયા નરપત્ય, ઓ નળ આવ્યોરે.

* * * *

એતે કરીને જેવો વાય, એા નળ આવ્યોરે;
મહિમાથે શંકર રાય તે નળ આવ્યોરે.

નળાખ્યાન.'

રસની શોભા વધારવામાં અને અર્થને પ્રકાશમાન કરવામાં પ્રેમાનંદની અલંકારરચનાનું અપ્રતિમ સામર્થ્ય છે. તેના અલંકારો યોગ્ય સ્થાને જ આવે છે અને તે છતાં સ્થળે સ્થળે આવે છે કેમકે કલ્પનાના ઉભરાઇ જતા બળથી તે ઉદ્ભવ પામે છે. તે પરાણે બેસાડેલા નથી તેમ સંપ્રદાયથી ચાલતા આવેલાં ઉપમાનની પુનરુક્તિ કરવામાં તેણે સતોષ માન્યો નથી.

પ્રેમાનંદે કોઇ કોઇ ઠેકાણે શબ્દાલંકારની રચના પણ કરી છે. જેમ કે;

‘દીદી દાસી પડી કુમાં વિલપતી, જે ત્યાં અતીશે રડી,
કાલુમાં ધરી પીલતાં દીન ચમ જાણે હશે શેરડી;
પૂછે સારથિ દ્રૌપદી-પ્રિય સતી દાસી અરે શે રડી,
જો આ પાંડુ-સૂનુ પુછે વદ સખે વેરી આ રે’શે રડી.

દ્રૌપદીહરણ્ય.

અહીં ‘શેરડી’ શબ્દના અક્ષરો જુદી જુદી રીતે લખ મીઠવ્યા છે. તેમ જ તેણે અંતર્ધાપિકા વગેરેથી પ્રગ્ન-ધની રચના કરી છે.

‘જુદિ જાંધી અમથી કરી હાથે કરી મોત બાવ્યું,
ગાંગેયે શો મત્તીચર મથે યુદ્ધ તેથી જ આઠ્યું;
જા જોડી હસ્તપદ પકડે મુક્તિ તો આજ થાશે,
એ કોધે દેવચી મરણ આજે ન તાડે રખાશે.’

દ્રૌપદીહરણ્ય.

અહીં નીચે (ચિત્રમાં) બતાવ્યા પ્રમાણે ધનુષ અને તીરની આકૃતિનો પ્રગ્ન-ધ કરી વાંચવાથી,

‘માંડીવર્ષી મરણ આજે આવ્યું મદ તીરથી જાશે’ એવું વાક્ય નીકળે છે. અલખત, આ અલંકારો કેવળ કૃત્રિમ છે તથા આ રચનાઓ કવિત્વહીન છે અને તેમાં પ્રેમાનંદ ઓળખાતો પણ

નથી. સારા ભાગ્યે પ્રેમાનંદની કૃતિમાં આવી રચનાઓ બહુ જ જુજ છે અને પોતાના હિતમ કવિત્વ ઉપર તેણે ઉગવા દીધેલા આ ઉપરોક્ત (parasite) ને ખાતલ કરી તેનાં કાવ્યોત્તો અભ્યાસ કરીશું તો ચાલશે.

પ્રેમાનંદના શિષ્યમંડળની કવિતામાં અલંકારમય રચના ફેલાઈ છે. અલખત, તેમનામાં પ્રેમાનંદ જેટલું કવિત્વ નથી અને પ્રેમાનંદ જેટલી કલા નથી. તેમાંના સર્વમાંથી ઉદાહરણ આપી વિસ્તાર ન કરતાં વલ્લભનાં કાવ્યમાંથી એક બે ઉદાહરણ આપીશું.

‘ પોયણી ખીડાઇ જોઈ સૂર્ય સનમુખ યાતાં,
દુઃશાસન નારી તેમ, સંકાચાઇ જતી જતી;
કમળની આસપાસ ભૂંગી બણુ બણુ કરે,
છુટયો જોઈ નાચ ખુશી, તેમ કૃષ્ણા થતી થતી,
કુંજ કુંજ પુંજ પુંજ, ભૂંજ જુલજુલ ગુંજ,
તેવી વાહવા ઉચારે, પાર્થ પક્ષ અતિ અતિ;
શીતળ ને મંદ વાય, મુગધિક આવે જાય,
વલ્લભ કવિત ગાય, મન ધારી મતિ મતિ.’

દુઃશાસનરધિરપાન.

વલ્લભની રચનામાં પ્રેમાનંદ જેટલી વિચ્છેદતા-સ્પષ્ટતા નથી તેમ જ તેના અલંકારમાં એવી રમણીયતા નથી. તેના વિચારની સખાઈ તેના તે અલંકારને અને રીતિને જરા બારે પડે છે. મહી નદીનું લે વર્ણન કરે છે કે,

‘ બાળી મહી બવાળિય શી, મહાત્મવાળું અતિરી,
કાળું બંમર છે પાણી, બજ કવનાર હા !
સાધુને અસાધુ કરે, કરે દાનારને અદાત,
અચારને ચૌર કરે, કાણુ તારનાર હા ! ’

મિત્ર ધર્મોખ્યાન.

આ વર્ણનમાં યજ્ઞ પ્રતાપ છે પરંતુ લાલિત્ય નથી.

પ્રેમાનન્દનો અમકાલીન સુપ્રસિદ્ધ કવિ તે સામળબટ હતો, અને તે બેની વચ્ચે સ્પર્ધા ચાલતી હતી. સામળે પ્રેમાનન્દથી બુદ્ધિ જ વિષયમાં કવિતા ખેડી હતી. પુરાણ કથાઓનાં પાત્ર ન લેતાં સાધારણ વ્યવહારનાં મનુષ્યોને પાત્રો તરીકે લઈ તેણે વાર્તાઓ રચી છે, અને ઓધનાં પ્રાસ્તાવિક વચ્ચે લખ્યાં છે. તેની કલ્પના ઉચ્ચગામી નથી તેમ જ તેના અલંકારમાં અસાધારણતા નથી.

‘વાડ થઇને ચીભડાં ગળે, સોંઘી વસ્તુ ક્યાંથી મળે !
ખળું ખાતું હોયે જો અન્ન, તો જીવે નહિં એકે જન.
કલ્પ વૃક્ષ જો ફેરી ખાય, તેનો ચોર ન પેદા થાય,
નવાણુ પીતું હોય નીર, જીવ જંતુ કયમ ધરે શરીર !’

નંદનત્રીશી.

વાડના, ચીભડાંના અને ખળાના આવા અલંકાર સીંહજના પાટીદાર રખીદાસના ચોરામાંની સભામાં ચમત્કાર ઉપજાવનાર હશે પણ તેમાં નવીનતા કે રુચિરતા કાંઈ નથી અને સામળને પ્રેમાનન્દ સાથે સરખાવી સામળની ઠેકડી કરવાનું વલ્લભને આવી રચનાઓથી કારણ મળતું હતું.

આ સૈકાનો બીજો સુવિખ્યાત કવિ તે અખો છે. તેની કવિતામાં જ્ઞાનનો જ વિષય છે. તે પોતે કવિ થવાનો દાવો નક્કી કરતો. તે કહે છે કે કવિઓ મનની વૃત્તિ વર્ણવે છે અને ‘મનાતીત’ તો ‘ત્વમનું ભ્રમ’ રહે છે. આથી તેને કવિતાની દરકાર નથી. ‘જ્ઞાનીની કવિતા ન ગણીશ,’ એમ તે સ્પષ્ટ કહે છે. કવિજનોને ક્રોધ ન કરવા તે વિનંતિ કરે છે અને કહે છે કે

‘તેણે અંધ પહેલું એમ જાણ્યું,
અમો મગણુ જમણુ નથી જાણ્યું;
તુક ચોક ચાતુરી ઝડઝમકો,
અમો લજ્જા વિના નથી આણ્યું.

અખેગીતા,

તેની આવી વૃત્તિથી તેણે અલંકારની દરકાર નથી કરી. દૃષ્ટાંતો ખાતર તેણે ઉપમા વગેરે વાપરી છે પણ તે કવિત્વની કલ્પનાથી નહિ પણ તત્ત્વચિંતકની કલ્પનાથી, અને કાવ્યસાહિત્યને તે સાથે સંબંધ નથી.

આ સત્તરમા સૈકામાં ગુજરાતી કવિતાની અલંકારમય રચનાના વિકાસકાળમાં આપણે આવી પહેાંચ્યા છીએ. અરાઢમા સૈકાના કવિઓ આ જુદી જુદી શૈલીઓનું અનુકરણ તથા મિશ્રણ કરનાર છે અને તેમને સંબંધે પ્રયક્ વિવેચનની આ લઘુ નિબંધમાં આવશ્યકતા નથી. એ જ કારણથી ઇસવીસનના ઓગણીસમા સૈકાના બકત કવિઓની અલંકારરચના વિશે વિવેચન કરીશું નહિ. અલંકાર રચનાની વૃત્તિ બંધામા પડી તેમણે કાંઇ નવીન દિશામાં ગતિ કરી નથી. માત્ર એક અપવાદ છે. અને તે પ્રાચીન કાવ્યસાહિત્યમાંના છેલ્લા પણ પહેલાથી ઉતરતી પંક્તિએ ન બેસે તેવા કવિ દયારામની અપૂર્વ કવિતાનો છે. તે પહેલે સીતે ચાલનાર ન હતો. લાલિત્ય, કેામલતા, રસિકતા એ સર્વ તેનામાં અવનવાં છે. નાનાં નાનાં છુટક રસપૂર્ણ કાવ્યો રચવાની રીતિ તેણે નવી ઉપજાવી છે. તેણે ઉત્પન્ન કરેલી મનોહર ગરબીઓની શૈલીએ આખી ગુજરાતને મોહથી બકિત કરી દીધી. સકળ સ્ત્રીવર્ગને કંઠે ચપેલી તેની ગરબીઓ તેના અનુપમ સામર્થ્યની સાક્ષી પુરે છે. તેની કવિતામાંથી ઝરતો મધુરતાનો સ્રોત એટલો પ્રજલ હતો કે પ્રેમાર્નવનો 'કડવાં' શબ્દ બદલી 'મીઠાં' ઉપનામ તેને મદ્ય કરવું પડ્યું. આ મધુરતા પ્રેમની ઉત્કટ ભાવનામાંથી ઉદ્ભવેલી હતી. ખીજી બધી ભાવનાઓ મૌન્ય કરી તેણે એ જ ભાવનાને મુખ્ય કરી હતી. 'હમો તો એક પ્રેમ રસને વળગું છ' એ તેનું મૂત્ર છે. ખીજા કવિઓએ પ્રેમને બકિતમાં મેળવી દીધો હતો. દયારામે બકિતને પ્રેમમાં મેળવી દીધી હતી. આવી વૃત્તિની કવિતામાં અલંકારની અતીવ ચાકુતા હોય એ સ્વાભાવિક જ છે.

‘ તમારા તો હરિ સધળે રે, અમારા તો એક સ્થળે;
તમે રીઝો ચાંદરણે રે, અમે રીઝું અંદ્ર મળે.’

પ્રેમપરીક્ષા.

એવા રમણીય અલંકારની બરાબરી પ્રાચીન ગુજરાતી કવિતામાં ભાગ્યે જ થઇ હશે. દયારામનાં વર્ણુનો વસ્તુઓનાં તથા બનાવોનાં નથી પણ પ્રેમમૂર્તિનાં છે અને તેથી તેના વર્ણુનપોષક અલંકાર પણ એ જ વિષયના છે.

‘ કોટી કંદર્પ લજવે એહેનું મુખકું, શીકી પડે છે કળા જામિની,
સદ્ગુણ સાગર નટવર નાગર, બલીહારી એહેના નામની,
કોટી આભૂષણનું એરે ભૂષણ, સીમા છે અભિરામની.’

મરખી.

‘ સલિલહીન મીન જીવે ન કાય,
જપવિહિન ચર્યુ બગડે તોય,
તડિત મેઘ મેઘ તડિત વણુ ન સોય.’

મરખી.

દયારામે હિંદીમાં પણ કવિતા લખી છે. તેમાં ‘ સતસૈયા ’ નામે એક મહોટો ગ્રંથ છે. એ ગ્રંથમાં સાહિત્યમાં કહેલા નાયિકાઓના પ્રકાર વર્ણુવ્યા છે અને જાત જાતના પ્રશ્ન-વાણાં ચિત્ર-કાવ્યો રચ્યાં છે. પ્રેમાનંદનાં ચિત્રકાવ્યો માટે ઉપર કહ્યું તે આને પણ લાગુ પડે છે. વળી એ શબ્દાલંકારો હિંદીમાં છે તેથી તે બાબતે રાખવાનું વિશેષ કારણ છે.

ગુજરાતી કવિતામાં અલંકારની ઉત્પત્તિ અને વિકાસનો આ રીતે સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ આપ સમક્ષ રજુ કર્યો છે. એમાં માત્ર દ્રિગ્દર્શનનો હેતુ છે. સર્વ અંશનું વિવેચન થર્મ શક્યું નથી અને તે માટે વિસ્તારની જરૂર છે. વિશેષ કરી આ પ્રાચીન સાહિત્યના છેવટનાં ભાગમાં થયેલી જુદી જુદી શાખાઓની ભિન્નતા માટે વિસ્તારતાની જરૂર છે. પરંતુ આ સંક્ષિપ્ત લેખ અલંકારમય રચનાના ઉદ્ભવનો કમ કાંઈક દર્શાવી શકે તો બસ છે.

ગુજરાતી ભાષાનો આરંભ.

કોઇ પણ ભાષાનો આરંભકાલ ચોક્કસપણે નક્કી કરવો એ અશક્ય છે. એવો નિર્ણય કરવાનાં ઐતિહાસિક સાધનો હોતાં નથી એટલું જ નહિ પણ ભાષા કંઈ એક દિવસમાં કે એક વર્ષમાં બંધાતી નથી. અનેક કારણો અને બનાવોના આવી મળવાથી ભાષાનો ધીમે ધીમે ઉદ્ભવ થાય છે. અને ઉદ્ભવ થતો જાય છે તેમ તેમ ભાષામાં ફેરફાર પણ થતો જાય છે. અતિ પ્રાચીન ભાષાઓ બોલાતી બંધ થતાં તેમાં ફેરફાર થતા અટક્યા છે. તેમના ઉદ્ભવનો કાલ જેવો કેવળ અગમ્ય છે તેવો વર્તમાન સમયમાં બોલાતી અને બદલાતી ભાષાઓના ઉદ્ભવનો કાલ છેક અગમ્ય નથી; પરંતુ વર્તમાન ભાષાઓનું અમુક સ્વરૂપ ક્યારે ઘડાયું એ નક્કી કરવું બહુ અઘરું છે. ગ્રન્થો, લખાણો અને વર્તમાનપત્રોનો હાલના જેવો ભારે સાધનરૂપ જથ્થો હોવા ત્યાં એ મુશ્કેલી પડે નહિ. પણ વર્તમાન મુકી ભૂતકાળમાં જેમ જમ્મએ છીએ તેમ એ જથ્થો ઓછો મળે છે. વળી ભાષાનું અમુક સ્વરૂપ બંધાય તે જ વખતથી તેનું સાહિત્ય રચાય તેમ બનતું નથી; અને લેખી સાહિત્ય તો તેથી પણ મોડું થાય છે. આ રીતે ભાષાનો ઉદ્ભવ થયા પછી ઘણે કાળે તેનું લેખી સાહિત્ય ઉત્પન્ન થાય છે. અતિ પ્રાચીન ભાષાઓને લેખન સામગ્રી મોડી પ્રાપ્ત થઇ એ અન્તરાય તે પછીની ભાષાઓને નડ્યો નથી, પરંતુ એ અતિ પ્રાચીન ભાષાઓ બોલાતી બંધ થયા પછી પણ તેની તરફની ભક્તિ ઘણા કાળ સુધી એવી ટકી રહી હતી કે ગ્રન્થો અને લખાણો બોલાતી ભાષાઓમાં નહિ પણ પ્રાચીન ભાષાઓમાં થતાં હતાં. યુરોપમાં તેમ જ આ દેશમાં આવી સ્થિતિ પ્રવર્તતી હતી; અને તેથી અમુક ભાષાનું જુનામાં જુનું સાહિત્ય જે સમયનું મળી આવે તે સમયે તે ભાષાનો આરંભ થયો ગણી શકાતો નથી, પણ તે પહેલાં ઘણા સમયથી એ ભાષા સારી રીતે શદ થએલી હોવી જેમએ એમ અનુમાન થાય છે. આ

દેશમાં વળી એવી વિશેષ સ્થિતિ છે કે સંસ્કૃતને બદલે પ્રાકૃત ભાષાનો પ્રચાર થયા પછી અને પ્રાકૃતમાંથી પ્રાન્તીય ભાષાઓ થયા પછી પણ ઘણા કાળ સુધી પ્રાન્તીય ભાષાઓ ગ્રન્થો અને લખાણો માટે વપરાતી નહોતી. જોદ્ધોએ પોતાના ધર્મગ્રન્થ પાલીમાં લખ્યા તથા જૈનોએ પોતાના ધર્મગ્રન્થ માગધીમાં લખ્યા. અને ધર્મ-સાહિત્યની ભાષાઓ થવાથી એ ભાષાઓ એ ધર્મમંડલોમાં સંસ્કૃત જેટલી જ પદવી પામી. જોદ્ધોએ તો પાલીને સંસ્કૃતના પણ પહેલાંની અને સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિ સમયની ‘મૂળા માસા’ કહી. આ રીતે પ્રાકૃત ભાષાઓ પણ તેમનામાંથી ઉત્પન્ન થએલી ભાષાઓના સાહિત્યને રોકનારી થઇ. બ્રાહ્મણો તો પ્રાકૃત ભાષાઓને હલકી જ ગણતા હતા. પ્રાકૃતને શિષ્ટ ભાષા તરીકે તેઓ કયુલ રાખતા નહિ. ‘હે અરયો હે અરયઃ’ ને બદલે ‘હેડલલ્લો હેલલ્લઃ’ બોલનાર અસુરોનો તિરસ્કાર કરી ‘શ્વતપથ બ્રાહ્મણ’ માં કહ્યું છે કે ‘તેડસુરા આત્તવચ્ચસો હેડલલ્લો હેલલ્લઃ’ (૩ પ્ર. પા. ૧-૫-૧૧ અધ્યાય ૩ ૨-૧-૨૩) અશુદ્ધ ભાષા બોલનારનો આ રીતે પરાભવ જ થાય માટે નિષેધ કર્યો છે કે—

‘उपजिज्ञास्यां सम्लेख्यस्तस्थान्न ब्राह्मणो म्लेच्छेत ।

૩ પ્ર. પા. ૧-૫-૧૧-૩ અધ્યા. ૨-૧-૨૪.)

(અહીં “મ્લેચ્છ” નો અર્થ અપભ્રંશ થએલી ભાષા છે.)

● “બાઇબલ”ના ‘આલ્ડ ટેસ્ટમેન્ટ’માં પણ આવા પ્રકારની કથા છે કે, લડાઈમાંથી નાસતા ઈફ્રમાઇટ લોકો જોરડન નદી ઓળંગવા આવ્યા ત્યારે તેમના શત્રુ ગિલીઅડાઇટ લોકોએ તેમને રોક્યા. પુછતાં જે એમ કહે કે ‘હું ઈફ્રમાઇટ નથી,’ તેને ગિલીઅડાઇટ કહેતા કે “શિમોલેથ” એવો ઉચ્ચાર કર. ઈફ્રમાઇટ લોકોને ‘શ’ બોલતા નહોતો આવડતો, તેથી તેઓ “શિમોલેથ” બોલ્યા, અને એ રીતે પકડાઇ જાય તેને ગિલીઅડાઇટ લોકો ક્તલ કરતા. એ રીતે ૪૨૦૦૦ ઈફ્રમાઇટ લોકો તે સમયે જોરડનને ધીનારે આવી ગયા. જનિજસ, પૃ. ૧૨.

આદ્યોના અથો સંસ્કૃત ભાષામાં જ લખાયા. નાટકમાં પણ તેમણે વિધિ કર્યો હતો કે શિષ્ટ પાત્રો પાસે સંસ્કૃત ભાષા બોલાવવી.

આ સર્વ કારણોએ પ્રાન્તીય ભાષાઓમાં સાહિત્ય રચાતું અટકાવ્યું. એ અન્તરાય દૂર થયા પછી કેટલાક કાલ સુધી હિંદી અને વ્રજ ભાષાએ રાજકીય આશ્રયથી બીજી પ્રાન્તીય ભાષાઓ ઉપર સામ્રાજ્ય ચલાવ્યું, અને જુદા જુદા પ્રાન્તના વિદ્વાનોના પ્રયાસ પોતા તરફ ખેંચ્યો.

આ બધાં બળ નરમ પડ્યાં ત્યારે ગુજરાતી સાહિત્યનો આરંભ થયો. ગુજરાતી ભાષાનો આરંભ ક્યારે થયો એ સાહિત્યપરથી નિર્ણય કરવાનું જાની શકે તેમ નથી.

જુના ગ્રન્થો અને લખાણો મળી આવે તે વડે નિર્ણય કરવા જતાં ખીજો પ્રશ્ન એ ઉત્પન્ન થાય છે કે કયી ભાષાને ગુજરાતી કે જુની ગુજરાતી કહેવી? સંસ્કૃત અને પ્રાકૃત વચ્ચે ભેદ કરવામાં ખીલકુલ મુશ્કેલી નથી કેમકે સંસ્કૃત ભાષાનું સ્પષ્ટ મર્યાદાથી બાંધેલું સ્વરૂપ છે અને તેમાંથી સહેજ પણ ફેરફાર શરૂ થયો ત્યાંથી પ્રાકૃત શરૂ થાય છે. પરંતુ પ્રાકૃત અને ગુજરાતી, મરાઠી, બંગાળી, હિંદી વગેરે વર્તમાન પ્રાન્તીય ભાષાઓ વચ્ચે એવી સ્પષ્ટ સુરેખ સીમા બાંધી શકાતી નથી. પ્રાકૃતમાં કાળે કાળે ફેરફાર થયા છે, અને તે છતાં પ્રાકૃત નામ કાયમ રહ્યું છે. સંસ્કૃત નાટકોમાં લખેલી પ્રાકૃત ભાષા પ્રાકૃત વ્યાકરણોમાં આવેલા નિયમોથી જુદી પડે છે. વરરુચિ અને ચંડ સરખા બધા જુના પ્રાકૃત વૈયાકરણોના નિયમો હેમચંદ્ર સરખા પાછળના પ્રાકૃત વૈયાકરણોના નિયમોથી કેટલેક અંશે જુદા પડે છે. હેમચંદ્રના પોતાના પ્રાકૃત વ્યાકરણના આરંભમાં **बहुलम्** ('બહુ ખંડ') એવું સૂત્ર મુકી કહ્યું છે કે એ સૂત્રનો અધિકાર આખા પ્રાકૃત વ્યાકરણ ઉપર છે, અર્થાત્ એ વ્યાકરણમાં આપેલા બધા નિયમો 'બહુ ખંડ' પ્રવર્તે છે એમ સમજવાનું છે. સંસ્કૃત પેઠે વ્યાકરણમાં આપેલા જ નિયમો સર્વજન પ્રવર્તે અને તેથી ઉલટું તે કોઈએ ખોટું

જ એમ બનતું નથી. વળી હેમચંદ્ર કહે છે કે આર્ષમ્^૨ એટલે ઋષિઓનું જીવનું પ્રાકૃત છે તેમાં બધા નિયમો વિકલ્પે (optionally) થાય છે, તે નિયમો પ્રમાણે થાય પણ ખરું અને ન પણ થાય, હેમચંદ્રે પોતે પણ બધા વિકલ્પે થતા નિયમો આપ્યા છે, અને તેમાં જુદા જુદા પ્રાન્તોની ભાષાનાં મૂળ પણ કદી કદી નજરે પડે છે. ઉદાહરણાર્થ, સ્વપ્ ધાતુમાંના પહેલા અ નો ઓ પણ થાય અને ડ પણ થાય, અને એ રીતે સ્વપિત્તિ^૩ ને ઠેકાણે સોવહ અને સુવહ એવાં બે રૂપ થાય તે હિંદી સોવે અને ગુજરાતી સુવેનાં મૂળ છે. કૃત્વા પરથી ‘કાડળ’ અને ‘કરિઅ’^૪ થાય છે. તેમાં મરાઠી કરૂન અને ગુજરાતી કરીને ના આકારનાં મૂળ છે. તે જ પ્રમાણે ધાતુઓના વિકલ્પે થતા આદેશ (અદ્દેશે ચતાં ૩૫) હેમચંદ્રે આપ્યા છે તે શી રીતે થયા તે દર્શાવ્યું નથી તેમ જ શી રીતે થાય તે સમજાતું નથી. ઉદાહરણાર્થ સંસ્કૃત કથ્ ઉપરથી વજ્જર, પજ્જર, ડપ્પાલ, વિસુળ, સઠ્ઠ, બોલ્લ, ચ્ચ, ચમ્પ, સીસ અને સાહ^૫ એવાં રૂપાન્તર વાગ્યાપારના નિયમો જોતાં શી રીતે થાય, અક્ષરોચ્ચાર અશુદ્ધિથી કરતાં કથ્ ઉપરથી શી રીતે થાય તે સમજાતું નથી. પરંતુ એમાંના સઠ્ઠ ઉપરથી મરાઠી ‘સાંગળે’ અને બોલ્લ ઉપરથી ગુજરાતી ‘બોલવું’ થયાં છે એવાં ધાતુમૂળ માફમ પડે છે. આવા ધાતુઓ સંસ્કૃત ધાતુ ઉપરથી થયેલા નથી પણ દેશમાં બોલાતા દેશ્ય શબ્દો છે એમાં શક નથી. તેમ વળી પ્રાકૃતના અને અપભ્રંશના કેટલાક નિયમો ગુજરાતી ભાષાનું મૂળ શોધવામાં કામે લાગતા નથી. પ્રાકૃતમાં કૃપાનું કિપા^૬ થાય તે ગુજરાતી ‘કિરપા’નું મૂળ નથી. અપભ્રંશ અમ્માસુનું અમ્હાસુ^૭ થાય તે ગુજરાતી ‘અમારામાં’નું મૂળ નથી. આ રીતે

૧. સિદ્ધ હમચંદ્ર : ૮૧૧૨. ૨. સિદ્ધ હેમચંદ્ર : ૮૧૧૩.
 ૩. ” ૮૧૧૬. ૪. ” ૮૧૧૭,
 ૫. સિદ્ધ હેમચંદ્ર ૦ ૮૧૧૨. ૬. સિદ્ધ હેમચંદ્ર ૦ ૮૧૧૨૮,
 ૭. સિ. હે. ૮૧૧૨૮૧.

પ્રાકૃત અને અપભ્રંશ ભાષાઓ કેટલે સુધી ઘડાયેલી હતી ત્યારે તેમાંથી ગુજરાતી ભાષા ઉદ્ભવ પામી અને ગુજરાતી ભાષા એ ભાષાઓમાંથી પોષણ ભેતી ક્યારે બંધ પડી એ નક્કી કરવું બહુ કઠણ છે. તેમ જ વળી જ્યાં તદ્ભવ શબ્દ એટલે સંસ્કૃત શબ્દ ઉપરથી રૂપાન્તર પામી ઉત્પન્ન થયેલા તમામ ગુજરાતી શબ્દો પ્રાકૃત અને અપભ્રંશ વ્યાકરણોમાં આપેલા નિયમો પ્રમાણે જ કે તેમાં આપેલાં રૂપો ઉપરથી જ વ્યુત્પન્ન થયા છે એવો સાર્વત્રિક સિદ્ધાન્ત થઇ શકશે નહિ. પ્રાકૃત વ્યાકરણ પ્રમાણે સંસ્કૃત વિચોગઃ ઉપરથી પ્રાકૃત વિઓઓ^૧ થાય, પણ ગુજરાતીમાં એ શબ્દ આવ્યો નથી અને ‘વિગેમ’ એવું તદ્ભવ રૂપ થયું છે. સંસ્કૃત ધૈર્યનું^૨ પ્રાકૃતમાં ધીરં કે ધીરજં^૩ થાય પણ ગુજરાતીમાં ‘ધીરજ’ એવું ત્રીજું જ રૂપ થયું છે. કર્મ ઉપરથી પ્રાકૃત કમ્મ^૪ થાય પણ ગુજરાતીમાં ‘કરમ’ એવું રૂપ થયું છે.^૫ આ રૂપ પ્રાકૃત ઉપરથી આવ્યા હોય એમ કહી શકાશે નહિ.

આ રીતે આ દેશમાં પહેલવહેલી ક્યા સમયમાં અને ક્યા રૂપમાં બોલાતી ભાષાને ગુજરાતી ભાષા કહેવી એ નક્કી કરવાના કઠણ વિષયમાં પ્રથમ પ્રશ્ન એ છે કે “અપભ્રંશ” ભાષાને ગુજરાતી ભાષા કહેવી કે નહિ. અપભ્રંશ ભાષા ગુજરાતમાં બોલાતી હતી એવો ચોખ્ખો પુરાવો મળી આવ્યો નથી; પણ અપભ્રંશ ભાષા ગુજરાતી ભાષાને ઘણી મળતી છે અને તેથી ગુજરાતી ભાષા અપભ્રંશ ઉપરથી થઇ છે એમ વિદ્વાનોનું માનવું છે. શાસ્ત્રી વ્રજલાલ કાળીદાસ ગુજરાતી ભાષાના ઇતિહાસમાં કહે છે કે, “પ્રાકૃત ભાષા ઉપરથી અપભ્રંશ ભાષા થઇ અને અપભ્રંશ ઉપરથી જૂની ગુજરાતી ભાષા થઇ છે. જૂની ગુજરાતી ભાષાનું વ્યાકરણ અપભ્રંશ ભાષાના

૧. સિં. હેં ૮૧૧૭૭, ૨. સિં. હેં ૮૧૧૬૪, ૩. સિં. હેં ૮૧૧૭૯.

૪. ‘કમ્મ’ એવું પણ રૂપ છે પણ તેનો અર્થ ‘કરમ’થી ભુલો છે.

બાહરણ સાથે ધણું મળતું છે. ” બીજી સાહિત્ય પરિષદના પ્રમુખપદ ઉપરથી આપણા વિદ્વાન રા. રા. કેશવલાલ હર્ષદરાય ધ્રુવે કહ્યું છે કે, “ હેમાચાર્યની અષ્ટાધ્યાયીનો અપભ્રંશ તે ગૂજરાતીજ છે. ” અલબત્ત કેટલાકનો મત એવો પણ છે કે અપભ્રંશ તો આબીરો વગેરેની ભાષા હતી, અને શૌરસેની ભાષા ઉપરથી ગુજરાતી ભાષા થઈ છે. (નર્મગદ્યની પ્રસ્તાવનામાં ગુજરાતી ભાષા વિશેની પ્રસ્તાવનામાં ઉતારેલાં વચન.) વળી નાટકમાં નીચેનાં પાત્રોના મુખમાં અપભ્રંશ ભાષા મુકવાની કહી છે.

શકરામીર ચાળ્દાલશબર દ્રાવિડોદુજાઃ ।

હીના વનેચરાણાં ચ વિમાષાઃ સત્ત કીર્તિતાઃ ॥

પરંતુ શૌરસેની અને ગુજરાતી વચ્ચે ધણું મળતાપણું નથી. પ્રાકૃતપરથી થએલી ભાષાઓમાં અપભ્રંશ સાથે જ ગુજરાતીને સહુથી વધારે મળતાપણું છે એ શાસ્ત્રી વ્રજલાલ કાળીદાસે ધણી સારી રીતે બતાવ્યું છે. વળી, અપભ્રંશ એ પ્રાકૃતનું સહુથી છેલ્લું રૂપાન્તર છે એમ જણાય છે. વરરચિના ‘પ્રાકૃત પ્રકાશ’માં સામાન્ય પ્રાકૃતના નિયમો પછી પૈશાચી, માગધી અને શૌરસેની એ ત્રણ ભાષાના નિયમો કહ્યા છે; અને પૈશાચી તથા માગધીને શૌરસેની પરથી નીકળેલી કહી છે, તથા શૌરસેનીને સંસ્કૃતપરથી નીકળેલી કહી છે. વળી શૌરસેનીના કેટલાક નિયમો આપી કોઈ મહારાષ્ટ્રીયત^૧ એમ કહ્યું છે, અર્થાત્ સામાન્ય પ્રાકૃત તે મહારાષ્ટ્રી છે અને શૌરસેનીનું ધણુંખરું બંધારણ તેના જેવું છે એમ કહ્યું છે. વરરચિએ અપભ્રંશના નિયમ દર્શાવ્યા નથી તેથી તેના સમયમાં અપભ્રંશ ભાષા થઈ નહિં હોય એમ અનુમાન થાય છે. ચંકના ‘પ્રાકૃત લક્ષણ’માં અપભ્રંશનું નામ છે. તે ગ્રન્થમાં કહ્યું છે કે, જોડાક્ષરમાં છેવટનો ‘ર’ હોય તે અપભ્રંશમાં તેનો લોપ ન થાય.^૨ હેમચંદ્રના બાહરણમાં એવા ‘ર’

નો બોપ વિકલ્પે થાય છે એમ કહ્યું છે.^૧ એ રીતે ચંડના અને હેમચંદ્રના વખત વચ્ચે થએલો ફેર માલમ પડે છે, અને પ્રિય ઉપરથી પ્રિય થાય તેમ પિડ પણ થાય. ગ્રામ ઉપરથી 'ગ્રામ' પણ થાય અને 'ગામ' પણ થાય. એ હેમચંદ્રનો નિયમ અપભ્રંશને ગુજરાતીની વધારે સમીપ આણુતો પ્રકટ થાય છે. ચંડના એ વ્યાકરણની પ્રસ્તાવનામાં ડોક્ટર હોર્નને પ્રાકૃત ભાષાઓના સ્થલવિભાગનો નકશો આપી દર્શાવ્યું છે કે જુદાં જુદાં સ્થળોએ મળી આવતા શિલાલેખોની ભાષા ઉપરથી માલમ પડે છે કે હાલના સંયુક્ત પ્રાન્તો, બિહાર, બંગાળા, ઓરિસ્સા, અને મધ્યહિંદમાંના મુશ્કાન તરફના ભાગમાં માગધી ભાષા બોલાતી હતી, અને તે ભાષાની વિશેષતા એ છે કે સંસ્કૃત 'ર'નો તેમાં 'લ' થાય છે. મધ્યહિંદમાંના નૈઋત્ય તરફના ભાગમાં, પશ્ચિમહિંદમાં અને દક્ષિણહિંદમાંના કેટલાક ભાગમાં સામાન્ય પ્રાકૃત બોલાતી હતી. અપભ્રંશ ભાષા સિંધુ નદીની પૂર્વે આવેલા ઉત્તર હિંદમાં બોલાતી હતી, અને તે ભાષાની વિશેષતા એ છે કે જોડાક્ષરમાં પાછલો 'ર' તેમાં કાયમ રહે છે. ચંડે કહેલા નિયમ પ્રમાણે સામાન્ય પ્રાકૃતમાં પહેલી વિભક્તિના એક વચનમાં છેડે 'ઓ' પણ આવે અને 'એ' પણ આવે. એટલે સ્. લેક્ષ: નું લેક્ષો પણ થાય છે અને લેલે પણ થાય. હોર્નક કહે છે કે આમાંના 'એ' કારાન્ત રૂપ મધ્યહિંદની જોડાજોડ તેની પશ્ચિમે આવેલા દેશવિભાગના શિલાલેખોમાં માલમ પડે છે અને એ ભાગની ભાષા પાછળથી અર્ધ માગધી કહેવાઈ; અને ગિરનાર વગેરે સ્થળના શિલાલેખોમાં 'ઓ' કારાન્ત રૂપ માલમ પડે છે, અને તે તરફની ભાષા પાછળથી મહારાષ્ટ્રી અને શૌરસેની કહેવાઈ, આ રીતે મહારાષ્ટ્રી અને શૌરસેની એક કાલે ગુજરાત તરફ પ્રવર્તી જશે ખરી. નરસિંહ મહેતાનાં કાવ્યોની અસલ ભાષા લહીઆઓએ પાછળથી બહુ બદલી નાખ્યા છતાં તેમાં હજી જો અને જા છઠ્ઠી વિભક્તિના પ્રત્યય માલમ પડે છે તે આ જુની

મહારાષ્ટ્રીની શાખ પુરે છે. અને હેમચન્દ્રે અપભ્રંશના નિયમો આપ્યા પછી કહ્યું છે કે અપભ્રંશની ધણી ખરી રચના શૌરસેની પ્રમાણે છે^૧ તે અપભ્રંશના પાયામાં રહેલી શૌરસેની દર્શાવે છે. પરંતુ ગુજરાતની હાલની વરતી પંજબ તરફથી આવેલી છે અને પંજબમાં હજી ‘ગુજરાત’ નામે જગા છે એ દાકતર બુલ્હરની શોધ ધ્યાનમાં લેતાં અપભ્રંશ ભાષા દાકતર હોર્નલે ઉપર બતાવેલા પ્રદેશમાંથી ગુજરાતમાં આવી એ સંભવિત જણાય છે. હેમચન્દ્રાચાર્યે પોતાના વ્યાકરણને છેડે અપભ્રંશના નિયમો કહ્યા છે અને તે સાથે એ ભાષાનાં ધણાં ઉદાહરણ આપ્યાં છે, પરંતુ એટલા જ પરથી હેમચન્દ્રના વખતમાં ગુજરાતમાં અપભ્રંશ ભાષા બોલાતી હતી એમ કહી શકાતું નથી. અપભ્રંશ ભાષા કયા દેશની ભાષા છે અને પ્રથમ બોલાતી કે હાલ બોલાય છે એ વિશે હેમચન્દ્રે કંઈ કહ્યું નથી. અલબત્ત શૌરસેની, માગધી, પિશાચી અને ચૂલિકા પિશાચીના નિયમો તેમણે આપ્યા છે તેના કરતાં અપભ્રંશના ધણા વધારે નિયમો આપ્યા છે અને, અપભ્રંશનાં ઉદાહરણ માટે કાવ્યમંથોમાંથી અનેક ઉતારા કર્યા છે; પણ ઉપર કહેલી ત્રણ ભાષા માટે તેમ ન કરતાં એક જ ઠેકાણે ચૂલિકા પૈશાચી માટે એવો ઉતારો કર્યો છે અને પ્રાકૃત માટે પણ બુજ ઉતારા કર્યા છે; તેથી અપભ્રંશ હેમચન્દ્રના ચિત્ત સમક્ષ ધણી નજીક હતી એમ તો જણાય છે, તેમ જ અલિલ્લ (વહેલો) ચિટ્ઠાલ (વટાળ) કોઢ (કોડ, શાખ,) કેર (કેરો-સંબંધદર્શક) તળ (તણો સંબંધ દર્શક), વગેરે અપભ્રંશના ખાસ શબ્દો હેમચન્દ્રે આપ્યા છે, તે દર્શાવે છે કે અપભ્રંશ ગુજરાતમાં બોલાતી હોવી જોઈએ. તેમ જ બીજી સાહિત્ય પરિષદમાં ઉપર કહેલા ભાષણમાં રા. રા. દેશવલાલભાઈએ દર્શાવ્યું છે તેમ અમદાવાદમાં સંવત ૧૫૦૮ માં રચાયેલા અસંત વિલાસ નામે કાવ્યમાં ‘બેલવાને’ એવા [*tuam infinitive of purpose*] અર્થમાં ચોલન ૨૫ વપરાયેલું છે

અને ‘મંડનમાટે’ એવા (લાઘવ્યના) અર્થમાં મંદનરેસિ ૩૫ વપ-
રાયેલું છે. એ ૩૫૦ હાલની ગુજરાતીમાં નથી પણ હેમચન્દ્રે અપ-
ભ્રંશનાં એવાં ૩૫ બતાવ્યાં છે.^૧ તે હકીકત પણ ગુજરાતમાં અપભ્રંશ
ભાષા બોલાતી હતી એમ દર્શાવી આપે છે. હેમચન્દ્રે પોતાનો ગ્રંથ
સંવત ૧૧૬૮ માં સિદ્ધરાજ જયસિંહના વખતમાં લખ્યો છે તેથી
અપભ્રંશ ભાષા તે સમય પહેલાંથી પ્રવર્તમાન હતી એટલું તો જણાય
છે. અલગત અપભ્રંશ ભાષામાં ફેરફાર થઇ હાલની ગુજરાતીને વધારે
મળતી ભાષા બોલાવા માંડ્યા પછી પણ શિષ્ટ ભાષા તરીકે અપભ્રંશ
ભાષા કાવ્યોમાં વપરાતી હોય અને તેથી તે કાવ્યો રચાયાં તે સમયે
અપભ્રંશ પ્રચલિત હતી એમ ચોક્કસપણે કહી શકાય નહિ.^૨ પણ એ
માત્ર કાલનિર્ણયનો જ પ્રશ્ન છે, સ્થલનિર્ણયનો પ્રશ્ન નથી. અપભ્રંશ
ભાષાનાં કાવ્યોનાં ઉદાહરણ ભેતાં સ્થલનિર્ણયમાં થંકા રહેતી નથી.

કાતી ક્રૂરવત કાપતાં વહિલડ આવડ |છઠ્ઠ|

નારી વિધ્યા હલબલડ જાજીવહ તા |દહ ||

‘કાતે અને કરવતે કાપેલાનો વહેણો છોડો આવે છે; નારીએ
વિધેશા જ્યાં સુધી જીવે ત્યાં સુધી તેમનો દેહ ટળવળે છે.’

આગે દાધા પાલવડ |છઠ્ઠ| વાધડ વૃક્ષ |

નારિ હુતાશનિ જાલિયા છાર ડાથેહડયા લક્ષ ||

‘આગે દાઝેલાં વૃક્ષ પાલવે (તેને ફરી પસંદ આવે) અને
છેદેલાં વૃક્ષ વધે; (પણ) નારી હુતાશનથી બાળેલા લાખો રાખ
થઇ છે.’

અદ્વોતરસુ બુદ્ધી રાવણતણ કપાલિ |

પદ્મ બુદ્ધિ ન સાંપડી લંકા મંજન કાલિ ||

રાવણને કપાળે અઢોતેરસો બુદ્ધિ (હતી, પણ) લાંકા ભાંગી તે કાળે એકે બુદ્ધિ સાંપડી નહિ.”^૧

‘મુંજ રાસા’માંના આ દુહાની અપભ્રંષ્ટ ભાષા ગુજરાતી ભાષાની એટલી બધી નજીક છે કે એ ભાષા ગુજરાતમાં હતી એમાં સંદેહ રહેતો નથી. નરસિંહ મહેતાએ ‘સુરતસંગ્રામ’માં પોતાની ગુજરાતી ભાષાને ‘અપભ્રંષ્ટગિરા’ કહી છે, પણ તે જ સમયમાં થયેલા પદ્મનાભે ‘કાન્હડદે પ્રબંધ’માં પોતાની ગુજરાતી ભાષાને ‘પ્રાકૃત’ કહી છે, અને તે પછી ધણે કાળે થયેલા અખાએ પોતાની ગુજરાતી ભાષાને ‘પ્રાકૃત’ કહી છે; તેથી, એ ઠેકાણે ‘અપભ્રંશ’ અને ‘પ્રાકૃત’ એ શબ્દો માત્ર ‘સંસ્કૃતથી ઉતરતી ભાષા’ એવા અર્થમાં વપરાયેલા છે. ગુજરાતી તે જ અપભ્રંશ કે પ્રાકૃત એવો અર્થ ત્યાં ઉદ્દિષ્ટ નથી.

અપભ્રંશ ભાષાને ગુજરાતી ભાષા કહેવી કે ગુજરાતી ભાષાની માતા કહેવી એ સંબંધમાં રા. રા. કેશવલાલભાઈએ ઉપર કહેલાં ભાષણમાં કહ્યું છે કે ગુજરાતી ભાષાના ત્રણ યુગ પાડવા: (૧) પહેલો યુગ તે ઇ. સ. ના દસમા અગિયારમા શતકથી ચૌદમા શતક સુધીનો અને તે યુગની ગુજરાતીને અપભ્રંશ કે પ્રાચીન ગુજરાતી નામ આપવું ઘટે છે. (૨) બીજો યુગ તે પંદરમા શતકથી સત્તરમા શતક સુધીનો; અને તે યુગની ગુજરાતી જે જુની ગુજરાતી કહેવાય છે તેને મધ્યકાલીન ગુજરાતી કહેવી યોગ્ય છે. (૩) ત્રીજો યુગ તે સત્તરમા શતક પછીનો અને તે યુગની ગુજરાતી તે અર્વાચીન ગુજરાતી છે એ નિર્વિવાદ છે. ઇંગ્રેજ ભાષાના પણ આ પ્રમાણે આંગ્લ સાક્સન (Anglo Saxon) અર્ધ સાક્સન (Semi Saxon), પ્રાચીન ઇંગ્રેજી (Old English), મધ્યકાલીન ઇંગ્રેજી (Middle English) અને અર્વાચીન ઇંગ્રેજી (Modern English) એવા ભેદ પાડવામાં આવ્યા છે. ‘આંગ્લ સાક્સન’ નામ કહાડી નાખી તે ભાષાને અને તે પછીની ઉપર કહેલી બધી ભાષાઓને ફક્ત “ઇંગ્રેજી” જ કહેવી એમ કેટલા ઇંગ્રેજ વિદ્વા-

નોનો મત છે. કેટલાકનો તેથી ઉલટો મત છે કે જુદા જુદા નામથી ઓળખાતા ભાષાવિભાગને આ રીતે એક વર્ગમાં મુકવાથી અગવડ પડશે, અને જે વસ્તુઓ યથાર્થ રીતે જુદી છે તેને એક કહેવાથી ગુન્યવાડો થશે; કારણ કે અર્વાચીન ઇંગ્રેજ તે આંગ્રજ સાકસનના પાયા ઉપર રચાય છે, અને તેમાંથી જ ઉદ્ભવ પામી છે, તેમજ એ બે વચ્ચે એટલો બધો ફેર છે કે એ બેમાંથી એકનું સંપૂર્ણ જ્ઞાન હોય તો માત્ર તેટલાથી એમાંની બીજી આંખથી કે કાનથી સમજાય નહિ.^૧ અપભ્રંશ ભાષાને ગુજરાતી કહેવી કે નહિ તે બાબત આ પાછલા દૃષ્ટિબિન્દુથી વિચાર કરીએ તો એટલું તો કહેવું પડે કે જેને અર્વાચીન ગુજરાતીનું જ્ઞાન ન હોય તે માત્ર અપભ્રંશ શીખીને અર્વાચીન ગુજરાતી સમજી શકે નહિ, અને જેને અપભ્રંશનું જ્ઞાન ન હોય તે માત્ર અર્વાચીન ગુજરાતી શીખીને અપભ્રંશ સમજી શકે નહિ. અજ્ઞાત, ફેર છે તેમ સરખાપણું પણ છે, અને આવા સંબંધમાં હેલામનો અભિપ્રાય લક્ષમાં લેવા યોગ્ય છે: “ઇંગ્રેજ ભાષાનો આરંભ નહીં કરવો એના કરતાં કંઈ વધારે મુશ્કેલ હોય શકે નહિ. અહીંથી સીમા બાંધવાની અમારી મરજી છે એમ કોઈ કારણ જણાવ્યા વિના સ્વચ્છંદ રીતે કહીએ તો જ એ કાર્ય થઈ શકે. યુરોપખંડની બીજી ભાષાઓમાં આ નિર્ણય માટે સાધનોની ખામી છે એવું ઇંગ્રેજ માટે કારણ નથી; પણ તેથી ક્ષેત્ર કારણ છે, અને તે એ કે શબ્દો બહુ ધીમે ધીમે ક્રમમાં ઉદ્ભવ પામતા આવ્યા છે; અને તેને પરિણામે હાલનાં ૩૫ વર્ષ છે એમ ખતાવી શકાય તેવું છે; કારણ કે તેરમા સૈકાની જુનામાં જુની ઇંગ્રેજ ભાષાને બારમા સૈકાની આંગ્રજ-સાકસન ભાષા સાથે સરખાવીએ તો ઇંગ્રેજને જુદી ભાષા શા માટે કહેવી અને આંગ્રજ-સાકસન ઉપરથી રૂપાન્તર થયેલી કે સાદી થયેલી ભાષા શા માટે ન કહેવી એનો

^૧ History of English Literature by T. B. Shaw. (દી. બી. શો દ્વારા ઇંગ્રેજ સાહિત્યનો ઇતિહાસ.)

ઉત્તર દર્શ શકાતો નથી. પરંતુ ચાલતો આવેલો વહીવટ કાયમ રાખવો જોઈએ અને એમ કહેવું જોઈએ કે આંગ્લ-સાકસન બદલાઈને ઇંગ્રેજ થઈ અને તે એ પ્રમાણે કે (૧) શબ્દોના ઉચ્ચાર અને જોડણી ટુંકાં થયાં અથવા ખીજી રીતે રૂપાન્તર પામ્યાં; (૨) વિભક્તિનાં ધણાં રૂપ, વિશેષ કરીને નામનાં રૂપ, મુકી દેવામાં આવ્યાં અને તેથી ઉદ્દેશક ઉપસર્ગો (articles) અને સાહચ્યકારક અવ્યયોનો વધારે ઉપયોગ થયો; (૩) ફ્રેન્ચ ઉપરથી ઉપજેલાં રૂપ દાખલ થયાં. આમાંનો માત્ર ખીજો પ્રકાર જ નવા રૂપની ભાષા દર્શાવવા સમર્થ છે એમ હું ધારું છું. અને આ ફેર એવો ધીમે ધીમે થયો છે કે કેટલાક લેખને માતાનું છેલ્લું બાલક ગણવું કે પુત્રીની પ્રજોત્પાદકતાનાં આરંભચિહ્નો ગણવાં એ આપણી મુશ્કેલી ઝાઝી દૂર થતી નથી.” વિભક્તિઓનાં રૂપ જતાં રહે ત્યારે ભાષા બદલાયેલી ગણવી એ હેલામનો નિયમ લક્ષ્યે તો અપભ્રંશમાં સંસ્કૃત વિભક્તિઓના પ્રત્યય ફેરફાર સાથે પશ્ચ રહેલા છે, અને ગુજરાતીમાં એ સર્વ પ્રત્યય જતા રહેલા છે. ગુજરાતીમાં વાસ્તવિક રીતે પ્રત્યયદ્વારા વિભક્તિઓનાં રૂપાખ્યાન છે જ નહિં; માત્ર સાહચ્યકારી અવ્યયોથી વિભક્તિઓ સરખા અર્થ દર્શાવવામાં આવે છે અને પહેલી અને ખીજી વિભક્તિઓમાં તો શબ્દનું પ્રભવ કે અવ્યય વગરનું મૂલરૂપ જ વપરાય છે. અપભ્રંશમાં પણ પહેલી અને ખીજી વિભક્તિઓના પ્રત્યયનો ભોપ થાય છે, અને જાડી વિભક્તિના પ્રત્યયનો ઘણુંખરું ભોપ થાય છે,^૧ અને અપભ્રંશમાં પ્રાકૃત કરતાં પણ વધારે ઠેકાણે વિભક્તિના પ્રત્યયના આદેશ (નિયમ વગરના બદલે મુકાતા શબ્દ) થાય છે. એ ખરું છે તોપણ અપભ્રંશમાં મહેળ (ત્રીજી વિભક્તિનું એકવચન) લક્ષ્મિ (ત્રીજી વિભક્તિનું બહુવચન.) ગિરિસિદ્ધહું (પાંચમીનું બહુવચન) ચરદહુ (જાડીનું એકવચન) તળહું (જાડીનું બહુવચન) એ વગેરે પ્રત્યયવાળાં રૂપાખ્યાન થાય છે તેથી એવા અંશમાં અપભ્રંશ તે ગુજરાતીથી જુદી ભાષા ગણાય

છે. અલખત હેલામ કહે છે તેમ આના ફેરફાર બહુ ધીમે ધીમે થાય છે અને અર્વાચીન ભાષાનાં રૂપની ઉત્પત્તિ યોગતા યોગતા ભૂતકાલના ઇતિહાસમાં જમએ તો ક્રમે ક્રમે મૂળભૂત પ્રાચીન ભાષા તરફ જમ પહોંચીએ છીએ, અને અહીંથી પ્રાચીન ભાષાની હદ પુરી થઈ અને અહીંથી અર્વાચીન હદ શરૂ થઈ એવો સુરેખ વિભાગ થઈ શકતો નથી. તેથી, અપભ્રંશનું નામ વિકલ્પે જુની ગુજરાતી કહીએ તો તેમાં અપયથાર્થતા નથી; માત્ર જાણીતી થએલી વિભાગ પદ્ધતિનો ત્યાગ થાય છે. એ અપભ્રંશ કે જુની ગુજરાતી ઇસ્વી સનના દસમા સૈકા કરતાં વધારે જુની નહિં હોય એમ લાગે છે. અલખત, ચોકસ નિર્ણય કરવાનાં સાધન નથી. મરાઠી ભાષાનો મુકુન્દરાજ પથુ ઇ.સ. ૯૭૮ માં થયો છે.

સાધારણ રીતે જે જુની ગુજરાતી કહેવાય છે અને રા. રા. કેશવલાલભાઈના વિભાગ પ્રમાણે જે ‘અખ્યાલીન ગુજરાતી’ કહેવાય તે ભાષામાં લખાયેલું જુનામાં જુનું પુસ્તક હાલ લાગુ છે તે “મુઘાવબોધ મૌકિક” નામે છે. એ પુસ્તક સંવત ૧૪૫૦ માં રચાયેલું છે, અને તેમાં ગુજરાતી ભાષામાં સંસ્કૃત વ્યાકરણના નિયમો સમજાવ્યા છે. અન્વયકરે પોતાનું નામ આપ્યું નથી પણ તે પોતાને ‘દેવ સુન્દર ગુરુના પત્ની રજ’ કહે છે, અને રા. રા. કેશવલાલભાઈએ દર્શાવ્યું છે તેમ તે જૈન હોવો જોઈએ. એ પુસ્તકની ભાષા અપભ્રંશથી જુદી પડે છે, તોપણ હાલની ગુજરાતી ભાષામાં નથી એવા અપભ્રંશના અંશ તેમાં નજરે પડે છે. “જેહ તડ હુંતડ થડ થકડ રૂંત્યાદિ બોલિ વાં જેહ વસ્તુનહં વક્તિયાગ સૂચીહ અપાવાન.” “પહજડ તજડ પહરહાં કિંઈ રૂંત્યાદિ બોલિવાં ઉક્તિમાહિ જેહ વસ્તુ રહર કારક-સિડ અથવા સંબંધ સિડ સ્વસ્વામિત્વાદિક સંબંધ સૂચી વહ. અમહ જેહરહં કિયા દેહુપવડ જ હુહં તે સંબંધ તિહાં વહી હુહ.” અહીં કહેલો ખંચાળો વિભક્તિનો હુંતડ પ્રત્યય પ્રાકૃતમાં

હિંતો અને સુંતો રૂપે માલમ પડે છે. અને અપભ્રંશમાં તેને વધારે મળતું રૂપ કહન્તિહુ (ક્યાંથી) છે; પણ હાલની ગુજરાતીમાં તે રહ્યો નથી. થડ, થકડ હાલની ગુજરાતીમાં થી, થકી રૂપે છે, પણ (પ્રાકૃત કે) અપભ્રંશમાં તે નથી. છટ્ટો વિભક્તિના કહેલા પહનડનું હાલનું ગુજરાતી રૂપ એને છે પણ અપભ્રંશમાં તે નથી. તળડ અપભ્રંશમાં છે અને ગુજરાતીમાં પણ તણો, તણી, તણું રૂપે છે. તહરહઈ એવું છટ્ટીનું રૂપ અપભ્રંશમાં નથી તેમ હાલની ગુજરાતીમાં પણ છટ્ટીના પ્રત્યયમાં માઈ, તાઈ, અમાઈ, તમાઈ, સોનેરી, રૂપેરી, અનેરો, અને ઘણેરો એ આઠ શબ્દ સિવાય ‘ર’ નથી; અને તેમાંના પણ છેલ્લા એ હવે ફક્ત કવિતામાં વપરાય છે. પરંતુ રા. રા. કેશવલાલભાઈએ દર્શાવ્યું છે કે પદ્માભાભના ‘કહાનડે પ્રમંથ’ માં બાલણ્યની ‘કાદમ્બરી’ માં, રત્નસાગરના ‘વસંત વિલાસ’ માં અને ગદ્ય “વૈતાલ પંચવીશી” માં કાદમ્બરી (=કનકની), પારશીકર (=પારસીના), બાલંભરહઈ (=વહાલ-મનું, વહાલાનું), માતારિ (=માનું), એવાં રૂપ નજરે પડે છે. મારવાડીમાં ચારો (=તારો) ચાપરો (=બાપનો) અને યંત્રાળીમાં આમાર (=અમાઈ) અને રામેર (=રામનું) એવા ‘ર’કાર વાળા છટ્ટીના પ્રલય હાલ પણ છે. હિંદીમાં મેરા, હમેરા, તેરા, તુમ્હેરા એવા સર્વનામનાં છટ્ટીનાં રૂપમાં ‘ર’ છે, પણ તે સિવાય છટ્ટીના પ્રત્યય કો છે.

આ પુસ્તકની સાલ પહેલાં સાડા છસે વર્ષ ઉપર લખાયેલું બજાવું એક ગુજરાતી વાક્ય દાકતર હરિલાલ હર્ષદરાય ધ્રુવને પાટણમાં એક પ્રતિમા નીચેના લેખમાં મળી આવ્યું છે. શ્રી ઘંજરાજ રાઝની અળહિલવાઈ પાટણિ ઉમામહેશ્વર સ્થાપના છઠ્ઠ વિ. સં. ૮૦૨ એવું એ વાક્ય છે. પરંતુ રાઝની એવું છટ્ટી વિભક્તિનું રૂપ અને છઠ્ઠ એવું અસ્તુ નું રૂપ એ સમયે પ્રવર્તમાન હોય એમ લાગતું નથી; કેમકે તે પછી ધણી કાળ સુધી એવાં રૂપ વપરાયાં

નથી અને સંવત ૮૦૨ માં ઉમા મહેશ્વરની સ્થાપના થયેલી એ વાત બધાં વર્ષો પછી એ સ્થળે લખેલી છે એમ જણાય છે.

‘ મુઘાવખોધ મૌકિતક ’ પછી આગળ ચાલતા જમ્મએ છીએ તેમ ગુજરાતી ભાષા હાલના સ્વરૂપ તરફ વધારે બંધાતી જોઈએ છીએ. અને તે હકીકત કવિતા કરતાં મલ્લમાં વધારે સ્પષ્ટતાથી જણાય છે. ‘ શુકલોદોત્પત્તરી ’ નામે પુસ્તક ‘ મૌકિતક ’ પછી થયેલું છે તેમાંથી થોડાં વાક્ય ઉતારીએ.

કુંડિન નગરિ ભૂધર ઘણિક્ પુત્ર । તેહનિ પુણ્યના ક્ષયતુ
ધનનુ ક્ષય હૌડ । ધનના અયતુ સગે સદ્દુહ છાદયુ । ગત-
માન હૌડ । પોતિ ઘણા દિવસની લોહતુલા હૂતી । તે
અનેરાનિ ઘરિ મુકીનિ દેશાંતરિગ્યં । કેતલે દિવસિ ચલી
ધન ઉપર્જી આવ્યુ ।

‘ સંગે સહુએ ’ એ વચન આજ પણ પ્રચલિત છે. ‘ હૂતી ’ એ રૂપ હજી સુધી સુરત તરફ છે અને ‘ ય ’ ને મળતું કાઠીઆવાડી રૂપ ‘ યો ’ છે.

આ પછી સંવત ૧૫૦૮ માં રચાયેલા “ વસંત વિલાસ ” માંના બે દુહા લખાએ.

નાહુ નિછિછિ ગામટિ સામટિ મયણઅજાણિ ।

મયણ મહામહ અસદ્દિહ સદી દિહિહ હણિ ઘાણિ ॥

ઈજં પરિ કોઈલિ કૂંજઈ પૂંજઈ જુવતિ મખોર ।

વિધુર વિયોગિની ધૂંજઈ મયણ કિશોર ॥

નાહુ પરથી થયેલા ‘ નાહુલો ’, ‘ નાવલો ’ હજી પ્રવર્તમાન છે; ગામટિ પરથી હાલનાં ‘ ગામડી ’ ‘ ગામડીયો ’ રૂપ થયેલાં છે; સામટિરૂપ કાયમ છે, અજાણિ હવે નરજાતિ વાચ્ય નથી પણ એ મૂળ રહ્યું છે. ઈજં પરિ પરથી હાલનું ‘ એલીયેર ’ થયેલું છે.

આ પછી મળી આવતો અંશ તે ‘કહાનડે પ્રબંધ’ છે. તે સંવત ૧૫૧૨ માં રચાયેલો છે. તેનો કર્તા પદ્મનાભ વીસનગરો નાગર હતો, અને મારવાડમાં ઝાલોરનો રાજકવિ હતો. તેનું કાવ્ય બહુ ઉચી શક્તિ પ્રદર્શિત કરે છે. તેમાંથી એક બે કડીઓ લખ્યો.

તિણિ અવસરિ ગૂજરધર રાય, કરણદેવ નામિ બોલાય ।

તિણિ અવગણડ માધવ વંમ, તાંહિં લગડ વિગ્રહ આરંભ ॥

રીસાયુ મૂલગુ પરધાન, કરિ પ્રતિજ્ઞા નીમ્યું ધાન ।

ગૂજરાતિનું ભોજન કરું, જુ તરકાળૂં આળૂં અરું^૧ ॥

આ કાવ્ય ‘વસંત વિલાસ’ ના સમયનું જ હોવા છતાં તેની ભાષા હાલની ગુજરાતીને ઘણી વધારે મળતી છે. ‘વસંત વિલાસ’ કાંઈક વધારે જુના કાળમાં શિષ્ટ ગણ્યાતી કાવ્ય ભાષામાં લખાયેલું છે એમ લાગે છે. ઉપરની બે કડીમાંના વંમ (આલસ) અને અરું (અડી, આ તરફ) શબ્દ હવે પ્રવર્તમાન નથી, પણ ગીતોમાં ‘ઓરો ઓરાં’ રૂપો માફમ પડે છે. અવગણિડ, રિસાયુ, મૂલગુ એનાં અવગણિયો, રીસાયો, મૂળગો એવાં એકારાન્ત રૂપ, અને અવસરિ, નામિ એનાં અવસરે, નામે એવાં એકારાન્તરૂપ એ કાળ પછી થયાં છે. એવા એવા ફેર સિવાય બીજી રીતે આ ભાષા હાલની ગુજરાતીની બહુ નજીક છે.

નરસિંહ મહેતા, મીરાં, બાલણુ, ભીમ, એ કવિઓ આ સમયના જ છે, પણ તેમની મૂળ ભાષા લહીઆઓએ એટલી બધી બદલી નાખી છે કે તેમનાં લખાણુ આ સંબંધમાં કામ આવે તેમ નથી. કદાચ બાલણુની ‘કાદમ્બરી’ પ્રસિદ્ધ થશે ત્યારે તેની અસલ

૧. આ સર્વ ઉતારા રા. રા. કેશવલાલ હર્ષદરાય દ્રુવે પ્રસિદ્ધ કરેલાં જુના ગુજરાતી પુસ્તકો ઉપરથી લીધા છે; અને એ પુસ્તકોમાંના તેમજ ‘ગુજાબીણ મૌલિક’ ઉપરના તેમના વિદ્વતાભરેલા વિવેચનની આ નિબંધમાં સહાયતા લીધી છે.

બાપા હાથ લાગશે. “અપ્રસિદ્ધ ગુજરાતી પ્રુસ્તક” ની માસિક મન્થાવલીમાં ગદ્ય રામાયણ પ્રસિદ્ધ થયું છે. તે પ્રુસ્તકના કર્તાનું નામ જાણાયું નથી પણ તેની મૂળ બાપા જળવાયેલી લાગે છે. એ પ્રુસ્તક નરસિંહ મહેતાના વખતનું છે એમ શ્રીમતી વ્રજલાલ કાળીદાસનું માનવું હતું, અને બાપા પણ તેની જ જાણ્યા છે. થોડા ઉતારા કરીશું:

“એકવાર વાલ્મીકિની આશ્રમિ નારક આવ્યા છિ, વાલ્મીકિ ધણી પૂજ કરીનિ પૂછયું, આજ અહો કૃતાર્થ કિધા હે સ્વામી અહ્વાનિ કહોનિ એહવો ત્રૈલોક્યમાંહિ માનુભાવ પુરૂષ કો છિ... તે તમસાનિ તિરનિ વિષિ વાલ્મીકિ વિદ્યાર્થિ સહિત તિહાં આવ્યા, તે ઉત્તર તીર્થ દીઠું તિહાં વિદ્યાર્થિ સાથિ ધિરિયુ વદકલ અણુવ્યું તે તીર્થમાંહિ રથા...એહવો શબ્દ મુખમાંહિથી નીસર્યું, ત્યાર પહિલુ પૃથિવીમાંહી શ્લોક નથી. કાવ્ય શ્લોક છંદ વાંણી કાંઇ નથી. તે માટે વાલ્મીક તથા વિદ્યાર્થિ વિચારવા લાગ્યા જે એ મહાવાક્ય શબ્દ હવું તે શું હવું. કાંઇ એક પદ્મધ દીસિછિ એમ વિચારતાં ચિહાં તિર્થોવમાંહન કરી પોતાનિ આશ્રમિ આવ્યા, આસનિ બિહા ખ્યાન કરવા લાગ્યાં.”

અહીં ‘આશ્રમિ,’ ‘છિ,’ ‘તિહાં,’ ‘ધિરિયું’ ‘હેવું,’ વિચારતાં ચિહાં, એવાં ૩૫ ફક્ત હાલની ગુજરાતી જાણનારથી પણ સમજાય તેવાં છે.

સંવત ૧૫૬૮ માં રચાયેલા ‘વિમલરાસ’ નામે જૈન મન્થની બાપા પણ આજ પ્રકારની છે. તેમાંથી બે કડીઓ ઉતારીશું.

દિનિ દિનિ વાચઈ વિમલકુમાર

અહનિસિ અંગિ વિમલાચાર ।

હરસ્ત્રી માતા હુલાવતી

વિમલવાણિ વોલઈ માવતી ॥

વિમલકુંવર મુજઈ વાલજઈ

મા હિંદોલડ જલટિ ઘણડ ।

હારલડે ફૂલાવડ બાલ

સ્વિણિ સ્વિણિ આવી કરડ સંભાલ ॥

અહીં પુઝદડ ઉપરથી હાલનું ‘ પોઢે, ’ અને આમાંના સ્વિણિ સ્વિણિને ઠેકાણે હાલ પાછું ક્ષણે ક્ષણે ગુજરાતીમાં હાખલ થયું છે. હમાંથી થયેલા વર્તમાન ય વિશે આગળ કહ્યું છે. આ સિવાય આ કડીઓમાંની બાકીની ભાષા તે હાલની ગુજરાતી જ છે.

શ્વિષ્ટ ગ્રન્થોની ભાષા જોયા પછી સાધારણ વ્યવહારનાં લખાણોની ભાષાપર દૃષ્ટિ કરીએ. આ માટે કેટલાક દસ્તાવેજોનો ઉપયોગ કરીશું.^૧

સંવત ૧૫૮૩ માં અમદાવાદ પાસે રાજપુરમાં થયેલું વેચાણ ખત છે. તેમાં દસ્તુર પ્રમાણે આરંભમાં પાદશાહ, કાજી, દીવાન વગેરેનાં નામ સંસ્કૃતમાં આપ્યાં છે અને પછી વેચાણનો વ્યવહાર ગુજરાતીમાં લખ્યો છે. વેચનાર અને લેનાર (ગ્રાહક) નાં નામ કલા પછી લખ્યું છે કે—

“ આપણા ભૂમિ સાહ સામલના પાઠા મધ્યે હૂતી તે ભૂમિ રાજ્યટંકા ૮૦૪ આંક આઠસહ ચિરોત્તર માટહ વેચાતી પરી. આસારવા વિળહૂ જાદવ લાસા સારણનહ આપી સહી । તે ભૂમિ પરી. આસહ રવાહ વિળહૂ જાદવહ લાસહ સારણહ આપણહ કબજિ કરી ગ્રામ ષકં મૂઠિ ગિણી આપ્યા સહી । તે ગ્રામ સો૦ લહૂ લાહણહ સંઘહ કાશીહ આપણહ જમણહ હાર્થિ સંભાલી લોધા સહી । પૂર્વ પશ્ચિમ એ૦ કસા અબા વનાના કહમ લગર ગજ ૧૬ । તથા ઉત્તર દક્ષણ હાલીયા લાહણ જીવા (ગાંગા) મહિરાજ ષકઢાલી પછોતથી વાટ

૧ આ દસ્તાવેજે રા. રા. કેશવલાલ હર્ષદરાય ધુવે દુપા કરી અને વાંચવા આપ્યા છે તે માટે હું તેમનો આભારી છું.”

સુધા ગજ ૩૫ । પચમ જમલહ સર્વ થૈ ગજ ૫૬૦ અંકે
પાંચસહ સાઠિ પૂરા । અથાઘાટઃ । પૂર્વ ઓ. કસા અથા ઘનાનું
ફલીહ । વક્ષીજ દાલીયા લાહજી જીવા ગાંગા મહિરાજ ।
પચમ પરી. દમા આસા સુદાનું ફલીહ । ઉત્તરં હીહવાનું
માર્ગે શેરીનું । તથા પવં બિધા ભૂમિઃ પરી. આસારથા ઘિનહ
જાવથ લાસા સારણ આચંબ્રાર્કે મોક્ષવ્યા । લહૂઆ લાહલ
શંઘા કાશીદાસ સંબંધો નાસ્તિ । ય ભૂમિ નહ કિધહ કો
વાલુ કરહ તેહ નહ લહૂઆ લાહલ શંઘા કાશી પ્રીછવહ ।

હાલના દસ્તાવેજોમાં આમાંની ભૂમિનું 'ભોમ' વ્રામનું 'દામ'
અને આઘાટનું 'ખુટ' થયું છે, એક મૂર્તિ ગિણી આપ્યા જતું
રહ્યું છે અને હવે તો 'રોકડા મુંઝાગરા ગણી આપ્યા છે.' એ
વાક્ય દાખલ થયું છે. પ્રીછવહને ઠેકાણે હવે 'મન મનાવે'
વપરાય છે. કહરને 'કરે' જમલહનું 'જમલ્હે' ફલીહનું 'ફળાહ'
એ ફેરફાર પણ થયા છે. પણ તે ફક્ત દસ્તાવેજોની જ ભાષાના
નથી, પણ સામાન્ય ભાષાના છે. ચિરોત્તરનું 'ચિદ્ધોત્તર' હજી
આંક ગોખતાં બોલાય છે. જમણહ દ્વાયિ સંભાલી લીધા એ
વાક્ય હવે દસ્તાવેજોમાંથી જતું રહ્યું છે અને ભૂમિનહ કોધહકો
વાલુ કરહ માનું કોધહ જતું રહ્યું છે, અને એ અર્થમાં 'ઉપર'
જગ્ન હવે વપરાય છે.

સંવત ૧૫૬૬ માં અંમદાવાદમાં લખાયેલા ગ્રહજાલ પત્ર
(ધરાશ્રીઆ દસ્તાવેજ.) માં કેટલુંક અશુદ્ધ સંસ્કૃત છે પણ ગુજરાતી
ભાષા સંબંધી જાણવાજોમ નીચે પ્રમાણે છે.

હુદીઝ ૧ નવું ટંકા ૬ લેસહ અંકે છ લેસહ । ઘરગ્રહજો ।
ઘર સહકીચહ મધ્ય ઉપર્ણ ૨ ગોશારિ ૨ પટસાલિ
પ્રાંજણ સહિત સમુદ્ધ છાપરં પછેટ વલી-સાપ નલીઆ-
વારત-કમાહ સહિત સહકીચહ ગ્રહજો મુંઘ્યાં । * * *
પાર્થ ઉત્તરહ મોહી પ્રજા હુતા સમપદ સાવરજાં ઘર ।

પાર્શ્વ પૂર્વે * * * એવં ધ સૂંટ । ય ઘર પહર આજહર
રાજકિ દૈવકિ લાગે તે તથા મલીઆ સોટિ ધળી છોડવતાં
સર્વ વરતી આપહ । સંચરામણી વસનાહારની । જાંલગહ
ટંકા આઠ સહિથ ચિહોતેર આપહ । તિઠહારહં છુટહ *
* * * બંધી અવધિ વરિષ ૫ ની । * * * ઘરમાહું
નહીં । ગ્રામ વ્યાજ નહીં । જ્વાલ-પરનાલ-નીછાર-વાટિક
પૂર્વા રીતિ સંબંધ ।

અહીં આઘાટનું ‘ખુટ’ થઈ ગયેલું છે. પાર્શ્વ પૂર્વે વગેરેને
અદ્વે હવે ‘પુરવ પાસા’ વગેરે લખાય છે. રાજકિ દૈવકિનું
હવે ‘રાજક દૈવક’ થયું છે. વરતી આપહનું હવે ‘વાળી આપે’
થયું છે.^૧ ‘વળત-દાણીઆ’ શબ્દમાં વરતીની ડાયા વધારે રહી
છે. મરાઠી પરત તેને મળતું છે. નળીઆં અને સંચરામણીની
શરતો હજી પણ એવી જ થાય છે. પણ સંચરામણિ વસનાહારની
ને અદ્વે ‘સંચરામણી તમારે શીર છે’ એની વાક્યરચના હવે
પ્રચલિત થઈ છે, બંધીનું હવે ‘બાંણી’ થયું છે. તિઠહારહંનું
‘તેવારે’ થયું છે. ઘરમાહું નહિં ગ્રામ વ્યાજ નહિં એ શરતો
કાયમ રહી છે, પણ ‘ઘરતું બાહું નહિં ને રૂપીઆનું વ્યાજ નહિં’
એવી વાક્યરચના થઈ છે. પૂર્વા રીતિ સંબંધને અદ્વે હવે ‘અસલ
હક મુજબ લખાય છે.’ ‘ટંકા’ નો મૂળ અર્થ ઇંગ્રેજ percent
જેવો નહોતો પણ ટંકા તે ચાલતું નાણું હોવાથી સો ટંકાએ
અમુક ટંકા લેખે વ્યાજ લખાતું એ આ દસ્તાવેજ ઉપરથી સમજાશે.

ખીજા દસ્તાવેજોમાંથી વાક્યો ન ઉતારતાં શબ્દો અને પદો
જ લખ્યું.

સંવત ૧૬૧૮ માં લખાયેલા ‘વિચિણી’ (વહેંચણી) ના
દસ્તાવેજમાં હાલના ‘તે’ ને ઠેકાણે ‘તો’ છે. ‘ખુશીથી’ ને ઠેકાણે
‘પ્રીછી’ છે. ‘જુઠા થયા’ ને ઠેકાણે ‘જુજુઆ થયા’ છે, ‘મહ

જાતનું સહીઆરું નહિ' ને ઠેકાણે 'તલાવિ પાણી સહીઆરું નહીં' છે. 'ભૂમિ' ને બદલે એમાં 'ભોમ' લખેલું છે.

સંવત ૧૬૫૧ માં અમદાવાદમાં થયેલા વેચાણખતમાં 'ચરચિ-ક્રીતં' લખ્યું છે, તે બદલે હવે 'વકરીત વેચાણ ચર' એવું લખાય છે. પ્રથમના ટંકાને બદલે એ ખતમાં 'રૂપહીઆ' શબ્દ આપ્યો છે અને તે 'અમદાવાદની ટંકશાલના રોકડા' છે. ષકમુદ્રાનિ વસ્તાનિ એ વાક્ય તેમાં કાયમ છે. હાલના 'ઓરડા બે' તે તેમાં ઊરડા થિ છે. હાલના 'આકાશથી તે પાતાળ સુધી નવે નિધે અષ્ટમાસિધ' તે તેમાં 'આપાતાલીં ચર નાયેન નવનિધિ સહિત' છે. જુના સ્વદકી ચક્ષ અને હાલના 'ખડકીખંધ ને ઠેકાણે એમાં 'ખડકીખંધ' છે. 'વારસ' ને ઠેકાણે એમાં ચિરશા છે. 'ખુટ' શબ્દ એમાં વપરાયો છે, અને હાલના 'કુલ અભરામ ન દાવે' ને ઠેકાણે એમાં અમારાના દાવે એ પદ છે. આ તથા 'મતું' ને ઠેકાણે 'મતુ' લખેલ થાય છે. ખત લખનાર કદી મતં લખે છે પણ સહી કરનાર તો 'મતુ' જ લખે છે.

સંવત ૧૬૮૪ માં અમદાવાદમાં થયેલા વહેંચણીના ફરતાવેજમાં પ્રોટે ષકમતા થઈનિ એવું પદ છે. 'વીગત'ને ઠેકાણે વ્યગત છે. ઊરડો નથી પણ 'ઓરડો' છે. 'ખુણા'ના અર્થમાં મરાઠી કોપરા શબ્દ વાપર્યો છે. 'આબ્યો છે' ને ઠેકાણે આવાછિ 'સહિઆરા' ને ઠેકાણે સોધ છે. 'વચ્ચે'ને ઠેકાણે વ્યચિ છે. 'ગમે એટલા માળ કરે કરાવે'ના અર્થમાં ષક ભૂમ ક્રીભૂમ ત્રિભૂમ કરી કરાચિ લખ્યું છે. 'ત્યાં લગી'ને ઠેકાણે તાહારલમિ પદ વાપરેલું છે, જે હજી સુરત તરફ વપરાય છે.

સંવત ૧૭૦૬ માં થયેલા વેચાણખતમાં હાલના 'પારસાત' ને ઠેકાણે પારસ્વાત (સં. પાર્શ્વતિ=પાસેથી) છે. 'ધરાણે' ને ઠેકાણે ગરહિણિ છે. હાલના 'અપાદ વેચાણ'ને ઠેકાણે અદ્દ વેચાણ છે, હાલના 'આમલામ નથી' ને ઠેકાણે લાલો માગો નહિત્ત છે.

હાલના 'કુલ અભરામ ન દાવે' ને ઠેકાણે કુલ અભિરામ ન દાવે છે. અમદાવાદની ટંકશાળાના રૂપીઆ આકરા કોરા કલા છે.

સંવત ૧૭૨૮ માં "શ્રી સુખસેનાબાદ શ્રી વેગનપુર"માં થયેલા વેચાણખતની ભાષા અને જોડણી બધી રીતે હાલની ગુજરાતી જ છે. માત્ર તેમાં 'જગજીવનદાસ'ને બદલે સર્વત્ર યગજીવન-દાસ લખ્યું છે. 'કોઈ જાતનો સંબંધ રહ્યો નથી' ના અર્થમાં 'તલાવ્ય પાણી સહીયારો નહીં એ જીનું વાક્ય એમાં પણ વપરાયું છે. 'વારસ'ની જોડણી વારસ છે. રૂપીઆને આકરા કોરા ને બદલે સ્વરાસોરા કલા છે.

સંવત ૧૭૮૮ માં બેહિરામપુર (બહેરામપુર) માં થયેલા ઘરાણીયા ખતમાં ગ્રહેણે સિવાય બીજી બધી ભાષા અને જોડણી હાલની જ છે. રૂપીઆને કોરા આકરા કલા છે.

સંવત ૧૮૨૪ માં અમદાવાદમાં લખાયેલા ખતમાં 'જોગ' ને ઠેકાણે યોગ્ય છે. હાલના 'નરભેરામને ઠેકાણે નીરભેરામ છે, અને પ્રીછવે શબ્દ કાયમ છે. બીજી બધી ભાષા અને જોડણી હાલની છે.

આ પ્રમાણે આપણે ગુજરાતી ભાષાના આરંભનો ઇતિહાસ કાંઈક જોયો, અને તે ભાષાનું હાલનું સ્વરૂપ બંધાતા સુધી તેના ઉદ્ભવનો ક્રમ પણ કાંઈક જોયો. અલખત, અહીં ફક્ત દિગ્દર્શન કરવામાં આવ્યું છે અને આ વિષય ઘણો વધારે વિસ્તાર કરવા જોગ છે, અને એ વિસ્તાર કરતાં એ ધ્યાનમાં રાખવાનું છે કે શબ્દોચ્ચારના ફેરફાર વિશે બાકરણોમાં આપેલા નિયમોથી જ બધો ઇતિહાસ અને બધો ક્રમ જડતો નથી. એ નિયમો સાર્વત્રિક નથી, અને માત્ર ઘણુંખરું પ્રવર્તે છે એ ઉપર કહ્યું છે. પ્રાકૃત બાકરણોમાં આપેલા નિયમો ઉપરાંત જુદી રીતે પણ શબ્દોચ્ચારના ફેરફાર કે અપભ્રંશ થયેલા છે. અને એવા ફેરફાર કે અપભ્રંશ એ બાકરણો થયા પહેલાંના પણ છે અને પછીના પણ છે. તેમ જ વળી અર્વાચીન ભાષાઓના બંધારણમાં શબ્દોચ્ચારના ફેરફાર સિવાય બીજા

કારણે. પણ પ્રવર્તે છે એ લક્ષમાંથી ખસી જવું ન જોઈએ. પ્રોફેસર સીવર્સ કહે છે કે, અર્વાચીન ભાષાઓના બંધારણમાં પ્રવર્તતાં બે મુખ્ય કારણો છે. “ શબ્દોચ્ચારમાં થતા ફેરફાર (phonetic variation) અને સામ્યથી બંધાતાં રૂપ (formation by analogy). આ કારણો સાધારણ રીતે વારાફરતી પ્રવર્તે છે અને ધણીસર એક બીજાને વિરોધે પ્રવર્તે છે; એમાંના પહેલા કારણથી ધણીવાર મૂળના એક રૂપમાં ભિન્નતા થઈ અનેક રૂપ ઉત્પન્ન થાય છે, અને એમાંના બીજા કારણથી જુનાં ભિન્ન રૂપોના ભેદ રદ થાય છે અને શબ્દોચ્ચારથી એકરૂપતામાં ફેરફાર થયો હોય તે બદલી નાંખી પાછી એકરૂપતા આણુવામાં આવે છે. ” પ્રોફેસર સીવર્સ દર્શાવે છે કે શબ્દોચ્ચારનું બળ આખી ભાષામાં એકસરખું પ્રવર્તે છે, અને તેમાં અપવાદ હોતા નથી; પણ સામ્યથી થતા ફેરફાર માત્ર અમુક શબ્દોને કે અમુક જાતના શબ્દોને જ લાગુ પડે છે અને તેથી તે અનિયમિત તથા સ્વચ્છંદી હોય છે. ઉદાહરણ્ય પ્રાચીન ઇંગ્રેજીમાં fót (પગ) અને bóe (ચોપડી) એવા શબ્દ હતા, અને તેનાં બહુવચન fét અને bée આવાં હતાં. અર્વાચીન ઇંગ્રેજીમાં fót નું foot થયું છે અને bóe નું book થયું છે, પરંતુ અર્વાચીન ઇંગ્રેજીમાં એ બે શબ્દોનાં બહુવચન feet અને books એમ અનુક્રમે થયાં છે. આ રીતે foot, feet, અને book એ ત્રણ રૂપ શબ્દોચ્ચાર ફેરફાર (phonetic change)ના નિયમસર થયાં છે પણ તે પ્રમાણે béeનું beech થવું જોઈતું હતું તે ન થતાં (armનું arms એવાં) બીજાં બહુવચનનાં રૂપના સામ્ય પ્રમાણે books થયું છે. આ રીતે ભાષાનો ઇતિહાસ અને ઉદ્ભવ તપાસતાં આ બંને નિયમ લક્ષમાં લેવા જોઈએ. ફક્ત શબ્દોચ્ચારના ફેરફારને સ્વાભાવિક નિયમ કહી સ્વીકારવો અને સામ્યથી થતાં બંધારણને ખોટું સામ્ય (false analogy) કહી તેની અવગણના કરવી એ ભૂલ છે.^૧

૧ એનસાઈક્લોપીડિયા બ્રિટાનિકા, ફાઈલોલોજી વિષે લેખ, ૧૯૦૯-૧૦, ભાગ ૧૧, પા. ૩૬૩.

વળી બીજી એક હકીકત લક્ષમાં રાખવી જોઈએ કે ગુજરાતી ભાષામાં સાહિત્ય થવા માંડ્યું તેની સાથે વિદ્વાનોની વિદ્વતાભરેલી ભાષા સાહિત્યમાં દાખલ થવા માંડી. ગુજરાતના વિદ્વાનો સંસ્કૃત, પ્રાકૃત કે હિંદીમાં ગ્રન્થો લખતા ત્યાં સુધી ગુજરાતી ભાષા ઉપર તેમની વિદ્વતાની અસર થઈ નહોતી. પણ તેમણે ગુજરાતી ભાષામાં ગ્રન્થ કરવા માંડ્યા તેની સાથે તેમની ભાષા અને તેમની શૈલી ગુજરાતી ભાષામાં દાખલ થવા માંડી. પ્રાકૃત અને અપભ્રંશ શબ્દોને બદલે તેમણે સંસ્કૃત શબ્દો વાપરવા માંડ્યા અને તેમનાં પુસ્તકો દેશમાં વંચાતાં અને લોકપ્રિય થતાં એ સંસ્કૃત શબ્દો પણ લોકોમાં રૂઢ થયા. આ રીતે સિરિમન્ત, સિંચ, કન્ના, વચળ, મળોરદ સરખાં પ્રાકૃત રૂપો જતાં રહી પાછાં શ્રીમન્ત, સિંહ, કન્યા, વચ્ચન, મનોરથ વગેરે શુદ્ધ સંસ્કૃત રૂપ દાખલ થયાં છે. અને કેટલીકવાર એવાં સંસ્કૃત રૂપ દાખલ થયા પછી બીજી વાર બીજી રીતે અપભ્રંશ થયો છે. ધ્રમનું પાછું ધર્મ થઈ વળી ‘ધરમ’ થયું છે. કિષ્કિન્નું પાછું કૃપણ થઈ પછી ‘કરપીણ’ થયું છે. ગુજરાતમાં કેટલાક ભાગમાં સંસ્કૃત શબ્દો પાછા દાખલ થયા પછી આ પ્રમાણે અપભ્રંશ થયો નથી પણ સંસ્કૃત રૂપો જ કાયમ રહ્યાં છે. આ કારણથી પણ એકલા પ્રાકૃત વ્યાકરણમાં કહેલા શબ્દોચ્ચારના ફેરફાર (phonetic change)ના નિયમો પરથી ગુજરાતી ભાષાનો ઇતિહાસ અને ક્રમ ઉપજવી શકાશે નહિ, પણ તે સાથે જુના ગ્રન્થો અને લખાણોનાં અભ્યાસની આવશ્યકતા છે.

‘મધ્યકાલીન’ ગુજરાતી ભાષાના લેખકોએ ઉપર કહ્યું તેમ ગુજરાતીમાં સંસ્કૃતનું પોષણ કર્યું તે ગુજરાતીમાં ઉપરજક્ત રહ્યું નથી પણ તેનાં મૂળ જોડાં ઉતરી સળડ થયાં છે. અને તે ઉપરથી અનેક પ્રકારે ભાષામાં વિકાસ અને ઉત્થાસ થયો છે. પ્રેમાનન્દ સરખા ગ્રન્થકારોએ સ્વભાવના અભિમાનથી, ‘મધુરી ગુર્જરીની મીઠાશ ઓઘી ધણી’ સાખીત કરવા સારૂ મૃતપ્રાપ્ત સંસ્કૃતને સ્થાને આપ્યા.

આર્યાવર્તમાં બધા પ્રાન્તોની ભાષાઓમાં ગુજરાતીને શ્રેષ્ઠ પદે સ્થાપવા સાર, તેને મહારાષ્ટ્રી સરખું ‘મહાગુર્જરી’ નામ આપવા સાર, તેને “પાદે પાદ રસાળ ભૂષણવતી” બનાવવા સાર, તેમાં સંસ્કૃતનું પોષણ કર્યું. અને અખા સરખા અન્યકારોએ એવી કવિત્વમય દૃષ્ટિથી નહિ પણ જ્ઞાનીના દૃષ્ટિબિન્દુથી વિચાર આગળ ભાષાનું સ્વરૂપ નકામું છે એવી વૃત્તિથી,

‘ભાષાને શું વળગે ભૂર, જે રણમાં જીતે તે શ્વર;

સંસ્કૃત બોલે તે શું થયું, કાંઈ પ્રાકૃતમાંથી નાશી ગયું ?

એવી સંસ્કૃત તરફની અનાદરભુદ્ધિથી ગુજરાતી ભાષાને ખીલવવા અને વેદાન્તના વિચારો પ્રકટ કરવા અનેક સંસ્કૃત શબ્દો ગુજરાતીમાં દાખલ કર્યા. આ રીતે જુદાં જુદાં વલણથી પ્રયાસ કરતા ગુજરાતી અન્યકારોએ ગુજરાતી ભાષામાં સંસ્કૃત ભાષાનું અને સંસ્કૃત સાહિત્યના ગૌરવનું પોષણ કર્યું છે અને ત્યાર પછી મુસલમાની રાજ્યના સમયમાં ફારસી અને અરબી શબ્દો દેશમાં દાખલ થઈ ભાષાના મૂળમાં ઉતર્યા. છે, અને ભાષાવૃક્ષનાં જુદાં જુદાં અંગની પ્રવૃદ્ધતામાં સામીલ થયા છે. એ સર્વ ઇતિહાસ અને બંધારણ હવે રદ થઈ શકે તેમ નથી. હવે તો ઉદ્ભવ પામતો આવેલો કેમ ઉપાડી લઈ ભાષાને વધારે અર્થવાહક—વધારે સમર્થ કેમ કરવી અને સાહિત્યને વધારે વિસ્તારી—વધારે ઉન્નત કેમ કરવું એ ઉદ્દેશ લક્ષમાં રાખી પ્રયાસ કરવાનો છે. ફક્ત વાર્તાઓ, કહેવતો, શીખામણની વાતો અને બાળો-પયોગી અન્યો પ્રકટ થઈ શકે એટલું જ ભાષાનું ગળું રહે એવો બંધ તાણીને બાંધી શકાશે નહિ, પણ ભવ્યમાં ભવ્ય અને સુંદરમાં સુંદર કલ્પનાઓ પ્રકટ થઈ શકે, ઉચ્ચમાં ઉચ્ચ અને મહનમાં મહન વિચારો પ્રકટ થઈ શકે, ઝીણામાં ઝીણા અને અદ્ભુતમાં અદ્ભુત પદાર્થો પ્રકટ થઈ શકે, દૂરમાંની દૂર અને વિચિત્રમાંની વિચિત્ર ભૂમિઓનાં વર્ણન અને તેમની સાથેના બાપાર અને વ્યવહાર પ્રકટ થઈ શકે; સાહિત્ય, ઇતિહાસ, તત્ત્વજ્ઞાન, નીતિમીમાંસાં, સૃષ્ટિવિજ્ઞાન,

અર્થશાસ્ત્ર, રાજ્યશાસનશાસ્ત્ર, ગણિતશાસ્ત્ર, ભાષાશાસ્ત્ર, ન્યાયશાસ્ત્ર, ધર્મશાસ્ત્ર ઇત્યાદિ અનેક વિષયોના ઉંડામાં ઉંડા વિચારો પ્રકટ થઈ શકે, એવું ગુજરાતી ભાષાનું સામર્થ્ય બંધાવું જોઈએ. એ સર્વ સામર્થ્ય સાધારણુ વ્યવહાર અને વાતચિત માટે આવશ્યક નથી, તેમ જ ગુજરાતી ભાષાની વિશેષતા નાણુદ કરી તેને લગભગ સંસ્કૃત કે ફારસી આકારની કૃત્રિમ ભાષા બનાવી દેવી એવું પણુ એ સામર્થ્યનું સ્વરૂપ નથી. પરંતુ ઉન્નતિમાં આગળ વધેલા સર્વ દેશોની પેઠે આ દેશમાં પણુ માનસિક પ્રગતિને જીરવી શકે, પ્રત્યક્ષ કરી શકે, અને અગાડી વધારી શકે એવું સામર્થ્ય ભાષામાં આવવું જોઈએ. એ ભાષા સર્વ પ્રકારના લેખમાં વાપરી શકાશે નહિં એ ખરું છે, પણુ ઉપર કહેલા વિષયોમાં દેશને બળવાન તથા ગુણવાન કરવા એ ભાષા આવશ્યક છે. એ ઉત્કર્ષના પ્રયાસ સફળ થાઓ એવી પ્રાર્થના કરી આ લેખ સમાપ્ત કરીશું.

ગુજરાતી ભાષાનું અંધારણ.*

ઉત્તરોત્તર ઉદ્ભવ પામવાનો Evolution ('ધર્વોલ્યુશન') નો નિયમ પ્રાણીઓની પેઠે ભાષાઓને પણ લાગુ પડે છે. ભાષાઓમાં પણ એક આકારમાંથી બીજો આકાર અને બીજામાંથી ત્રીજો આકાર એમ વંશાવળી બંધાય છે. દરેક નવા વંશજના જન્મકાળમાં એ જ ગોત્રની બીજી શાખાઓ પણ જન્મે છે, અને દરેક પેઢી આસપાસની સ્થિતિને અનુકૂળ થઈ ધડાય છે, તથા રૂપાન્તર પામે છે. ભાષાઓ પણ મૂળ પૂર્વજની શરીરરચનાની રેખાઓ પોતાના અન્તરમાં જળવે છે અને તે સાથે બહારનાં બળોના સંસ્કાર વખતોવખત મહત્વ કરતી જાય છે. ભાષાઓ પણ આબુઆબુની હાલતને અનુસરીને જીવન્ત રહેવાનો પ્રયાસ ચાલુ રાખે છે. પોતાની ગતિમાં ન જીવવા એવા જીવના અંશોનો ત્યાગ કરે છે, અને પોતાની ગતિમાં સહાયક થાય એવા નવા અંશો પોતાનામાંથી નિપજાવે છે.

જીવનવ્યાપારમાં પણ પ્રાણીઓ પેઠે ભાષાઓ પોતામાં બળી શકે અને પોતે પચાવી શકે એવા જ પદાર્થો પોષણ માટે સ્વીકારે છે, અને પોતાને જન્મથી પ્રાપ્ત થએલું શરીર વધારે વિકાસ પામે, વધારે બળવાન થાય અને વધારે દૃઢ થાય એ હેતુને મુખ્યત્વે લક્ષ્ય રાખી આ હેતુ સિદ્ધ કરવા ભાષા પોતાના દરેક અંગની સુરક્ષતા સાચવે છે. દરેક અંગ માટે એવી સંભાળ રાખે છે કે તેને બહારથી હાનિ ન થાય અને તેમાં અંદરથી જીવન ચાલુ રહે. ભાષાનું અંદરનું જીવન ચાલુ રહેવાનો મુખ્ય આધાર જન્મથી બંધાયેલા શરીર ઉપર હોય છે. મહોટાં થયા પછી પણ જન્મ આપનાર ધરતીને વળગી રહેનાર કાક પેઠે ભાષાને પોતાની જનની તરફથી નિરંતર ચાલુ પોષણપ્રવાહ મળતો નથી, પણ બાસ્તવિકાળ પછી માતાથી જીવંત પડેલાં પશુપક્ષી

* વડોદરામાં અશ્વમેધી ચોથી ગુજરાતી સાહિત્યપરિષદમાં વાંચેલો નિબંધ.

પેઠે ભાષાને જન્મ વેળા અંગનો મહોટો વારસો મળેલો હોય છે. એ વારસાને ખિલવવો એમાં ભાષાનો જીવનવ્યાપાર સમાયેલો છે.

‘ઇવોલ્યુશન’નો કેમ મનુષ્યજાતિ સુધી લાવ્યા પછી કુદરત દૂર ખસી ગઇ છે અને કુદરતની ધુરા મનુષ્યને ખભે આવી છે. ‘ઇવોલ્યુશન’નું કાર્ય કુદરતને બદલે મનુષ્યે આગળ ચલાવવાનું પ્રાપ્ત થયું છે. કુદરત જે ઉદ્ભવ શારીરિક ફેરફારથી ઉપજાવતી તે ઉદ્ભવ શુદ્ધિવ્યાપારથી ઉપજાવવાનું મનુષ્યને માથે આવ્યું છે. કુદરત હવે મનુષ્યને નવા હાથપગ આપે કે હાથપગમાં નવી જાતનાં બળ આપે એમ રહ્યું નથી. પણ, મનુષ્ય શુદ્ધિબળથી અનેક જાતનાં ઓળખ, હથીઆર અને સાધનો શોધી કાઢી શકે છે અને તે દ્વારા નવી જાતનું બળ વાપરી શકે છે. કુદરત હવે મનુષ્યને પાંખો ઉમાડે એમ રહ્યું નથી, પણ મનુષ્ય શુદ્ધિબળથી બલુન અને એરોપ્લેન શોધી કાઢી આકાશમાં ઉડી શકે છે. તેમ જ, લગ્ન, રાજ્ય અને ધર્મ સરખી સંસ્થાઓથી મનુષ્યજાતિનો ઉત્કર્ષ કરવાનું જે કાર્ય કુદરતથી થઇ શકે તેમ નહોતું તે કાર્ય મનુષ્યના શુદ્ધિબળથી થઇ શક્યું છે. કુદરત જ્યાંથી અટકી ત્યાંથી ઉદ્ભવનું કાર્ય આગળ ચલાવવાની આ ફરજ મનુષ્યને માથે આવી છે એ વાત જાણ્યા વિના હજારો સૈકા સુધી મનુષ્યજાતિ એ કાર્યમાં પ્રવૃત્ત થઇ છે અને કુદરત પેઠે માત્ર સ્વભાવથી ચાલી છે. પરંતુ હવે ઉદ્ભવકાર્યની વસ્તુસ્થિતિ સમજતાં મનુષ્યજાતિ માત્ર વર્તમાન તરફ જ દૃષ્ટિ કરતી નથી. પણ, બધાને કેમ લાગ્યું એ મુખ્ય લક્ષ્ય કરે છે. એ લક્ષ્ય માટે ઉપાયો યોજતાં મનુષ્યો ઇતિહાસની પણ મદદ લે છે અને ભૂતકાળમાં સફળ થયેલા કેંઈ અંશો વર્તમાનમાં ગોઠવાય તેવા હોય તો તેના પણ ઉપયોગ કરે છે. આવો ધરાદાવાળો ઉદ્ભવ (intentional evolution) ભાષાવ્યાપારમાં પણ પ્રવર્તે એ સ્વાભાવિક છે અને તેથી, ભાષાના ભૂતકાળમાં એક વાર સફળ થયેલા પણ ધરાદા વગરના ઉદ્ભવ (unintentional evolution) ના યુગમાં લુપ્ત થયેલા કે વિકૃત થયેલા વાક્યપ્રકાર

વર્તમાન ભાષામાં અનુકૂળતાથી ગોઠવી શકાય તેવા હોય તો તે સજીવન કરવામાં આવે એ શક્ય છે. અલબત્ત, ઉત્તરોત્તર થયેલા ઉદ્ભવના ક્રમમાં વર્તમાન ભાષાનું જેવું શરીર ધડાયું હોય તે જીરવી શકે, તેના અંગમાં એકરસ થઇ દાખલ થઇ શકે, એવા જ પ્રાચીન અંશો આમ સજીવન કરી ગ્રહણ કરી શકાય. પ્રાચીન નહિં એવા જે નવા અંશો ભાષા ગ્રહણ કરી શકે તે પણ આ જ પ્રમાણે આ ભાષાના શરીરના અંધારણને અનુકૂળ હોવા જોઇએ.

આ રીતે ભાષાનું અંધારણ એ મહત્વનો વિષય છે, અને ભાષાના વિકાસ માટે પ્રયત્ન કરતાં તે ઉપર લક્ષ દેવાની ધણી જરૂર છે. આ કારણથી, ગુજરાતી ભાષાના અંધારણ વિશે કાંઇક વિચાર કરીશું તો તે નિરર્થક નહિં ગણાય.

ગુજરાતી ભાષાની વંશાવળી મૂળ સંસ્કૃતમાંથી નીકળે છે એ નિર્વિવાદ છે એમ સ્વીકારી આરંભ કરીશું. આ સિદ્ધાન્ત આમ સંકેતના રૂપમાં મુકવાનું કારણ એ છે કે એવો પણ એક પક્ષ છે કે જેને મતે સંસ્કૃત ભાષા કોઇ કાળે બોલાતી હતી જ નહિં અને માત્ર વૈષાકરણોએ એ ભાષા બોલાતી ભાષાઓમાંથી શુદ્ધ રૂપ બનાવી ગોઠવી કહાડેલી છે તથા સંસ્કૃત અન્યથા માત્ર વૈષાકરણોની એ કૃત્રિમ ભાષામાં લખાયેલા છે. આ પક્ષની અવધાર્થતા વિશે આ પ્રસંગે વિવેચન કરવાની જરૂર નથી, અહીં એટલું જ કહીશું કે આ દેશની ભાષાઓના ઉદ્ભવનો ઇતિહાસ યોગતાં પાછા હઠતાં હઠતાં પડિતોને સંસ્કૃત ભાષા જ મૂળરૂપે જણાઇ આવી છે, અને સંસ્કૃત ભાષાનું બ્ધાકરણ જ સિદ્ધ કરે છે કે એ બોલાતી ભાષા હતી. સંસ્કૃત બ્ધાકરણમાંના અપવાદ, વિભાષા અને ભુદા ભુદા વર્ગ માટેના ભુદા ભુદા નિયમો, બોલાતી ભાષાનું અસ્તિત્વ દર્શાવે છે, અને, વેદની ભાષા માટે ‘છન્દ’ અને સંસ્કૃત માટે, ‘ભાષા’ શબ્દનો થયેલો ઉપયોગ પણ એ જ હકીકત દર્શાવે છે.

ગુજરાતી પ્રાકૃતમાંથી ઉતરી આવી છે એ વિશે ઉપરના સરખો

વિવાદ નથી એ વાત સ્પષ્ટ છે તથા સર્વમાન્ય છે. પ્રાકૃત ભાષાઓમાંની અપભ્રંશ ભાષાઓમાંથી ગુજરાતીનો ઉદ્ભવ થયો છે એ પણ નિર્વિવાદ છે. મિ. બિન્સ એમ ધારે છે કે હિંદી ભાષા અપભ્રંશમાંથી થઇ છે અને ગુજરાતી તે હિંદીમાંથી થયેલી ઉપભાષા (dialect) છે.^૧ ગુજરાતી ભાષા હિંદુસ્તાનની આર્યકુળની ભાષાઓમાં હિંદીને સહુથી વધારે મળતી છે એ ખરૂં છે, પરંતુ, વર્તમાન હિંદી ભાષા ઉપરથી ગુજરાતી ભાષા થઇ નથી, અને ગુજરાતમાં કોઇ વખતે પ્રાચીન હિંદી ભાષા બોલાતી હતી એમ માનવાનું કારણ નથી. તેથી, હિંદી અને ગુજરાતી તે બહેનો નહિં પણ મા દીકરી છે એવો મત બાંધવાનો કાંઇ આધાર નથી. ગુજરાતની વસતીમાં વખતોવખત ઉત્તર હિંદુસ્તાનની અને રજપુતાનાની વસતીમાંથી પૂરણ થતું ગયું છે અને એ કારણથી હિંદી અને ગુજરાતીનું મળતાપણું લાંબા કાળ સુધી ટક્યું છે એ ખુલાસો વધારે સંભવિત છે.

ગુજરાતી ભાષાનું અંધારણ આ રીતે સંસ્કૃત ભાષાના અંધારણમાંથી અપભ્રંશ દ્વારા ઉતરી આવ્યું છે. શબ્દોમાં અને પ્રત્યયોમાં ફેરફાર થયો છે, પણ, ભાષારચનાનું ખોખું ધણુંખરૂં એનું એ રહ્યું છે. અપભ્રંશમાં તેમ જ ગુજરાતીમાં આવતાં મૂળ શબ્દોમાંના કેટલાક અક્ષર બદલાઇ ગયા છે અને કેટલાક અક્ષર જતા રહ્યા છે. પ્રત્યયોમાં એથી પણ વધારે ફેરફાર થયા છે, કેટલેક ઠેકાણે મૂળના પ્રત્યયો બદલાઇ ગયા છે અને કેટલેક ઠેકાણે પ્રત્યયો સમૂળગ્ન જતા રહ્યા છે. આ પ્રમાણે છુટક શબ્દોના ઉચ્ચારમાં અને રૂપમાં ફેરફાર થયા છે. પરંતુ, વાક્યરચના સંસ્કૃત જેવી જ રહી છે, એટલું જ નહિ પણ શબ્દોમાં રહેલું વાગ્મય પણ સંસ્કૃત જેવું જ બહુધા રહ્યું છે, અર્થાત્ વિચાર સાથે અમુક પ્રકારે મતિ કરવાનું જે બળ શબ્દોએ સંસ્કૃતમાં પ્રાપ્ત કરેલું તે બહુધા કાયમ રહ્યું છે. બીજા શબ્દોની

I. A Comparative Grammar of the Modern Aryan Languages of India, by John Beams.

સાથે આવા અર્થનો અમુક પ્રકારે ઉદય કરવાનું અને અર્થની હાથ
બદલવા માટે પોતાની આકૃતિનો વિસ્તાર કે સંકોચ કરવાનું શબ્દોનું
અળ સંસ્કૃત જેવું લગભગ કાયમ રહ્યું છે. સંસ્કૃતમાંથી ઉતરી આવેલી
અર્ધી ભાષાઓમાં આ વાક્યરચના અને આ વાગ્યળ જળવાયાં છે,
અને, એ ભાષાઓના પરસ્પર ભેદ માત્ર અક્ષરોના અને પ્રત્યયોના
ફેરફારમાં રહેલો છે. એમાંથી હરકોઇ ભાષાઓનાં વાક્ય સહેલાઇથી
સંસ્કૃતનું તેમ જ એ વર્ગમાંની બીજી ભાષાઓનું દર્શન આપી શકશે.
इह नष्ट ग्यान सुनिये न कान એ “પૃથિરાજ રાસા” માંનું
જુની હિંદી ભાષાનું વાક્ય સંસ્કૃતમાં इदं नष्टज्ञानं अवणीयं न
कर्णे એ રીતે મુકી શકાશે અને ગુજરાતીમાં ‘એ નષ્ટ જ્ઞાન સુણીયે
ન કાન’ એમ મુકી શકાશે. સુનિયે ન કાન એ પદ રચનાનું
કાન ન સુનિયે કે કાનમેં ન સુનિયે એવું ગદ્ય ચાલ ત્યાં પણ
સંસ્કૃત કે ગુજરાતી સાથે મળતાપણું કાયમ રહેશે. પરંતુ ઇંગ્રેજમાં
Do not listen to this destroyed knowledge (creed)
એમ તરબુંધો કરતાં ભાષાનું જુદી જ જાતનું બંધારણ નજરે પડે
છે. ઇંગ્રેજ વાક્ય રચનામાંનાં do સરખો સાહાયકારક શબ્દ અને
to સરખો અન્વય બતાવનારો ઉપસર્ગ સંસ્કૃત વાક્યરચનામાં નથી
અને સંસ્કૃત વાક્યરચના પેઠે ઇંગ્રેજ વાક્યરચનામાં સાંભળવાની
ક્રિયા સાથે એ ક્રિયાનું સ્થાન દર્શાવવા ‘કાન’ શબ્દ મુકાતો નથી,
એટલું જ નહિ પણ, અવગણીયમ એવું સહભેદના રૂપનું કૃદન્ત
વિખ્યર્થ દર્શાવવા ઇંગ્રેજમાં યશ શકતું નથી. અવગણીયમ પરથી
બયેલાં સુનિયે, સુણિયે, એ રૂપ હિંદી અને ગુજરાતીમાં કૃદન્ત
રહ્યાં નથી પણ વર્તમાન કાળના મૂળભેદનાં પહેલાં પુરુષના બહુવચનનાં
રૂપ બન્યાં છે, તે પણ અવગણીયમ નો જ અર્થ તેમાં કાયમ રહ્યો
છે. સંસ્કૃતમાં પ્રાપ્ત બયેલું વાગ્યળ લઇને એ પદ પ્રાકૃત ભાષાઓમાં
ઉતર્યું છે. તે જ પ્રમાણે જનમ અવધિ હમ રૂપ નિહારનું અર્થ

ના તિરપિત મેલ એ પ્રાચીન અંગાળી કવિ વિદ્યાપતિનું ચરણ સંસ્કૃતમાં જન્માવધિ મયા રૂપં નિમાલિનં નયને ન તૃપ્તે મૃતે એ રીતે, અને જન્માવધિ મેં ૩૫ નિહાળ્યું નયન ના તરપત થયાં; એ રીતે ગુજરાતીમાં સહેલાઈથી મુકાશે. આ વાક્યરચનામાં ‘જન્માવધિ’ પદનું વાગ્મળ સંસ્કૃત સમાસની રચનામાંથી ઉતરી આવેલું છે. અને ઇંગ્રેજીમાં birth-limit એવો સમાસ કર્યાથી એ બળતો ઉદય થઈ શકશે નહિ. પ્રાકૃત ભાષામાં જ્યાં શબ્દો સંસ્કૃતથી જુદા પડી ગયા હોય છે ત્યાં પણ સંસ્કૃતનું આ વાગ્મળ કાયમ રહે છે. તુકા મ્હણે દેવા માએ સોઢવણે ધાવા એ મરાઠી પદ ગુજરાતીમાં ‘તુકો કહે દેવ મુજને છોડાવવા ધાઓ’ એમ સહેલાઈથી મુકાશે. પણ, મ્હણે અને સોઢવણે ને મળતાં મૂળ સંસ્કૃત ૩૫ નથી. પરંતુ, સોઢવણે એ ૩૫માં સંસ્કૃત મોચયનાય વિસર્જનાય સરખાં ૩૫નું વાગ્મળ કાયમ રહેલું છે. ઇંગ્રેજીમાં તેને માટે to deliver એવી જુદા જ પ્રકારની રચના કરવી પડે.

ગુજરાતી વાક્યરચનાનું સંસ્કૃત અને અપભ્રંશમાંથી થયેલું અવતરણ કંઈક વધારે વિસ્તારથી તપાસીશું. હેમાચાર્યે પ્રાકૃત વ્યાકરણમાં ઉદાહરણ માટે આપેલું અપભ્રંશ ભાષાનું એક પદ જોઈશું.

વિટ્ટીઈ મઈ મણિઅ તુહું મા કરુ વંકી દિટ્ટી ॥

પુત્તી સકળી મછી જિમ મારઈ હિઅઈ પડિટ્ટિ ॥*

‘બેટી ! મેં તને કહ્યું (કે) વાંકી દટ્ટિ મા કર. પુત્રી ! હૃદયમાં પેટેલા કાનવાળા બાલા જેમ (પેટે) મારે છે’

મઈ મણિઅ (મણિઅં) તે સંસ્કૃત મયા મણિતમ્ ઉપરથી થયેલો અપભ્રંશ છે. ‘અણ’ ધાતુનો ગુજરાતીમાં હવે સજ્જ-ભેદનો કર્મણિ પ્રયોગ થતો નથી, તેથી મેં અણ્યું નહિ પણ ‘મેં કહ્યું’ એમ કહેવાશે. એ પ્રયોગ પણ સંસ્કૃત મયા કચિતમ્ ના અપ-

અંશ મહ કહિઅં ઉપરથી થયો છે. ‘હું કહું’ નો ભૂતકાળ ‘હું કહું’ નહિ પણ મેં કહ્યું હોવાનું એ જ કારણ છે કે સંસ્કૃતમાં કચિ-તમ્ સથભેદમાં હોવાથી એ ક્રિયા કરનાર કારણ દર્શાવનારી ત્રીજી વિભક્તિમાં મુકાય છે. ગુજરાતીમાં ભૂતકાળનાં રૂપ ધણાંખરાં આ જ પ્રમાણે થયાં છે. સંસ્કૃતમાંના ભૂતકાળના અકથયમ્ સરખાં રૂપા-ખ્યાન ગુજરાતીમાં ઉતર્યા જ નથી. સંસ્કૃતમાં પણ વાતચિતમાં અહમકથયમ્ સરખાં ક્રિયાપદના પ્રત્યયથી થયેલાં રૂપના કરતાં કૃદન્તના ક્ત પ્રત્યયથી થયેલાં મયા કચિતમ્ સરખાં કૃદન્ત રૂપનો પ્રચાર હોવો જોઈએ એમ આ ઉપરથી જણાય છે.

અકર્મક ક્રિયાપદોનો ભૂતકાળ આવ્યો, ગયો, ચાલ્યો, એ-કર્તારિ પ્રયોગમાં થાય છે, અને કેટલાંક સકર્મક ક્રિયાપદોનો ભૂતકાળ ભણ્યો, પામ્યો, અડક્યો, એમ કર્તારિ પ્રયોગમાં થાય છે, એ રૂપ પ્રાકૃત અને (અપભ્રંશ) ભાષાના ભૂતકાળના રૂપ ઉપરથી થયેલું છે. સંસ્કૃતના જાતજાતના ભૂતકાળના બદલે પ્રાકૃતમાં એક જ ભૂત-કાળ છે. બ્યંજનાન્ત ધાતુઓના ભૂતકાળ માટે ત્રણે પુરુષમાં અને બન્ને વચનમાં પ્રાકૃતમાં ફૈઅ^૧ પ્રત્યય છે, ઉપરથી ચણ્છીઅ, બેણ્છીઅ, મળ્છીઅ એવાં રૂપ પ્રાકૃતમાં થતાં ગુજરાતીમાં ચાલ્યો, બોલ્યો, ભણ્યો એવાં રૂપ થયાં છે. પરંતુ આ ફૈઅ પણ ઉપરના જ ક્ત પ્રત્યય પરથી થયેલું છે. સંસ્કૃતમાં કૃદન્તનો એ ક્ત પ્રત્યય કર્મણિ પેઠે કર્તારિ પ્રયોગમાં પણ વપરાય છે (જેમકે સઃઆગતઃન્તે આવ્યો.) તે ઉપરથી આ ભૂતકાળનું રૂપ બનેલું છે; ‘કાંખ્યો’ તે સંસ્કૃત અકમ્પત, અકમ્પે કે બીજા કોઈ ભૂતકાળના રૂપ ઉપરથી નહિ પણ કમ્પિતઃ એ સંસ્કૃત કૃદન્ત ઉપરથી થયેલું છે.

ગુજરાતીમાં ક્રિયાપદોનો ભૂતકાળ આમ સંસ્કૃત પરથી આવ્યો છે તેથી એ ભૂતકાળનાં રૂપમાં સંસ્કૃત કૃદન્ત પેઠે જાતિના ફેરફાર થાય છે. કહ્યા, કહી, કહ્યું, ની જાતિનો ભેદ સંસ્કૃત કચિતઃ કચિતા

કથિતમ્ ની જાતિના ભેદને લીધે થયેલો છે. સંસ્કૃત અકથયત્ ૩૫ ઉપરથી ગુજરાતીમાં ભૂતકાળ થયો હોત તો સંસ્કૃત પેઠે ગુજરાતીમાં પણ ભૂતકાળના ૩૫માં જાતિનો ભેદ થાત નહિ. ઉપરના પદમાં મારહ્ ૩૫ છે તે સંસ્કૃત મારયતિ ઉપરથી થયું છે. ગુજરાતીમાં મારહ્ ઉપરથી 'મારે' થયું છે. અહીં મૂળ સંસ્કૃત કૃદન્ત નથી તેથી તેને જાતિ નથી; તેથી ગુજરાતીમાં પણ 'મારે' એ ૩૫ ને જાતિ નથી.

હિઅહ્ પહ્ઠિ (હઠએ પેઠી) એ સંસ્કૃત હૃદયે પ્રવિષ્ટા ની રચના કાયમ રાખે છે. એ મારે ઇંગ્રેજીમાં entered into the heart એવી વાક્યરચના થાય; entered ની પછી તેનું કર્મ heart આવે, તેમ જ અધિકરણની સાતમી વિભક્તિ હૃદયે પેઠે heart ને જોડાયેલો વિભક્તિનો પ્રત્યય લાગ્યાથી નહિ પણ છુટો into ઉપસર્ગ આવ્યાથી અને તે heart ના પહેલાં મુકાયાથી પ્રદર્શિત થાય છે.

સંસ્કૃત ભાષાનું બંધારણ ગુજરાતીમાં આ રીતે ઉતરી આવેલું છે એ હકીકત વિચારતાં ગુજરાતી ભાષામાં વિભક્તિઓનો પ્રકાર કાંઈક જુદો છે એ લક્ષમાં લેવાનું છે. આ ફેરફાર સમજવા સાથે ભાષાઓના ઉદ્ભવનો ક્રમ મિ. ખ્રિસ્તે દર્શાવ્યો છે^૧ તે લક્ષમાં લઈશું. તેઓ કહે છે કે ભાષાઓના ઉદ્ભવના ચાર ક્રમ છે, syntactical, agglutinative, synthetical અથવા inflectional અને analytical. આમાંના પહેલા syntactical એટલે અન્વયાધાર ક્રમમાં ભાષા હોય ત્યારે તેમાં માત્ર એકેક ફરવાળા નાના શબ્દો હોય છે, તેમાં ફેરફાર થતા નથી કે તેનાં શ્વાખ્યાન થતાં નથી, એના એ જ શબ્દો નામ કે ક્રિયાપદ કે અવ્યય તરીકે વપરાય છે. અને માત્ર વાક્યમાંના અન્વય ઉપરથી શબ્દો કેવો

સંબંધ બતાવવા વાપર્યા છે તે સમજાય છે. ચીનાઇ ભાષા આવા અન્વયાધાર સ્વરૂપમાં છે.

આના પછીનો ક્રમ તે agglutinative એટલે ચઢોટાડેલાં રૂપનો હોય છે. એ ક્રમમાં આવેલી ભાષામાં કેટલાક શબ્દો નામ કે ક્રિયાપદ તરીકે વપરાય એવા રહ્યા હોતા નથી, તે શબ્દો અભ્યય થઈ ગયેલા હોય છે, અને તે શબ્દો વિભક્તિનાં રૂપ કરવા સાર નામને લગાડવામાં આવે છે તથા કાળ તથા પુરુષનાં રૂપ કરવા સાર ક્રિયાપદને લગાડવામાં આવે છે. નામના કે ક્રિયાપદના શબ્દોની અંદર એ અભ્યયો ફેરફાર કરી શકતા નથી, પણ માત્ર તેને ચઢોટાડવામાં આવે છે. તુર્કી ભાષા આ સ્વરૂપમાં છે.

ત્રીજો ક્રમ inflectional અથવા synthetical એટલે સંયોગમયરૂપનો હોય છે. એવી ભાષામાં ઉપર કહેલા અભ્યયો પ્રત્યય બની ગયેલા હોય છે. તે અભ્યય તરીકે જુદા હોતા નથી પણ શબ્દોની અંદર દાખલ થાય છે અને શબ્દોના છેવટના અક્ષરો બદલી રૂપાખ્યાન ઉત્પન્ન કરે છે. સંસ્કૃત ભાષાનું આ સ્વરૂપ છે.

ચોથો ક્રમ analytical એટલે પૃથક્કરણવાળી ઘટનાનો હોય છે. એ ઘટનાવાળી ભાષામાં ત્રીજા ક્રમવાળા પ્રત્યયો લાંબા વખતના ઉપયોગને લીધે ધસાઈ ગયેલા હોય છે અને નબરે પડતા નથી. આ કારણને લીધે પ્રત્યયો શબ્દોમાં ભળેલા છતાં શબ્દો પહેલા ક્રમની ભાષાના જેવા છુટા માલમ પડે છે; અને નામ, ક્રિયાપદ વગેરેના શબ્દો જુદા જુદા ઓળખાય એવા હોય છે. વિભક્તિ, કાળ વગેરે દર્શાવવા સાર એ શબ્દોની જોડે ઉપસર્ગો વાપરવા પડે છે. ઇંગ્લેન્ડ ભાષાનું આ સ્વરૂપ છે.

ગુજરાતી ભાષા આમાંના ચોથા ઉદાહરણક્રમમાં પેઠેલી છે, પરંતુ એ ચોથા ક્રમનું સ્વરૂપ એમાં કહ્યું પૂરેપૂરું બંધાયું નથી. ત્રીજા ક્રમમાંથી ચોથા ક્રમમાં સંક્રાન્તિ કરવાની અવસ્થામાં ગુજરાતી ભાષા છે, તેથી, તેમાં ચોથા ક્રમનાં ત્રીજા ક્રમનાં છે અને ચોથા ક્રમનાં

ચોથા ક્રમનાં છે. આ બે પ્રકારનાં લક્ષણ ગુજરાતી વિભક્તિઓમાં ખાસ કરીને નજરે પડે છે. ત્રીજી અને સાતમી વિભક્તિઓમાં *synthetical* (સંયોગમય) પદ્ધતિથી પ્રત્યય લાગી (અને તેથી શબ્દોમાં વિકાર થઈ) રૂપાખ્યાન થાય છે; પણ તે સિવાયની વિભક્તિઓમાં પ્રત્યય લાગતા નથી, પણ *analytical* (પૃથક્કરણવાળા ઘટનાની) પદ્ધતિથી માત્ર શબ્દ પાછળ ઉપસર્ગ મુકી વિભક્તિનો અર્થ દેખાડવામાં આવે છે. વળી કેટલેક ઠેકાણે પ્રત્યય કે ઉપસર્ગ લાગતા પહેલાં શબ્દનું રૂપ કંઈક વિકૃત (*oblique*) થાય છે, કેટલેક ઠેકાણે શબ્દનું રૂપ અવિકૃત રહે છે, કેટલેક ઠેકાણે પ્રત્યય લાગ્યા પછી અર્થના પૂરણ તથા પોષણ સારૂ ઉપસર્ગનો ઉમેરો કરવામાં આવે છે, અને કેટલેક ઠેકાણે બે વિભક્તિઓ દર્શાવવાના ઉપસર્ગ એક સાથે લગાડવામાં આવે છે.

કર્તા દર્શાવનારી પહેલી વિભક્તિનો પ્રત્યય ગુજરાતીમાં છે જ નહિ. પહેલી વિભક્તિના અર્થમાં શબ્દનાં મૂળ રૂપ વપરાય છે. આ મૂળ રૂપ એક જ રીતે થયેલાં નથી. સંસ્કૃત તત્સમ શબ્દોને છેડે અ, ઈ, ઉ, (હસ્ત કે દીર્ઘ) હોય ત્યાં તે શબ્દ મૂળ અને વિભક્તિના પ્રત્યય વગરના (પ્રાતિપદિક) રૂપે વપરાય છે; ઉદાહરણ, દેવ, ક્ષત્ર, કન્યા, મણિ, મતિ, નદી, ગુરુ, ધેનુ, વધૂ, ઇત્યાદિ. મૂળ સંસ્કૃત શબ્દોને છેડે ઋ હોય કે ઋંજન હોય ત્યાં સંસ્કૃત ભાષાના પ્રથમના એક વચનને રૂપે શબ્દ ગુજરાતીમાં વપરાય છે; ઉદાહરણ, પિતા, રાજા, સ્વામી, ભગવાન, ચંદ્રમા, નામ, વગેરે સંસ્કૃતમાં મગધાન કે ચંદ્રમાઃ સરખાં પ્રથમાના એકવચનનાં રૂપ હોય છે ત્યાં છેવટના 'ઓડા' વ્યંજનમાં 'અ' ભેળવાય છે અને વિસર્ગ કહાડી નાંખવામાં આવે છે. સંસ્કૃત પરથી થયેલા નરજાતિ તદ્દભવ શબ્દોમાં મૂળમાંનો છેવટનો 'અ' કાં તો કાયમ રહે છે અથવા તો તેનો 'ઓ' થાય છે. ઉદાહરણ, સં. કર્મ-ગુજ. 'કાન,' સં. જુર્મ-ગુજ. 'ચૂનો.' મૂળમાંના 'અ' નો આમ 'ઓ' થવાના કારણ વિશે

મતભેદ છે, ડાહટર હોનેલ એમ ધારે છે કે પ્રાકૃતમાં નામવાચક શબ્દોને છેડે ક ધણોખરો ઉમેરાય છે તે ક ઉપરથી ગુજરાતીમાં 'ઓ' અને હિંદીમાં છેડે 'આ' થયો છે; ઉદાહરણ, સં. ઘોટ ઉપરથી ઘોટક, તે ઉપરથી ઘોઢાં (પ્રાકૃત પ્રથમાનુ એકવચન), તે ઉપરથી ગુજરાતી 'ધોડો' અને હિંદી 'ઘોઢા'.^૧ મિ. ખીમ્સ કહે છે કે ક ઉપરથી આ 'આ' કે 'ઓ' થયો હોય તો કેટલાક શબ્દોમાં મૂળનો 'અ' કાયમ રહે છે તેમ અને નહિ; ઉદાહરણ, કર્ણ પરથી હિંદી, ગુજરાતી વગેરેમાં 'કાન', ગર્મ પરથી ગામ, વગેરે તેમનો મત એ છે કે મૂળ સંસ્કૃત ઉચ્ચારણમાં સ્વરોના બાર (accent) હતા અને તેથી જુના વખતમાં થયેલા તદ્દભવ શબ્દોમાં એ બારની અસર કાયમ રહી છે. એ કારણથી જ્યાં મૂળ અકારાન્ત સંસ્કૃત શબ્દોમાં છેલ્લા સ્વર પર બાર હતો ત્યાં તે બાર ઝીલી લેવા સાર 'અ' નો 'ઓ' (કે હિંદી 'આ') થયો છે; ઉદાહરણ સં. ક્રોટ-ગુજરાતી 'ક્રોટો', હિંદી ક્રોટા. સં. ચૂર્ણ, ગુજરાતી ચૂનો, હિંદી ચૂના. પણ જ્યાં મૂળમાં ઉપાન્ત્ય સ્વર પર બાર હતો ત્યાં છેવટે બાર ન હોવાથી છેવટનો 'અ' કાયમ રહ્યો છે, ૩૦ સં. કર્ણ-ગુજરાતી કાન, હિંદી કાન; સં. માર્ગ ગુજરાતી માગ, હિંદી માગ. પાછળના સમયમાં સંસ્કૃતમાંના સ્વર બાર જતા રહ્યા, તેથી, નવા તદ્દભવ શબ્દોમાં આ નિયમ નથી.^૨ રા.રા. કેશવલાલ હર્ષદરાય ધ્રુવ કહે છે કે 'સંસ્કૃતના

૧. સંસ્કૃત ચૂર્ણ, મહ્લ, દ્વીપ પરથી ગુજરાતીમાં જ્યાં ચૂનો, બાલો, દીવો, એમ છેડે 'ઓ' થાય છે ત્યાં હિંદીમાં ચૂના, માલો દ્વીપો એમ છેડે 'આ' થાય છે. સંસ્કૃત ઘજ્જ ઉપરથી હિંદીમાં તેમજ ગુજરાતીમાં ધજા રૂપ થયું છે. મરાઠીમાં ચુના, વિલા એવાં રૂપ છે; ળંગાળીમાં, પંજળીમાં અને ઓરિયામાં પણ તેવાં જ રૂપ છે, સિંધીમાં જૂનો, હિંદી એવાં રૂપ છે. મહ્લ પરથી પંજળી, ઓરિયા અને સિંધીમાં ગુજરાતી પેઠે 'માલો' છે.

૨. ખીમ્સકૃત અચારણ બા. ૨, પૃષ્ઠ ૧.

પુષ્ટિ'ન પ્રથમાના એકવચનના પ્રત્યય સ્ કે વિસર્જનું રૂપ બદલાઇ પ્રાકૃતમાં તેના ઓ થયો. પ્રાકૃતમાંથી બહુધા મૂળ અર્થમાં જ સંક્ષિપ્ત ઉ રૂપે તે પ્રત્યય જૂની ગુજરાતીમાં આવ્યો. ચાલુ ગુજરાતીમાં તેણે પુનઃ પૂર્ણ ઓ રૂપ ધારણ કર્યું. પરંતુ અહિં તેમાં એક નવીન જ ફેરફાર થયો. મૂળ પ્રત્યય સંસ્કૃતમાં તેમ જ પ્રાકૃતમાં વિભક્તિવચન-વાચક હતો. વર્તમાન ગુજરાતીમાં તે જાતિવાચક જ બની રહ્યો,^૧ સંવત ૧૪૫૦ માં ગુજરાતીમાં લખાયેલા 'મુખાવબોધ ઔકિતક'માં ધમ્મ, સંસાર, સંબંધ પહિલહિ, એવાં રૂપ નજરે પડે છે, એટલુંજ નહિ પણ, વિવેકિહિ, પ્રમાદિહિ એવાં (સંસ્કૃત ઇકારાન્ત રૂપોમાં ઉ ઉમેરી થયેલાં) રૂપ પણ નજરે પડે છે. ધર્મ, સંસાર સંબંધ, વિવેકી, પ્રમાદી, એ શબ્દો ફરીથી તત્સમરૂપે ગુજરાતીમાં લેવાયા છે તેથી તેમાં 'હિ' કે 'ઓ' નથી; પણ, વાધ, મોર, એવા શબ્દોનાં 'વાધો', 'મોરો' એવાં રૂપ નથી તેનું કારણ મિ. બીમ્સે દર્શાવેલું બારસ્થાન જ હોવું જોઇએ.

નાન્યતરજાતિમાં આ 'એ' ને ઠેકાણે 'હિ' છે અને એ જાતિમાં પણ તદ્દભવ શબ્દોના સોનું, આંગણું, તેમ જ દૂધ, ધર એવા બે જાતનાં ઉકારાંત અને અકારાંત રૂપ છે. 'ઓ' નો ખુલાસો છે તે જ 'હિ' નો ખુલાસો છે. સંસ્કૃત નાન્યતરજાતિના એકવચનનાં સુવર્ણમ્, અંગનમ્ એવાં રૂપ ઉપરથી સોનું, આંગણું; એમાંનું અનુસ્વારવાળું હિ આવ્યું છે. આ રીતે થયેલા હિ ની અને અનુસ્વાર વગરના તથા ખીજી રીતે થયેલા હિ ની વચ્ચેનો ભેદ લક્ષમાં રાખવો જોઇએ. લિંજી, રતાળી, ચપ્પુ, જાજર, એ વગેરે શબ્દોમાંનો 'હિ' સંસ્કૃત અકારાન્ત નાન્યતરજાતિ શબ્દના એકવચનના રૂપ ઉપરથી ઉતરી આવ્યો નથી, તેથી વિભક્તિ અને પ્રત્યય લાગવામાં એ બે પ્રકારના શબ્દોની સરખી સ્થિતિ થતી નથી. જ્યાં છેડે મૂળમાં સંસ્કૃતમાં અ હતો અને તેના અમ્ એવા રૂપ ઉપરથી હિ થયું છે.

૧. 'મુખાવબોધ ઔકિતકનું' અવલોકન, છુબ્રિપ્રકાશ, એમસ્ટર, ૧૯૬૧.

ત્યાં વિભક્તિ કે પ્રત્યય ભાગતાં મૂળ અ હોવાનાં કારણથી ‘આ’ વાળું વિકૃત રૂપ થાય છે; ઉદાહરણ, સોનું, આંગણું; તેનાં વિકૃતરૂપ સોના, આંગણા, તે પરથી સોનાનું, આંગણામાં. પરંતુ ‘ઉ’ કારાન્ત શબ્દોમાં મૂળ ‘અ’ ન હોવાથી તેમનું એવું વિકૃત રૂપ થતું નથી; ઉદાહરણ, (લિખાનો, રતાળામાં-એમ નહિ પણ) લિખુનો, રતાળુમાં. આ ભેદ બૂલી નહિ ‘ચપ્પાની ધાર,’ ‘જજરાનું ખારણું’ એવા ખોટા પ્રયોગ કદી કદી કરવામાં આવે છે. એવી જ સામી બૂલ ઉકારાંત શબ્દો માટે કરવામાં આવે છે. ‘ચપ્પુની ધાર’ ને બદલે ‘ચપ્પાની ધાર કહેવામાં આવે છે અને તે સાથે ‘આદાની કરચ’ ને બદલે ‘આદુની કરચ’ એવા ખોટા પ્રયોગ કરવામાં આવે છે. મૂળ ‘આદુ’ શબ્દ ઉકારાન્ત (સં. આદ્રિમ્ પરથી થયેલો) છે; મૂળ શબ્દ ‘આદુ’ નથી. વ્યુત્પત્તિ અને બ્ધાકરણ વિરુદ્ધના આ પ્રયોગ શિષ્ટતા ખાતર અને ભાષાનું બંધારણ જાળવવા ખાતર અટકાવવા જોઈએ.

કર્મ દર્શાવનારી બીજી વિભક્તિનો પણ ગુજરાતી ભાષામાં પ્રત્યય નથી, અને પહેલી વિભક્તિવાળું મૂળ રૂપ બીજી વિભક્તિના અર્થ માટે પણ વપરાય છે. બ્ધાકરણમાં કેટલીક વાર ‘ને’ ને બીજી વિભક્તિનો પ્રત્યય કહેવામાં આવે છે; પરંતુ, ખરી રીતે એ ‘ને’ ચોથી વિભક્તિનો અર્થ દર્શાવે છે. ‘મેં ફળ ખાધું,’ ‘તું આકાશ જોય છે,’ ‘તેણે રસ્તો કાપ્યો,’ એ બીજી વિભક્તિ બતાવવાનો પ્રકાર છે. ‘મેં ફળને ખાધું,’ ‘તું આકાશને જોય છે,’ ‘તેણે રસ્તાને કાપ્યો.’ એવી રીતે ‘ને’ લગાડી બીજી વિભક્તિ કરવી એ ખરી ગુજરાતી બોલી નથી. ‘હું ચાકરને પગાર આપું છું’ એવા વાક્યમાં ‘ચાકરને’ એ ચોથી વિભક્તિથી બીજી વિભક્તિનું કાર્ય થાય છે, અને સંસ્કૃતમાં સંપ્રદાનના અર્થમાં ચોથી વિભક્તિ વપરાય છે તે ઉપરથી એ પ્રકાર થયો છે. આ રીતે બીજા કેટલાક અર્થમાં પણ ચોથી વિભક્તિના પ્રયોગથી અપ્રધાન કર્મ દર્શાવવામાં આવે છે. એ સંસ્કૃત ભાષાનું વાચન છે.

ત્રીજી વિભક્તિ કરણ દર્શાવે છે અને તે માટે સંસ્કૃત જ્ઞ પ્રત્યય-
માંથી શેષ રહેલો જ પ્રત્યય ગુજરાતીમાં વપરાય છે. આ રીતે દેવેન
ના અર્થમાં 'દેવે' વપરાય છે. મરાઠી જે અને હિંદી જે માં મૂળનો
'ન' રહ્યો છે, પણ ગુજરાતીમાં તે 'ન' વગરનો 'ધ' જ રહ્યો
છે. આ synthetical રૂપ છે. પણ ભાષાની ગતિ analytical
ઉદ્ભવ તરફ હોવાથી આ 'ધ' ઉપરાંત 'થી' સરખો ઉપસર્ગ આ
વિભક્તિ દર્શાવવા સાર ઉમેરવામાં આવે છે, 'લાકડીએ' માં રહેલા
કરણનો અર્થ વધારે પુષ્ટ કરવા સાર 'લાકડીએથી' એવું રૂપ વાપરવામાં
આવે છે. અને વગી, એ જ અર્થમાં 'લાકડીથી' એવું કેવળ
ઉપસર્ગવાળું રૂપ વધારે રૂઢ થતું જાય છે, અને વિભક્તિનો 'એ'
પ્રત્યય ધસાર્થ જવા તરફ વલણ પ્રકટ થતું જાય છે.

સંપ્રદાન દર્શાવનારી ચોથી વિભક્તિ માટે ઉપર કહ્યું તેમ 'ને'
વાપરવામાં આવે છે, આ 'ને' તે synthetical ક્રમનો પ્રત્યય નથી,
પણ analytical ક્રમનો ઉપસર્ગ છે. સંસ્કૃતમાં ચોથી વિભક્તિનો
પ્રત્યય ને નથી, અને, વળી સંસ્કૃત ચોથી વિભક્તિના પ્રત્યય પ્રાકૃતમાં
આવ્યા જ નથી. આ 'ને' ની વ્યુત્પત્તિ એ પ્રકારે ધારવામાં આવે
છે. મિ. ખીમ્સ ધારે છે કે 'લગિ' (= સુધી) ઉપરથી એ ઉપસર્ગ
ઉદ્ભવ્યો છે. લાગવાનો અર્થ 'લગિ' ઉપસર્ગમાં છે તે જ અર્થ 'ને'
માં છે. લગિ માંથી 'ગ' (વેગથી ખોલતાં પ્રાકૃતમાં કેટલાક અનાદિ
અસંયુક્ત-શબ્દની શરૂઆતમાંના નહિ, જોડાક્ષરમાંના નહિ, એવા
વ્યંજનો ઉડી જાય છે તે નિયમ પ્રમાણે) ઉડી જતાં તેનું લઘ
રૂપ થાય અને તેમાંથી મરાઠી લા, નેપાળી લે અને ગુજરાતી 'ને'
(લ-ન ની અદલાઅદલીના નિયમ પ્રમાણે) થયાં છે એમ તેઓ કહે
છે.^૯ રા. રા. કેશવલાલ કહે છે કે છઠ્ઠી વિભક્તિના અર્થના રૂપને
સાતમી વિભક્તિમાં મુક્યાથી આ 'ને' વાળું રૂપ થયું છે; ઉદાહરણ,
'તેનું' ઉપરથી તેને યોગે, તેને માટે, એવા રૂપમાં 'નું' ની સાતમી

વિભક્તિ કરતાં આ 'ને' ખીજી-ચોથી વિભક્તિનો વાચક થયો છે.^{૧૦} બન્ને રીતે, આ 'ને' વિભક્તિનો પ્રત્યય નથી, પણ, માત્ર ઉપસર્ગ છે.

અપાદાનનો અર્થ દર્શાવનારી પાંચમી વિભક્તિ માટે વપરાતા 'થી,' 'થઈ' એ પણ પ્રત્યય નથી, પણ ઉપસર્ગ છે. રેવરન્ડ જોસેફ વાન સામરન ટેલર 'થી' ની વ્યુત્પત્તિ માટે ઘણી ધારણાઓ રજૂ કરે છે. તેઓ કહે છે કે 'થી' તે સંસ્કૃત પ્રત્યય અત્ કે તસ્ ઉપરથી થયું હોય. (ઉદાહરણ સં. ચલ્લાત્ કે ચલ્લતઃ ઉપરથી 'અજથી' થયું હોય,) અથવા તો પ્રાકૃત પ્રત્યય દો, ત્તો, દ્વિ, કે દુ ઉપરથી 'થી' થયું હોય, અથવા તો કોઈ પ્રાન્તમાં ચાલતા 'વિશેષ્ય પદના લિંગ પ્રમાણે' તે થયું હોય.^{૧૧} મિ. ખીમ્સ ધારે છે કે સંસ્કૃત તસ્ ઉપરથી હિંદી તે થયું અને તેમાં દ્વિ ઉમેરતાં તહી ઉપરથી ગુજરાતી 'થી' થયું.^{૧૨} રા. રા. કેશવલાલ દર્શાવે છે કે સ્થકી, સ્થકુ, ધ્યકુ, એવાં રૂપ પ્રથમની ગુજરાતી ભાષામાં જોવામાં આવે છે. અને તે રૂપ સંસ્કૃત સ્થિત ઉપરથી થયેલાં છે. 'ચાકર ગામથી આજ આવ્યો' તે વાક્યમાં 'ચાકર ગામ છતાં આજ આવ્યો' - 'ચાકર ગામ હતો (સ્થિત) તે આજ આવ્યો' - 'ચાકર ગામ થતો આવ્યો' નો અર્થ છે.^{૧૩} સ્થિત ઉપરથી 'થી' ની આ વ્યુત્પત્તિ વધારે સંભવિત લાગે છે. આમ, સંસ્કૃત પ્રત્યય પરથી 'થી' ની વ્યુત્પત્તિ થઈ જ નથી, અને, 'થી' તે પ્રત્યય નહિ પણ ઉપસર્ગ છે.

જાત જાતના સંબંધ દર્શાવનારી છઠી વિભક્તિના અર્થમાં ગુજરાતીમાં વપરાતો 'નો' પણ પ્રત્યય નથી પણ ઉપસર્ગ છે. સંસ્કૃતમાં છઠી વિભક્તિના કે ખીજી કોઈ વિભક્તિના પ્રત્યયને જાતિ કે વચન હોતાં નથી. સંસ્કૃતમાં રામસ્ય પુત્રઃ, રામસ્ય માર્યા, રામસ્ય

૧૦. મુખ્યાવબોધ ઔકિતિકનું અવલોકન, છુદ્ધિપ્રકાશ, બોમ્બે, ૧૮૬૧.

૧૧. ગુજરાતી ભાષાનું વ્યાકરણ, કલમ ૧૧૩, પૃષ્ઠ ૬૬, (ચોથી આવૃત્તિ.)

૧૨. ખીમ્સકૃત, વ્યાકરણ, ભાગ ૨, પૃષ્ઠ ૨૭૩.

૧૩. મુખ્યાવબોધ ઔકિતિકનું અવલોકન, છુદ્ધિપ્રકાશ, બોમ્બે, ૧૮૬૧.

રાજ્યમ્, રામસ્ય આતરઃ, રામસ્ય પદ્માનિ, એ બધે ઠેકાણે સ્ય પ્રત્યય એનો એ રહે છે, તેને જાતિ કે વિભક્તિ લાગતાં નથી; પણ, ગુજરાતીમાં રામનો પુત્ર, રામની બાર્યા, રામનું રાજ્ય, રામના બાપઓ, રામનાં પગલાં, એમ નો, ની, નું, ના, નાં, ની જાતિ અને વિભક્તિ બદલાય છે. આ હકીકત જ દર્શાવી આપે છે કે 'નો' તે synthetical કે inflectional પ્રત્યય નથી. વ્યુત્પત્તિ આ વાત સાબીત કરે છે. સંસ્કૃતમાં છઠ્ઠી વિભક્તિના બહુવચનમાં નામ્ પ્રત્યય છે તે ઉપરથી આ ગુજરાતી 'નો' થયાની કેટલાકની ધારણા છે પણ તે નિરાધાર છે. દેવાનામ્ ઉપરથી દેવોનાં' એમ નાન્યતર-જાતિના શબ્દો આગળ મુકવાના (ઉં દેવોનાં કાર્ય) છઠ્ઠી વિભક્તિના ૩૫ ઉપરથી એ વિભક્તિનો પ્રત્યય આવે અને તે પછી તે પરથી નું, ની, નો એવાં ૩૫ થાય એ સંભવિત નથી. બહુવચન ઉપરથી એકવચન થાય અને નાન્યતરજાતિના ૩૫ ઉપરથી નરજાતિનું ૩૫ થાય એવો ક્રમ કોઇ ઠેકાણે થયો નથી. પ્રાકૃત ભાષાઓ સંસ્કૃતના નરજાતિના એકવચનના ૩૫ને આધારભૂત ગણી પ્રવર્તે છે. 'નો' ની જાતિ અને વચન ધ્યાનમાં લેતાં સંસ્કૃત તન ઉપરથી ગુજરાતીમાં છઠ્ઠી વિભક્તિનો અર્થ દર્શાવનારાં ૩૫ થયેલાં છે એમ જણાઇ આવે છે. સંસ્કૃતમાં નામને તન લગાડી સંબંધદર્શક વિશેષણ કરવામાં આવે છે. ઉદાહરણ, સાયમ્ ઉપર સાયંતનઃ=સાંજનો. એ વિશેષણનાં જાતિ અને વચન પ્રમાણે સાયંતની (=સાંજની) સાયંતનમ્ (=સાંજનું), સાયંતનાઃ (=સાંજના), એવાં બુદ્ધાં બુદ્ધાં ૩૫ થાય છે. એ રીતે તન વાળાં સંસ્કૃત ૩૫ ઉપરથી થયેલાં વિશેષણનાં ૩૫ ગુજરાતીમાં છઠ્ઠી વિભક્તિનો અર્થ દર્શાવવા સાફ વપરાય છે, અને તેથી, તેને જાતિ અને વચનના બેદ થાય છે. આમ આ 'નો' તે પણ વિભક્તિનો પ્રત્યય નથી, અને, છઠ્ઠી વિભક્તિનાં સંસ્કૃતરૂપને ગુજરાતી છઠ્ઠી વિભક્તિ સાથે કાંઇ સંબંધ નથી. સંસ્કૃત છઠ્ઠી વિભક્તિનું નહિ પણ સંસ્કૃત વિશેષણનું વાચ્યજ બહોં ઉતર્યું છે.

હેમચંદ્રે કહ્યું છે કે અપભ્રંશમાં છઠ્ઠી વિભક્તિનો ધણું ખરું લોપ થાય છે.^{૧૪} અને વળી અગાડી જતાં તેણે કહ્યું છે કે કેર અને તણ એ અપભ્રંશમાં સંબંધ દર્શાવનારા આદેશ છે.^{૧૫} આ કેર અને તણ ઉપરથી ગુજરાતી ‘કેરા’ અને ‘તણો’ થયા છે, અને તે ઉપસર્ગ થઇ છઠ્ઠી વિભક્તિનો અર્થ દર્શાવે છે. તેમ જ વળી તણ માંનો ત્ તે અનાદિ અસંયુક્ત હોય ત્યારે લુપ્ત થનાર અક્ષરોમાંનો હોવાથી અને પ્રાકૃત તથા અપભ્રંશમાંનો જ ગુજરાતીમાં ‘ન’ થતો હોવાથી તળો ઉપરથી ‘નો’ થયો છે. મુખાવબોધ ઔકિતકમાં તળણ, તળણં, નણ એ ૩૫ જોવામાં આવે છે.

‘કેરા’ એ ઉપસર્ગની વ્યુત્પત્તિ ડો. હોર્નેલ સંસ્કૃત કૃત ઉપરથી કહાડે છે. સંસ્કૃત કૃતઃ પ્રાકૃત કરિઓ, તે પછી કેરો, કેરકો, અને પછી કેરઝો, કેરો, એવો ક્રમ તે દર્શાવે છે. મિ. ખીમ્સ પશુ આ વ્યુત્પત્તિ સ્વીકારે છે.^{૧૬} ડો. વેબર અને લેસન સંસ્કૃત કાર્ય ઉપરથી કેરો નો ઉદ્ભવ થયેલો માને છે. કોષ વિદ્વાનો સંસ્કૃત ક્રીય અને કર ઉપરથી કેરો વ્યુત્પન્ન થયેલો માને છે.^{૧૭} આ કેરો ઉપરથી છઠ્ઠી વિભક્તિનો અર્થ બતાવવા હિંદીમાં કા (ઘોડેકા), બંગાળીમાં ફર (રામેર) અને મારવાડીમાં રો (ચોઢારો) થયેલા છે. મરાઠી આ સંસ્કૃત ત્ય ઉપરથી થયેલો છે એમ મિ. ખીમ્સ ધારે છે; ઉદાહરણ્યર્થ, ઘોડકત્યઃ, ઘોડઅચ્ચો, ઘોડાચ્ચા ઘોડયાચ્ચા, એવો ક્રમ તે બતાવે છે. ^{૧૮} નરસિંહ મહેતાએ ‘નારસિંહાચા સ્વામી મુજશું રમતાં, સંસારમાં તેને ભય

૧૪. સિદ્ધહેમચન્દ્ર. ૮૪૧૩૪૬.

૧૫. સિદ્ધહેમચન્દ્ર. ૮૪૧૪૨૨.

૧૬. ખીમ્સકૃત વ્યાકરણ, ભાગ ૨, પૃષ્ઠ ૨૮૫.

૧૭. ‘Linguistic Survey’ of India by Dr. G. A. Grierson, Vol IX, P. ૩૩૮.

૧૮. ખીમ્સકૃત વ્યાકરણ, ભાગ ૨, પૃષ્ઠ ૨૮૦.

કર્તા' એવું જાણું છઠ્ઠા વિભક્તિનો અર્થ દર્શાવનારૂં ૩૫ વાપર્યું છે. એ વિભક્તિ દર્શાવનારો સિંધી 'જો' પણ એ રીતે સંસ્કૃત ત્વ ઉપરથી થયેલો છે એમ મિ. ખીન્સ કહે છે.

આ રીતે, સંસ્કૃત પરથી થયેલી આ દેશની બધી ભાષાઓમાં છઠ્ઠી વિભક્તિનો પ્રત્યય નથી, પણ તે વિભક્તિનો અર્થ દર્શાવવા બીજી વાગ્ધટના સંસ્કૃત પરથી લેવામાં આવી છે. છઠ્ઠી જેવી મહત્ત્વની વિભક્તિમાં synthetical સ્વરૂપ લુપ્ત થયું છે એ આ ભાષાઓનું analytical સ્વરૂપ પ્રધાનપણે દર્શાવે છે.

અધિકરણ દર્શાવનારી સાતમી વિભક્તિનો 'ઇ' પ્રત્યય તે સંસ્કૃત ૬ પ્રત્યય જ છે. સંસ્કૃતમાં તે અમુક નામ માટે છે, પણ ગુજરાતીમાં તે બધાં નામ માટે વપરાય છે. સંસ્કૃતમાં લોક ની સાતમી વિભક્તિ લોકે થાય અને નદી ની નદ્યામ્ થાય, પણ ગુજરાતીમાં તે 'લોકે' તેમ જ 'નદીએ' થાય. Analytical ક્રમે લીધે આ synthetical પ્રત્યયનું બળ ગુજરાતીમાં નરમ થઇ ગયું છે, અને 'માં' લગાડવાથી ચતાં 'લોકમાં' 'નદીમાં' એ ૩૫ વધારે પ્રચાર ખમ્મે છે. 'માં' પ્રત્યય નથી પણ ઉપસર્ગ છે. સંસ્કૃત મધ્યે ઉપરથી 'માંહે' અને 'માં' એમ વ્યુત્પત્તિ થઇ છે.

સંસ્કૃત વિભક્તિઓનું બળ આમ ઘટી જવાથી, વડે, કરીને, માટે, સાર, કાળે, પાસે, પાસેથી, આગળ, આગળથી, અંદર, અંદરથી, પર, ઉપર, એવા અનેક ઉપસર્ગો વિભક્તિઓના અર્થ દર્શાવવા અથવા વિભક્તિઓના અર્થમાં પૂરણ તથા પોષણ કરવા ગુજરાતીમાં વપરાય છે.

હિંદી ભાષામાં વિભક્તિઓના અર્થના ભેદ ગુજરાતીથી ઓછા છે. જાતિની બાબતમાં હિંદીએ જાતિભેદ જ લગભગ કાઢી નાખ્યો છે. નાન્યતરજાતિ તે માત્ર વ્યાકરણની કલ્પના હોવાથી અને વસ્તુ-સ્થિતિમાં ન હોવાથી હિંદીએ તે જાતિ જ કાઢી નાખી છે. નારી જાતિ પણ ફક્ત પ્રાણીઓમાં જરૂરની છે, અને પક્ષીઓમાં વાસ્તવિક

રીતે જાતિ ન હોવાથી તે જરૂરી નથી એમ હિંદીએ ગણ્યું છે. પ્રાણીઓમાં જ્યાં વાસ્તવિક રીતે જાતિ છે ત્યાં પણ હિંદી ભાષા જાતિને બહુ જરૂરી ગણતી નથી. હિંદીમાં ઓરત આજ કહેવાય અને ઓરત આજા પણ કહેવાય. વચન અને જાતિની સંકુલતા હિંદી ભાષામાં આમ ઓછી હોવાથી ગુજરાતી ભાષાનું બંધારણ એટલે અંશે હિંદીથી ભુદ્ધ પડે છે.

ક્રિયાપદનાં રૂપમાં *synthetical* બંધારણના અંશ વધારે રહેલા છે. ઉપર વર્તમાનકાળ અને ભૂતકાળનાં રૂપ વિશે કહ્યું છે. ભવિષ્યકાળ દર્શાવવા ‘આવીશ,’ ‘જશે,’ એવી રીતે પ્રત્યયો ધાતુમાં દાખલ થઇ રૂપ બને છે. ‘આવે છે,’ ‘ગયો હતો,’ એવાં રૂપમાં ક્રિયાની વિશેષ રીત દર્શાવવા પ્રત્યયોને બદલે બે ક્રિયાપદને કે એક ક્રિયાપદ અને એક કૃદન્તને જોડવામાં આવે છે એટલી સંસ્કૃતથી બિજાતા છે. સંસ્કૃતમાં અસ્સ ધાતુ અપૂર્ણ શક્તિવાળું છે અને તેનાં બધા કાળનાં રૂપ થઇ શકતાં નથી, તે જ પ્રમાણે ગુજરાતીમાં છે; અને એ ધાતુ માટે છે, હતું, થશે, એવાં રૂપ કરવાં પડે છે.

ગુજરાતી ભાષાના ધાતુઓ સંસ્કૃત ભાષાના કે તળપડી દેશી ભાષાનાં છે. સંસ્કૃત ધાતુઓ ઉપસર્ગ સાથે ‘વિચારવું’ ‘અનુભવવું’ એવા રૂપમાં જ્યાં વપરાય છે ત્યાં તે ‘વિચાર’ ‘અનુભવ’ એવા સંસ્કૃત ભાવવાચક નામ પરથી થયેલાં હોય છે. સંસ્કૃત ‘જ્ઞ’ ધાતુનું ગુજરાતીમાં ‘હો’ રૂપ થઇ ગયું છે, પરંતુ ધાતુના ક્રમમાં ‘અનુ-ભવવું’ રૂપ ગુજરાતીમાં આવ્યું નથી તેથી તેમાં ‘હો’ની અસર નજરે પડતી નથી. પરંતુ, ક્રમ ભુલે બનતાં છતાં સંસ્કૃત નામ ઉપરથી જેમ ગુજરાતી ધાતુ થઈ શકે છે તેમ હારસી નામ પરથી ગુજરાતી ધાતુ થઇ શકતા નથી; ‘વિચાર’ પરથી ‘વિચારવું’ થાય છે તેમ ‘ખ્યાલ’ પરથી ‘ખ્યાલવું’ થઇ શકતું નથી, અને, તેનું કારણ એ છે કે હારસી ભાષાના સ્ત્રોત જ ગુજરાતીમાં લઇ શકાય છે, પણ બંધારણ અલગ શકાયું નથી. ‘અભિવું’ ‘કલ્પવું’ ‘કર-

માવું', 'ખરચવું', એમ કેટલાક ધાતુ દારસી શબ્દો પરથી થયા છે પણ તેની સંખ્યા બહુ જ ઓછી છે, અને તેમાં પણ દારસી શબ્દોને સંસ્કૃત પરથી થયેલાં ધાતુનાં રૂપ આપવામાં આવે છે. સંસ્કૃત શબ્દોને દારસી ધાતુનાં રૂપ આપી શકાતાં નથી.

બીજી રીતે પણ દારસી શબ્દોને એ જ પ્રમાણે સંસ્કૃત બંધારણમાં ઉતારવામાં આવે છે. દારસી 'શરમ' શબ્દને સંસ્કૃત આલુ પરથી થયેલો 'આળ' પ્રત્યય લગાડી 'શરમાળ' શબ્દ કરવામાં આવે છે, પણ, ઉલટી રીતે 'બુદ્ધિબાળ' શબ્દ બનાવવામાં આવતો નથી. દારસી 'મહેતર', 'મુગલ' પરથી સંસ્કૃત રૂપમાં સ્ત્રી જાતિવાચક 'મહેતરાણી', 'મુગલાણી' નામ બનાવવામાં આવે છે. દારસીમાં નાન્યતર જાતિ ન હતાં 'કારખાનેહ', 'પંચનામેહ', વગેરે દારસી શબ્દોનાં 'કારખાના', 'પંચનામા' એવાં હિંદી રૂપ ઉપરથી 'કારખાનું', 'પંચનામું', એવાં નાન્યતર જાતિનાં ગુજરાતી રૂપ કરવામાં આવ્યાં છે. દારસીમાં નાન્યતર જાતિ ન હોવાથી, 'વડોદર', 'ધંધુક', 'ધોળક', એ શહેરોનાં નામ મુસલમાની અમલમાં 'વડોદરા', 'ધંધુકા', 'ધોળકા' બન્યાં. તોપણ, તે શબ્દોની જાતિ નાન્યતર રહી છે, અને 'વડોદર', 'ધોળક', 'ધંધુક' એવાં સાતમી વિભક્તિનાં રૂપ મૂળનું 'ઉ' સૂચવે છે. દારસીમાં 'શરખતે અનાર', એવી રીતે છઠી વિભક્તિનો સંબંધ દર્શાવાય છે તેમ ગુજરાતીમાં થઈ શકતું નથી, પણ 'અનારનો શરખત' એમ દારસી શબ્દોને સંસ્કૃત પ્રત્યયની રીતથી જ જોડી શકાય છે. 'જનાબે આલી' એવા રૂપમાં છઠીના પ્રત્યય વડે વિશેષણ અને વિશેષ્યને દારસીમાં જોડાય છે તેમ ગુજરાતીમાં થઈ શકતું નથી. ગુજરાતીમાં તો 'આલી જનાબ' એમ જ રચના થઈ શકે. આમ પરભાષાના શબ્દો સંસ્કૃતથી ઉતરી આવેલા બંધારણને અનુકૂળ થઈને જ ગુજરાતી ભાષામાં દાખલ થઈ શકે છે.

આ રેખાચિત્રથી ગુજરાતી ભાષાના બંધારણ તરફ દ્રષ્ટિ કરે-

ચામી કાંઈક સહાયતા થશે, અને એ બંધારણનો અભ્યાસ વિસ્તારથી કરવાનો આરંભ થઈ શકશે. એ બંધારણનું સ્વરૂપ સમજતાં ગુજરાતી ભાષાનું સામર્થ્ય કેવે પ્રકારે વધી શકે તેમ છે તેની કલ્પના થઈ શકે છે. સંસ્કૃત ભાષાના જે ભારે અંશોનો સરક્ષતા ખાતર ધીરે ધીરે ત્યાગ થયો છે તે અંશો ગુજરાતી ભાષામાં દાખલ કર્યાથી ગુજરાતીનું સામર્થ્ય વધે નહિં પણ ઉલટું દબાઈ જાય એ ખરું છે. પરંતુ સંસ્કૃત ભાષાના જે અંશો ગુજરાતી ભાષાના બંધારણમાં અનુકૂળતાથી ગોઠવાય તેવા છે, જે સંસ્કૃત ભાષામાંથી આવેલા જીવનને જાગૃત કરે તેવા છે, અને જે માત્ર શિષ્ટ સાહિત્યને અભાવે નિકળી ગયા હતા, તે અંશો દાખલ કરવાથી ગુજરાતી ભાષાનો પ્રભાવ વિશેષ વૃદ્ધિ પામશે એમાં શક નથી. દારસી ભાષાના જે શબ્દો ગુજરાતી ભાષાના બંધારણમાં દાખલ થઈ બ્વહારમાં અને લેખનમાં ઉપયોગી થયા છે, તે પણ આવશ્યક થયા છે, અને તેનો ઉચ્છેદ કરી ભાષાને ખંડિત કરી શકાય તેમ નથી. તેમ જ વળી, નવા વિચારો, નવી કલ્પનાઓ, અને નવા સંબંધો દર્શાવવા સારૂ દારસી, ઇંગ્રેજી, સરખી ભાષાઓના શબ્દો દાખલ થતા જાય છે તે પ્રવાહ પણ અટકાવી શકાય તેમ નથી. એ સર્વ આગતુક અંશો ગુજરાતી ભાષાના જીવનરસનું પોષણ પામે અને છુટા પડી સુકાઈ ન જાય તે માટે ભાષાનું બંધારણ સાચવવું જોઈએ એ જ આ સંબંધે લક્ષમાં લેવાનું છે. ગુજરાતી ભાષાનો કોઈ સેવક એ ભાષાની આગળ વધતી ગતિ રોકી રાખવાની ઇચ્છા કરશે નહિ. એ ગતિ અકુઠિત થઈ વધારે ને વધારે વેગવાળી થતી જાય એ જ સર્વનું લક્ષ્ય હોવું જોઈએ.

જિપ્સી અને ગુજરાતી ભાષાઓમાંના સામાન્ય અંશ.*

જિપ્સીઓ એ ભ્રમણ કરનારી પ્રજા છે. યુરોપના દરેક દેશમાં જિપ્સીઓ વસે છે. તે ઉપરાંત એશિયાના પશ્ચિમ તરફના મુલકોમાં, ઉત્તર અમેરિકામાં, અને આફ્રિકાના ઉત્તર કિનારાના પ્રદેશમાં એ લોકો ફરતા માલમ પડે છે. ઓસ્ટ્રેલિયા સુધી પશુ તેઓ જઈ પહોંચ્યા છે. જિપ્સીઓ મૂળ હિન્દુસ્તાનમાંથી નિકળીને ગયેલા એ હકીકત હંવે નિર્વિવાદ રીતે સાબીત થઈ છે. જુદા જુદા દેશમાં વસતા જિપ્સીઓની વિવિધ બોલીઓમાં સંસ્કૃત ભાષામાંથી ઉત્પન્ન થયેલા અને હિન્દુસ્તાનમાં બોલાતા શબ્દોની ઘણી મ્હોટી સંખ્યા માલમ પડે છે એ જોતાં નિઃસંદેહ રીતે જણાય છે કે તેમની મૂળ ભૂમિ હિન્દુસ્તાનમાં હતી. ઉદાહરણ માટે નીચે શબ્દો ઉતારી બતાવીશું.

જિપ્સી શબ્દ.	હિન્દુસ્તાનનો આર્યશબ્દ.	જિપ્સી શબ્દ.	હિન્દુસ્તાનનો આર્યશબ્દ.
કામ.	કામ (પ્રેમ).	પુચ.	પુછ.
કાલી.	કાળા, કાળી.	બરા.	બડા, વડા.
કેર.	ધર.	બાલ.	બાલ, વાળ.
કાષ્ટ.	કાઠ.	બીસ.	બીસ, વીસ.
ગાવ.	ગાંવ, ગામ.	બોક.	ભૂખ.
ગેનો.	ગુણ (કાચળો).	મા.	મા (ના કરીશ).
ગુમ.	ગુમ (ગુંબન).	માંમ.	માંગ.
ગુસી.	છુરી.	માર.	માર.
ગેર.	ગેર.	માસ.	માસ.
જીવ.	જીવ.	યાક, આંખી.	આંખ.
ગીબ.	જીભ.	યાગ.	આગ.
ત્રશ.	ત્રાસ.	ચેક.	એક.
દિવસ.	દિવસ.	રાતી.	રાત, રાત્રી.

ફૂંડ.	ફૂંધ.	લાજ.	લાજ.
નોક.	નાક.	લુચુ.	લુચુ.
પાની.	પાની, પાણી.	વસ્ત.	હસ્ત.
પી.	પી.	મુલુ.	મુલુ (સાંભળવું).

આ સંસ્કાર વગરની બટકતી પ્રજાએ પોતાની પાસે લખેલું સાહિત્ય નહિં છતાં પોતાની મૂળ ભૂમિની ભાષાના ધણા શબ્દો કાંઈક જમાના વીત્યા છતાં જાળવી રાખ્યા છે એ ખરે નવાઈ જેવું છે. જિપ્સી લોકો હિંદુસ્તાનમાંથી નિકળી પશ્ચિમ તરફ જતાં ધરાન, આર્મીનીઆ અને ગ્રીસમાંથી થઈ આમળ મયા અને એ ભ્રમણકાળમાં એ દેશોની ભાષાના શબ્દો પશુ તેમણે વીણી લીધા અને તે છતાં હિંદુસ્તાનમાંની ભાષાના શબ્દો તેમની બોલીમાં ધણા રહ્યા છે. જિપ્સીઓ પોતાને “ રોમ ” કહે છે અને પોતાની ભાષાને “ રોમાની ” કહે છે. યુરોપના જુદા જુદા દેશોમાં મળીને જિપ્સી અથવા રોમાનીની આજરે યોદ બોલીયો. બોલાય છે. જુદા જુદા દેશમાં વસતા જિપ્સીઓની બોલીમાં તે તે દેશની ભાષાના અંશ આવેલા માલમ પડે છે, અને, ધણી વાર તો એક દેશમાંના જિપ્સીઓની બોલી બીજા દેશમાંના જિપ્સીઓ સમજી શકતા નથી. આમ છતાં, આ બધી બોલીઓમાં હિંદુસ્તાનના શબ્દો અવરય માલમ પડે છે. તેથી જિપ્સીઓનું મૂળ વતન હિંદુસ્તાન હતું એનો બહુ મજબુત પુરાવો મળે છે. અને આ પુરાવો કોઈ રીતે ખામીભરેલો મણી શકાય તેમ નથી. હિંદુસ્તાનમાંથી આવ્યા સંબંધી જિપ્સીઓમાં પોતાનામાં કાંઈ દંતકથા ચાલતી નથી. યુરોપમાં તેઓ પ્રથમ આવ્યા ત્યારે તેમનામાં કેટલાકે એમ કહેલું કે અમે જાનિસના ખ્રિસ્તી છીએ, અને ઇજિપ્તમાં સેરેસન લોકોના જુલમથી અમે ખ્રિસ્તી ધર્મ મુકી દીધેલો, પશુ તે પછી પચાસાપ કરતાં કરતા સાત વર્ષની યાત્રા કરવા અમે અહીં આવ્યા છીએ. કેટલાકે એમ કહેલું કે પેલેસ્ટાઇનથી હીરાડના બપથી જોસેફ અને એસી આનન્ડ હમુમે લાકને ઇજિપ્ત તરફ આવ્યા ત્યારે અમે તેમને

૧૫૬ જિપ્સી અને ગુજરાતી ભાષાઓમાંનો સામાન્ય અંશ.

આશરો આપેલો નહિં તેની સગ્ન ભોગવવા અમે નિકળી આવ્યા છીએ. આ માત્ર ખ્રિસ્તી પ્રજાઓની સહાનુભૂતિ મેળવવા જોડી કહાડેલી કહાણી હતી.

જિપ્સીઓ ભટકવા નિકળ્યા ત્યારે હિન્દુસ્તાનના કયા ભાગમાં વસતા હતા એ વિશે મત બાંધવાનાં કે કલ્પના કરવાનાં કાંઈ સાધન નથી. હિન્દુસ્તાનમાં બોલાતી આર્ય ભાષાઓના શબ્દોઅચારના બંધારણમાં કાળક્રમે ઘણા ફેરફાર થઈ ગયા છે, અને એ ભાષાઓમાં ફારસી અને અરબી સરખી પરદેશી ભાષાઓના અનેક શબ્દો દાખલ થઈ બળી ગયા છે. તેમ જ વળી, જિપ્સીઓ પોતાની સાથે જે ભાષા લઈને હિન્દુસ્તાનમાંથી નિકળ્યા તે અશુદ્ધિઓમાંથી ઘણી રીતે ખંડિત થઈ ગઈ છે અને જે જે દેશોમાં તેઓ રહેલા તે તે દેશોની ભાષાઓનું મિશ્રણ તેમની ભાષામાં થયું છે.

પરંતુ, જિપ્સીઓની ભાષાનું પૃથક્કરણ કરતાં અને હિન્દુસ્તાનની ભાષાઓ સાથે સરખામણી કરતાં એ અનુમાન નિકળે છે કે જિપ્સીઓના પૂર્વજો પશ્ચિમાસિયુષ્ય થઈ હિન્દુસ્તાનમાંથી નિકળ્યા તે સમય ઇસવી સનની ૧૦૦૦ ની સાલથી પછીનો હોવા ન જોઈએ. જિપ્સીઓની ભાષાનું વ્યાકરણ તપાસતાં તેમાં હિન્દુસ્તાનની હાલની આર્ય ભાષાઓને જેટલા નિકટપણે મળતા આવતા વિશેષ અંશ માલમ પડે છે કે એ અંશો સાથે સાથે બંધાતા બધા છે એમ માન્યા વિના ચાલે તેમ નથી. ઉદાહરણ તરીકે જિપ્સી અને હિંદી ભાષાને સરખાવતાં આપણને માલમ પડે છે કે એ બંને ભાષામાં શબ્દોની વિભક્તિઓ એક જ ધોરણ ઉપર રચાયેલી છે. એ બેમાંથી એકે ભાષામાં ખરેખરી છઠ્ઠી વિભક્તિ નથી. એ બંનેમાં વિશેષણો નામ તરીકે વપરાય છે ત્યારે જ વિશેષણોનાં વિભક્તિવાળાં રૂપાંતર થાય છે. હવે સામાન્ય રીતે એ વાત સ્વીકારવામાં આવે છે કે આ અર્વાચીન રૂપો જાપા અગ્નિઆરમા સૈકા દરમ્યાન ધીમે ધીમે ઉદ્ભવ પામ્યાં છે. એ સૈકા દરમ્યાન સંસ્કૃત ભાષાનું પ્રભુત્વવ્યાપ્ત

સંયોગમય પ્રાચીન અંધારણુ ભાગી મરું અને તેમાં મુંચવાડો થયો, પણ, એ અંધારણુ તદ્દન નાશ પામ્યું નહિ. એ પ્રત્યયોને ઠેકાણે જે સાહાય્યકારક ક્રિયાપદો અને અવ્યયો હાલ વપરાય છે તે એ વેળા પૂરેપૂરાં સ્થપાયાં નહોતાં. તેથી, જિપ્સી ભોઠો દસમા સૈકા પહેલાં હિન્દુસ્તાનમાંથી નિકળ્યા હોય એવો સંભવ ધણો ઓછો છે. તેઓ દસમા સૈકા પહેલાં નીકળ્યા હોત તો બાપાના નવા અંધારણુના હિન્દુસ્તાનની ભૂમિ પર પુટેલા અને ઉછરેલા આ અંકુર પોતાની વાણીમાં લપ્તને જાત નહિ. (ખી. ગીલીએટ-સ્મિથ કૃત “જિપ્સીસ”માંથી “જિપ્સીસ પાર્સન”માં કરેલો ઉતારો). પ્રાકૃત બાષાઓ સંસ્કૃતમાંથી વિકાર પામીને ઉત્પન્ન થઇ ત્યારે પ્રાકૃત બાષાના આન્તર અંધારણુમાં સંસ્કૃત રૂપો ધણાં ખંડિત થઇ ગયેલાં છતાં સંસ્કૃત બાષાનું બહારનું બોખું એ બાષાઓમાં કાચમ રહેલું; પણ, આગળ જતાં પ્રાકૃત બાષાઓમાં એથી વધારે ફેરફાર થવા લાગ્યો. અને, એ સ્પષ્ટ ફેરફારને લીધે હિન્દુસ્તાનમાં હાલ બોલાતી બાષાઓ ઉદ્ભવ પામવા લાગી. હાલની બાષાઓના એ જન્મકાલનો સમય પ્રવર્તમાન હતો તે વેળા જિપ્સીઓ હિન્દુસ્તાન છોડીને બહાર નિકળેલા હોવા જોઇએ એમ તેમની બાષાનું અંધારણુ આ રીતે જોતાં દર્શિત થાય છે. ઇસવી સનના ચૌદમા સૈકાની શરૂઆત પહેલાં જિપ્સીઓ યુરોપમાં આવેલા જણાયા હોય એવી ખાતરી લાયક હકીકત માલમ પડતી નથી, તેથી, જિપ્સીઓના નિર્જનનકાળ વિશેના આ અનુમાનને પુષ્ટિ મળે છે. જિપ્સીઓ હિન્દુસ્તાનમાંથી નીકળેલા ત્યારે અમુક દેશમાં જવું છે એવી ધારણા કરી નિકળેલા નહિ. અને યુરોપ જઇ પહોંચતાં તેમને ત્રણસે વર્ષ થયેલાં. એમ જણાય છે કે જિપ્સીઓનાં બે ટોળાં એક પછી એક હિન્દુસ્તાનમાંથી નિકળેલા અને એમાંનું બીજું ટોળું ઇજિપ્તમાં થઇને મરું તેથી એ ભોઠો ઇજિપ્તના વતની છે એમ મનાયું. એ રીતે આ ભટકતી પ્રજાનું ‘જિપ્સી’ નામ ‘ઇજિપ્ત’ પરથી પડેલું જણાય છે. એ ભોઠોને રશિયામાં ‘જિપ્સી’ કહે છે, બલ્ગેરીયામાં

૧૫૮ જિપ્સી અને ગુજરાતી બાષાઓમાંના સામાન્ય અંશ.

અને બાલકન દીપકદ્વયના બીજા ભાગોમાં ‘અત્ઝિન્-એન’ કહે છે, જર્મનીમાં ‘જિન્નેર’ કહે છે, તુર્કસ્તાન પણ ધરાનમાં ‘જિન્નેરી’ કહે છે, સ્પેનમાં ‘જિન્કેલી’ કહે છે. એ લોકો પોતે પણ ફેટલીક વાર પોતાને ‘જિન્નેરી’ ‘જિન્કેલી,’ કે ‘સિન્તે,’ કહેવડાવે છે. આ શબ્દોની વ્યુત્પત્તિ ‘ઝન્દ-હિન્દ-મન્દ’ એ શબ્દો પરથી થયેલી ફેટલાક માને છે. ફેટલાક ‘સંકર’ પરથી એ શબ્દની વ્યુત્પત્તિ કરે છે, અને એ પ્રજાનું વર્ણસંકરપણું દર્શાવવા એ શબ્દ યોગ્યએલો એમ માને છે. આ કદ્વનાઓ માટે કાંઈ મજબૂત આધાર જડ્યો નથી. ફ્રાન્સમાં એ લોકોને ‘બોહીમિયન’ કહે છે, કેમકે ત્યાં એ લોકો બોહીમિયાથી આવેલા મનાયેલા. એ લોકો પોતાને જિપ્સી કહેવડાવતા નથી. એ લોકો પોતાને ‘રામ’ કહેવડાવે છે તે શબ્દનો અર્થ તેમની બાષામાં ‘પુરુષ’ અથવા ‘પતિ’ થાય છે. એ શબ્દની વ્યુત્પત્તિ સંસ્કૃત ‘રામ’ શબ્દ ઉપરથી અથવા હિન્દુસ્તાનમાંની ‘ડામ’ કે ‘ડાંબ’ નામની માનારી જાત ઉપરથી માનવામાં આવે છે, પણ એ બધી માત્ર અટકળ છે. જિપ્સી લોકો ભૂત (પિશ્ચાય) ને ‘બેંગ’ કહે છે તે શબ્દ અમર તેને મળતો એ અર્થનો શબ્દ હિન્દુસ્તાનમાં વસતી કોઈ જાતની બાષામાં વપરાતો માલમ પડે તો જિપ્સી તે હિન્દુસ્તાનમાંની કથી જાત હતી તે નક્કી કરવામાં સહાયતા થાય. એ શબ્દની વ્યુત્પત્તિ સંસ્કૃત ‘બેક’ (દેડકો) ઉપરથી થયેલી ફેટલાક માને છે પણ તે ખરી લાગતી નથી. નરકને જિપ્સીઓની બાષામાં ‘બેંગાકો તાન’ (=ભૂતનું સ્થાન) કહે છે. જિપ્સીથી છતર પ્રજાઓને એ લોકો ‘ગોર્નિઓ’ (‘ગર્ને’-‘ગઓ’-‘ગોળે’) કહે છે. એ શબ્દનો અર્થ (પોતાની પેઠે તંબુમાં નહિ પણ) ‘ઘરમાં રહેનાર’ થાય છે. એ શબ્દ સંસ્કૃત ‘ગૃહ’ પરથી ઉત્પન્ન થયેલો જણાય છે.

જિપ્સીઓની આમડીનો વર્ણ પિંચળ અને બદામી હોય છે. તેમના વાળ કાળા કે જુખરા હોય છે; તેમની આંખ બરેલી અને કાળી હોય છે, અને તેમાં તેજ ધરી ધરી બદલાઈ જણાય છે. તેમનું

નાકે નમણું હોય છે; હાંત ધોળા ચળકતા અને સરખા બંધારણનાં હોય છે; હાથ પમ ન્હાના હોય છે; માલનાં હાડકાં ઉંચાં હોય છે. તેમનાં શરીર ધાટીલાં હોય છે, પશુ, ધડપશુ આવતાં કદરખાં થઈ જાય છે. તેઓ સુશરનો, લુહારનો, કંસારાનો, ધોડાના સોદાગરનો, નાળબંધનો, મવૈયાનો વગેરે ધણા પરચુરણ ધંધા કરે છે. જિપ્સી પુરુષો અને સ્ત્રીઓ જાદુનો અને ધંતરમંતરનો ધંધો પણ કરે છે, અને, સ્ત્રીઓ નશીબ જોઈ આવવાનું કામ વિશેષે કરીને કરે છે. જિપ્સીઓ યુરોપમાં ગયા ત્યારથી તેમની આખી પ્રજાની, સ્ત્રીઓ અને પુરુષોની, ન્હાની ન્હાની ઈમારતો અને ચોરીઓ કરનાર તરીકે સ્થાપ પડેલી અને તે માટે તેમને બહુ સજા થતી. તેમનું દુષ્કર્મ જીવનમાં ઉત્પન્ન કરતું, પણ, તે હવે ઓછું થતું છે.

જિપ્સીઓ જે દેશમાં ગયા તે દેશના ધર્મના આચારનું તેમણે અનુકરણ કર્યું છે; પરંતુ, ખ્રિસ્તી કે મુસલમાની ધર્મના અંશ પાળનાર જિપ્સીઓમાં પણ તેમના ધર્મનાં મૂળ ચિહ્ન રહેલાં જણાઈ છે. તેઓ ઈશ્વરને તેમ જ આકાશને 'દેવલ' કહે છે, ઇસુખ્રિસ્તના ક્રોસને 'તુથલ' કહે છે. જિપ્સી સ્ત્રીઓ પ્રસૂતિ પછી સૂતક પાળે છે.

સંસ્કૃતમાંથી ઉદ્ભવેલી હિન્દુસ્તાનની કોઈ ભાષા લઈને જિપ્સીઓ નિકળેલા, અને હિન્દુસ્તાનમાં હાલ બોલાતી આર્યભાષાઓ પ્રાકૃત ભાષાઓમાંથી નિકળીને બંધાતી હતી તે વેળા જિપ્સીઓએ આ દેશમાંથી પ્રમાણ કરેલું, એ એ પ્રકારની વસ્તુસ્થિતિ ઉપર કહી તે લક્ષમાં લઈ આજળ વધતાં એ તપાસ કરવા જેવી છે કે જિપ્સી બોલીઓમાં રહેલા હોય એવા કોઈ અંશ હિન્દુસ્તાનમાંની હાલની કોઈ ભાષામાં તેના તે ખાસ અંશ તરીકે વિલમ્બિત છે કે કેમ ? આ અન્વેષણમાં માત્ર શબ્દકોશ તરફ દૃષ્ટિ કર્યાથી આવણું કાર્ય નહિ સરે, કારણ કે, પ્રાકૃતમાં થઈ આવેલા સંસ્કૃત શબ્દો હિન્દુસ્તાનની બધી આર્ય ભાષાઓમાં, અર્થાત્ બંગાળી, હિન્દી, પંજાબી, સિંધી, ગુજરાતી, મરાઠી અને ગોરીયા (ઉડિયા) એ સાત મુખ્ય ભાષાઓમાં

૬૬૦ જિપ્સી અને ગુજરાતી ભાષાઓમાંના સામાન્ય અંશ.

અને લેમના પેટાલી ભાષાઓમાં વર્તમાન છે. તેથી, જિપ્સી ભાષા સાથેના સામાન્ય અંશ પકડી કહાડવા હોય તો વિભક્તિનાં રૂપ, શબ્દોને છેડે મુકાતા અભ્યય, મૂળ શ્વતુઓ, વિભક્તિના પ્રત્યયને બદલે વપરાતા શબ્દો, પ્રાકૃતમાંથી નિકળ્યા પછી અહુ રૂપાંતર પામી અમુક વર્તમાન ભાષામાં ખાસ રીતે અધાયેલા શબ્દો અને રૂપોઃ- એ સર્વ તરફ દૃષ્ટિ કરવી જોઈએ, કેમકે જરૂરની સરખામણીનાં સાધન એવે સ્થાનેથી મળશે. અલબત્ત, આવાં કેટલાંક વિશેષ લક્ષણ એવાં હશે કે તેમાંનાં થોડાં ધણાં ઉપર કહેલી અર્વાચીન ભાષાઓમાંની પ્રત્યેકમાં પોતપોતાનાં જુદાં ખાસ લક્ષણ તરીકે વર્તમાન હશે અને તે જિપ્સી ભાષામાં પણ હશે; અને એમ હોવું જ જોઈએ, કારણ કે એ બધી ભાષાઓ વચ્ચે સમપણુ છે. પરંતુ, જ્યાં આવા સામાન્ય અંશનો ધણો જથ્થો માલમ પડે ત્યાં બંધારણના એ સરખાપણામાં કાંઈ વિશેષતા રહેલી છે એમ માની શકાય. માટે, જિપ્સી ભાષા સાથે સામાન્ય અંશનો એવો જથ્થો હિન્દુસ્તાનની કોઈ ભાષામાં છે કે કેમ તેની તપાસ કરવી જોઈએ, અને, એ સામાન્ય અંશ કોઈ મૂળ સામાન્ય પ્રાકૃત ભાષામાંથી ઉતરેલા છે કે કેમ તે પૃથક્કરણ કરી જોવું જોઈએ કે આકસ્મિક સમાનતાથી ભ્રમ ન થાય.

હિન્દુસ્તાનની જે ભાષાઓના સમૂહને ડૉ. ગ્રીઅર્સને “રાજ-સ્થાની સમૂહ”નું નામ આપ્યું છે તે ભાષાના પ્રદેશની એક બાજુએ હિન્દી ભાષા બોલાય છે અને બીજી બાજુએ ગુજરાતી ભાષા બોલાય છે. હિન્દી અને ગુજરાતી વચ્ચે આટલું અન્તર છતાં એ બેમાં પ્રવર્તમાન ધણા સામાન્ય અંશ એવા છે કે તે હિન્દુસ્તાનની બીજી ભાષાઓમાં વિદ્યમાન નથી. રાજસ્થાની ભાષાઓનો મોટો ભાગ ગુજરાતી ભાષાનો ઉપપ્રકાર છે, અને, થોડો ભાગ હિન્દી ભાષાનો ઉપપ્રકાર છે. તેથી વાસ્તવિક રીતે ગુજરાતી અને હિન્દી નજીકના પ્રદેશની ભાષાઓ છે. આ કારણથી જિપ્સી ભાષાનું કેટલુંક રૂપ

હિંદીને અને ગુજરાતીને બન્નેને 'બહુ મજબૂત જણાય એ સ્વાભાવિક છે. ઉદાહરણ તરીકે, જર્મન રોમાનીમાંનું 'મીરો બરો દેવલ દેલા બર્થિન્નો' એ વાક્ય હિંદીમાં "મેરા બહા દેવલ દેવે બરલાત" એવા રૂપમાં જેવું નજીકનું લાગે તેવું જ ગુજરાતીમાં "મારો વડો દેવ દે વરસાદ" એવા રૂપમાં નજીકનું લાગે. પરંતુ, ગુજરાતીમાં એવા કેટલાક વિશેષ અંશ છે કે જે હિંદીમાં નથી. જેમ કે, 'ધોડો,' 'ચુનો,' 'ભાભો,' એવાં નરજાતિનાં સાધારણ ઓકારાન્તરૂપ ગુજરાતીમાં છે ત્યાં હિન્દીમાં 'ધોઢા,' 'ચુના,' 'માભો,' એવાં આકારાન્ત રૂપ છે. સિન્ધીમાં પણ કેટલીક રીતે આ ઓકારાન્ત રૂપ છે. આ ઓકારાન્ત રૂપનું મૂળ જુની ગુજરાતી ભાષામાં ઉકારાન્ત હતું, અને જે શબ્દો સંસ્કૃતમાં આકારાન્ત નથી તેમનું પણ એવું ઉકારાન્ત રૂપ હતું. આ રીતે "મુઘાવખોઘ આકિતક" નામે ઇસવી સન ૧૭૬૪ માં જુની ગુજરાતી ભાષામાં લખાયેલા સંસ્કૃત વ્યાકરણમાં 'ધમ્મુ,' 'સંસારુ,' 'વિવેકીકિ,' 'પ્રમાદીકિ,' એવાં રૂપ નજરે પડે છે. રોમાની ભાષામાં એક સ્વરના શબ્દો સિવાયના ધ્વજાખરા શબ્દો નરજાતિમાં ઓકારાન્ત હોય છે, જેમ કે 'ગેરો' (માથુસ), 'રકલો' (છોકરો). આ ઓકારાન્ત શબ્દનું નારીજાતિરૂપ છકારાન્ત થાય છે, 'રકલી' (છોકરી).

જુની ગુજરાતી ભાષામાં છઠ્ઠી વિભક્તિ દર્શાવવા શબ્દને છેડે સંબંધવાચક 'કેર' શબ્દ વાપરવામાં આવતો હતો, અને, હાલ પણ ગુજરાતી કવિતામાં તે વપરાય છે. ઇસવી સન ૧૧૧૨ માં લખાયેલા હેમચંદ્રકૃત પ્રાકૃત વ્યાકરણમાં કહ્યું છે કે અપભ્રંશ નામની પ્રાકૃત ભાષામાં 'કેર' અને 'તણ્' સંબંધી સાથે વપરાય છે. (સિદ્ધ-દેવચંદ્ર, ૪-૪૨૨). ગુજરાતી ભાષા અપભ્રંશમાંથી ઉદ્ભવેલી છે, અને તેથી, ગુજરાતીમાં 'કેરો,' 'કેરી,' એ શબ્દો સંબંધક વિશેષ રૂપે વપરાતા આવેલા માલમ પડે છે. બિપ્તી ભાષામાં પણ આ 'કેર' શબ્દ 'એરકેરો,' 'આકેરો' વગેરે આકારમાં વપરાતો માલમ પડે છે. ઉદાહરણાર્થ, પુર્વે રોમાનીમાં 'કરકોસ' જેવી

૧૬૨ જિપ્સી અને ગુજરાતી બાષાઓમાંના સામાન્ય અંશ

‘રક્ષી’ પદનો અર્થ ગુજરાતીમાં ‘દરવિસેકરી છોકરી’ થાય; અને જેમ ‘દરવિસેકરી’ એ ‘છોકરી’ નું વિશેષણ છે તેમ ‘દરવિસેકરી’ એ ‘રક્ષી’ નું વિશેષણ છે. અલબત્ત, જિપ્સી બાષામાં હિન્દી પેઠે ‘કા’ પણ છઠ્ઠી વિકાસિત રહ્યાંવવા વપરાય છે, જેમ કે ‘કાલીકા પાલુ’ (काणीना पालो=કાલીનો ખડીઓ). એ ‘કા’ નું મારવાડી ‘કો’ રૂપ પણ થાય છે; જેમ કે વેલ્લ રામાનીમાં ‘સોને કેરકો મોચ્ટો’ (=સોનાની પેટી) એવું રૂપ વપરાય છે. પરંતુ, ‘કેર’ શબ્દના વપરાશની જે વિશેષતા ગુજરાતી બાષામાં જ છે તે જિપ્સી બાષાઓમાં ‘કારો,’ ‘કરી’ વગેરે રૂપમાં વિદ્યમાન છે.

જિપ્સી બાષામાં ‘રક્ષો’ ‘રક્ષી’ એ શબ્દો ગુજરાતી બાષાના એ જ અર્થના ‘છોકરો’ ‘છોકરી’ શબ્દોને બહુ મળતા છે.

ગુજરાતીમાં ‘છોકરો’ એ શબ્દના અર્થનો ‘છૈયો’ એવો વિશેષ શબ્દ છે. સંસ્કૃતમાં ‘શાવ’ શબ્દનો અર્થ જનનરતું બચ્ચું થાય છે. ‘શાવ’ પરથી પ્રાકૃતમાં ‘શાવો’ થાય છે (સિદ્ધદેવચંદ્ર ૧-૨૬૨), અને તે ઉપરથી આ ‘છૈયો’ શબ્દ થયેલો છે. જિપ્સીમાં પણ ‘શાવો’ નો અર્થ ‘છોકરો’ થાય છે. વેલ્લ અને તુર્કી રામાનીમાં ‘શાવો’ નું બહુવચન ‘શાવ્યે’ થાય છે, તે ગુજરાતી ‘છૈયા’ ને મળતું છે. ‘છૈયો’ ‘છૈયા’ એ શબ્દો હદુસ્તાનની બીજી બાષાઓમાં માલમ પડતા નથી. અને, માલુમના બચ્ચાને સ્નેહાક્રિતમાં ‘શાવ’-છૈયું કહેવું એ ગુજરાતી બાષાની વિશેષતા છે.

યુરોપ અને એશિયાની આર્યબાષાઓમાં પુરુષવાચક સર્વનામોમાં એટલું બધું સરખાપણું છે કે એવાં રૂપ જિપ્સી બાષામાં પણ માલમ પડે તે વાત મુદ્દાની ગણાય નહિ. ઉદાહરણાર્થ, તુર્કી, વેલ્લ અને ઈંગ્રેજી રામાનીમાં ‘મી’ નો અર્થ ‘હું’ છે, ‘મન’ નો અર્થ ‘મને’ છે. આને મળતાં રૂપ સંસ્કૃત, ફારસી, ભેટિલ, ગ્રીક, ઈંગ્રેજી, હિંદી, ગુજરાતી, મરાઠી વગેરે બાષાઓમાં છે તેથી જિપ્સી બાષાનાં એ રૂપ અમુક બાષાનાં રૂપને મળતાં છે એમ કહી શકાય.

નહિ; પરંતુ, તુર્કી, વેશ્ય અને ઇંગ્રેજ રામાનીમાંનાં કેટલાંક પુરુષ-વાચક સર્વનામ ગુજરાતી રૂપનાં જ છે અને એ રૂપ પ્રાકૃત ભાષાઓમાંથી રામાનીમાં તેમજ ગુજરાતીમાં આવેલાં કેવી રીતે માલમ પડે છે તે નીચે પ્રમાણે સ્પષ્ટ થશે.

રામાની.	ગુજરાતી.	પ્રાકૃત.	અપભ્રંશ.
અમે	અમે	અમ્હે	અમ્હે, અમ્હઈ
તું	તું	તું	તુહં
તુમે	તમે	તુમ્હે	તુમ્હે, તુમ્હઈ

બીજાં કેટલાંક સર્વનામમાં પણ રામાની અને ગુજરાતીની એકતા છે, તે પણ નીચે પ્રમાણે વ્યુત્પત્તિ સાથે જણાશે.

રામાની.	ગુજરાતી.	હિન્દી.	પંજાબી.	અપભ્રંશ.	પ્રાકૃત.	સંસ્કૃત.
સવ	સઉ, સૌ,	સબ	સમ	સઘુ	સઘ્વ	સઘ્વ સર્વ
સહુ,	સાવ			સાહુ		
				સાહ		

વવર અવર ઔર અર અવર અવર અપર

અહીં રામાની રૂપો હિન્દી અને પંજાબી કરતાં ગુજરાતી રૂપોને વધારે મળતાં છે, તેમ જ રામાની અને ગુજરાતી રૂપો પ્રાકૃત રૂપોને જેટલાં મળતાં આવે છે તેટલાં હિન્દી કે પંજાબી રૂપ મળતાં આવતાં નથી. ગુજરાતીમાં, (વિશેષે કરી કવિતામાં) ‘અવર’ શબ્દ ‘બીજું’ ના અર્થમાં વિશેષણ તરીકે વપરાય છે તે જ રીતે રામાનીમાં ‘વવર’ શબ્દ વપરાય છે.

જે ભાષાઓના બંધારણમાં સમાન અર્થ હોય તે ભાષાઓનાં ક્રિયાપદનાં રૂપમાં સરખાપણું ધણું આગળ પડતું જણાઇ આવે. ગુજરાતીમાં ક્રિયાપદના વર્તમાન કાળના પહેલા પુરુષના એકવચનનાં રૂપ ‘હઉં,’ ‘હઉ,’ ‘હઈ’ એવા ‘હ’ કારાન્ત છે. તુર્કી અને વેશ્ય રામાનીમાં આ ‘હ’ ને ટૂંકાણે ‘વ’ પ્રત્યય છે, અને એ અર્થનાં ‘લાવ,’ ‘લાવ,’ ‘કિરાવ’ એમાં રૂપ છે. આ ‘હ’ પ્રત્યય મુખ્ય પ્રાકૃ-

૧૬૪ જિપ્સી અને ગુજરાતી ભાષાઓમાંના સામાન્ય અંશ.

તમાં નથી. પણ અપભ્રંશમાં છે. (સિદ્ધહેમચન્દ્ર ૪-૩૮૬, ઉદાહરણ કિજ્જંતં) રોમાનીનો ‘વ’ તે ‘ઉ’નું પ્રતિસંપ્રસારણ છે. મુખ્ય પ્રાકૃતમાં મિ પ્રત્યય છે, (ઉ. કરેમિ, જાણેમિ) તે એશિયાની રોમાની બોલીમાં છે. હિન્દીમાં આ ‘ઉં’ પ્રત્યય છે. પરંતુ, ગુજરાતી પેઠે હિન્દીમાં તે પછી ‘હું’ એ હયાતી દર્શાવનાર સાહાય્યકારક ક્રિયાપદનું ૩૫ ઉમેરાતું નથી. ગુજરાતીમાં વર્તમાન કાળનાં બધાં ૩૫ પછી એ સાહાય્યકારક ક્રિયાપદ ઉમેરાય છે. આ રીતે સાહાય્યકારક ઉમેર્યાથી બે ક્રિયાપદ થાય છે, “હું કરું છું”=“હું કરું+હું છું.” “તે કરે છે”=“તે કરે+તે છે.” આ હયાતી દર્શાવનાર સાહાય્યકારક ક્રિયાપદો “અચ્છ” ધાતુનાં ૩૫ છે, અને પ્રાકૃત ભાષાના સહુથી પ્રાચીન વૈયાકરણ વરુચિના મત પ્રમાણે અચ્છ તે સંસ્કૃત ધાતુ અસ્ત નો શૌરસેની પ્રાકૃતમાં આદેશ (બદલામાં મુકાતો શબ્દ) છે. (પ્રાકૃત-પ્રકાશ ૧૨-૧૯). જિપ્સી બોલીઓમાં એ ધાતુ ‘અસ્’ ‘ઇસ્’ એવા ૩૫માં વિદ્યમાન છે અને તે પણ હયાતી દર્શાવે છે, અને વર્તમાન કાળનાં ૩૫ પછી ઉમેરવામાં આવે છે; પણ, તેથી અર્થ કાંઈ જુદો થાય છે, ઉ. “કેરાવસ” (=હું કરું+તે છે) નો “હું કરતો હતો” એવો અપૂર્ણ જૂતકાળનો અર્થ થાય છે. વેદ્ય રોમાનીમાં ‘શોમ્’= (હું) છું; ‘શાન્’=(તું) છે, “સે”=(તે અથવા તેઓ) છે, એવાં ૩૫ છે. આમાં ‘શોમ્’ ગુજરાતી ‘હું’ ? મળતું છે, શાન્ જુની ગુજરાતી ‘છાં’ ને મળતું છે, અને ‘સે’ ગુજરાતી ‘છે’ ને મળતું છે. વળી, ઉત્તર ગુજરાતમાં ગામડામાં ‘સું’ અને ‘સે’ બોલાય છે તેને એ “શોમ્” અને ‘સે’ વધારે મળતાં છે. રોમાનીમાંના ‘લેસ’=(તું લે છે), ‘શ્લેસ’=(તું સાંભળે છે), ગુજરાતનાં ગામડાનાં ‘લેસ’ ‘સૂ-લેસ’ નાં જ ૩૫માં લગભગ છે.

વેદ્ય રોમાની બોલીના “ સો સે તેરો જુત્તી ” એ વાક્યનું ગુજરાતી ભાષાન્તર “ શો છે તારો વૃત્તિ ” એવું થાય, અને બન્ને લગભગ સરખાં છે. ફક્ત ગુજરાતીમાં ‘વૃત્તિ’ (=ધંધો, કામ) ની

નારી જાતિને લીધે ‘શે’ અને ‘તારો’ ને બદલે ‘શી’ અને ‘તારી’ એ સર્વનામ મુકવાં પડે, અને “ શી છે તારી વૃત્તિ ” એવું વાક્ય થાય. આ રોમાની વાક્યમાંનો ‘સો’ શબ્દ ખાસ ધ્યાન ખેંચે છે. સંસ્કૃત કિમ્ ના અર્થમાં ગુજરાતીમાં ‘શું’ શબ્દ વપરાય છે તેવા ઉચ્ચારનો શબ્દ હિન્દુસ્તાનની બીજી ભાષાઓમાં નથી. સંસ્કૃત કીદૃશ ઉપરથી અપભ્રંશ કહ્યું, તે પરથી પ્રાચીન ગુજરાતી કિસું અને તે ઉપરથી અર્વાચીન ગુજરાતી ‘શું’ એમ એ શબ્દની વ્યુત્પત્તિ થયેલી છે. ‘કીદૃશ’ ના અર્થના હિંદીમાં कैसा શબ્દ છે અને મરાઠીમાં कसा શબ્દ છે, પણ ‘શું’ જેવો શબ્દ નથી. તે અર્થનો હિંદીમાં क्या શબ્દ છે અને મરાઠીમાં काय શબ્દ છે. ‘શે’ ‘શી’ ‘શું’ એ ગુજરાતી સર્વનામ સાથે એ અર્થનાં જિપ્સી સર્વનામને એ રીતે ખાસ મળતાપણું છે.

ક્રિયાપદના આદ્યર્થ બીજા પુરુષના એક વચનનું ૩૫ પદ્ય સરખાવવા જેવું છે. હિંદીમાં અને ગુજરાતીમાં આ ૩૫માં પ્રત્યય વિનાનું માત્ર ધાતુ વપરાય છે, ઉ. ‘આવ’ કર’. જિપ્સીમાં પણ એ અર્થમાં એવું જ ૩૫ વપરાય છે, ‘આવતા બેશ તભે’ એ ઇંગ્રેજી રોમાની વાક્ય ગુજરાતીમાં ‘આવ તો બેશ તભે’ એવા ૩૫માં મુકાય. એ બે વાક્યનું સરખાપણું સ્પષ્ટ છે. હિંદીમાં ‘આવ’ અને ‘બેશ’ ને ઠેકાણે ‘આ’ અને ‘બેઠ’ મુકાય; હિંદીમાં ‘તભે’ ને બદલે મુકાય એવો સંસ્કૃત તલ્લ ઉપરથી થયેલો શબ્દ નથી, અને એ અર્થમાં ‘નીચુ’ શબ્દ મુકવો પડે. ગુજરાતીમાં પણ ‘તભે’ ના અર્થમાં ‘હેઠળ’ શબ્દ ઉક્તિશ્દિ (idiom) પ્રમાણે વપરાય. રોમાનીમાં ‘તા’ નો અર્થ ‘અને’ થાય છે અને એ શબ્દ ‘તથા’ ને મળતો છે. ઉપર ઉતારેલા વાક્યમાં ‘તા’ એ માત્ર અર્થભારપૂરક (expletive) છે અને તે માટે ગુજરાતીમાં ‘તો’ વપરાય. પ્રાકૃતમાં ‘તા’ એ અર્થમાં વપરાય છે.

કુદન્ત રૂપો લેતાં, ‘કેદન’ (=એમ કહ્યું) એ વેશ રોમાની ૩૫ ગુજરાતી ‘કીધું’ ને મળતું છે. સંસ્કૃત ક્લત્તમ્ પરથી થયેલા અપભ્રંશ

કોઈક ઉપરથી ‘કીધું’ વ્યુત્પન્ન થયું છે. હિન્દુસ્તાનની બીજી ભાષાઓમાં ‘કર’ ધાતુના ભૂતકૃદન્તમાં ‘ત’ કે ‘દ’ નથી. એ ધાતુના ભૂતકૃદન્તનું ૩૫ હિન્દીમાં (પ્રાકૃત ‘કિઅ’ પરથી થયેલું) ‘કિયા’ છે, અને મરાઠીમાં કેટલીક વાર પ્રાકૃતમાં વપરાતા ‘લ’ પ્રત્યય પરથી થયેલું ‘કેલા’ છે. એ ‘લ’ પ્રત્યયવાળું ભૂતકૃદન્ત ઇંગ્રેજી રોમાનીમાં ‘મુલો’ છે તે ગુજરાતી ‘મુવેલો’ને મળતું છે. આ ગુજરાતી ૩૫ હિન્દુસ્તાનની બીજી ભાષાઓમાં નથી.

જિપ્સીઓની ભાષામાં નામવાચક, શબ્દો બહુ ન હોવાથી તેઓ પોતાની ભાષામાંનાં નામ કે ક્રિયાપદને છોડે ‘એન્ગ્રો’ ‘ગ્યુઅરો’ અને ‘મેસ્કો’ એ પ્રત્યયો ઉમેરી લાક્ષણિક શબ્દો બનાવે છે. જે શબ્દને છોડે એવો પ્રત્યય ઉમેરાય તે શબ્દમાં કહેલાં લક્ષણવાળો કે તે શબ્દમાં દર્શાવેલી ક્રિયા કરનારો, એવો અર્થ આ રીતે રોમાનીમાં બતાવવામાં આવે છે. ‘એન્ગ્રો’નું નારીજાતિવાચક અને નાન્યતર-જાતિવાચક ૩૫ ‘એન્ગ્રી’ થાય છે. એ પ્રત્યય પહેલાં સ્વર આવે તો તેનાં ‘મેન્ગ્રો’ (ઇંગ્રેજી Monger સાથે સરખાવવા જેવું ૩૫) અને ‘મેન્ગ્રી’ એવાં ૩૫ થાય છે. ઉદાહરણ ‘કાનએન્ગ્રો=કાનવાળો=સસલો; યાગ-એન્ગ્રો=આગ કરનાર; ‘દીકૂકી મેન્ગ્રો’=દેખનાર=તપાસનાર; ‘માંગો-મેન્ગ્રો’=માગનાર=બીખારી; ‘દૂર-દિકૂકી-મેન્ગ્રી’=દૂર જોવાનું=દૂરખીન; ‘ચિંગા-ગ્યુઅરો=લઢાઇ કરનાર=યોદ્ધો; ‘બોરો બેશમેસ્કો-ગ્યુઅરો’=મહેડો. બેસનાર=ન્યાયાધીશ, ‘કામો-મેસ્કો’=કામ-પ્રેમ કરનાર=પ્રેમી, ‘નાશી-મેસ્કો=નાસનાર=દોડનાર. ગુજરાતીમાં ‘મરો’ ‘કર’ ‘ગર’ પ્રત્યયો આવી રીતે વપરાય છે; જેમકે કલાઇમરો, કલાઇગરો, વણકર, ચૂડગર. અલખત, ગુજરાતીમાં અને રોમાનીમાં એના એ શબ્દોને આ પ્રત્યય લગાડવામાં આવતા નથી; પણ એ પ્રત્યયોનો ઉપયોગ બંને ભાષામાં સરખા પ્રકારનો છે. ‘એન્ગ્રો’નું વેદ્ય રોમાનીમાં ‘એન્મરો’ ૩૫ છે, તે પ્રત્યય વડે સીવનાર એટલે દરજીના અર્થનો ‘સીવમેન્મરો’ શબ્દ થાય છે. ગુજરાતીમાં એવો

શબ્દ કરવો હોય તો ‘સીવલુગરો’ થાય. એ જ રામાનીમાં ‘બેરિન્ગરો’ શબ્દનો અર્થ ખલાસી થાય છે. ઇસવી સન ૧૦૦૩ પહેલાં લખાયેલા ‘પ્રસેનજિતરાસ’ નામના પુસ્તકની ભાષા હેમચન્દ્રના અપભ્રંશ કરતાં પણ હાલની ગુજરાતીને વધારે મળતી છે, તે કાવ્યમાં ‘વેડી’ શબ્દ ‘હોડી’ ના અર્થમાં વપરાયેલો છે. (શાસ્ત્રી વ્રજલાલકૃત ગુજરાતનો ઇતિહાસ, ૩ જી આવૃત્તિ, પૃષ્ઠ ૫૩). તે પરથી ‘વેડીગરો’ શબ્દ બનાવીએ તો તે રામાની ‘બેરિન્ગરો’, ને મળતો થાય. સંસ્કૃત ‘કર’ પરથી આ પ્રત્યયો થયેલા છે.

કેટલાક અવ્યયોમાં પણ સરખાપણું મળી આવે છે. ઇંગ્રેજ રામાની ‘કમ’ (=કયાં) તે ગુજરાતી ‘કહી’ને મળતું છે, અને ‘ઓવ’ (=હા) તે ઉત્તર ગુજરાતમાં ગામડામાં વપરાતા ‘હાવે’ ને મળતું છે.

ગુજરાતી અને જિપ્સી ભાષાઓમાંના સમાન અંશનું આ સંક્ષિપ્ત નિરૂપણ સમાપ્ત કરતાં એ સ્પષ્ટ રીતે કહેવું જોઈએ કે એમ કહેવાનો ઉદ્દેશ નથી કે જિપ્સીઓ ગુજરાતમાંથી નીકળેલા કે ગુજરાતી ભાષા લખને નીકળેલા એવું આ સમાન અંશોથી દર્શિત થાય છે. એમ પણ હોય કે જિપ્સીઓ નીકળ્યા ત્યારે તેઓ પ્રાચીન પશ્ચિમ રાજસ્થાની ભાષાની કોઈ બોલી બોલતા હોય, અને તે વખતે એ રાજસ્થાનીથી ગુજરાતી એવી જુદી પડી ન હોય કે જુદી ભાષાનું રૂપ ગુજરાતીને પ્રાપ્ત થયું હોય. અથવા, સને ૧૮૧૬ ના નવેમ્બર માસમાં પુણ્યામાં મળેલી પહેલી ઓરીએન્ટલ કોન્ફરન્સમાં આ નિબંધ ઇંગ્રેજ ભાષામાં વાંચવામાં આવ્યો તે વેળા ચર્ચા કરતાં પ્રિન્સિપાલ વુલ્નરે કહ્યું હતું તેમ જિપ્સીઓ હિન્દુસ્તાનમાં હતા ત્યારે પણ તે બમણું કરનારી પ્રજા હોય અને તેથી હિન્દુસ્તાનના જુદા જુદા પ્રાન્તોની ભાષાના અંશ તેમની બોલીમાં આવી ગયા હોય એમ પણ બને; કારણ કે, ગુજરાત સિવાય બીજા પ્રાન્તોની ભાષા બોલનારને પણ એમ લાગે છે કે જિપ્સીઓની ભાષા અમારી ભાષાને મળતી છે. પરંતુ, બીજો કાંઈ જુદો ખુલાસો જડે ત્યાં સુધી હાલ

૪૬૮ ગુજરાતી અને મારવાડી ભાષાઓનું સંગ્રહ.

તો એમ માનવાનું કારણ છે કે જિપ્સીઓ હિંદુસ્તાનની જે ભાષા
લખને નિકળ્યા તેમાં એવા અંકુર હતા કે જે દિશામાં ગુજરાતી
ભાષાના અનેક અંશ કાલક્રમે બંધાયા તે જ દિશામાં જિપ્સીઓની
ભાષાના એ અંકુર બંધાયા, અને તેથી, એ બન્ને ભાષામાં એના એ
અથવા ઘણા સરખા બીજરૂપ અંશ હોવા જોઈએ.

ગુજરાતી અને મારવાડી ભાષાઓનું સમપણુ. x

“ થારો પ્હેલે ખુટયો યુ પ્હેલે આયો,
માકો પછે ખુટયો મુ પછે આયો. ”

ગુજરાતના એક ઓસવાળ શેઠે પોતાના મારવાડી રસોઈઆને તેની રસોઈમાંની ખામીઓ વિશે ઠપકો આપતાં તેના મારવાડીપણામાં રહેલી અણુધડતા વિશે હસારો કરેલો ત્યારે રસોઈઆએ ઉપર પ્રમાણે જવાબ આપેલો, અને શેઠને યાદ દેવડાવેલું કે આપણે બંને મારવાડીથી આવેલા છીએ, ફેર એટલો જ છે કે તમારા બાપદાદાને આં ખાવાનું પ્હેલું ખુટયું તે તમે પ્હેલા ગુજરાતમાં આવ્યા અને મારે ત્યાં પછી ખુટયું તે હું પછી આવ્યો.

ઓસવાળ ઉપરાંત બીજી આખી નાતો પણ મારવાડીથી ગુજરાતમાં આવેલી છે. મેવાડા બ્રાહ્મણ, શ્રીમાળી બ્રાહ્મણ, શ્રીમાળી વાણીઆ, ઝારોળા (ઝાલેરા) બ્રાહ્મણ, ઝારોળા વાણીઆ, અમરવાળ વાણીઆ, પોરવાડ વાણીઆ, પુબ્કરણા બ્રાહ્મણ, પલીવાળ બ્રાહ્મણ, માર કણગ્રી, કુમડ વાણીઆ, સાચેરા બ્રાહ્મણ; એ સર્વે નાતોનાં નામ દર્શાવી આપે છે કે તેમનું પ્રથમ વતન મારવાડમાં (એટલે ‘ મારવાડ ’ને મુખ્ય નામે ઓળખાતા રાજસ્થાનના મુલકોમાં) હતું.

ગુજરાત અને મારવાડનો સંબંધ માત્ર મારવાડથી આવીને ગુજરાતમાં વસેલાં મંડળોથી બંધાયો નથી. વધારે નિકટ સંબંધ એ બે પ્રાંતોની ભાષાઓના સામાન્ય મૂળમાં રહેલો છે. મહુમ ડો. ટેસિટોરીએ દર્શાવ્યું^૧ છે કે જ્યાં હાલની ગુજરાતી ભાષા બોલાય

x છઠ્ઠી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદમાં વાંચેલો નિબંધ.

૧ “ ધી ઈન્ડિઅન એન્ટિક્વરી ” માસિક પત્રના સને ૧૯૧૪ ના ફેબ્રુઆરીના અને તે પછીના અંકમાં (ઇટલી દેશના યુડિન નગરના રહીસે) ડો. એલ. પી. ટેસિટોરીએ પ્રાચીન પશ્ચિમ રાજસ્થાની (Old Western Rajsthani) ભાષા વિશે, અને તે ભાષા સાથે અપભ્રંશ, ગુજરાતી અને મારવાડી ભાષાઓના સંબંધ વિશે લખેલો લેખ.

છે તે બધા પ્રદેશમાં અને જ્યાં હાલની મારવાડી ભાષા બોલાય છે તેમાંના મોટા ભાગના પ્રદેશમાં અથવા કદાચ બધા ભાગના પ્રદેશમાં ઇસવી સનના પંદરમા સૈકા સુધી (અને વખતે તે પછી પણ) ધણુંખરું એક જ ભાષા બોલાતી હતી અને સંવત ૧૪૫૦ માં રચાયેલા “ મુઘલાવબોધ ઐકતિક ” ગ્રંથમાં તે ભાષા છે. એ વખત સુધી ગુજરાતીથી મારવાડી ભાષા જુદી પડી નહોતી. એ બંનેનો સમાવેશ કરનારી તે વખતની ભાષાનું નામ ડો. ટેસિટોરીએ “ પ્રાચીન પશ્ચિમ રાજસ્થાની ” પાડ્યું છે. રાજસ્થાની ભાષા તે હિન્દીથી જુદી છે. ડો. ગ્રીઅર્સનની વ્યાખ્યા પ્રમાણે હાલની રાજસ્થાની ભાષાના પ્રદેશની પૂર્વે વ્રજભાષા અને જુદેલી બોલાય છે. દક્ષિણે જુદેલી, મરાઠી, બીલી, ખાનદેશી અને ગુજરાતી બોલાય છે, પશ્ચિમે સિંધી અને લહંડા બોલાય છે, અને ઉત્તરે લહંડા પંજાબી અને બાંગરૂ બોલાય છે. આમાંની વ્રજભાષા, જુદેલી અને લહંડા તે પશ્ચિમ હિન્દીના ઉપ-પ્રકાર છે. ડો. ટેસિટોરી કહે છે કે શૌરસેન અપભ્રંશમાંથી પ્રાચીન પશ્ચિમ રાજસ્થાની નિકળી, અને તેમાંથી ગુજરાતી અને મારવાડી ભાષાઓ નિકળી. ગુજરાતી અને મારવાડી બંને ભાષાઓના ઉદ્ભવ દર્શાવનારા અંશે પ્રાચીન પશ્ચિમ રાજસ્થાની ભાષામાં લખાયેલાં પુસ્તકોમાં માલમ પડે છે. અપભ્રંશમાંથી

૨. ડો. સર ન્યોર્ન ગ્રીઅર્સને ‘લિંગ્વિસ્ટિક સર્વે ઓફ ઇન્ડિયા’ નામની ગ્રંથાવલીના નવમા પુસ્તકમાં રાજસ્થાન અથવા રાજવાડા (રજપૂતોની ભૂમિ)માં બોલાતી ભાષા માટે ‘રાજસ્થાની’ નામ ચોક્કસ છે. રાજસ્થાન બહાર એક બાજુએ પશ્ચિમ તરફની હિન્દી ભાષા બોલાય છે અને બીજી બાજુએ ગુજરાતી ભાષા બોલાય છે; તે બે ભાષાના વચ્ચેના પ્રદેશમાં બોલાતી મારવાડી, જેપુરી, માળવી, મેવાડી વગેરે બોલીઓના સમસ્ત વર્ગને તેમણે ‘રાજસ્થાની’ નામ આપ્યું છે, અને એ રીતે એ વર્ગને પશ્ચિમ હિન્દી અને ગુજરાતીથી જુદો જાળખાવ્યો છે. આ નામ ઉપરથી ડો. ટેસિટોરીએ મારવાડ અને ગુજરાતની અસલ ભાષાનું નામ “ પ્રાચીન પશ્ચિમ રાજસ્થાની ” કહ્યું છે.

પશ્ચિમ રાજસ્થાનીમાં આવતાં બે મુખ્ય ફેરફાર નજરે પડે છે. (૧) અપભ્રંશના જોડાક્ષરને બદલે એક અક્ષર થઈ જાય છે અને તે આગળનો સ્વર દીર્ઘ થાય છે. ઉદાહરણ, (સંસ્કૃત અથ પરથી થયેલા) અપભ્રંશ અજ્ઞાનું પ્રાચીન પશ્ચિમ રાજસ્થાનીમાં આજ થાય છે; અપભ્રંશ વહલ^૩ ઉપરથી પ્રાચીન પશ્ચિમ રાજસ્થાનીમાં વાવલ થાય છે; (સંસ્કૃત ચિર્મટી ઉપરથી થયેલા) અપભ્રંશ ચિર્મહી પ્રાચીન પશ્ચિમ રાજસ્થાનીમાં આવતાં ચીમહા થાય છે. ગુજરાતી વગેરે હાલની ભાષાઓમાં પણ આ નિયમ પ્રવર્તે છે. (૨) અપભ્રંશમાં અહ તથા અડ એવા રૂપમાં બે ભુદા સ્વર સાથે બોલાય છે. તે ઉચ્ચાર પ્રાચીન પશ્ચિમ રાજસ્થાની ભાષામાં કાયમ રહ્યા છે. ઉદાહરણ, અછહનું પ્રાચીન પશ્ચિમ રાજસ્થાનીમાં અછહ થાય છે. (સંસ્કૃત ઉષ્ણકાલ ઉપરથી થયેલા) અપભ્રંશ ઉન્હાલડ પ્રાચીન પશ્ચિમ રાજસ્થાનીમાં ઉન્હાલડ થાય છે. હાલની ગુજરાતીમાં આ અહ નું 'એ' થયું છે. અને અડ નું 'ઓ' થયું છે; અછહનું^૪ (અસ્વરિત આદ્ય અ ઉડી જતાં) 'છે' થયું છે, ઉન્હાલડ નું 'ઉન્હાળો' થયું છે. મારવાડીમાં અહનું ષ થયું છે, અડનું ઔ થયું છે. (ગુજરાતી બેન, મારવાડી બેન; ગુજરાતી ચોરી, મારવાડી ચોરી). નરસિંહ મહેતાની અને કાન્હડે પ્રબંધના કર્તા પદ્મનાભની ભાષા પણ હાલની ગુજરાતી નથી પણ તે પ્રાચીન પશ્ચિમ રાજસ્થાની ભાષા કહેવાય એમ ડા. ટેસિટોરી કહે છે.

‘મુખાવબોધ ઔકિતક’ (સંવત્ ૧૪૫૦), ‘વસંત વિલાસ’

૩. હેમચંદ્ર દેશીનામમાલામાં વહલ ને દેશ્ય શબ્દતરીકે ગણાવ્યો છે. વહલં વક્કડં ચ દુર્ણિણ (=વદલ અને વક્કલ દુર્દિન-વરસાદની હેલીના અર્થમાં વપરાય છે.) વે. ના. ૭-૩૫.

૪. વરુચ્ચિએ પ્રાકૃતપ્રકાશમાં શૌરસેની પ્રાકૃતના નિયમે દર્શાવતાં અસ્તોરચ્છઃ (૧૨-૧૯) (અસંસ્કૃત અસ્ શૌરસેનીમાં અચ્છ થાય) એવું સૂત્ર મુક્યું છે. એ પુસ્તક ઉપરની ટીકામાં મિ. કાન્હેલ કહે છે કે, અસ્નું.

૧૭૨ ગુજરાતી અને મારવાડી ભાષાઓનું સમપણું.

(સંવત્ ૧૫૦૮) 'કાન્હડે પ્રજા' (સંવત્ ૧૫૧૨), વગેરે ગુજરાતની ભૂમિના વતની લેખકોએ લખેલા મંથોની ભાષામાં એવાં ૩૫ મળી આવે છે કે જે હાલની મારવાડી ભાષામાં છે અને પ્રાચીન પ્રશ્નિમ રાજસ્થાની ભાષામાં હતાં પણ હાલની ગુજરાતી ભાષામાં નથી, તે હકીકત ડો. ટેસિટોરીના આ અભિપ્રાયને ધણો ટેકો આપે છે. ઉદાહરણ, એ પુસ્તકોની ભાષામાંનું જુઓ મારવાડીમાં છે, ગુજ-
તીમાં તે અર્થમાં 'થયો' છે. એ પુસ્તકોની ભાષામાં ચોથી વિભક્તિના અર્થને રહઈ પ્રત્યય છઠી વિભક્તિના અર્થમાં પણ વાપરવાની રીત ઘઘરહઈ, જેઘરહઈ, એવાં ૩૫માં માલમ પડે છે. મારવાડીમાં એ પરથી થયેલા જનરો, જિનરો શબ્દ છે. ગુજરાતીમાં એ ૩૫ નથી,^૫ પણ 'એનું' 'જેનું' એવાં ૩૫ છે.

વળી ડો. ટેસિટોરી દર્શાવે છે કે પહેલા પુરુષના સર્વનામના બહુવચનમાં ગુજરાતીમાં જેમ 'અમે' અને 'આપણે' એવાં બે બુદ્ધિ, સાંભળનાર સાથેનું અને સાંભળનાર વગરનું મંડળ દર્શાવનારાં ૩૫

અच्छ थाय એ માત્ર વરઝચિની કલ્પના છે. મિ. બીમ્સ કહે છે કે, એ સૂત્રમાં માત્ર અસ્ નો વર્તમાન 'આદેશ' (અસ્ ને બદલે વપરાતો શબ્દ) બતાવ્યો છે; અ ના ઉચ્ચારના ફેરફારથી અच्छ ૩૫.અયું એમ કહેવાનો એ સૂત્રમાં હેતુ નથી. તેઓ ऋच्छ ઉપરથી અच्छ થયેલું કહે છે. (કંપેરેટિવ ગ્રામર પુ. ૩, પૃ. ૧૮૦). ડો. સર રામકૃષ્ણ ભાણુદારકર અસ્ કરતાં આસ્ ધાતુ પરથી 'છે' ની વ્યુત્પત્તિ થયેલી હોવાનો વધારે સંભવ છે એમ માને છે. વિદ્વસન શંકરભોજીકલ લેક્ચર્સ ભાષણ છઠું, પૃ. ૨૭૭).

૫. રા. રા. નરસિંહરાવ ભોળાનાથે દર્શાવ્યું છે કે, ઇસવી સનના ચૌદમા અથવા પંદરમા સૈકામાં થયેલા પારસી મોબેદોએ લખેલાં ગુજરાતી પુસ્તકમાં છઠી વિભક્તિના અર્થમાં રહિ પ્રત્યય વાપરેલો છે. (ઇન્ડીઅન એન્ટિક્વરી, બન્ડુ, અને મે ૧૯૧૫). ઇઘરહઈ નો દરેક અક્ષર છુટો ન બોલતાં એહિં એવો સામટો ઉચ્ચાર કરતાં જનરો સાથેનું સામ્ય કહ્યુંગામર થશે.

છે તેમ મારવાડીમાં પણ બહુ વચનના ' म्हें ' અને ' आपां ' એવાં જુદાં રૂપ છે. આવાં જુદાં રૂપ હિન્દીમાં કે મરાઠીમાં નથી.

ડા. ગ્રીઅર્સન દર્શાવે છે કે, ગુજરાતી અને રાજસ્થાની ભાષાઓમાં નામ અને ક્રિયાપદનાં રૂપાન્વિત પશ્ચિમ હિન્દી ભાષા જોડે પૃથક્કરણવાળી (analytical) ધટનાથી થાય છે, પણ ગુજરાતી અને પશ્ચિમ રાજસ્થાની ભાષાઓમાં એક અપવાદ છે કે, છઠ્ઠી અને (છઠ્ઠી પરથી થતી)⁹ ચોથી વિભક્તિનાં રૂપ પૃથક્કરણવાળી ધટનાથી નહિં પણ નામ સાથે પ્રત્યયનું સંયોગમય (inflectional or synthetical) રૂપ⁹ શબ્દને થાય છે. અર્થાત્, ઘોઢા શબ્દનાં પશ્ચિમ હિન્દીમાં આ વિભક્તિઓનાં રૂપ ઘોઢેકા અને ઘોઢાકો એવાં છે; ગુજરાતીમાં 'ધોડાનો, 'ધોડાને' એવાં રૂપ છે. મારવાડીમાં ઘોઢારો, ઘોઢાને એવાં રૂપ છે. છઠ્ઠી વિભક્તિનો સંબંધ બતાવવા અપભ્રંશમાં કિઆ, કેર, (કર, કરૌ,) તળ (તળૌ) એ પદો શબ્દને છેડે ઉમેરવામાં આવે છે. પશ્ચિમ હિન્દીમાં એ કિઆ પદ ધોડામાં મળી ગયું નથી અને ઘોઢેકા માં કા એ પૃથક્કરણવાળી ધટનાના ઉમેરા તરીકે રહ્યું છે. ગુજરાતીમાં અને મારવાડીમાં તળનો ત અને કેરનો ક ઉડી ગય છે અને તેમાંના બાકી રહેલા

૬. છઠ્ઠી વિભક્તિના રૂપની સાતમી વિભક્તિ કરીને ચોથી વિભક્તિનું એ રૂપ બનાવવામાં આવેલું હોય છે.

૭. રા. બ. કમળાશંકર પ્રાણશંકર ત્રિવેદી inflectional or synthetical રૂપની ભાષાને ' પ્રત્યયાત્મિકા ' નામ આપે છે અને analytical રૂપની ભાષાને ' પ્રત્યયલક્ષ્યા અથવા વિભાજાત્મિકા ' નામ આપે છે. જૂહુ વ્યાકરણ, પૃ. ૧૧-૧૨-૧૩.

૮. ત્ વગેરે અક્ષર કોઈ શબ્દના આરંભમાં ન હોય, જોડાક્ષરમાં ન હોય અને જે સ્વર વચ્ચે આવેલા હોય ત્યારે દુષ્ટ થાય એવા પ્રાકૃતનો નિયમ છે. વરરચિકૃત પ્રાકૃતપ્રકાશ ૨-૧-૨, હેમાચાર્યકૃત સિદ્ધહેમચંદ્ર ૧-૧૦૬, ૧૧૭, ક્ષિંબિસ્તિક સર્વે, પૃ. ૬ પૃ. ૩૨૮.

૧૭૪ ગુજરાતી અને મારવાડી ભાષાઓનું સંગ્રહ.

અક્ષર પ્રત્યય બની આગળના શબ્દમાં બળી જતાં ‘ઘોડાનો’ ‘ઘોઢારો’ એવાં સંયોગમય રૂપ થાય છે. આ રીતે ગુજરાતી અને મારવાડી ભાષાઓના બંધારણમાં આ વિશેષ મળતાપણું છે.

‘કાન્હડે પ્રબંધ’ નો કર્તા પદ્મનાભ (રાતે વિસનગરો નાગર) એ કાવ્યમાં મારુઆઢિ અને ગૂજરાતિ એવાં દેશનાં જુદાં નામ કહે છે તેથી એના વખત પહેલાંથી એ જુદાં નામ પડ્યાં હોવાં જોઈએ. અને, ‘ગુર્જરરા’ એથી બહુ જુનું નામ છે જ. પણ એ કાવ્યની ભાષા મારવાડી અને ગુજરાતી બન્નેને મળતી આવે છે.

‘જિણિ દેસિ કીજઈ જાગ, જિહાં વિપ્રનઈ દીજઈ ત્યાગ,
‘પૂછઈ ઘાત પાતસાહ હસી, ગૂજરાતિ તે કહીઈ કિસી.’

આ વચનોમાં જિણિ, (સલ્લભેદનું) કીજઈ, (સલ્લભેદનું) દીજઈ, વિપ્રનઈ, પૂછઈ, એ રૂપ મારવાડીને મળતાં છે, અને દેસિ, જિહાં, હસી, તે, એ રૂપ ગુજરાતીને વધારે મળતાં છે.

રાજસ્થાની ભાષાઓના બંધારણ ઉપરથી ડૉ. ગ્રીઅર્સન એ અભિપ્રાય બાંધે છે કે પશ્ચિમ હિન્દીથી પંજાબી ભિન્ન છે તે કરતાં પણ રાજસ્થાની ભાષાઓ વધારે ભિન્ન છે, અને એ ભાષાઓને પશ્ચિમ હિન્દીની ઉપભાષાઓ કહી શકાય નહિ, પણ તે કોઇ ભાષાની ઉપભાષાઓ ગણાય તો ગુજરાતીની ઉપભાષાઓ ગણાય. નામના રૂપાખ્યાનમાં રાજસ્થાની ભાષાઓ પશ્ચિમ હિન્દીથી જુદી પડે છે અને ગુજરાતીને મળતી આવે છે; ‘હું’ ‘તું’ એ બે સર્વનામનાં કેટલાંક રૂપ બધાં કોઇ ભાષાને મળતાં આવે છે ત્યાં તે ગુજરાતીને મળતાં આવે છે. ક્રિયાપદનાં નિશ્ચિત વર્તમાન કાળનાં રૂપમાં તે ગુજરાતીને મળતી આવે છે અને પશ્ચિમ હિન્દીથી જુદી પડે છે. રાજસ્થાની ભાષાઓમાંની મેવાતી ભાષા પશ્ચિમ હિન્દીને ઘણી વધારે મળતી છે, માળવી ભાષામાં બુદ્ધી સાથે કેટલાંક અંગ્રેજીમાં મળતાં.

પણું છે, અને જેપુરી અને મારવાડી ગુજરાતી સાથે ઘણી નિકટ રીતે મળતી છે.^૯

ઝાલોરના રાજની આગાથી એ ગાદીના પ્રથમના અધિપતિનાં પરાક્રમ વર્ણવવા પદ્યનામે ‘કાન્હડે પ્રબંધ’ રચ્યો એમ એ કાવ્યમાં તેણે લખ્યું છે. અને એ પ્રકારે લખેલો પ્રબંધ ઝાલોરમાં અર્થાત્ મારવાડમાં સમગ્ર એવી ભાષામાં હોવો જોઈએ એમ સહજ અનુમાન થઈ શકે છે. આ સ્થિતિ પણ એ જ દર્શાવે છે કે એ પ્રબંધની ભાષા ગુજરાત અને મારવાડ બંને સ્થળમાં પ્રચલિત હોવી જોઈએ.

ગુજરાત અને મારવાડની રાજકીય સ્થિતિ એકસરખી હતી તે સમયે બંને પ્રદેશમાં રાજ કરનારી રાઠોડ, સોલંકી, પરમાર, ચૌહાણ વગેરે રજપૂત જાતોની હાલ પણ એ બંને પ્રાંતમાં ગાદીઓ છે. તેમના પરસ્પર સંબંધથી ભાષાના સામ્યને જે પોષણ મળતું તે હવે રાજકીય વ્યવસ્થાની ભિન્નતાને લીધે ચાલુ રહ્યું નથી. પરંતુ, પ્રથમની સ્થિતિનાં એ નિશ્ચાન હજી ઉપયોગી સાક્ષી પૂરે છે.

ગુજરાત અને મારવાડની ભાષાના સંબંધનો એક ખીજો પુરાવો ભવાઇના સાહિત્યમાંથી મળી આવે છે. ભવાઈમાં પહેલો વેષ ગણપતિનો આવે છે તેમાં ગણપતિની સ્તુતિનાં ‘ગણેશીઆં’ ગાયા પછી ભવાઇઆ નીચેની સાખીઓ ગાય છે:

“માર તારા દેશમાં, દીઠાં ત્રણ રતન;
એક ઢોલો, દુજ મારડી, ત્રીજો કસુંબો રંગ.
મારડી નાહે ગંગાજળા, ઉભી વેણ સુકાય;
ચંદન ફેરે છોડવે, બાજો નાગ જકોરા ખાય.”

તે પછી “મારના પહેર” ગાવામાં આવે છે અને તેમાં “મારજી ઢોલો” તે સ્ત્રીએ ભાવપૂર્વક કહેલાં વચનો હોય છે. ત્યાર બાદ “મારના દેશ” ની સ્તુતિ નીચે પ્રમાણે ભવાઇઆ ગાય છે:

૧૭૬ ગુજરાતી અને મારવાડી ભાષાઓનું સંગ્રહ.

“ રડો ને રળીઆંમણો મારનો દેશ,
રડોરે નણુદીના વીરા;
ઢોલન ઢમકે પાણીડાંને આવે,
ખાહુડી પ્રમાણે લાવે ચૂડો,
મારનો દેશ રડોરે, નણુદીના વીરા.
ઉંચી ઉંચી મેડી રસીઆને,
દીવો બળે મહારાજ,
દીવલડો બળે મહાજમ રાત.”

ભવાઈ સંગ્રહ.

‘મારના દેશ’માં ભવાઈના ખેલ ઉદ્ભવ પામેલા એમ આ સર્વ વચનો ઉપરથી જણાય છે. મારવાડની ભૂમિ સૂકી હોવાને લીધે ત્યાંના કુવા એટલા ઊંડા હોય છે કે કોસ ખેંચતી વેળા બળદને ઉતરવાનાં ઓલાણુ ધણાં લાંબાં હોય છે અને કોસ પાણીથી ભરાઈ ઉપર આવે ત્યારે થાળા ઉપર ઉભેલો માણસ બળદ હાંકનારને પાછા વાળવાની બખર આપવા સારૂ ઢોલ વગાડે છે એ સ્થિતિ “ ઢોલન ઢમકે પાણીડાંને આવે ” એ લિંટીમાં દર્શાવી છે, તેથી એ વર્ણનથી ખાતરી થાય છે કે “મારનો દેશ” તે મારવાડ છે.

અપભ્રંશમાં ઢોલ્લા શબ્દનો અર્થ “સ્વામી” અથવા “નાયક” થતો હતો તે સિદ્ધદેવચંદ્રમાં ઉતરેલા નીચેના કુહા ઉપરથી જણાય છે:—

ઢોલ્લા મઈ તુહું ચારિયા મા કુહ દોહા માણુ ।
નિદ્દપ ગમિહી રસઢી વઢવઢ હોઈ ચિદ્દાણુ ॥૧૦

ઢોલ્લા શબ્દમાં રહેલી નાયકની નાયિકા પ્રત્યેની આસક્તિ પરથી ગુજરાતી ભાષામાં “ઢોલા” શબ્દમાં સ્ત્રીવચ્ચતાના શ્રુતી લક્ષણા થઈ અને તે પરથી “ઢોલો” એટલે “નિર્બળ મનનો” “મૂર્ખ” એવો અર્થ રૂઢ થયો છે. પરંતુ “ઢોલ” નો અસલ

અર્થ જે બવાઇની ઉપર કહેલી સાખીમાં ઉદ્દિષ્ટ છે તે હજી મારવાડી ભાષામાં કાયમ રહ્યા છે. ઉદાહરણ્યાર્થ,

આઈ આઈ ઢોલા બળજારે-રી પોઠ,
તમાકૂ લાયોરે મોં-જા ગાઢા માર સોરઠો,
રે મ્હારા રાજ.

મારવાડી (થળા). (જૈસલ્મીર રાજ્યમાંની)

તે જ પ્રમાણે “માર” એટલે “મિત્ર” “પ્રીતમ”, એ અર્થ બવાઇની સાખીમાં ઉદ્દિષ્ટ છે, તે ઉપરની મારવાડી પંક્તિઓમાં પણ ઉદ્દિષ્ટ છે. નદીમાં સ્નાન કરતી અને કાળા કેશની વેણી છુટી મૂકીને ઉભેલી “મારડી” ના દર્શનને ઝુલતા નામરાળા ચંદન વૃક્ષની ઉપમા આપી છે, ત્યાં પણ “મારડી” નો અર્થ “નાયિકા” જ છે. આ રીતે “માર” અને “મારડી” તે મારવાડનાં મનુષ્ય નહિ પણ “નાયક” અને “નાયિકા”—એ અર્થ સૂચવે છે કે, મારવાડના લોકોએ પોતાનામાં રસિકતા રહેલી હોવાની કલ્પના કરેલી તેથી એ એ પદ યોગ્યથેલાં. આવાં વર્ણન કરી અને રસિકજનોનો ઉચી મેડીઓએ મધ્ય રાતે દીવા બળે એવા “મારના દેશ” ને રૂડો ને રળીઆમણો કહી નાટ્યપ્રયોગનો આરંભ કરવાની પ્રથા મારવાડમાં જ ઉત્પન્ન થયેલી એમાં સંદેહ રહેતો નથી. તેમ જ એ નાટ્યપ્રયોગો યોગ્યતા ત્યારે મારવાડ અને ગુજરાતની ભાષા એક હોવાથી ગુજરાતમાં પણ તે એ જ રૂપમાં પ્રવર્ત્યા એમ અનુમાન થાય છે. કાળક્રમે, ગુજરાતની ભાષાના ફેરફાર સાથે બવાઈની ભાષા બદલાઈ પણ ગાવાનાં પદ અને ભજવવાના ખેલકાયમ રહ્યા એ સ્પષ્ટ છે. બવાઈઓનું સાહિત્ય લખાયું નહોતું પણ બવાઈઓએને મ્હોંડે રથું હતું અને પાઠપરંપરાથી ચાલ્યું આવ્યું હતું તેથી લઘીઆઓના ફેરફાર બવાઈની ભાષામાં દાખલ થયા નહિ. એ રીતે, એ સાહિત્યમાં પ્રચલિત

૧૦. અર્થ:—ઠોલા ! મેં તને વાર્યા કે લાંબું માન મા કર, નિદ્રાએ રાત જશે, ઉતાવળે વહાણું થશે. (જુઓ પૃષ્ઠ ૧૭૬).

ગુજરાતી ભાષા કરતાં મારવાડી સાથે મળતાપણાના અંશ વધારે માલમ પડે છે અને “વીકા સીસોદિયાનો વેશ” ની ભાષા તો ઘણી ખરી મારવાડી જ જણાય છે. અલબત્ત, એ મારવાડી તે પ્રાચીન પશ્ચિમ રાજસ્થાની ભાષા નથી; પણ, એ ભવાઇઆઓએ વખતો-વખતની પ્રવર્તમાન મારવાડી ભાષાના પોતાના જ્ઞાન પ્રમાણે એ અસલ ભાષામાં ફેરફાર કરેલા છે.

આ પરથી ફલિત થાય છે કે મારવાડનું અને ગુજરાતનું ભવાઇનું આ સાહિત્ય સામાન્ય હતું અને એક જ ભાષામાં હતું.

હાલની રાજકીય વ્યવસ્થાની ઘટનામાં મારવાડ અને ગુજરાત ભુદા પડી ગયા છે, અને, એ જો દેશ વચ્ચે સાહિત્યનો સંબંધ રહ્યો નથી. મારવાડી ભાષામાં વર્તમાન સમયનું સાહિત્ય ન્યૂન હોવાથી મારવાડી ભાષા હિન્દી ભાષાનું ઉપરીપણું સ્વીકારતી જણાય છે અને મારવાડના લેખકો આદર્શો માટે હિન્દી તરફ વળતા જણાય છે. ગુજરાતી ભાષાના વર્તમાન સાહિત્યમાં એવી ન્યૂનતા નથી અને ગુજરાતી ભાષા હિન્દુસ્તાનની ખીજ કોઈ વર્તમાન ભાષાનું ઉપરીપણું સ્વીકારે તેમ નથી, તથા પોતાનું પૃથક્ સ્વરૂપ ખોઇ ખીજ કોઈ ભાષામાં બળી જાય તેમ નથી. વર્તમાન ગુજરાતી ભાષામાં વર્તમાન હિન્દી ભાષા કરતાં સાહિત્ય વધારે ખીલેલું છે. વળી, નામની વિભક્તિઓની તેમ જ ક્રિયાપદના ભેદ, કાળ, પ્રયોગ, વગેરેની વિવિધતા અને વિપુલતા ગુજરાતીમાં હિન્દી કરતાં વધારે છે. આ રીતે, વિકાસની સામગ્રી ગુજરાતી ભાષામાં હિન્દી કરતાં વિશેષ છે, અને, મારવાડી ભાષા જો ગુજરાતી ભાષા તરફ વળશે તો નજીકની પેઢીની એ તેની મ્હોટી ખુદેન વૃદ્ધિ પામવામાં તેને ઘણી સહાયબૂત થશે એ નિસ્સંદેહ છે.

પ્રાચીન ગુજરાતી સાહિત્યમાં ઉગેલા વિવેચનના અંકુર.*

વિક્રમ સંવતના ૧૯ મા સૈકાના અંત સુધી ગુજરાતી ભાષામાં વિવેચન (criticism) નું સાહિત્ય હતું નહિં. પ્રાચીન ગુજરાતી સાહિત્ય જે રીતે ધકાર્યું તેમાં વિવેચનનો અવકાશ હતો નહિં. ભક્તિના ભાવ અને જ્ઞાનના વિચાર પ્રકટ કરનાર આજ ગુજરાતી કવિઓ પોતાની માનસિક સૃષ્ટિમાં એવા તદ્દત્ત હતા કે તે બહાર જઈ ખીજા લેખકોની કૃતિઓ વિશે કલમ ચલાવવાની વૃત્તિ તેમને થઈ નહિ. પ્રજા ભાષાની કવિતા તેમના અભ્યાસનો વિષય હોવા છતાં તે કવિતાની અલંકારમય શૈલી તેમની ભક્તિવાહી તથા જ્ઞાન-દર્શી કવિતામાં દાખલ થઈ નહિ. રસ તથા અલંકારના શાસ્ત્રના પ્રજા ભાષાના ગ્રન્થોનું વાચન એ સમયમાં વિદ્વાતા પ્રાપ્ત કરવા માટે આવશ્યક હોવા છતાં ગુજરાતના વિદ્વાન લેખકો ઉક્ત પ્રકારની કવિતારચનામાં વ્યાપ્ત થવાથી રસ અથવા અલંકારના ગ્રન્થો પણ ગુજરાતી ભાષામાં લખાયા નહિં. આગળ જતાં રામાયણ, મહાભારત, ભાગવત અને પુરાણમાંથી આખ્યાનો અને આખ્યાયિકાઓ લઈ ગુજરાતીમાં કાવ્યો લખાયાં જારી તે રચનાઓમાં અલંકાર વિશેષ દાખલ થયા તોપણ વિદ્વાનોની એ પ્રથા કાયમ રહી કે લેખક પોતાની વિદ્વતા અને કલ્પના વડે પોતાના ભાવ અને વિચાર પ્રકટ કરનારા ગ્રન્થ લખે પણ ખીજા લેખકોના ગ્રન્થની પરીક્ષા કરે નહિં. ધાર્મિક ગ્રન્થોમાંની કથાઓ સુઠી દષ્ટિ સંસાર વ્યવહારના પ્રસંગોની વાર્તાઓ લખનાર વૃન્ધરાજ અને સામળબટ સરખા કવિઓએ પણ એ પ્રથા ચાલુ રાખી. આ રીતે, પ્રાચીન ગુજરાતી સાહિત્યમાં વિવેચનના

* સને ૧૯૨૪ ના એપ્રિલ માસમાં ભાવનગરમાં મળેલી સાતમી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદમાં રજૂ કરેલો નિબંધ.

૧૮૦ પ્રાચીન ગુજરાતી સાહિત્યમાં ઉગ્રેલા વિવેચનના અંકુર.

અન્ય ઉત્પન્ન થયા નહિં. પ્રાચીન સાહિત્યનો ધણો મોટો ભાગ પદ્યમાં લખાયો અને ગદ્ય લેખો તો ધણા જુજ લખાયા અને તે માત્ર સાધારણ લેખકોને હાથે લખાયા એ પણ આ સ્થિતિનું એક કારણ છે. Speculative Criticism ના (વિવેચનના સિદ્ધાન્તો દર્શાવનારા) અન્યો કેટલીક વાર પદ્યમાં લખાયા છે ખરા, પરંતુ, એવાં લખાણ માટે પદ્યશૈલી અનુકૂળ નિવડી નથી. રસ અને અલંકારના શાસ્ત્રના અન્યો સંસ્કૃતમાં પદ્યમાં લખાયા છે, પણ તે શાસ્ત્રમાં પણ પદ્ય કારિકા સાથે ગદ્ય વૃત્તિ સામેલ કર્યાથી જ યથાર્થ વિવેચન થઈ શક્યું છે. પોપનો Essay on Criticism નામનો વિવેચન વિશેનો નિબંધ પદ્યમાં છે પણ એ વિષયના નિબંધ તરીકે તેમાં કંઈ ગુણ નથી અને વિવેચનની ચર્ચા તરીકે તે ઉપયોગી નથી. આયરનનું English Bards and Scotch Reviewers નામનું ઇંગ્રેજ કવિએ અને સ્કોટ ટીકાકારો સંબંધી કાવ્ય પદ્યમાં છે, પણ, તેમાં માત્ર આક્ષેપનો આવેગ છે, વિવેચનનું મૂલ્ય નથી—એમાં Speculative Criticism (વિવેચનના સિદ્ધાન્ત) નથી તેમ જ Judicial Criticism (ગુણદોષની પરીક્ષા કરનાર વિવેચન) નથી. વિવેચનમાં વિવેચકનો કલ્પનાપ્રભાવ આવિર્ભૂત કરવાનો નથી હોતો, અને, વિવેચકના પોતાના ભાવ પ્રકટ કરી રસનિષ્પત્તિ કરવાની નથી હોતી. વિવેચનમાં મંજીર મનનથી સદસહવિવેક કરવાનો હોય છે, એવા વિવેકનો માર્ગ દર્શાવવાનો હોય છે, ગુણદોષની પરીક્ષા કરવાનાં ધોરણની ચર્ચા કરવાની હોય છે, સારાસારની તુલના કરવાની હોય છે. અને, એ બધા વિચારવ્યાપાર માટે પદ્ય નહિં પણ ગદ્ય જ અનુકૂળ થાય છે. તેથી, પ્રાચીન ગુજરાતી સાહિત્યમાં સમર્થ લેખકો પદ્યરચના તરફ જ વળ્યા એ પણ વિવેચનસાહિત્યના અભાવનું એક કારણ છે.

બક્તિ અને જ્ઞાનની કવિતા રચનાર લેખકોને બીજા લેખકોની કૃતિ વિશે ચર્ચા કરવાની વૃત્તિ ઉપર કશું તેમ થઈ નહિં, તે જ

રીતે, ધાર્મિક કથાઓનો વિસ્તાર કરનાર લેખકોની કૃતિઓનાં નામક નામિકાઓ સર્વત્ર પૂજ્ય હોવાથી એ કૃતિઓના વાચનથી એ પૂજ્ય ભાવ પુષ્ટ કરવામાં વાચકોનું અને વિદ્વાનોનું ચિત્ત એવું ગુંથાયેલું રહેતું કે એ ભાવમાંથી નિકળી કવિની કૃતિની પરીક્ષાની વૃત્તિમાં તેમનું ચિત્ત જતું નહિં. ઐતિહાસિક વિષયનાં વીરરસ કાવ્યોનું અને સંસાર વ્યવહારના પ્રસંગ ચિતરનાર કાવ્યોનું સાહિત્ય બહોળું થયું હોત તો ધર્મમાંથી નિકળી માનુષ વિષયમાં આવતાં પરીક્ષાની વૃત્તિ ઉદ્ભૂત થાત, પણ, ‘કહાનડદે પ્રબંધ’ રચાયા પછી ઇતિહાસના વિષય લઇ વીરરસ કાવ્યો રચનારા થયા નહિં અને સંસારવ્યવહારની વાર્તા લખનાર વૃચ્છરાજ અને સામળભટ્ટ સરખા બીજા થયા નહિં. વિવેચનસાહિત્યના અભાવનું આ પણ કારણ છે.

પરંતુ સાહિત્યમાં પ્રવૃત્તિ કરનાર વિદ્વાન લેખકોને વિવેચનના વિચાર સ્પુર્ધા વગર રહે એમ બને નહિં. પ્રાચીન ગુજરાતી સાહિત્યમાં વિવેચનસિદ્ધાન્તોનો જ્યોતિર્ભય દીપ પ્રકટ થયો નથી તે છતાં એ પ્રકાશનાં કિરણો કદી કદી પ્રવિષ્ટ થયાં છે; અને, ગુણદોષ પરીક્ષાનો શોધક અમિ સળખ્યો નથી છતાં એ પાવકના સ્પુર્ધિંગો કદી કદી ચેત્યા છે. રસથી દૂર રહેલા વેદાન્ત સરખા વિષયનાં નિરપલ્યમાં તલ્લીન થયેલા અખાની વાણીમાં પણ

‘કવિતા ધણી કવી ગયા, અઘાપિ કેવે પ્રત્યક્ષ રહ્યા;
વળી આગળ કવસે બહુ કવી, મનની વૃત્ત્ય જોજો અનુભવી.
અખા મનાતીત્ય ત્યમનું ત્યમ, મનની વૃત્ત્યમાં મનની ગમ્ય;
જ્ઞાનીની કવિતા ન ગણીશ,* કિરણ સૂર્યનાં કેમ વરણીશ.’
કવિ અંગ.

‘હૃદ્યા બરશે પડિત કવિ, જે મનની વૃત્તિ રહ્યા અનુભવી.’
આત્મલક્ષ અંગ.

* ‘જ્ઞાનીને કવિમાં ન ગણીશ’ એવો પાઠ બીજા સાહિત્ય પરિષદમાં ‘અખાલકત અને તેમની કવિતા’ વિશે રા. રા. અંબાલાલ જુલાખીરામ બનીએ વાંચેલા નિબંધમાં આપ્યા છે.

‘ ભાષાને શું વળગે જૂર, જે રજુમાં જીતે તે શૂર;
સંસ્કૃત બોલે તે શું થયું, કાંઈ પ્રાકૃતમાંથી નાશી ગયું.

*

*

*

*

*

સંસ્કૃત પ્રાકૃત જે વડે બણે, જેમ કાષ્ટવિષે રહ્યો ભાયાકણે;
તે છોડ્યાં બાણો નાંવે અર્થ, તેમ પ્રાકૃત વિના સંસ્કૃત તે વ્યર્થ.’

ભાષા અંગ.

એવા વિવેચનના સિદ્ધાંતો પ્રકટ થયા છે. અને, કવિઓ મનની વૃત્તિનો અનુભવ પ્રાદુર્ભૂત કરે છે, કવિ સરખી મનની વૃત્તિમાં આવ્યાથી તેની વૃત્તિ ગમ્ય થાય છે, જ્ઞાન એ કવિતાનો પ્રત્યક્ષ વિષય નથી, જ્ઞાની તે કવિથી જુદા છે, મનની વૃત્તિ પ્રકટ કરનારા પંડિતોની અને કવિઓની કલ્પનાઓ તે સ્વપ્નની ઝાંખી સરખી હોય છે, ભાષા કરતાં વકતવ્ય વિષયનું વધારે મહત્ત્વ છે, જે પ્રાકૃત ભાષા આપણે નિત્ય બોલતા હોઈએ તેનો અનાદર કરી કેવળ સંસ્કૃતને વળગી રહેવાથી લક્ષ વસ્તુએ પહોંચાતું નથી, પ્રાકૃત બોલનાર માટે વિવક્ષિત વાત પ્રાકૃતમાં જ યથેષ્ટ કહી શકાય છે: એ અખ્યાએ કહેલા સિદ્ધાંતો વિવેચનસાહિત્યમાં ધણા મૂલ્યવાન છે.

આવાં વચનો અમૂર્ત (abstract) વિચાર પ્રકટ કરનાર જ્ઞાનપરાયણ લેખકની વાણીમાં પ્રસંગવશાત આવવાનો વિશેષ સંભવ છે, ભાવવાહક મૂર્તિમંત (concrete) ચિત્રો આવિર્ભૂત કરનાર રસપરાયણ લેખકની વાણીમાં એવો સંભવ બહુ ઓછો છે. તેથી પ્રેમાનંદ સરખા કવિનાં કાવ્યોમાં આવાં વચનો નજરે પડતાં નથી. સામળબટ વાર્તારૂપ મૂર્તિમંત ચિત્રો ધણાં રચે છે, પરંતુ સામાન્ય વિચારો, પ્રસ્તાવિક વચનો, સમસ્યાઓ, કહેવતો અને શિખામણીના ધાતો પ્રકટ કરવાનો તેનો શોખ તેની વાર્તાઓમાં પણ દાખલ થયો છે. વાર્તા કહેતાં પણ તે સંબદ્ધ અસંબદ્ધ સાધારણ સ્થિતિઓના ખ્યાપનની ઉક્તિઓમાં ઉતરી પડે છે. એવા એક પ્રસંગમાં તે કહે છે,

‘ કથું કથે તે જ્ઞાનો કવિ, શીખી વાત તે જ્ઞાની નવી, ’

નંદજીશી.

કામવાસનાથી પ્રધાનને ઘેર જવા રાત્રે બહાર નિકળેલા નંદસેન રાજની સ્થિતિના વર્ણનમાં કવિત્વ વિશેનું આ વચન કેવળ અપ્રસ્તુત છે, પરંતુ જરૂરબુદ્ધિ હોય ત્યાં લાજ ન હોય એ વચન કહી સામગળભટ ધણું અપ્રસ્તુત વચનોના કથનમાં ઉતરી પડે છે, અને ભિક્ષા હોય તેને ભોગ ન હોય, અક્કરમીને ઉદ્યોગ ન હોય, સંતોષીને દુઃખ ન હોય, કંઠ વિના ગાયન ન હોય, વહેવાર વિના વેપાર ન હોય: એવાં અનેક અસંબદ્ધ વચનોની વચમાં કવિત્વ વિશેનું આ વચન તે મુકી દે છે. આ વચનમાં પ્રેમાનંદ કવિ સામે આક્ષેપ છે. ધાર્મિક ગ્રંથોમાંની જીની કથાઓ લઈ પ્રેમાનંદે આખ્યાન રચ્યાં અને એ રીતે કહેલી વાત કહી એમાં કવિત્વ જ્ઞાનું ? એમાં નવીનતા શી ?— એવો આક્ષેપ કરવાનો આ વચનનો હેતુ છે: એ માન્યતા સંભવિત લાગે છે. અલખત, પ્રેમાનંદ સામેનો આવો આક્ષેપ યથાર્થ નથી. જીની વાર્તાઓ વસ્તુરૂપે લઈ પ્રેમાનંદે પોતાની રસિકતા અને કલ્પનાથી વિસ્તારી આખ્યાનો લખ્યાં છે તે નવીન કૃતિઓ જ છે, એમાંની કવિતા કહેલી વાત કથતી નથી. એ પ્રમાણે જીની વાર્તાઓનો આધાર લઈ તે ઉપરથી નવીન સૃષ્ટિ રચવાનો પ્રકાર કાલિદાસ, શેક્સ્પીઅર, મિલ્ટન વગેરે મહાન કવિઓએ મહણ કર્યો છે અને તેમની રચનામાં એ દોષ નથી. પરંતુ, પ્રેમાનંદની કૃતિઓને લક્ષ્ય કરવામાં સામગળભટની ભૂલ હોવા છતાં તેણે દર્શાવેલો સિદ્ધાંત શુદ્ધ સ્વરૂપે ખરો છે. કવિ જે કહે તે કાષ્ઠએ કહેલું હોવું ન જોઈએ, કવિતામાં નવીનતા હોવી જોઈએ, કવિ રસમય દર્શનથી જે તત્ત્વ શીખવે તે પૂર્વે બીજા કાષ્ઠએ શીખવેલું હોય તો ચમત્કાર જતો રહે: એ સિદ્ધાંતો વિવેચનસાહિત્યમાં કવિની શક્તિ અને કલા પરત્વે ધણા અમત્યના છે.

૧૮૪ પ્રાચીન ગુજરાતી સાહિત્યમાં ઉગ્રેલા વિવેચનના અંકુર.

વિવેચનનો બીજો એક સિદ્ધાન્ત સામળબટ ' પ્રશ્નોત્તરવિષય
છપ્પા ' માં દર્શાવે છે:

‘ ધિકે કવિતા કવિ કેરી કૃપણના જશ્ન જો જોડે. ’

શેને ધિકકાર છે ?

કવિતામાં અપાત્ર મનુષ્યની પ્રશ્નસા કરવામાં આવે તો રસક્ષતિ
થાય છે અને, પ્રશ્નસા મને તેટલી કલ્પનાપૂર્ણ કે ભાવપૂર્ણ હોય
તોપણ નાયક નાલાયક હોય ત્યાં અરુચિકરતા જ થાય છે એ
સિદ્ધાન્ત યથાર્થ છે. કૃપણના દૃષ્ટાંતથી સર્વ અયોગ્ય પાત્ર વક્તવ્ય
છે. આ વચનમાં પ્રેમાનન્દ ઉપર કોઈ આક્ષેપ હોય શકે નહિ કેમકે
પ્રેમાનન્દે પોતાની કથાનાં નાયક નાયિકા સિવાય કોઈની સ્તુતિ
કરી જ નથી. નંદુરખારના રાજા તરફથી પ્રેમાનંદને ઇનામ મળતાં
પણ પ્રેમાનંદે કદિ તેની કીર્તિ માધ્યમ નથી. સામળબટને સિંહજના
પાટીદાર રખીદાસનો ઉદાર આશ્રય મળ્યો હતો અને સામળબટે

‘ રખીદાસ ગુણ રાજવી ભૂપતિ બીજો બોજ, ’

છપ્પા.

‘ કણબી કરણ સમો વસે રખિયલ તેનું નામ, ’

નંદખત્રીસી.

એવાં વચનોથી તેની સ્તુતિ કરી છે. એ આશ્રયદાતાની સહાયતાની
કદર કરવામાં કાંઈ અયોગ્યતા નહોતી, પરંતુ, સામળબટ સાથેની
સ્પર્ધાથી પ્રેરાય પ્રેમાનન્દ ઉદાર કહાડે છે કે

‘ કવિઓ નૃપના કે શ્રીના, હળધર બળધર ત્રાસ,
જમતીસુર હું લોબી તો, પણ વટપતન વાસ. ’

દ્રોપદીહરણ.

અર્થાત્ કવિઓ રાજાઓના કે શ્રીમંતોના, હળધર, ખેડુતોના,
કે બળધર-બળવાનોના ત્રાસ વેઠે છે. હું જમતીસુર (આદાણ) હોય
લોબી છું છતાં વડોદરામાં જ વાસ કરું છું. આ રીતે ખેડુતનો આશ્રય

લીધા માટે સામળભટને પ્રેમાનંદ ઉપાલખ દે છે. એવી જ હરીદાધના આવેગથી સામળભટ કહે છે,

‘ ધર ધર રામ તાણું નહિં, ન પુત્ર મુજ ગુણ ગાય;
રાજદરબારે રઝળવું, મેળવી નથી પસાય.
ભાટ બ્રાહ્મણને ભાંડવા, લાંબી મુકે પોક;
રીઝી ભલા ભલા કરે, તેથી થાયે શોક.
રીઝવે જાન ને તાનથી, હાથે લપ્પ કરતાલ;
શિષ્યો ગુરનો ગાંદરો, વાઃ વાઃ ત્યાં શો માલ. ’

મદનમોહના.

પ્રેમાનંદ માણુભટની કથા કરતા, તેમનો પુત્ર વલ્લભ પોતાના પુસ્તકોમાં તેમની સ્તુતિ લખતો, નંદુરબારના રાજા સાથે પ્રેમાનંદને મિત્રાચારી હતી અને તે પ્રેમાનંદને ધણીવાર બોલાવી તેમની કવિતા સાંભળતા, અને પ્રેમાનંદને વિસ્તારી શિષ્યમંડળ વિંટલાયેલું હતું, એ બધી હકીકત સંબંધે અહીં ઉપહાસ સાથે ઇશારો કર્યો છે.

પરંતુ, આ પ્રકારની ટીકા વિવેચનસાહિત્યમાં કાંઈ કિંમતની નથી. એથી વિવેચનના સિદ્ધાન્તોનું પ્રતિપાદન થતું નથી, અન્વયના ગુણ દોષની પરીક્ષા કરવાનો માર્ગ મળતો નથી, તેમ જ, અન્વયનું વિવરણ કરવામાં સહાયતા થતી નથી. આલેખનો હેતુ છતાં પણ જ્યાં સામળભટ

‘ જેમ તેમ જાણે જોઈવી, રચે ઘાટ કુંભકાર;
કિલ્લટ કાબજી રાચશે, કવીન્દ્ર ને કુંભાર.*

* * * * *

ક આ કહીઓ તેમ જ ઉપર ઉતારેલી ‘ધર ધર રામ’ ઇત્યાદિ કહીઓ રા. રા. ઇચ્છારામ સૂર્યરામ દેસાઈએ પ્રસિદ્ધ કરેલા ‘બૃહત્ કાવ્યદોહન’માં છે. રા. બ. હરગોવિંદદાસ કૌરકદાસ કાંઠવાળા અને રા. સી નાથરાયકર પૂનરાકરે ત્રિમાસિક આચીન કાવ્યોમાં પ્રસિદ્ધ કરેલી ‘મદનમોહના’માં આ કહીઓ નથી.

૧૮૬ પ્રાચીન ગુજરાતી સાહિત્યમાં ઉગ્રેશ વિવેચનના અંકુર.

સાદી ભાષા સાદી કડી, સાદી વાત વિવેક;
સાદામાં શિક્ષા કથે, તેજ કવિજન એક. x

મદન મોહના.

એવાં વચનો કહે છે ત્યાં વિવેચનના સિદ્ધાન્તનું દર્શન થાય છે, પણ, તે એટલું જ કે કાવ્યની રચના કિશ્કણ હોવી ન જોઈએ, કાવ્યની ભાષા તેમ જ વાત સાદી હોવી જોઈએ અને વિવેકવાળી હોવી જોઈએ. અને, સામભટ જ્યાં,

‘જહાં ગતિ નહિ સૂર્ય ચંદ્રની, ત્યાં સુધી ગતિ કરતા કવિ’

રાવણ મંદોદરી સંવાદ.

એવું વચન કહે છે ત્યાં તો ‘કહું કથે’ છે, સાધારણ ઉક્તિનો અનુવાદ કરે છે.

પ્રેમાનન્દના પુત્ર વલ્લભે કવિઓની કૃતિના ગુણદોષની વિમતવાર પરીક્ષાનો પ્રયાસ કર્યો નથી, પણ, કવિઓની કૃતિઓની તુલનાનો એક પ્રસંગ આદર્યો છે. ‘પૃથિરાજ રાસા’ના કર્તા ચંદ વરદાસ અને પ્રેમાનંદની સરખામણી કરતાં તે કહે છે,

ચંદે છંદબદ્ધ રચ્યો, રાસ આશ આણી ઉર,

પ્રેમાનંદ આગે મંદ, ગતિ તેની લેખિયે;

ભારત સમું પ્રમાણુ, રાસાના તમાસા ભાળો,

કર્યો ભારત બે ત્રણુ, આરત ઉવેખિયે;

પૃથ્વીશ્ચ પ્રશંસા કર્યી, માન શેનું મોલું તેમાં ?

પ્રેમાનંદની કવિતા, સવિતાથી પેખિયે;

આદ્યણુથી ભાટ થયા, વંશજ વિધીના આ તો;

કવીશ્વરના પિતાથી ચંદ મંદ દેખિયે.

૧.

બિચારો ખરદિયો જે, દેવીભક્ત દુનિયા કે’,

ભોજ આપે અળ કરો, ડરે શ્વારદૂલથી.

* ત્રિમાસિક પ્રાચીન કાવ્યના અંકમાં ‘સાદી’થી શરૂ થતી લીંટી છે પણ બીજી લીંટી ‘સતવાહીપણું શાણપણું, નરપતિ કરા નેક’ એવી છે.

મહિરામાં મસ્ત બન્યા, જો જો ચંદથી ચતુર;
 લાંચન લગાડી લઇ, રીઝ્યા રક્ત ફૂલથી,
 આડ કરી અહો કહ્યું, દેવીએ સંકટ દહ્યું,
 પ્રસન્ન થૈ પૂરેપૂરી, વેધી અંગ શૂળથી;
 પત રાખી બા'ના કેરી, બર્દિયો ત્યારે બનાવ્યો,
 ભારતીના બક્તને તે મળે ક્રિયા મૂળથી ? ૨.

પૂજા કરતાં પરોઢે, ચતુરાની ચૂક પડી,
 યવન ઉપાયા આઈ, બક્ષી ગયા બક્તને;
 ચંડી ઠંડી પડી નહિ, મંડી ખંડી મારવાથી,
 આર્યાવર્ત તર્ત તોડ્યો, જાહેર છે બક્તને;
 ચંદ ચર્ધ ગયો મંદ, અંથે રાખ્યો જીવતો તે,
 ભારતીના બક્ત આગે, કોણુ લેખે શક્તને ! ૩.

પ્રેમાનંદ પિતા મારા, ભારતીના પૂરા બક્ત,
 બર્દિયાને બાંધી ઘંટ, લખે રાસા લાખને;
 પ્રેમ ને આનંદ બંને, લાંચન વિના લજ્જ,
 કહો મોટા કોણુ જારે, સાચી દધ સાખને !
 સરસ્વતી સૂત થયા, પછે નવ પૂજ્યાં કોઈ,
 દેવ દેવી રણાં સૂધ, બળી થયાં રાખને;
 સ્વધર્મ એ સાચો માન્યો, પરધર્મ પૂજ્યો નહિ,
 ભારતીના બક્ત થતાં, મારવી ન માખને ! ૪.

કવી જેની કવિતા, નિકંદન તેતું કરાવ્યું,
 પાંચ સાત નારી બેળી, નર નિપજાવિયો;
 તોડ્યા શબ્દ છોડ્યા નહિ, જોડ્યા કર તોય જૂડ્યા,
 રૂડા રસિકે ન જોયું, ભાવ શો બજાવિયો !
 પેટ કાળે વેઠ કરી, ઠેઠ તેય પો'ચી નહિ,
 બેટ જુ'ડી મર્ચુ કાળે, દેશ આ તગાવિયો;
 ઝવેરી ઝવેર જાણુ, કંઈ શાં મુખે વખાણુ,
 મંદ ચંદ લખી ચંદ-છંદથી સજાવિયો. ૫.

ભારે ભાર ભાટ કેરો, વધતો વધારી દીધો,
ચંદના તો છંદ ભાખ્યા, ધન્ય છે રસિકને;
અવગુણ નવ આણ્યો, એક ગુણ શુદ્ધ જાણ્યો,
વખાણ્યો વધાર્યો પંચ, માની નહિ છીંકને;
રત્નની પરીક્ષા કરી, જલ થકી જળવીને,
એખ જેખ જેમ નહિ, ઠાઠ કહ્યો ઠીકને;
એવે દેશ જન્મ દેજે, રસિકનો વાસ જ્યાંહી !
કથીર કંચન કરે, બાળી મૂકે બીકને. ૬

ધિકઃ ગુર્જર ! છે ધિકઃ, રસિક ન સાથ રાખ્યો,
પ્રતાપી પ્રભાકરને, પિછાણ્યો ન કામએ !
છંદ પ્રેમ કેરા ધણા, પદમાં તો શેની મણા,
દુહા ને ચોપાઇ ધણી, સાખ બંધ જોઇએ;
ચાર જણે જેલ કર્યું, એક જણે કર્યું આ તો,
એવું નવ જુએ કોઈ, ખાંતે ખરું ખોઇએ;
મૂઆ મૂઠ નિર્લજ સૌ, પેટે પડ્યા પાપાણ,
ગૂજરાત શુષ્ક થયો, શું રસાલ ખોઇએ ? ૭.

એક નિષાવન નર, એક નારી પૂજ્ય ધારી,
તે વડે નીપાવ્યા મોટા, લક્ષાવધિ દેવતા;
કર્યું રૂડું સર્વ કેરું, વિઘ્નનું ન નામ સુણ્યું,
તાર્યા રાય ના ખૂરાડ્યા, મંથપંથ સેવતા;
દુખિયાનાં દુઃખ ટાળ્યાં, સુખિયાને કિધાં સુખ,
કવિનાં મુકાબ્યાં માન, ચતોઠી ને દેવતા;
અરસિક જણે કશું, રત્ન પડ્યું રંક હાથ,
નિઃશંકી ને શંકી સર્વ, મૃતિકાથી રેવતા ? ૮.

ચંદે એક રાસો લખ્યો, સવાલક્ષ પૂરકેરો,
એક પુત્ર શા હિસાબે ? દુનિયાનો રાહ છે !
રાસા જેવડા બૃહત, પૂરમાં અધિક એથી.

ત્રણ ગ્રંથ લખ્યા પ્રેમે, કોની વાહવાહ છે !
 સુત મારા જેવો કવિ, રવિ જોષ્ઠ ઝાંખો પડે !
 ચંદનો તે છંદ કશો ? મંદ સૌ ઉગ્મહ છે !
 ઠામી ઠાકી ઢોલ વાધ, કવીશ્વર વણજ કે,
 મંદ ચંદ પ્રેમ પૂર, આનંદ આનહ છે.

૯.

કુન્તીપ્રસન્નાખ્યાન.

આ લીંટીઓમાં બડાઇનાં અને અવિચારીપણાનાં વચનો છે તે બાળુએ મુકી વિવેચનના ઉદ્દેશની ઉક્તિઓ છે તે જુદી પાડીશું. ચંદ કરતાં પ્રેમાનંદનું ચઢીઆતાપણું સાખીત કરવા વણજ નીચેના અંશ દર્શાવે છે,

ચંદે મહાભારત જેવડો મ્હોટો ગ્રંથ ‘પૃથિરાજ રાસો’ એ નામે લખ્યો છે પણ પ્રેમાનંદના ગ્રન્થોનું જે ત્રણ મહાભારત જેટલું પ્રમાણ થાય છે:

ચંદે પોતાના આશ્રયદાતા રાજની પ્રશંસા કરી છે, પણ પ્રેમાનંદે કોઈની એવી પ્રશંસા કરી નથી.

ચંદ દેવીનો ભક્ત હતો પણ પ્રેમાનંદ ભારતી (સરસ્વતી) નો ભક્ત છે. બરદિયો (શ્લેષથી-બળદિયો) ચંદ મદિરાથી મસ્ત બનેલો અને તેણે પોતાનું અંગ શૂળથી વીંધ્યું ત્યારે દેવી પ્રસન્ન થઈ. પ્રેમાનંદે એવું કાંઈ કરેલું નહિ. દેવીની ભક્તિમાં ચંદની ચૂક થઈ તેથી દેવીએ કોપાયમાન થઈ યવન ઉપજળ્યા તેમને હાથે છેવટે ચંદ મરાયો. એ દેવીના કોપથી આર્યા-વર્ત દેશ યવનોને હાથ ગયો. પણ, ભારતીએ પ્રેમાનંદને લાંબુ આયુષ્ય આપ્યું. પ્રેમાનંદે સરસ્વતી સિવાય બીજા કોઈની ભક્તિ કરી નહિ, કવિ-ધર્મ સિવાય બીજા ધર્મ ગ્રહણ કર્યો નહિ, યુદ્ધ કર્યું નહિ, હિંસા કરી નહિ.

ચંદે જેની કવિતા કરી તે ‘પૃથ્વીરાજનું’ નિકંદન કરાવ્યું, પાંચ સાત ભાષાઓ મિશ્રણ કરી રાસો કર્યો, અને રાખ્દરચના આણુવા રાખ્દો તોડયા-બગાડયા, તે રાખ્દોએ તોબાહ થઈ હાથ જોડયા તોપણ તેમને બુડયા. તોપણ રસિક જનોએ ચંદના દોષ જોયા નહિ, તેના ગ્રંથમાં શો ભાવ ભળ્યો છે તે જોયું નહિ. ચંદે થેટ માટે આ બધો પ્રયાસ કર્યો તે પણ સફળ થયો નહિ. ચંદને દેશ તજવો પડ્યો અને જવનોના યુદ્ધમાં તેનું મરણ

૧૯૦ પ્રાચીન ગુજરાતી સાહિત્યમાં ઉગ્રેલા વિવેચનના અંકુર.

યયું. એમ છતાં, ઝવેર પારખનાર ઝવેરીઓ-રસિકોનાં શાં વખાણુ કરે ? તેમણે ચંદના છંદને* ઉત્તમ કહ્યા.

આ રીતે ચંદનો મહિમા વધ્યો છે, તેના અવગુણુ કોઈ જોતું નથી. દેખાદેખી સહુ તેની પ્રશંસા કરે છે. ઈશ્વર ! એવા જ દેશમાં જન્મ આપને કે જ્યાં આવા જનોનો વાસ હોય, જ્યાં એ રસિકજનો કથીરને કંચન કરે, દોષને ગુણુ માની લે અને ગુણુહીન લેખકોની બીક કહાડી નાખે.

ગુર્જર ! તને ધિક્કાર છે. તારા દેશમાં રસિકનો સાથ નથી. કોઈએ સૂર્ય સરખા પ્રતાપી પ્રેમાનંદની કદર ન કરી. પ્રેમાનંદના પણ ઘણા છંદ છે, તેના પદમાં મણા નથી, તેના દુહા અને ચોપાઈઓ ઘણી છે. ચંદ, સુરદાસ, બિહારીદાસ અને તુલસીદાસ; એ ચારે જે કર્યું તે પ્રેમાનંદે એકલાએ કર્યું છે, એ કોઈ જોતું નથી. ખરી વાત ખોવામાં આવે છે. સહુ મૂઠ થઈ મૂળા બેઠા છે. ગુજરાત શુષ્ક થઈ ગયો છે. રસાલ નથી.

પ્રેમાનંદ એકનિષ્ઠાવાન નર છે, તેણે એક માત્ર સરસ્વતીની પૂજા કરી, તેની કૃપા વડે લક્ષ્યાવધિ દેવતા નિપજાવ્યા, બધી કથાઓમાં શુભ પરિણામ આણ્યાં, તેને વિન્ન નડયાં નહિં, તેણે પોતાના ગ્રંથવર્ણનમાં રાજાઓને તાર્યા, ખૂરાડયા નહિં, દુખિયાનાં દુઃખ ટાળ્યાં, સુખિયાને વિશેષ સુખ અપાવ્યાં, ચનોઠીને દેવતા જુદા પાડી બતાવ્યાં, અને, કવિઓનાં માન મૂકાવ્યાં. પણ આ લોકોને એની કદર નથી, રંકને હાથ રત્ન પડયું છે, અને એ રત્ન છે એવી શંકા વગરના અને એવી શંકાવાળા સહુ એ રત્નને માટીથી ઝાળે છે.

ચંદે સવા લાખ શ્લોકોનો એક રાસો લખ્યો તો પ્રેમાનંદે એવડા ત્રણ ગ્રંથ લખ્યા છે અને પ્રેમાનંદને વલ્લભ જેવો પુત્ર છે, જેની આગળ રવિ ઝાંખો પડે. ચંદ મંદ છે અને પ્રેમાનંદ પૂરેપૂરો આનંદરૂપ છે.

આ ઉક્તિમાં કવિની કૃતિના ગુણુ દોષ સાથે કવિના જીવનની સમવિષમતાને બેળાદીધી છે. પણ, સુભાગ્યવાળા કવિને હાથે સારી કૃતિ થાય, અને સારી કૃતિ કરે તે સુભાગ્યવાળો થાય; એમ કહેવાનો આશય છે. વાસ્તવિક રીતે વિવેચનસિદ્ધાન્તોમાં આવા અંગત સુભાગ્ય દુર્ભાગ્યનો

x ચંદ છંદ પદ સૂરકે, વૂહા બિહારિદાસ;

ચોપાઈ તુલસીદાસકી કેશવ કવિત્તમિલાસ.

એ સ્તુતિનો અહીં ઉદ્દેશ છે.

સમાવેશ થતો નથી. ચંદને ધણું સંકટ પડેલાં, ચંદને દેશ તજવો પડેલો અને ચંદને પરાક્રમી પુત્ર નહોતો; એ હકીકત તેના કાવ્યના ગુણદોષની પરીક્ષામાં નિર્ણયક છે. ચંદે પેટ ભરવા માટે ‘પૃથિરાજ રાસો’ લખ્યો એમ કહેવું એ ખરું નથી અને વાળખી નથી.

વલ્લભે કવિઓની કૃતિઓના ગુણદોષ માટે જે ધોરણ દર્શાવ્યાં છે તે યથાર્થ છે કે કેમ તેના કરતાં એવાં ધોરણ પ્રકટ કરવા તેણે પ્રયાસ કર્યો એ પ્રસ્તુત પ્રસંગે વિશેષ મહત્ત્વની વાત છે. અન્યનું કદ એ અંચકારની શક્તિની મ્હોટી કસોટી નથી. પરંતુ, એ ખરું છે કે વીરરસ કાવ્ય અને ખીજાં મહાકાવ્ય મ્હોટાં વિસ્તારવાળાં હોવાં જોઈએ. ઘટતી રીતે વસ્તુનો ભરાવ થાય માટે એવાં કાવ્યોમાં લાંબો વિસ્તાર આવશ્યક છે; એવું વિસ્તારી કાવ્ય લખી શકે નહિ તેની એ વિષયની શક્તિ ન્યૂન ગણાય. પરંતુ, ચંદનો લખેલો સવા લાખ શ્લોકનો ‘પૃથિરાજ રાસો’ એવી ન્યૂનતાવાળો નહોતો. ખીજા કોઈનો અન્ય એથી પણ મ્હોટો હોય તો તેટલા પરથી ચઢતાપણું-ઉતરતાપણું નક્કી થાય નહિ; અન્યમાંની રચનાના ગુણદોષ પરથી તે નક્કી થાય. પ્રેમાનન્દે એ વા ત્રણ અન્ય લખ્યા તો તેની કદપનાની ગ્રાહકતાનું એ કાંઈક પ્રમાણ ગણાય ખરું.

આશ્વમદાતાની પ્રશંસા એ ચંદના કાવ્યમાં દોષ છે એમ વલ્લભ લેખે છે. અંગત લાભના કારણથી ખોટી પ્રશંસા કરવી એ દોષ છે ખરો, પણ, ‘પૃથ્વીરાજ ચૌહાણ’ના વીરત્વની પ્રશંસામાં કોઈ રીતની અયથાર્થતા રહેલી નથી. એ વીરત્વ ખરેખરું હતું અને તે વર્ણવી ચંદે જનસમાજની મહાસેવા કરી છે.

ચંદ દેવીભક્ત હતો અને પ્રેમાનન્દે ભારતીભક્ત હતો, એ વિરોધ વલ્લભ દર્શાવે છે તે યથાર્થ નથી. ચંદ પણ ભારતીભક્ત હતો. બધા કવિઓ અને લેખકોને સરસ્વતીના ભક્ત ગણી શકાય છે. ‘પૃથિરાજ રાસો’ની રચનામાં ચંદે પોતાની દેવીભક્તિનો પ્રસંગ લખ્યો છે, તે દેવીના મંદિરમાં હતો જ્યાં દ્વાર બંધ થઈ જવાથી તે પુરાઈ ગયો.

૧૯૨ પ્રાચીન ગુજરાતી સાહિત્યમાં ઉમેલા વિવેચનના અંકુર.

અને ત્યાં તેણે એ અન્ય રમ્યો એમ તેણે કહ્યું છે. તે પરથી એમ કહી શકાય નહિ કે તેની કાવ્યરચના એ સરસ્વતીનું કાર્ય નહોતું. ચંદ્ર દેવીભક્ત હતો તેમ પ્રેમાનન્દમાં પણ ધાર્મિક ભક્તિવિહીનતા નહોતી. વિવેચનના સિદ્ધાન્તો સાથે આવી હકીકતને સંબંધ નથી. તેમ ચંદ્ર મદિરાથી મસ્ત બનેલો કે કેમ અને તેણે દેરીને પ્રસન્ન કરવા પોતાનું અંગ વિધેલું કે કેમ એ આ વિષયમાં અપ્રસ્તુત છે.

અંશમાં વર્ણુવેલી કથા સુખકર છે કે દુઃખકર છે એ પણ વલ્લભે પરીક્ષાનું ધોરણ ગણ્યું છે, અને ચંદ્રની કૃતિમાં મુસલમાનોની ચઢાઇ વર્ણવી છે, તથા આર્યોવર્ત મુસલમાનોને હાથ મયાનું વર્ણવ્યું છે અને પ્રેમાનન્દના કાવ્યોમાં એવી કાંઇ અનિષ્ટ વાતો કહી નથી પણ સહુનું સાંઝે થયું વર્ણવ્યું છે એ તેની ઉત્તમતા વલ્લભે કહી છે: આ ધોરણુ પણ સ્વીકારી શકાય તેમ નથી. કવિના વર્ણનમાં રસિકતા છે કે કેમ, ઉચ્ચ અને સુંદર કલ્પના છે કે કેમ, કલા છે કે કેમ, એ જોવાનું છે; વર્ણુવેલી વાત બની હોય તો સાંઝે કે ન બની હોય તો સાંઝે એ જોવાનું નથી. વળી, ચંદ્રે તો ઇતિહાસમાં બનેલી વિપત્તિઓ વર્ણવી છે, અને એવી વિપત્તિઓથી કાવ્યનો વિષય થવો જોઇએ નહિ એમ કહી શકાશે નહિ.

કાવ્યના નાયકનો નાશ વર્ણવવો એ અપકર્ષ છે એ ધોરણુ લઈ વલ્લભ કહે છે ચંદ્રે પૃથ્વીરાજનું નિકંદન વર્ણવ્યું છે તે મોટો દોષ છે. પ્રેમાનંદે પોતાના કાંઇ નાયકનો નાશ વર્ણવ્યો નથી, સહુનો ઉદ્ધાર વર્ણવ્યો છે, એ તેનો ઉત્કર્ષ તે બતાવે છે. સંસ્કૃત સાહિત્યમાં આ મત માટે આધાર છે,^x પરંતુ પરાક્રમી પુરુષોનો નાશ થાય છે એ હકીકત પણ ઇતિહાસમાં બને છે, અને કરુણરસ પણ રસ છે અને તેના આસ્વાદથી આહ્લાદ થાય છે એ લક્ષમાં લેતાં એ મત સ્વીકારી શકાતો નથી. મહા કવિઓએ આવા વિષયને

^x નિર્દિશેત્ નાધિકારિવધં ક્વાપિ । દશરૂપક । ‘અધિકારી (નાયક)નો વધ કહી દર્શાવવો નહિ.’ અલભત્ત, દશરૂપકનું આ વચન નાટકના નાયક માટે છે.

પોતાના કાવ્યમાં ગુંથ્યા છે એ વાત પણ પ્રતીતિ કરાવે છે કે આવા વિષયથી કાવ્યનો અપકર્ષ થતો નથી.

અંદે પોતાના ગ્રંથમાં પાંચ સાત બાષાઓનું મિશ્રણ કર્યું છે તે દોષ છે એમ વલ્લભ કહે છે. પરંતુ, આવો સામાન્ય સિદ્ધાન્ત થઈ શકતો નથી. બાષાઓના મિશ્રણમાં ચમત્કાર હોય ત્યાં તે રુચિર થાય છે અને એવા ગુણ વિના કરેલું મિશ્રણ દોષ થાય છે. કેટલાક પ્રાચીન ગુજરાતી કવિઓએ પોતાનાં કેટલાંક કાવ્યો હિન્દીમાં રચ્યાં છે એટલું જ નહિ પણ કેટલીક વાર ગુજરાતીનું અને હિન્દીનું, ગુજરાતીનું અને મારવાડીનું, અથવા ગુજરાતીનું અને મરાઠીનું મિશ્રણ કર્યું છે. ઉદાહરણાર્થ,

‘ મહાસંત શિરોમણિ સાધુ, ગોરખ દેવ મહારાજ હે;
નામ નિરંજન જાણી જેનું, સિદ્ધ કરના સહુ કાજ હે.
કાશીપુરીમાં ગયા ગોરખજી, મિથ્યા સર્વ સમાજ હે;
મોટા મોટા ભોક આવ્યા છે, કાસીકા જ્યાં રાજ હે. ’

મુકુંદ—ગોરક્ષ ચરિત્ર.

‘ ચારી નથ ડારો મોતી ઝુમણુ લળકે છે. ’

દેખ મોહો જૂજમોહન પ્યારો કલેજમેં સલકે છે.

બપુબાન દુલારી ચારા મુખરી સોબા ચંદન સરસ ધની ચલકે છે;
કહી ન સકે દયો વે બાનક જખ, મંદ મધુરો મુખ મલકે છે. ’

દયારામ—શૃંગાર.

‘ એમ આનંદ ઓછવ હોઇ રે,
કૃષ્ણા દેવ આલા મંડપ સોઇ રે;
ગુણ માતી રાધીબાઈ અપાર રે.
રાધી બગ્નાસ ઝાલી તયાર રે,
કરતી વિશ્વાખા કારબાર રે;
ધન્ય ધન્ય દેવા કૃષ્ણા રાયા રે. ’

રાધાબાઈ—કૃષ્ણવિવાહ.

૧૯૪ પ્રાચીન ગુજરાતી સાહિત્યમાં ઉગ્રેષા વિવેચનના અંકુર.

આ મિશ્રણ અરુચિકર નથી લાગતાં અને ચહેાં બટ્માષા પુરાનં ચ કુરાનં કથિતં મયા એમ કહી ભુદી ભુદી બાપાએ પોતાના શ્રંખમાં દાખલ કરી છે તે હકીકત જાતે જ અરુચિકરતા ઉત્પન્ન કરતી નથી. x

અલ્પકારરચના માટે જીવો તોડવા અને ખગાડવા એ દોષ છે એમ વસ્તુલ કહે છે એ ખરૂં છે. પ્રજાભાષાનાં કાવ્યોમાં આ દોષ ઘણો સામાન્ય છે, પણ, ચંદની વાણીમાં આ દોષ કરતાં ગુણનું ઘણું અધિક્ય છે એમ કહેવું જોઈએ.

रंग राग वागन थट्टयं, घन घोर सोर प्रगट्टयं ।

सुनि अलख बीर स जग्गयं, सिर पलट उंधिय पग्गयं ॥

આવી રચનાઓમાં ચંદ્રે શબ્દોને મરડ્યા છે છતાં વાણીને પ્રતાપ ઢાંક્યો રહેતો નથી. પ્રેમાનંદે શબ્દોને કદર્શિત કર્યા નથી એ તેની સરસાઈ છે એ ખરું છે.

ત્રિમાનંદની યથાયોગ્ય કદર થઇ નહિં એમ વલ્લભ ફરીયાદ કરે છે. તે સાથે વિરોધમાં ચંદની લોકપ્રિયતાને તે નિન્દે છે તે યોગ્ય નથી. ચંદની લોકપ્રિયતા અસ્થાને નથી. વળી, ત્રિમાનંદના સમયમાં તેની કદર ફેટલી થઇ હશે તે ખરાબર કહી શકાય નહિં, પણ તેનાં કાવ્યોનો ફેલાવો થયો અને તેનો અભ્યાસ પ્રસર્યો તેમ તેની કૃતિઓ ગુજરાતમાં લોકપ્રિય થઇ અને માન પામી અને એ માટે કાલક્રમની આવશ્યકતા છે એ લક્ષમાં લેવું જોઇએ.

કવિનાં કાવ્યો અમુક જાંઘમાં હોય, કે પદમાં હોય એને વલ્લભ મહત્વ આપે છે તે અકારણ્ય છે. વિષયને અતુલ પદ્ધતિના હોવાની જોડાએ એટલું જ આવશ્યક છે. પ્રિમાન્દે પણ જાંઘમાં, દુહામાં અને ચોપાઈમાં કવિતા કરી છે એમ વલ્લભ બચાવ કરે છે, પણ, દેશી-

× સાહિત્યદર્પણમાં રાસક નું એક લક્ષણ માણવિમાણમુચિષ્ઠમ્ ।
(' ધણી ભાષા અને વિભાષાવાળું ') એવું કહ્યું છે. રાસક પરથી 'રાસો' શબ્દ થયો છે એમ શા. રા. નરસિંહરાવનો મત છે.

ઓમાં પ્રેમાનન્દે જે કવિતા કરી છે તે તેની કૃતિ ઉત્તમ છે એ ખરેખરે બચાવ છે.

દુઃખીનાં દુઃખ ટાળવાં, સુખીનાં સુખ વધારવાં, અને વાર્તાનું શુભ પરિણામ આણવું: એ પ્રકારમાં વલ્લભ ઉત્તમતા માને છે અને એ સિદ્ધાન્ત Poetic Justice (રસસૃષ્ટિની ન્યાયમયતા) ને અનુરૂપ છે. પરંતુ, વિષાતાની સૃષ્ટિમાં એથી ઉલટું પણ બને છે અને કાવ્યમાં તે રસિક રીતે વર્ણવી શકાય છે એ પણ લક્ષમાં લેવું જોઈએ. Poetic Justice નો સિદ્ધાન્ત કરુણરસને લાગુ પાડવામાં આવતો નથી અને એ સિદ્ધાન્ત ઇતિહાસ ખોટો કરવાનો આશ્રય કરતો નથી. છુટક બનાવો ગમે તેવા બને પણ આખર સરવાળે દુનિયામાં ન્યાય છે એ તેનું ખરું તાત્પર્ય છે.

આવી રીતે મંગળાચરણમાં નિંદા કરવી એ ‘આગમ વિરુદ્ધ’ છે; પ્રાચીન કવિઓને વખોડવા નહિ, ‘પ્રાચીન પંડિતને ન, અર્વાચીન પોંચી શકે’ એવો આરોપ કરનારને ઉત્તરમાં વલ્લભ કહે છે ‘જવ જવ તમને માનવાનો કાંઈ નથી.’

‘થોથાં જેવાં પોથાં બાળી, પ્રાચીનો તથાં હું વંદું,
કચરી કવીશ જીભ, શેણે જીઉં ના મરી.’

પોતાની ટીકા સત્ય છે એ વલ્લભનો આશ્રય છે, અને પ્રાચીનો તરફની ભક્તિ ખાતર નિર્માણ્ય કૃતિને ઉત્તમ કહેવા કરતાં મરવું સાઈ એવો તેનો મત છે.

હિંદી કરતાં ગુજરાતી ભાષા ચઢીઆતી છે એ દાવો પણ વલ્લભ આ જ અભિમાનભરી શૈલીથી કરે છે.

‘ભાષણમાં ભાષા તારી ઢીલામાં તો ઢીલી દીસે’

એવા હિંદુસ્તાની તરફથી ગુજરાતી પ્રતિ થતા આરોપના ઉત્તરમાં તે કહે છે,

હિંદુસ્તાન મજબ બાળી ભાષા તેની ભથી જેહ,
મવનથી અજ મધ હજી નથી ત્યાગતી;

૧૬૬ પ્રાચીન ગુજરાતી સાહિત્યમાં ઉગ્રેલા વિવેચનના અંકુર.

સારો શબ્દ રૂપી નર, ઝડપી ભે જોતા માંહી,
બ્રષ્ટ કરે પછે તેને એમ અનુરાગતી. ’

અને ગુજરાતી ભાષા તો

‘કામળતા કમળથી, અધિક દેખાય ત્યાં,
મધુ સુધા મિષ્ટપણે, હારી હારી જાય છે;
અમલતા એના જેવી, નથી કોઈ ભાષા મધ્ય,
પ્રાચીનપણું તો જેનું, મ્હોટેરું મનાય છે.’

માટે પૂર્વપક્ષ કરનારને તે કહે છે,

‘અધ્યા હિંદુસ્તાની! બસ, હવે બોલતો ન કાંઈ,
કાળપ લગાડ્ય મુખ, પડ્ય જમ કૂપમાં;
કડકણી કુતરી તો, સૂતરી ન લાગે સત્ય,
ઉતરી ગૈ વાત હવે, ગૂર્જરીના રૂપમાં.

યુધિષ્ઠિરવૃકોદરસંવાદાખ્યાન.

વલ્લભના કેટલાક સિદ્ધાન્તો અચાલ છે, તેનું અભિમાન અરુચિકર છે, તેનાં આલોપ વચ્ચેના જુગુપ્સાર છે, તોપણ ગુજરાતી ભાષાના સાહિત્યમાં તેણે એક વિશેષ કાર્ય કર્યું છે કે વિવેચનનું કાર્ય કરવાનો તેણે પ્રયત્ન કર્યો છે અને વિવેચનના સિદ્ધાન્તો પ્રતિપાદન કરવાનો આરંભ કર્યો છે. પોતાના પિતાનું મહત્ત્વ અભિમાનથી સિદ્ધ કરવાનો પ્રયત્ન તેણે છોડી દીધો હોત અને ગદ્યમાં પોતાના વિચાર ગોઠવવાનું તેણે આદર્યું હોત તો તેની વિવેચક વૃત્તિ તેને એક નવું અને ઉપયોગી સાહિત્ય ઉત્પન્ન કરવા તરફ દોરી જત એમ લાગ્યા વિના રહેતું નથી.

Criticism of Interpretation (નિરૂપણાત્મક વિવેચન)
નું એક જ કાર્ય પ્રાચીન ગુજરાતી સાહિત્યમાં થયું છે અને તે દયારામના હિંદી કાવ્ય ‘સતસૈયા’ ઉપરની ગુજરાતી ગદ્ય ટીકા. એ અન્યની સમાપ્તિએ ફુલો છે કે,

यथामति यह ग्रंथको कीनो अर्थप्रकाश ।

दीन दास रनछोरने कहनाबल अबिनाश ॥

એ રીતે આ ટીકા લખનારનું નામ ‘ રણુછોડ ’ આપ્યું છે, પરંતુ કવિ નર્મદાશંકર કહે છે; ‘ હું ધારું છું કે પોતાના શિષ્યનું માન વધારવાને માટે, અથવા ગ્રંથકારે પોતાના ગ્રંથની ટીકા પોતે કરવી એ કવિના મનમાં અવિવેક જેવું લાગ્યું હશે માટે, ટીકા કરેલી તો કવિએ પોતે જ પણ ટીકાકારનું નામ રણુછોડનું રાખેલું. (દયારામકૃત કાવ્યસંગ્રહ.)

આ સિવાય બીજાં વિવેચનકાર્ય પ્રાચીન ગુજરાતી સાહિત્યમાં માલમ પડતાં નથી. વિક્રમની વીસમી સદી બેઠા પછી ગુજરાતી ભાષામાં આવેલા નવા બળથી પ્રેરિતસાહિત્ય થઈ કવિ નર્મદાશંકરે ગુજરાતીમાં શિષ્ટ ગદ્ય લખવાનો આરંભ કર્યો, તેમાં ‘ કવિ અને કવિતા ’ વિશે નિબંધ લખ્યો અને પ્રાચીન ગુજરાતી કવિઓનાં ચરિત્ર લખ્યાં ત્યારથી ગુજરાતી ભાષામાં વિવેચનસાહિત્યનાં બીજાં રોપાયાં અને, નવલરામે વિવેચનની વાઠી ફલવંત કરી ત્યારથી ગુજરાતી ભાષામાં એ સાહિત્યનો નવો યુગ શરૂ થયો.

ગુજરાતી સાહિત્યનું હાલનું વલણ.*

ગુજરાતી સાહિત્યના હાલના વલણ વિશે વિવેચન કરવાની મને સૂચના થયાથી એ વિષયની કેટલીક હકીકત પ્રદર્શિત કરવાનો આ બાબલુનો પ્રયાસ છે. ‘હાલનું વલણ’ એ વર્તમાન સ્થિતિનું વૃન્તાત છે, પણ, તે છતાં એ વિષય દેખાય છે તેવો સહેલો નથી. ખરી રીતે, એ વિષયમાં વર્તમાન નહિં પણ ભવિષ્યનો હેવાલ કહેવાનો છે. હાલનું વલણ કેવું ભવિષ્ય બાંધે છે એ તપાસવાનું છે; અને ભવિષ્ય કહેવું, ભવિષ્યમાં શું થશે તે કહેવું એ બહુ કઠણ છે. વલણની પરીક્ષાનો અર્થ એ છે કે કયી દિશા તરફ ગતિ છે, એમાંથી આખરે કેવું સ્વરૂપ થશે એ નક્કી કરવું. આ ભવિષ્યનો પ્રશ્ન છે. ઇતિહાસમાં એવા પ્રશ્નના નિર્ણય કરવા બહુ મુશ્કેલ છે. યુરોપમાં ખ્રીસ્તી ધર્મ દાખલ થયો, તે ધર્મમાં પાછળથી ‘રેફર્મેશન’ નામનો મહોટો ફેરફાર થયો, ઈંગ્લાંડમાં તથા ફ્રાન્સમાં ‘રેવોલ્યુશન’ નામની રાજકીય ઉથલપાથલો થઈ: એ સર્વ બનાવ બન્યા તેમનાં અમુક વખતનાં વલણ પહેલેથી પૂરેપૂરા ખરાબલાથી કાણુ કહી શકત ? ભવિષ્યમાં જ-એ બનાવો બની રહ્યા પછી જ એ વલણ પૂરેપૂરાં સમજાયાં છે. વર્તમાન પણ જૂત થાય છે ભારે જ તે નક્કી થાય છે.

તોપણ, ગુજરાતી સાહિત્યની હાલ શી સ્થિતિ છે, તેનું ભવિષ્ય બંધાય એવાં કયાં બળો અને કારણોની પ્રવૃત્તિ નજરે પડે છે, બીજાં બળો અને કારણો આવી ફેરફાર નહિં કરે તો હાલ કેવી સ્થિતિ બંધાવા માંડી છે એ ચર્ચા આપણે કરી શકીશું.

પ્રથમ ગુજરાતી સાહિત્યના જથ્થા ઉપર નજર કરીએ. આજથી પચાસ વર્ષ ઉપર ગુજરાતમાં છાપખાનાં જુજ હતાં અને બહુ જ થોડાં પુસ્તકો પ્રસિદ્ધ થયેલાં હતાં. તેના પ્રમાણમાં હાલ જથ્થો બહુ.

* અમદાવાદની સોશીઅલ એન્ડ લિટરરી એસોસીએશને બોલાવેલી બહેર સભા સમક્ષ તા. ૧૨ મી તથા તા. ૧૬મી માર્ચ સને ૧૮૯૮ ના દિવસોએ કરેલાં બે બાબલુ.

વધ્યો છે. એ જથ્થો વધવાનું પ્રમાણુ પણ વધતું જાય છે. મુંબાઇ ઇલાકામાં દેશી ભાષાનાં પુસ્તકોની પ્રસિદ્ધિ નોંધનાર અમલદારના વૃત્તાન્ત પ્રમાણે સને ૧૮૬૭ ની સાલમાં ૧૭૭ ગુજરાતી પુસ્તકો પ્રસિદ્ધ થયાં છે. આ ઉપરાંત, વડોદરા વગેરે દેશી રાજ્યોમાં પ્રસિદ્ધ થયેલાં પુસ્તકો અણતરીમાં લેતાં કુલ સંખ્યા એ સાલમાં ૨૦૦ થાય. સને ૧૮૪૭ ની સાલમાં કેટલાં ગુજરાતી પુસ્તકો પ્રસિદ્ધ થયાં હશે તે શોધી કહાડવું બહુ મુશ્કેલ છે. તે વેળા, ‘જોર્ડ એન્ડ એડ્યુકેશન’ નામે શિક્ષણની વ્યવસ્થા કરનાર જે મંડળ નિશ્ચયો માટે પુસ્તકો પ્રસિદ્ધ કરતું હતું તેના સિવાય ખીજ કોઇએ, પણ એ અરસામાં પોતાને ખર્ચે પુસ્તક છપાવ્યાં હોય એમ માનવાનું કારણ નથી. તે વખતની સ્થિતિનો ખ્યાલ બુદ્ધિપ્રકાશના પહેલા પુસ્તકના પહેલા અંકનાં પ્રથમ વાક્યો ઉપરથી આવી શકશે. ‘ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટી તરફ’થી એ ચોપાનીઈ તા. ૧૫ મી મે સને ૧૮૫૦ ને દિવસે નિકળ્યું તેની ‘પ્રસ્તાવના’માં લખ્યું છે કે

‘આ ચોપાનીયું છાપનારાઓની એવી ખાતરી થઇ છે, કે જે દેશમાં બોલીનું કંઈ ઠેકાણું નથી, તરેતરેવાર ચોપડી થએલી નથી, લોકોનું મન વિદ્યા તરફ લાગેલું નથી, ને તેને લીધે વીલા એ શી વસ્તુ છે, તે બહુથી શા શા ફાયદા થાય છે, એવા દેશમાં મુજ પગરણમાં કંઈ બુદ્ધિ ઉધડે, લોકોના વહેમ જાય, ને વિદ્યા બહુ તરફ ચીત લાગે, લોકોની આંખો ઉધડે, કે વિદ્યા તે શું છે, પથરા છે, ઢખાળા છે શું? એવી એવી મ્હોટી મ્હોટી અનેક તરેની વાતો માંહી આવે એવું ચોપાનીઈ થઆ વગર દેશમાં સુધારો થાઅ લોકો સમજી ને ડાહ્યા શાહ્યા વીચારવંત જ્ઞાની વિદ્વાન થાઅ એવું થવું મુશ્કેલ છે.’

આ વાક્યો અસલ છે તેવાંજ ઉતાર્યાં છે, અને એમાંની ભાષા, શૈલી, જોડણી, સર્વ તે વખતના સાહિત્યની અવસ્થા કેવી હોવી જોઈએ તે દર્શાવે છે, એ સમયમાં એક વર્ષમાં પાંચ પુસ્તકો પણ

ભાગ્યે જ છપાતાં હશે; વળી, એથી પણ પચાસ વર્ષ અગાઉ દષ્ટિ કરીએ તો હાલ જેવી પુસ્તકની પ્રસિદ્ધિ, પુસ્તકો છપાવી બહાર પાડવાં—એ વાત જ તે વખત જાણુવામાં કે સમજવામાં નહોતી. ગુજરાતનો છેલ્લો પ્રાચીન કવિ દયારામ સને ૧૮૫૨ માં ગુજરી ગયો તેનાં કાવ્યોની પ્રસિદ્ધિનો કાળ સને ૧૮૦૦ થી સને ૧૮૫૦ સુધીનો હતો ખરો, પણ, તે પ્રસિદ્ધિ પુસ્તકો દ્વારા નહોતી, ગાયન દ્વારા હતી.

ગુજરાતી ભાષામાં પુસ્તકોનો જથ્થો આ રીતે હાલ વધ્યો છે. તેમાં એક વાત ખાસ ધ્યાન ખેંચે છે તે એ કે પદ્ય કરતાં ગદ્ય વધ્યું છે. પહેલાં ગદ્ય બહુ જ થોડું હતું, અન્યકારો બહુધા કવિઓ જ હતા. સને ૧૮૫૦ પછીના સમયમાં ગદ્ય વિશેષ લખાવા માંડ્યું, પણ, હાલ પેઠે લખ્યા ગદ્ય અન્યો એ આરંભકાળમાં થતા નહોતા. આ મૂળ સ્થિતિ અને તેના ફેરફાર વિશે શોધ કરતાં જણાશે કે સર્વ ભાષાઓનાં સાહિત્યમાં એમ બને છે કે ગદ્ય કરતાં પદ્ય પહેલું ઉત્પન્ન થાય છે. પદ્યમાં લખાતી કવિતા ઊર્મિજન્ય હોય છે, અને તેથી જ્ઞાનની વૃદ્ધિ અને શુદ્ધિની ખાસ કેળવણીના પ્રચાર પહેલાં કવિતા ઉત્પન્ન થાય છે. મનના વેગથી ઉત્પન્ન થતી કવિતાનું સાહિત્ય આ રીતે પ્રથમ બંધાવા માંડે છે. પછી મનની સ્થિરતામાં ગદ્ય અન્યો થવા માંડે છે. આ કારણથી તત્ત્વવિચારના અન્યો પણ કેટલાક વખત સુધી પદ્યમાં થાય છે. તત્ત્વવિચારના આરંભમાં રહેલી મનની ઊર્મિઓ અને કલ્પનાઓને આન્દોલનવાળી પદ્યરચના અનુકૂળ પડે છે, અને કવિતાની શૈલી રૂઢ થયેલી હોવાથી તે માર્ગ તરફ તત્ત્વવિચારના ભેખકોનું આકર્ષણ થાય છે. લખવાની કળા ઉદ્ભૂત થયેલી ન હોય અથવા બહુ પ્રચાર પામેલી ન હોય તેવા સમયમાં પદ્યરચના સ્મરણ-શક્તિને બહુ મદદ કરનારી થઈ પડે છે. જે લખી લેતાં બહુ મહેનત પડે અને વખત જાય તે મહોડે કરી લેવાનું હોય ત્યારે પદ્ય રૂપ બહુ ઉપયોગી થાય છે. કાલક્રમે વિચાર અને ભાવના માર્ગ સ્પષ્ટ

બુદ્ધ પડી જતાં વિચારના લેખ ગદ્યરૂપ થવા માંડે છે. પદ્યમય ભાષાનાં લક્ષણ ધીમે ધીમે ઓછાં થઈ બહુ ઓછાં આન્દોલનવાળાં સૂત્રરૂપ વાક્યોમાંથી આખરે લાંબાં ગદ્ય વાક્યોની શૈલી અંધાય છે અને વિસ્તાર પામે છે. છાપવાની કળા હાથમાં આવ્યા પછી અન્યથા મહોડે કરવાની જરૂર જતી રહે છે, અને લેખનની ગદ્ય શૈલીનો ધણો બહોળો પ્રચાર થઈ જાય છે.

ગુજરાતી ભાષામાં પણ આ રીતે ગદ્ય શૈલીનો વિસ્તાર વધ્યો છે. ગદ્ય શૈલીના પ્રથમથી ચાલતા આવેલા અનુભવને લીધે હાલની નિશાળોની કેળવણી શરૂ થયા પછી પણ ઇતિહાસ, ભૂગોળ, વાર્તાઓ, એ સર્વ પદ્યમાં વિશેષ રચાતાં તે હવે આ દસ વર્ષમાં ઓછાં થયાં છે. ઇતિહાસ કે ભૂગોળ તો હવે કોઈ ભાષ્યે જ પદ્યમાં લખવાનો પ્રયત્ન કરશે. પદ્યનું ખરૂં કર્તવ્ય રસિકતા દર્શાવવાનું જ છે એ વિચાર તરફ હવે કંઈ વલણ થવાનાં ચિહ્ન છે. સામળબટની વાર્તાઓ જેવી રચનાઓ હવે પદ્યમાં લખાવાનો સંભવ રહ્યો નથી. વાર્તાઓ હવે ગદ્યમાં જ લખાય છે. માસિક ચોપાનીઆમાં ટુંકી વાર્તાઓ પ્રસિદ્ધ થાય છે તે ગદ્યમાં હોય છે અને લાંબી 'નાવેલો' ('નવલકથાઓ') પણ ગદ્યમાં હોય છે. પહેલાં જે વાર્તાઓ બાટ ચારણોને મહોડે ગદ્યમાં કહેવાતી તે પણ જ્યારે કોઈ લેખક અન્વયે લખે ત્યારે તે પદ્યમાં બનાવી લખે એવો સામળબટના સમય સુધી પ્રચાર હતો. 'ગજરામાર' વગેરેની વાર્તાઓ એવી રીતે પદ્યમાં લખેલી છે. હવે એવી વાર્તાઓ માટેની રુચિ બંધ થઈ ગઈ છે. સને ૧૮૬૦ માં 'ગોટકાની વાર્તા' છપાઈ તેનું મુખપૃષ્ઠ વહી ગયેલા જમાનાનું સ્મરણ કરાવે છે.

ગોટકાની વાર્તા.

દોહરા તથા ચોપાઈથી સામળ કવીની કૌશલ્ય છે. આ પ્રાંતના લોકોની બુદ્ધિ તથા ચતુરાઈ વધે તેને વાસ્તે લલુભાઈ અમીચંદે પોતાના છાપખાનામાં છાપી છે. અમદાવાદ સને ૧૮૬૦ સંવત ૧૬૧૬.

આ સમય હવે ગયો છે. ‘બત્રીસપુતળીની વાર્તા’થી શુદ્ધિ તથા ચતુરાઈ વધે છે એમ હવે મનાતું નથી. એવી વાર્તાઓનો ખપ હવે ઓછો થઈ ગયો છે, ઉત્તમ વર્ગના લેખકો અને વાચકોમાં આવી વાર્તાઓનો પ્રચાર બંધ થયો છે. મુખ્યપૃષ્ઠમાં અન્ય પ્રસિદ્ધ કરવાતું પ્રયોજન બતાવવાનો એવો રીવાજ પણ હવે બંધ થઈ ગયો છે.

ગુજરાતી સાહિત્યનું હવે વિગતવાર વિવેચન કરીશું. સાહિત્યનાં અંગમાં પ્રથમ કવિતા છે. “કવિતા તો કવિતા. બાખાની,” કવિતા તો મજા બાષામાં જ

થાય, એવા વિચારનો સમય ગયા પછી ગુજરાતી બાષામાં કવિતા રચાઈ. પ્રાચીન ગુજરાતી કવિઓમાં સહુથી પ્રથમ નહિં તો પ્રથમમાં સહુથી પ્રસિદ્ધ નરસિંહ મહેતા છે. તેનું અનુકરણ કરનારા ભક્તકવિઓ અનેક થયા છે. નરસિંહ મહેતા પછીના પ્રાચીન કવિઓમાં વિશેષ પ્રખ્યાત પ્રેમાનન્દ, સામળભટ્ટ, અને દયારામ છે. પ્રેમાનન્દનાં “આખ્યાનો”ના અનુકરણથી પુરાણ કથાઓનાં ગુજરાતી કાવ્યો લખાયાં. સામળભટ્ટની કલ્પિત વાર્તાઓનાં અનુકરણ એટલાં બધાં થયાં નથી. હાલના ગુજરાતી સાહિત્યમાં એ બે કવિઓની શૈલીના અન્યો રચાતા નથી. માત્ર કવિ દલપતરામે વ્યવહારિક અનુભવના સંગ્રહ રૂપ ‘પ્રસ્તાવિક’ વચનો દોહરા, ચોપાઈ, છંપા વગેરેમાં રચવાની સામળભટ્ટની શૈલીનું અનુસરણ કર્યું છે અને તે શૈલી હજી સાધારણ પંક્તિનાં પણ રચનારાઓમાં પ્રચલિત છે. દયારામે પોતાની ગરબીઓમાં એક નવો માર્ગ, નવી શૈલી, નવી પદ્યબંધરીતિ, નવી ભાવરચના દાખલ કરી. દયારામની કવિતાની છાપ ગુજરાતી કાવ્યસાહિત્ય પર મજબુત પડી છે અને આજ પણ તે વિદ્યમાન છે. પરંતુ, તેની રચના સાથે તેમાં રહેલી અનીતિની અસર પણ થઈ અને દુર્ભાગ્યે ગુજરાતી સાહિત્યમાંથી તે હજી ગઈ નથી. નર્મદાશંકરે એ અસરને પુષ્ટ કરી. નર્મદાશંકરને કંઈક દયારામ જેવા થવાનો કેડ હતો એમ નર્મદાશંકરે દયારામનું ચરિત લખતાં તેની આકૃતિના કરેલા આ વર્ણન પરથી લાજે છે:

‘દયારામ કવિ મારા મિત્ર ચીમનલાલ નંદલાલના કહેવા પ્રમાણે પાતળો પશુ મારાથી દહોડા હાડતો અને મારાથી મૂઠેક ઉચો હતો. મોઢું ગોળ નહિં પશુ લાંબું મારા જેવુંજ. નાક પશુ મારા જેવુંજ સીધું પશુ છેડેથી અણીમાળું.’

દયારામની ગરબીઓની શૈલી જે સુંદરતાથી ભરેલી છે તે નર્મદાશંકરની કવિતામાં ઉતરી નથી. પશુ, એ ગરબીઓ પોતાને અસલ સ્વરૂપે ગુજરાતમાં ઘણી લોકપ્રિય થઇ છે. સ્ત્રીઓને પશુ તે પાઠે થઇ છે. નવરાત્રના ગરબામાં દયારામની ગરબી ન આવે એમ ભાગ્યે જ બને. એ ગરબીઓનાં અનુકરણ ઘણાં થયાં છે અને એ શૈલી ગુજરાતી ભાષામાં કાયમ રહેશે એમ લાગે છે. નવલરામે અને નરસિંહરાવે એ ગરબીઓની શૈલીને ઉંચી ભાવનાવાળું રૂપ આપ્યું છે અને અનીતિનો અંશ તેમાંથી દૂર કર્યો છે. પશુ, ભાવને સંગીતમાં રમાડવાની રીતિ તેમણે દયારામની જ મહત્ત્વ કરી છે. ઉપર કહ્યું તેમ પ્રેમાનંદ કે સામળભટ્ટની શૈલીના એવા કેાઇ અંશ શિષ્ટ સાહિત્યમાં કાયમ રહેવાનાં ચિહ્ન જણાતાં નથી અને દયારામની શૈલી કાયમ રહેવાનો સંભવ છે તેનું કારણ એ છે કે ઇંગ્રેજ તથા સંસ્કૃત કાવ્યોના અભ્યાસથી પુષ્ટ થતા ઉચ્ચ ભાવ દયારામની શૈલીમાં પ્રકટ થઇ શકે છે અને એવા ભાવના કથન તરફ હાલની સંસ્કારી કવિતાનું વલણ છે. પ્રેમાનંદની શૈલીનાં આખ્યાન રચાવાનો હવે સંભવ જણાતો નથી. એક કથાનક ઉપરનાં લાંબાં કાવ્ય હાલ રચાતાં નથી, અને, કદાચ પુરાણ કથાઓ ઉપરથી વિસ્તારી કાવ્યો રચાશે તો સંસ્કૃત મહાકાવ્યોની પદ્ધતિનું અનુસરણ થવાનો સંભવ છે. કવિના હૃદયની લાગણીઓની પ્રધાનતાવાળાં કાવ્યોના હાલના યુગમાં સ્થામળભટ્ટની શૈલીનો પશુ ઉપયોગ થઇ શકે તેમ નથી. પિંગલના છન્દો, ગરબીઓ અને સંગીતના રાગો એવાં કાવ્યોને વધારે અનુકૂલ છે.

ઉપર કહેલા પ્રાચીન કવિઓનો સમય ગયા પછી હાલની

કેળવણીના આરંભના સમયમાં દલપતરામ અને નર્મદાશંકર એ બે કવિઓ ગુજરાતી સાહિત્યમાં સુપ્રસિદ્ધ થયા. તેમની શૈલી જુદી જુદી હતી. તેમના દરેકના અનુયાયીઓ ધણા થયા, તેમનાં દરેકનાં અનુકરણો ધણાં થયાં. નવલરામે એ બેની કવિતાના ભેદ બહુ સારી રીતે બતાવ્યા છે. તેમણે કહ્યું છે તેમ દલપતરામની કવિતા સભારંજની અને ઠાવકી હતી અને નર્મદાશંકરની કવિતા તર્કના અનિયમિત હિભરાવાળી અને પોતાના તાનમાં મસ્ત હતી. વ્યવહારિક જ્ઞાનના વિષયને બંનેએ પોતપોતાને જુદે જુદે માર્ગે કવિતામાં દાખલ કર્યો હતો. એક કાળે એ બે શૈલીનો વિરોધ બહુ તીવ્ર ગણાતો હતો, પણ, હવે એ વિરોધનો વિચાર ભુલાઇ જવા માંડ્યો છે. એ બે નમુનામાંથી એક લઇ કવિતામાં પ્રવૃત્તિ કરવી એ પ્રચાર હવે દૃઢ રહ્યો નથી. એનું કારણ એ છે કે દલપતરામની શૈલી પ્રમાણે કવિતા નિશાળના મહેતાજીઓ અને તેમની પંક્તિના લેખકો કરતા તેમને હાથ કવિતા રચવાનું કાર્ય હવે રહ્યું નથી. તેમ જ ફક્કડ અને શોખીન હોવામાં આખર માનતા જે અપૂર્ણ કેળવણી પામેલા અન્યકારો પોતાને નર્મદાશંકરના અનુયાયી કહેવડાવતા તેમને હાથ પણ કવિતા રચવાનું કામ રહ્યું નથી. વિદ્વાન, રસિક, ગંભીર મનુષ્યોએ એ કામ હાથ લીધું છે. કવિતામાં ગંભીરતા, ઉંડાણ, નીતિ, તત્ત્વજ્ઞાન, ભક્તિ વધારે દાખલ થયાં છે. એ નૂતન કવિઓની કવિતાને જોશે અલ્પજ્ઞ થોડો થયો છે. પણ, તેમાં ગુણોત્કર્ષ ધણો થયો છે. કવિઓમાં સફુસફુની શૈલી જુદી એ વલણ હવે થવા લાગ્યું છે. દલપતરામ કે નર્મદાશંકર કે બીજા કોઇનો નમુનો હોવો જોઇએ એ ધોરણ ગુજરાતી કવિતામાં હવે રહ્યું નથી. શૈલી કવિતાને યોગ્ય હોય તો ખસ એ વિચારપદ્ધતિ કવિવર્ગમાં પ્રવર્તમાન થઇ છે. ઇંગ્રેજી ભાષાની સંગીતમય-રાગધ્વનિ (lyrical) કવિતા અને સંસ્કૃત ભાષાનાં કાલિદાસાદિનાં મહાકાવ્યો એ બેની છાંય કવિતા પર વધારે પડવા લાગી છે. તેની સાથે ફારસી મઝબોની છાંય પણ કેટલાક કવિઓ

દ્વારા દાખલ થવા લાગી છે. નરસિંહરાવ, મણિશંકર, હરિલાલ, મણિલાલ, એ સર્વની કૃતિઓ આ નવા કવિતાયુગનું દર્શન કરાવે છે. લોખનાથની ભક્તિપરાયણ કવિતા આ પહેલાંના યુગમાં રચાઈ. તેથી ઉત્પન્ન થયેલી ગતિ પણ કવિતામાં કાયમ રહી છે.

વીરરસ (epic) કવિતા અને વર્ણનમય (descriptive) કવિતા, એ બે તરફ હાલની ગુજરાતી કવિતામાં બહુ વલણ જણાતું નથી. તેનું કારણ એ છે કે, વીરરસ કવિતા રચાવા માટે ઇતિહાસના જે અભ્યાસની જરૂર છે તે હજી બહુ થોડો થાય છે; અને, પ્રજામાં કુદરત તરફ ખરી રુચિ થઈ નથી. સ્પષ્ટિરચના આકર્ષક થઈ નથી. ચિત્ર વિદ્યાનો શોખ નથી. તેથી, વર્ણન તરફ કલ્પનાની ગતિ મંદ છે.

કવિતાના વિષય સાથે જોડાયેલું સાહિત્યનું બીજું અંગ નાટક છે. એ તરફ હાલ વલણ નથી. રણુછોડભાઈ નાટક. ઉદયરામનાં 'લલિતાદ્રુઃખદર્શક' વગેરે નાટકો થવા પછી તેનાં ધણાં અનુકરણ થયાં, પણ કમનસીબે એ મૂળમાં અને અનુકરણમાં ખરી સર્વાનુભવરસિકતા નહોતી. એ અનુકરણો પણ હવે બંધ થયાં છે. આનું કારણ એ છે કે વિદ્વાન લેખકો એ નમુના પસંદ કરતા નથી. જ્યાં જનસ્વભાવની સૂક્ષ્મ પરીક્ષા અને કુશલ વસ્તુસંકલનાથી ઉચ્ચ ભાવોના ધ્વનિ થતા ન હોય ત્યાં કેવળ વાર્તા અને વર્ણન નાટકની પદ્ધતિ ચોખ્ખી થતાં નથી, તેથી, આ નમુનાનો સ્વીકાર આખરે ન થયો એ પરિણામ સ્વાભાવિક જ છે. ઉચ્ચ કવિત્વવાળાં બે જ નાટક ગુજરાતી ભાષામાં છે. કાન્તા (મણિલાલકૃત) અને અશ્રુમતી (બંગાળી પરથી ભાષાન્તર, નરસિંહરાવકૃત). અશ્રુમતિમાં કેટલુંક શૈક્ષણિક અનુકરણ છે, અને, તે મૂળ ગુજરાતી ગ્રંથ નથી. કાન્તા એ કર્તાનો પ્રથમ પ્રયાસ હોવાથી અનેક ઉચ્ચ અંશે તેમાં અપરિપક્વ છે. એ નાટક લખાયા પછી તેના કર્તાએ અથવા બીજાઓએ એ કૃતિની

પદ્ધતિ આગળ ચલાવી નથી. ગુજરાતી ભાષામાં ઉત્તમ નાટકો ક્યારે લખાશે તે કહી શકાતું નથી. આનું કારણ એ જ છે કે સર્વાનુભવરસિક કવિત્વ માટે વિજ્ઞાન બુદ્ધિશક્તિ (genius)ની જરૂર છે, અને એવી શક્તિવાળા કવિનું ઉત્પન્ન થવું એ અગાત ભવિષ્યની વાત છે. સ્વાનુભવરસિક કવિતામાં રમ્યતા, રસમયતા અને શુદ્ધ કવિત્વ સર્વાનુભવરસિક કવિતા કરતાં વધારે હોય છે, પણ, સ્વાનુભવરસિક કવિત્વ મનુષ્યજાતિમાં સર્વાનુભવરસિક કવિત્વ કરતાં વધારે વિસ્તાર પામેલું હોય છે સર્વાનુભવરસિક કવિઓ બહુ વિરલ હોય છે, કોષ્ઠક જ વાર ઉત્પન્ન થાય છે, અને તેમના પ્રમાણમાં સ્વાનુભવરસિક કવિઓ વધારે હોય છે.

ગુજરાતી સાહિત્યમાં હાલ નાટક તરફનું વલણ શૂન્ય છે. કોષ્ઠના પ્રયત્નથી નાટક રચવાની બુદ્ધિશક્તિ ઉદ્ભૂત થાય એમ નથી. હાલની નાટકશાળાઓથી રસિકતાનો ધણો ખરો જાંઘ થાય છે, તેમાં ભજવાતાં નાટકની રચનાનું લક્ષ્ય પ્રાકૃત વર્ગની પ્રિયતા પ્રાપ્ત કરવા તરફ હોય છે, એ પણ નાટકકૃતિને ઉત્તમતા તરફ જતાં અટકાવનાર કારણ છે.

ગુજરાતી ભાષામાં શિષ્ટ ગદ્ય પ્રથમ ઉત્પન્ન કરવાનું માન નર્મદાશંકરને ધટે છે. તેમણે અને તેના પછી નવલરામે ગદ્ય. પોતપોતાની ગદ્ય શૈલી કહાડી, પણ, તેમની શૈલી નિર્બંધની અને ઇતિહાસની હતી, અને નવલરામની શૈલી વિશેષમાં વિવેચનની હતી. ગદ્યલેખકો હવે અનેક થયા છે અને ગદ્ય લેખો લખાયા જ જશે. પરંતુ નર્મદાશંકરની અને નવલરામની શૈલી તરફ હાલ વલણ જણાતું નથી. ગદ્ય લેખોના વિષય પ્રમાણે વિભાગ કરીશું.

બીજી ભાષાઓમાં લખાયેલા ઇતિહાસના ગ્રન્થોનાં કોષ્ઠકવાર ગુજરાતીમાં ભાષાન્તર થાય છે, તે બાદ કરતાં, હાલ ઇતિહાસ

ઇતિહાસ. તરફ રુચિ ખાતર ઇતિહાસ રચવાનું કામ માથે લેવાની વૃત્તિ જણાતી નથી. ઐતિહાસિક રીતિનું મહત્ત્વ આ દેશમાં હજી પુરું સમજવામાં આવ્યું નથી. સુધારો કરવાને બદલે પાછા હઠવાની વિમાર્ગે ગયેલા દેશાભિમાનવાળી જે વૃત્તિ આ દેશના કેળવણી પામેલા વર્ગમાં હાલ દુર્ભાગ્યે પ્રવર્તિત છે તે ઐતિહાસિક વૃત્તિને પ્રતિકૂલ છે. ગયાં પચીસ વર્ષમાં ભગવાનલાલે ગુજરાતનો ઇતિહાસ રચ્યો, મારા પિતા મહીપતરામે ઇંગ્લાંડનો, ભરતખંડનો, ગ્રીસનો વગેરે ઇતિહાસ રચ્યા. પણ એ ગ્રંથોનાં અનુકરણ થયાં નથી. અને હાલ ઇતિહાસના નવા ગ્રંથ રચાય એમ લાગતું નથી. ઇતિહાસનો અભ્યાસ મનમાં ઉદારતા તથા ઉત્સાહ ભરે છે. અને ઇતિહાસના ગ્રંથો લખાયાથી સાહિત્યમાં બહુ ઉત્કર્ષ પ્રાપ્ત થાય છે. પણ, કમનસીબે એ તરફ હાલ વલણ જણાતું નથી. ઇતિહાસની રચનામાં રસિકતા, તરવચિતન, અને વૃત્તાન્તવર્ણન એ ત્રણ અંશનું સંમિલન રહેવું છે, પણ, એ અંશ ઇતિહાસના વિષયમાં લઇ જવાતા જ નથી. એકાલે, લેડી, ગ્રીન, બુકલ, એ ઇતિહાસકો જેવી વૃત્તિ ઉત્પન્ન થવાનાં ચિહ્ન હાલ દેખાતાં નથી. બુકલ અને હતના ગ્રંથમાં તથા ‘ રલ્ફસ ઓફ ઇન્ડીઆ સીરીઝ ’ના અંકનાં ભાષાન્તરથી પણ એ વૃત્તિ ઉદ્ભૂત થઈ નથી.

ઇતિહાસનો આધાર લઇ નવલકથાઓ રચવાનું કાર્ય નર્મદા-શંકરે અને નવલરામે કર્યું નહોતું. તે કાર્ય નન્દશંકરે ઇતિહાસમિત્ર તથા મહીપતરામે કર્યું છે. તેમના કરણુ ઘેલો, વનરાજ નવલકથા. આવડો, સિદ્ધરાજ જયસિંહ, એ ગ્રંથોથી આવી કથાઓનો ગુજરાતી ભાષામાં આરંભ થયો, પરંતુ, એ પ્રયાસ માટે ઇતિહાસ પર પ્રીતિની જરૂર છે અને તેને અભાવે એ ગ્રંથોનાં અનુકરણ થયાં નથી. એવી નવલકથાઓ લખવાનું હાલના લેખકોમાં વલણ નથી.

ઉપર કહ્યું તેમ સામળભટ્ટની વાર્તાગ્રંથની શૈલી નાણુક ઘઘ

ગઈ છે. હાલના સંસ્કારી વાચકવર્ગ આગળ તે કેવળ કલ્પનામય ટકે એમ નથી. સામળભટની વાર્તાઓ રૂપીદાસ નવલકથા અને પટેલને રીઝવવા સારૂ લખાઈ હતી, પણ, સુંઝ વાર્તા. ગામના લેઉવા કણખીઓ કરતાં વધારે રસિક તથા

નિપુણ વર્ગને હવે ગ્રન્થકારોએ રીઝવવાનો છે. કેવળ કલ્પનાથી બનેલી અને ઉચ્ચ રસિકતાથી ભરેલી નવલકથા હાલ એક જ થઈ છે. તે સરસ્વતીચંદ્ર છે એમ નામ દેવાની જરૂર પણ નથી. ઇંગ્લેન્ડ નવલકથાની શૈલીની છાપ એમાં પૂરેપૂરી સંક્રાન્ત થઈ છે. સરસ્વતીચંદ્રનાં અનુકરણ થયાં છે અને થયાં જાય છે. એ કથાના પ્રથમ ભાગની શૈલી તરફ બહુ ભારે વલણ છે. પણ, એ ગ્રન્થની ઉત્તમતાનો નમુનો વધારે પ્રચલિત થતાં કેટલાંક વિદ્વન નડે છે. એ ગ્રન્થની રચનામાં કેટલાક કંઠણ અંશ છે: (અ) બાણભટની શૈલી પ્રસંગો અને વર્ણનોના હેવાલમાં ઘણે ઠેકાણે વપરાઈ છે અને ભાષા અલંકારથી ભરચક છે; (બ) ગ્રન્થની ભાવનાઓ ઉત્તમ છતાં કેટલાક અલંકારો અને ચિત્રો અશ્લીલતાવાળાં છે; (ક) ઘણાંખરાં પાત્રો તરફ કર્તાની તિરસ્કારવૃત્તિ જણાય છે; (ડ) લક્ષ્ય હેતુનું કંઈક અનિશ્ચિતપણું રહેલું છે. આ સર્વનું અનુકરણ કરવા જતાં મધ્યમ શક્તિના લેખકો ગુચ્ચવાઈ પડે છે. ગોવર્ધનરામની બીજી શક્તિઓને લીધે એ દોષ તેમની કૃતિમાં ઢંકાયા છે, પણ મધ્યમ લેખકોથી તેમ થઈ શકતું નથી. એવા અંશોથી આગળ વધી તેઓ પોતાની કૃતિમાં ઉત્તમ ભાવના જળની શક્તિ નથી. વળી, એ ગ્રન્થમાં માત્ર હિંદુસ્તાનના લોકોને 'આર્ય' પ્રજાનું નામ આપી હાલના હિંદુ સંસારની કેટલીક ખામીઓને આર્યતાના ભૂષણરૂપ કહી છે તેથી કંઈક હાનિ થાય છે. પોતાની જે ખામીઓ સુધારવા તરફ ચિત્ત વળવું જોઈ તે ખામીઓ માટે ભ્રમિત અભિમાનની વૃત્તિ આવા નિરપણુથી પુષ્ટ થવાનો સંભવ રહે છે, અને તેથી પરિણામ એ થાય છે કે મધ્યમ લેખકો નવલકથામાં હિંદુ સંસારનું વર્ચસ્વિત

ચિત્ર ન આપતાં ઢાંકપિછોડાના પ્રયત્નમાં પડી જાય છે. સરસ્વતી-ચંદ્રના પ્રથમ ભાગમાં જે માત્ર કોઇ કોઇ રૂઢિ વિશે પ્રાસંગિકતા છે તેને, બધી રૂઢિઓ માટે સૂત્ર બનાવી, બીજા લેખકો એ વ્રાત બૂલવે જાય છે કે પ્રજાસમૂહનાં પ્રવર્તમાન દૂષણો ઉઘાડાં પાડી તે દૂર કરવાની ઇચ્છા ઉત્પન્ન કરવી એ સાંસારિક નવલકથાકારની એક મહોટી ફરજ છે.

સરસ્વતીચંદ્રથી થયેલી પ્રેરણા સિવાય નવલકથાના સાહિત્યની ઉન્નતિનાં બીજાં ચિહ્ન જણાતાં નથી. મનુષ્યહૃદયના વિધવિધ ભાવ, જીવનના પ્રસંગોથી નિકળી આવતો બોધ, ઇતિહાસનો સાર, જીવનનો હેતુ, સંસારના વ્યવહારમાં પ્રવર્તતાં બળોના મૂળની શોધ: એ ઉદ્દેશો તરફ નવલકથા લખનારાનું વલણ બહુ ઓછું છે. કદિપત નાયક નાયિકાનાં સુખદુઃખ વર્ણવવા તરફ જ વલણ છે. હાલની કેળવણી શરૂ થયા પછી લખાયેલાં નાટકોમાં નાયક નાયિકા વિખુટાં પડી દુઃખ પામે, નાયિકાના પ્રેમ માટે હરીફાઈ કરનાર પુરુષ, નાયક નાયિકાને કેદ કરી કૂર વ્યવહાર કરે, અને આખરે તે હરીફ હારી જાય અને નાયક નાયિકા લગ્ન કરી સુખી થાય: એ જે એક જ ઢાંચની કથાસંકલના આવતી તેની અસર હાલની સાધારણ નવલકથાઓમાં જારી રહી છે, અને, એવી વાર્તા સિવાય બીજા પ્રદેશમાં સામાન્ય નવલકથા લખનારાઓ જતા નથી. એ કથાઓમાં રચનાત્મક કલા નથી હોતી અને કુતુહલ ઉત્પન્ન કરવાની શક્તિ નથી હોતી.

બાલ્યભટ્ટની કાદમ્બરીનું ભાષાન્તર છમનલાલે પ્રસિદ્ધ કર્યોથી કદમ્બનાવૈભવનો ઉત્તમ આદર્શ ગુજરાતી ભાષામાં પ્રાપ્ત થયો. એ આદર્શના આકર્ષણથી એ શૈલીનું અનુકરણ ધણું થયું, અને સરસ્વતીચંદ્રની પ્રસિદ્ધિથી એ વૃત્તિમાં ઉમેરો થયો. પરંતુ, અપૂર્વ કદમ્બના શક્તિ વિના એ શૈલી શોભતી નથી, અને એવી શૈલીનાં અર્થશૂન્ય વાગ્મળનાં વાક્યોનો સંઘર્ષ પુસ્તકોમાં અને ચોપાનીઓમાં જે જોવામાં આવે છે તે ઠંટાળો જ ઉત્પન્ન કરે છે. એવી રચનાઓથી ભાષાની

ઉભતિ થતી નથી. એ તરફ જે વલણ છે તે બહુ સારું ચિહ્ન નથી જ.

નવલકથાના વિષયમાં એ પ્રકારના ગ્રંથોનાં ભાષાન્તર દ્વારા ઉત્પન્ન થયેલું વલણ લક્ષ્ય ખેંચે છે. પારસી લેખકોએ ઇંગ્રેજી કથાઓનાં ભાષાન્તર કરી મહોટો પુસ્તકસમૂહ કર્યો છે. એ પુસ્તકો બહુધા મુંબાઇમાં થાય છે. એ લેખકો સારા ઇંગ્રેજી ગ્રંથો પસંદ કરે છે, પણ, તેમના તરજુમા ગુજરાતી સાહિત્યમાં નકામા થઇ પડે છે, તેમની ભાષા અશુદ્ધ હોય છે, અને ઇંગ્રેજી ભાષાની દૃઢ ઉક્તિઓનાં અક્ષરશઃ ભાષાન્તરથી તે પરિપૂર્ણ હોવાથી ગુજરાતી સાહિત્યમાં તે અસ્થાને લાગે છે. વળી, યુરોપના સામાન્ય જીવનવ્યવહારના અમુક પક્ષ બતાવનારી અનેક નવલકથાઓનાં ભાષાન્તર ગુજરાતી સાહિત્યમાં કાયમની પહવી પામી શકે એમ નથી. એ કથાઓનાં ભાષાન્તર ન કરતાં ઘણા લેખકો તેમાંની વસ્તુરચના લઇ પારસી જીવનરીતિને લાગુ પડે એવી કથાઓ લખે છે. પરંતુ, પારસી જીવનને યુરોપીઅન સરખું ચિતરવાનો પ્રયત્ન તેમાં હોવાથી તેમાં કૃત્રિમતા રહે છે; અને, પારસી જીવનનું ચિત્ર યથાર્થિત હોય છે ત્યાં પણ એવાં પુસ્તક એકદેશીય થાય છે. બીજી કામના વાંચનારને રસ પડે એવી રચના તેઓ કરી શકતા નથી. મુંબાઇના ફેટલાક હિંદુ ગુજરાતી લેખકો પણ આવી કથાઓ લખે છે. પરંતુ, તેઓ પણ હિંદુ જીવનમાં યથાર્થિત જણાય એવી કથાઓ લખી શકતા નથી. ગુજરાતી સાહિત્યમાં આ વલણનું કાંઇ કિમ્મત નથી.

બીજા પ્રકારનાં ભાષાન્તર તે બંગાળી લેખકોની નવલકથાઓના છે. એ કથાઓની રચના ઘણી કુશળતાવાળી હોય છે, ગુજરાતી સાહિત્યમાં એ નમુનો અનુકૂળતાથી મહણુ થઇ શકે તેમ છે. એ તરફ નવલકથાલેખકોનું હાલ કંઇક વલણ છે પણ તે બહુ બળવંત નથી. બંગાળી કથાઓનાં ભાષાન્તર જે થાય છે તેની અસર પ્રસરવાથી એ જાતની નવી કથાઓ ગુજરાતી ભાષામાં લખાવાનાં ચિહ્ન જણાય છે, અને એ કાર્ય ઉત્તમ કલ્પનાશક્તિવાળા લેખકોને હા

જશે સારે ગુજરાતી સાહિત્યને એ બંગાળી નમુનાનો લાભ મળશે. બંગાળી ભાષાનું સાહિત્ય ઉત્તમ છે અને તેના સંપર્કથી ગુજરાતી ભાષામાં તેના ઉત્તમ અંશે સંક્રાન્ત થશે એમાં સંદેહ નથી. ગુજરાતની પેઠે બંગાળામાં પણ સાહિત્યનો ઉદ્ધાર કરવાનું કામ સુધારકોએ શરૂ કર્યું છે, અને બંગાળી સાહિત્યના ઉદ્ધાસના માર્ગે ગુજરાતી સાહિત્યને બહુ રીતે ઉપયોગી થઈ પડે તેમ છે. આ માટે, બંગાળી ભાષાનો અભ્યાસ વધારે થવાની જરૂર છે. બંગાળા કરતાં મહારાષ્ટ્ર ગુજરાતની વધારે સમીપ હોવા છતાં, અને મરાઠી ગ્રન્થોનાં ભાષાન્તર લાંબી મુદત પર થયા છતાં મરાઠી સાહિત્યની કંઈ અસર ગુજરાતી સાહિત્ય પર થવાનાં ચિહ્ન જણાતાં નથી.

સંવાદવાળા ગ્રન્થો (dialogues) રચવા તરફ સમૂળગ્ન વલણ જણાતું નથી. સંવાદની કુશળતા અને વાક્-સંવાદના ગ્રન્થ. પદ્ધતિ ગુજરાતી લેખકોના ધ્યાનમાં હજી આવી જ નથી. મારા એક મિત્રે લેન્ડોરના “ ઇમેજિનરિ કોન્વરસેશન્સ ” ના નમુનાનું અનુકરણ કરી કેટલાક સારા સંવાદ લખ્યા હતા, પણ, તેથી પોતાને સંતોષ ન થવાથી તે પ્રસિદ્ધ કર્યા નથી. તેમનો એક સંવાદ સિદ્ધાર્થ અને તેની પત્ની વચ્ચેનો પ્રકટ થયો છે. આ તરફ વલણ ક્યારે થશે તે કહી શકાતું નથી.

સામાન્ય વિષયોના કેટલાક નિબંધ ‘ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટી’ ના પ્રયાસથી લખાયા છે, અને માસિક પત્રોમાં નિબંધ. નાના નાના નિબંધ પ્રસિદ્ધ થાય છે. પણ, સાધારણ ચર્ચા કરતાં વિશેષ નિષ્પણ કરવાનો માર્ગ આ વિષયમાં ગ્રહણ થયો નથી. સમાપ્તિસનું સેલ્ફ હેલ્પ, મેરલીનું કોમ્પ્રોમાઇઝ, કાર્લોઇલનું હીરોઝ એન્ડ હીરો વરશિષ, એ વગેરે ઇંગ્રેજી પુસ્તકોની શૈલીના એક વિષયનાં વિસ્તારી વિવેચનવાળા નિબંધ (Monographs) નવા સ્વતઃ કલ્પિત લખાતા નથી, એ તરફ વલણ નથી.

સાહિત્યના તેમજ પ્રજના ઉત્કર્ષ માટે મહાપુરુષોનાં જીવન-ચરિત્ર લખાવાની બહુ આવશ્યકતા છે. ઐતિહાસિક જીવનચરિત્ર. અને વિવેચક રીતિ (historical and critical methods) ઉપર રુચિ હોય ત્યારે જ મૂલ્યવાળાં જીવનચરિત્ર રચાય છે. જેનું ચરિત્ર વર્ણવવાનું હોય તે પુરુષના જીવનના તથા જીવનપ્રયાસના અભ્યાસથી થયેલા પૂજ્યભાવની પ્રેરણાથી લખાતાં જીવનચરિત્ર ગુજરાતી ભાષામાં બહુ થોડાં થાય છે. અલબત્ત, આ વિષયમાં ભાષાન્તરો ઘણાં થાય છે પણ તે બહુધા ધનામ માટે લખાય છે. આપણા કમિશનર સાહેબ મિ. લિલિએ થોડા વખત પર ભાષણ કરતાં કહ્યું હતું તેમ ધનામી અન્ય લખવામાં બહુ અન્યકારત્વ નથી હોતું. ધનામ આપનારનો પ્રયાસ બેશક સ્તુતિપાત્ર હોય છે, પણ અન્યકારો જ્યાં સુધી અન્તર્વૃત્તિથી પ્રેરિત થઈ પ્રવૃત્ત થાય નહિં ત્યાં સુધી જીવનચરિત્રના અભ્યાસનો ખરો શોખ ઉદ્ભૂત થયેલો ગણાય નહિં. ધનામો બંધ થાય તો જીવનચરિત્રનાં પુસ્તકો પણ બંધ થાય એવી હાલ રિથિત છે. કવિતાની કે નવલકથાની એવી રિથિત નથી. આ કારણથી ધનામો આપી જીવનચરિત્રના વિષયને આકર્ષક કરવાની જરૂર છે એની ના કહી શકાશે નહિં. મારા પિતા મહીપતરામે દુર્ગારામ મંછારામ અને કરસનદાસ મૂળજીનાં જીવનચરિત્ર વિસ્તારથી લખ્યાં હતાં, અને જોગાનાથ સારાભાઈનું જીવનચરિત્ર તેમના પુત્ર કૃષ્ણરાવે લખ્યું છે, પણ, તે પછી એ દિશા તરફ બીજા લેખકોનું વલણ થયું નથી અને હાલ છે પણ નહિં.

આ દેશના લોકોનો પ્રવાસ જ ઓછો છે તો પ્રવાસવર્ણનનાં પુસ્તકો ઘણાં હોવાની આશ્ચર્ય ક્યાંથી રાખી શકાય ? પ્રવાસવર્ણન. નાતનાં બંધનથી અને સાહસિકતાહીન સ્વભાવથી આપણી પ્રજા પ્રવાસમાં બહુ પ્રવૃત્ત થતી નથી. વળી, કુદરતના સોસ્લાસ નિરીક્ષણની ટેવ કેળવાઈ નથી ત્યાં સુધી વિવિધ સ્થળોના દેખાવનાં વર્ણન વાંચવાની કે લખવાની ઉત્કંઠા થઈ શકે

તેમ નથી. બીજી ખામી ચિત્રવિદ્યાની છે. સંગીતનો શોખ આપણી પ્રજામાં છે તેવો ચિત્રવિદ્યાનો શોખ હાલ નથી. ‘હમી પાડવાની કળાથી બધા માણસો મુસાફર થાય છે’ એ ઇંગ્રેજી ઉક્તિ આપણને લાગુજ પડતી નથી. પ્રવાસ કરી દેખાવોનાં ચિત્ર પાડી સેવાની અને દેખાવોનાં ચિત્ર જોઇ પ્રવાસનો થોડો ધણો લાભ મેળવવાની ઉત્સુકતાનો આપણને અનુભવ નથી. ચિત્રો વિના પ્રવાસવર્ણન શક્તિહીન થઇ પડે છે. કરસનદાસ મૂળજીએ ‘ઇંગ્લાંડનો પ્રવાસ’ સચિત્ર પ્રસિદ્ધ કર્યો તે પછી એવા વિસ્તારી ગ્રન્થ થયા નથી. મારા પિતાની ‘ઇંગ્લાંડની મુસાફરી’ વગેરે થોડાંક પ્રવાસપુસ્તકો પ્રથમ લખાયેલાં, પણ, હાલ એ વિષય તરફ વલણ છે જ નહિં.

વિનોદની વાર્તાઓ, રમુજી દુયકાઓ, શિખામણનાં છુટક વાક્યો, ઇત્યાદિની ચોપડીઓ ઘણી થાય છે. એ રચનાઓમાં વિનોદ તથા અનીતિનો અંશ હોતો નથી એ સુચિત્ત છે. આ બોધ. વિષયના વલણને સમર્થન મળવું જોઇએ, કેમકે, હાલ જે વલણ છે તે સતત નથી. અલગત, આ નર્મવૃત્તિ (wit) નવી કલ્પનાશક્તિવાળી નથી. જહુદા ઇંગ્રેજીમાંથી અને ફારસીમાંથી બાષાન્તર રૂપે જ આવી રચનાઓ થાય છે. એ બાષાન્તરોથી કદાચ કલ્પનાવ્યાપાર જગૃત થશે.

ખરા સમર્મ હાસ્ય રસ (humour) નો ગુજરાતી સાહિત્યમાં અભાવ છે. પ્રાચીન કવિઓમાં પ્રિમાનન્દે જ એ રસનું હાસ્ય રસ. પોષણ કર્યું છે, પણ, તેના ‘મામેરા’નું અનુકરણ કોઇએ કર્યું નથી, કોઇને એ નમુનો સેવાનું સુઝ્યું નથી, કોઇને એ કલા આવડી નથી. હલપતરામના ‘વિનયરિત્ર’માં કેટલેક સ્થળે જે હાસ્ય રસનું દર્શન છે તે બીજા કોઇ ભેખકોની કૃતિમાં થતું નથી. ઉંચા હાસ્યરસમાં જનસ્વભાવનું જ્ઞાન અને માનસિક તથા નૈતિક વ્યાપારોની પરીક્ષા અન્તર્જાત રહેલાં છે; અને જ્ઞાન સાથે અજ્ઞાન, મહાન સાથે હુદ્ર, હર્ષ સાથે શોક, ગાંભીર્ય સાથે લઘુતા,

વગેરે મિશ્રણોની વિષમતાથી હૃદયને મુદ્દિત કરવાનાં સ્થાનો જાણવાની શક્તિ એમાં રહેલી છે. એવા ઉંચા હાસ્ય રસને અભાવે જ અશ્લીલ કલ્પનાઓ, અનીતિમય વાર્તાઓ, રૂપકો અને મશ્કરીઓ પ્રવર્તે છે. આ હાસ્ય રસ તરફ ગુજરાતી સાહિત્યમાં વલણ નથી. તે વલણ ઉત્પન્ન થવાની બહુ જરૂર છે.

અન્યવિવેચન (criticism) નો સમય આવે નહિં ત્યાં સુધી સાહિત્યના ઉદ્યના માર્ગ શુદ્ધ થતા નથી અને ઉત્તમ અન્યવિવેચન. અંશેને સ્થિરતા મળતી નથી. ગુજરાતી ભાષામાં અન્યવિવેચનનું મહોટું કાર્ય નવલરસને કર્યું હતું. પણ તેમના સ્વર્ગવાસ પછી તેમની ખોટ પુરાષ નથી, બુદ્ધિપ્રકાશ, સુદર્શન, વિવેચક, જ્ઞાનસુધા વગેરે પત્રોમાં અન્યનાં વિવેચન થાય છે, પણ, પ્રસિદ્ધ થતા અન્યના પ્રમાણમાં આ કાર્ય બહુ થોડું થાય છે. વળી, કેટલાક વિવેચકો અર્થગૌરવ કરતાં વાગ્વિસ્તારને વધારે મહત્ત્વ આપે છે, તેથી કેટલીક વાર તેમનાં વાક્ય અર્થશૂન્ય થઇ પડે છે, અને વિવેચનનું કાર્ય સિદ્ધ થતું નથી. સુખ્યવસ્થિત અન્યવિવેચન તરફ વલણ છે તે વધશે એમ આશા રાખી શું.

બાળકોને અને યુવકોને શિક્ષણ કેવે પ્રકારે આપવું એ વિશે મારા પિતાએ પુસ્તક પ્રકટ કર્યા પછી બીજા આવા અન્ય શિક્ષણપદ્ધતિ. થયા નથી. ગુજરાત શાળાપત્રમાં એ વિષય ઉપર ચર્ચા થાય છે તેથી જ એ સાહિત્ય કંઠક જીવતું રહેવાનો સંભવ છે. વડોદરા રાજ્યની ' જ્ઞાનમંજૂષા ' નામે લેખ-માળામાં મણિશંકર રત્નજીએ ' શિક્ષણનો ઇતિહાસ ' લખ્યો છે તે અન્યમાં દુનિયામાં હજી સુધી પ્રવર્તેલી તમામ શિક્ષણપદ્ધતિઓનું અવલોકન કર્યું છે. એ અન્ય સિવાય બીજું પુસ્તક એ વિષય પર પ્રકટ થયું નથી. શિક્ષણપદ્ધતિ તરફ ગુજરાતના લેખકોનું વલણ નથી. એ વિષય અગત્યનો છે.

પદાર્થવિજ્ઞાન, પ્રાણિવિજ્ઞાન વગેરે સૃષ્ટિવિજ્ઞાન (science)નેા ઉડો અને ખંતવાળો અભ્યાસ આ દેશના કેળવણી પામેલા સૃષ્ટિવિજ્ઞાન. વર્ગમાં છે જ નહિ. અંગાળાના મિ. ષ્પેસ આ દેશમાં અદ્વિતીય છે. આવી સ્થિતિ હોવાથી, સૃષ્ટિવિજ્ઞાનના નવા અન્થો થઇ શકે એ હાલ સંભવિત નથી. સાહિત્યની અભિ-વૃદ્ધિ માટે સૃષ્ટિવિજ્ઞાનના અન્થોની પણ આવશ્યકતા છે. હાલ માત્ર એ વિષયનાં ભાષાન્તરો સરકારના કેળવણી ખાતા તરફથી અને ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટી તરફથી પ્રકટ થાય છે. પણ, લેખકોની પોતાની શોધ અને યોજના પ્રમાણે સૃષ્ટિવિજ્ઞાનના અન્થો રચાવા તરફ વલણ નથી.

ભાષાશાસ્ત્ર, ફિલસૂફી, તત્ત્વચિંતન, એ વિષયો ઉપર નવા અન્થો લખાતા નથી. એ વિશેનાં પુસ્તકોનાં ગુજરાત-તત્ત્વજ્ઞાન. તીમાં ભાષાન્તર થાય છે, તે એ વિષયોના વાંચનનું કાંઇક વલણ દર્શાવે છે. નવા અન્થો તરફ વલણ થવું એ વિચારશક્તિના પ્રભાવને આધારે રહેલું છે. હાલ જે વલણ નથી તે વિચારના અભ્યુદય વિના થાય તેમ નથી. પણ તેની સાથે થશે જ.

ધર્મવિચારના અન્થો લખવા તરફ ગુજરાતના લેખકોમાં વલણ છે અને તે જારી રહેશે. આ સંબંધે ઇંગ્રેજીમાંથી અને ધર્મવિચાર. સંસ્કૃતમાંથી અનેક ભાષાન્તરો થાય છે. ધર્મવિષયના હિંદી અન્થોમાંથી પ્રથમ કેટલાંક ભાષાન્તર થયેલાં છે, પણ, તે તરફનું વલણ હવે બહુ બળવાન નથી. હવે એવા સાહિત્યનું આરોપ્યાર સંસ્કૃતમાંથી ભાષાન્તર કરવા તરફ વધારે વલણ છે.

સંસાર સુધારાના અન્થો અને નિર્બંધો પ્રથમ લખાયા છે અને હાલ પણ લખાય છે. એમાંના કેટલાક વિષયો સંસ્કૃત સંસાર સુધારો. શાસ્ત્રોનાં પ્રમાણની ચર્ચાના હોય છે, અને કેદ, મલ્લ-નિષેધ વગેરે વિષયો માટે પદાર્થવિજ્ઞાન, વૈજ્ઞાનિક વગેરેનાં

પ્રમાણની ચર્ચાના હોય છે. આ વિષયોના અન્યોનું વલણ જારી રહેશે.

કાયદો, વૈદ્યક, વગેરે વિશેષ માહિતીના અને ભૂગોળ, ગણિત, વગેરે શાળાપયોગી માહિતીના અન્યો રચાય છે તે વિશેષ માહિતીના ચાલુ ઉપયોગમાં ખપ આવે એટલી જ કિંમતના અન્ય. હોય છે. એ વિષયમાં સારગ્રહણના, નવી શોધના કે નવી યોજનાના અન્ય રચના તરફ વલણ નથી.

ખીજી ભાષાનાં પુસ્તકોનાં ભાષાન્તર ગુજરાતીમાં થાય છે એ જાતે જ મહોટું વલણ છે. ભાષાન્તરો દ્વારા એક ભાષાન્તર. પ્રજાનો ખીજી પ્રજા સાથે સંસર્ગ થાય છે, એક જમાનાનો ખીજા જમાના સાથે સંસર્ગ થાય છે. પ્રાચીન અન્યોનાં ભાષાન્તરોથી ભૂત અને વર્તમાનનો સંબંધ થાય છે અને ભવિષ્ય તરફ મનને તે દોરે છે. ભાષાન્તરો કરવાનું વલણ ગુજરાતી ભાષામાં છે અને કાયમ રહેશે.

હવે શૈલી અને ભાષા વિશે વિચાર કરીએ. નર્મદાશંકર, નવલરામ, ઇત્યાદિ લેખકોએ વિશિષ્ટ મલ શૈલીઓ શૈલી-ભાષા. સ્થાપી છે. પણ, તે સમયના લેખકો જેમ દરેક પોતપોતાની જુદી જુદી ઉત્તમ શૈલી બનાવી શક્યા તેમ હાલ થતું નથી. થોડા લેખકો સિવાય હાલના ધણા ખરા લેખકો અનુકરણ કરી શૈલી બનાવવા જતાં પોતાના લખાણમાં કૃત્રિમતા આણી ક્ષતિ કરે છે.

ગુજરાતી લેખનશૈલીમાંનો એક મહોટો દોષ જે હાલ ચર્ચામાં છે તે 'સંસ્કૃતમય' ભાષાનો છે. એ પ્રશ્ન છેક નવો નથી. પંદર વર્ષ ઉપર સને ૧૮૮૩ માં નવલરામે ગુજરાત શાળાપત્રમાં એ વિષય ચર્ચો લેતો. તેમાં તેમણે દર્શાવ્યું હતું કે આ દોષનું એક મુખ્ય કારણ એ છે કે ઇંગ્રેજ કેળવણી પામેલા જનોને વિચાર ઇંગ્રેજ ભાષામાં સ્પુરે છે; તેમના અભ્યાસક્રમમાં ગુજરાતી પુસ્તકો આવતાં ન હોવાથી

અને ગુજરાતી લખાણનો તેમને મહાવરો ન હોવાથી તેમની ભાષા કૃત્રિમ થાય છે; તેમના વિચાર ઈંગ્રેજી ભાષામાં ઉત્પન્ન થયેલા હોય છે, અને તે ગુજરાતીમાં લખવા જતાં ઈંગ્રેજી વિચાર દર્શક શબ્દોના સંસ્કૃત તરજુમા વાપરવાથી તેમની ભાષા અપરિચિત સંસ્કૃત શબ્દોવાળી થઈ જાય છે. આવી ભાષા વાપરવાનું વલણ તો ખેશક અટકાવવું જોઈએ. પરંતુ, સંસ્કૃત શબ્દોની જ્યાં આવશ્યકતા હોય, મહત્ત્વવાળા વિચાર દર્શાવવા જ્યાં ગુજરાતી ભાષામાં યોગ્ય શબ્દો ન હોય, ત્યાં સંસ્કૃત શબ્દોનો ઉપયોગ થતો અટકે એમ નથી. જે સંસ્કૃત શબ્દો રૂઢ છે અથવા પ્રાચીન ગુજરાતી કવિઓએ વાપર્યા છે તેનો ઉપયોગ ગુજરાતીમાં કરવા નવલરામે પણ ભલામણ કરી છે, અને આવા ઉપયોગની યોગ્યતા સંબંધે તેમણે ભોળાનાથની ‘પ્રાર્થના-માળા’નું ઉદાહરણ આપ્યું છે. વળી, વર્તમાન સમયમાં સંસ્કૃત ભાષાનો અભ્યાસ વધવાથી સંસ્કૃત તરફ ફરી ગતિ કરવાનું ગુજરાતી ભાષામાં વલણ ઉત્પન્ન થયું છે, તેથી પણ લેખકોની ભાષામાં સંસ્કૃત શબ્દો વધતા જતા જણાય છે. હાલની ગુજરાતી ભાષાનું આ વલણ પ્રાકૃત તથા અપભ્રંશ ભાષાને ઓળંગી-શુદ્ધ સંસ્કૃત તરફ જઈ પહોંચે છે. ઉદાહરણાર્થે, કુષ્ઠઃ કઠ્ઠં સહસ્રે એ સંસ્કૃત વાક્યનું પ્રાકૃત કુદ્દો કઠ્ઠં સહસ્ર થાય અને ગુજરાતી ‘કુષ્ઠ કષ્ટ સહે’ થાય; અને એ રીતે ‘કુષ્ઠ’ અને ‘કષ્ટ’ શબ્દોએ પ્રાકૃતની પાર જઈ પાછું મૂળ સંસ્કૃત રૂપ ધારણ કર્યું છે. આવા ખીળ ધણા શબ્દ આપી શકાશે.

સંસ્કૃત.	પ્રાકૃત.	ગુજરાતી.
કન્યા	કન્ના	કન્યા.
શ્રીમન્ત	સિરિમન્ત	શ્રીમન્ત.
સિંહ	સિંઘ	સિંહ.
વચન	વચળ	વચન.
વૈજ્ઞાન	વજ્ઞાહો	વૈજ્ઞાન.
ધર્મ	ધમ્મ	ધર્મ.

ષક

ફક

એક.

નગર

નગર

નગર.

આવા શબ્દોનાં પ્રાકૃત રૂપ હવે રૂઢિમાંથી નિકળી ગયાં છે અને પાછાં શુદ્ધ સંસ્કૃત રૂપ દાખલ થયાં છે. આ કૃત્રિમતાયેલા લેખકોથી થયું નથી, પણ, આખા દેશમાં ભાષાની ગતિ બદલાવાથી થયું છે. ‘રજની’નું પ્રાકૃત પરથી થયેલું ‘રેન’, ‘મધ્ય’નું ‘મોઝાર’ એવા શબ્દો જુની ગુજરાતી ભાષાના છે તે પણ હવે જવલ્લે વપરાય છે અને તે માત્ર કોઇ વાર કવિતામાં.

મુસલમાની રાજ્યના સમયમાં સરકાર દરખાસ્તની ભાષા ફારસી હોવાથી ધણા ફારસી શબ્દો ગુજરાતી ભાષામાં દાખલ થયા છે. પણ, હાલના સમયમાં ફારસી શબ્દોનો ઉપયોગ કંઈક ઓછો થવા માંડ્યો છે. તોપણ, વિશેષ અર્થના વિચાર દર્શાવનારા ફારસી શબ્દો જ આમ અરૂઢ થાય છે. સાધારણ વાતચિતના ફારસી શબ્દો તો ગુજરાતી ભાષામાં દૃઢ થઇ ગયા છે અને કદિ જતા રહે એમ નથી. ‘ગની-મત,’ ‘નતીજે’ એવા શબ્દો ઓછા વપરાય છે અને એવા શબ્દો સંબંધે વૃદ્ધ અને યુવાનની ભાષા વચ્ચે ફેર પડી ગયો છે. ફારસી ભાષાનાં નામ પાડવાની રીત પણ ઓછી થઇ છે. મહેતાબરાય, સાહેબરાય, મિજલસરાય, એવાં નામ જે એક વેળા મુસદ્દી વર્ગમાં પાડવામાં આવતાં તે હવે નિકળી જવા લાગ્યાં છે.

ભાષા-સંબંધી વિશેષ વિવેચન આવતા ભાષણમાં કરીશું.

(૨)

મગે વખતે ગુજરાતી સાહિત્યનાં જુદાં જુદાં અંગ કવિતા, નાટક, કલ્પિત કથા, ઇતિહાસ, વગેરે વિશે ચર્ચા કરી હતી, આજ એ સર્વ અંગમાંના વિચારની વાહિની જે ભાષા તે વિશે ચર્ચા કરવાની છે. ગયા ભાષણમાં એ વિષયનો કંઈક આરંભ કર્યો હતો તે સર્વની સ્મૃતિમાં હશે.

અલબત્ત, ભાષાનો અભ્યાસ સાહિત્યનાં એ અંગોથી સ્વતંત્ર થઈ શકતો નથી. ભાષાની અને વિચારની ઉત્પત્તિ વિશેનો માનસ-શાસ્ત્રનો પ્રશ્ન બાળુએ રાખતાં, ભાષા અને વિચાર એ બેનો ઉદ્ભવ સાહિત્યમાં તો જુદો જુદો થતો નથી એ હકીકત આપણા નિરૂપણ માટે બસ છે. વિચારના સ્વરૂપ પ્રમાણે ભાષા બંધાય છે. પદાર્થવિ-જ્ઞાનના વિષયમાં ભાષાની કે શૈલીની વિશેષતા નથી હોતી કેમકે નિરૂપણમાં કલ્પનાને ઉત્તેજિત થવાના પ્રસંગ દાખલ થતા નથી; માત્ર, પદાર્થોના નવા નવા ધર્મ દર્શાવવા પારિભાષિક (technical) શબ્દોની વિશેષતા એ ગ્રંથોમાં હોય છે. એથી ઉલટું, ઇતિહાસના ગ્રંથોમાં શબ્દોની વિશેષતા નથી હોતી, પણ, ભાષાની અને શૈલીની વિશેષતા હોય છે. સાહિત્યનાં ઘણાં અંગ ઇતિહાસને આ બાબતમાં મળતાં આવે છે. ભાષા અને વિચારનો આવો સંબંધ હોવાથી ભાષાના અભ્યાસથી વિચારઘટનાની પરીક્ષા થઈ શકશે. સાહિત્યનાં અંગ પરત્વેની જે પરીક્ષા ગયા ભાષણમાં કરી હતી તે વિચારના વિષયની યોગ્યતા સંબંધે હતી. ભાષા પરત્વેની આજ કરવાની પરીક્ષા વિચારની ઘટના સંબંધે છે, વિચાર બાંધતાં ચિત્તમાં થતા ઉદ્ઘાસ સંબંધે છે, વિચાર કેવા રૂપમાં બહાર પડે છે તે સંબંધે છે. અમુક વિચાર પ્રદર્શિત કરવા એ લેખકનું લક્ષ્ય છે. લેખક પોતાની ખુશીમાં આવે તેવી ભાષા વાપરે એમ માનવું એ જુલ છે. ભાષા એવી કૃત્રિમ નથી. વિચારનો જે અનુક્રમ ધડાયો હોય તેનું પ્રતિબિંબ પડે એવી જ ભાષામાં તે વિચાર પ્રકટ થઈ શકે છે. વિશેષ બુદ્ધિશક્તિ વિશે કહેતાં કાર્ડિનલ ન્યુમેન કહે છે, ' ચિત્તમાં જે વિચાર, સંકલ્પ, લાગણી, કલ્પના, અભિલાષ, એ સર્વનું વૃન્દ અને પરંપરા ઉત્પન્ન થાય છે; ચિત્ત પોતાની મેળે જે પૃથક્કરણ કરે છે, જે સરખામણી તુલના અને વિવેક કરે છે, જે તર્ક બાંધે છે, બાહ્ય વસ્તુઓ ઉપર જે અભિપ્રાય બાંધે છે, જીવનરીતિ, વ્યવહાર અને ઇતિહાસ વિશે જે નિર્ણય કરે છે; કટાક્ષકથનની અને ગંભીર હાસ્યની જે વૃત્તિ

ચિત્તમાં થાય છે, ચિત્તમાં જે ઉડાણુ જે ડહાપણુ હોય છે-ચિત્તમાં ક્ષણે ક્ષણે સમજતી આ બધી માનસિક વૃત્તિઓ-ચિત્તની નાડીના ધબકારા-ભાષામાં મૂર્તિમંત થાય છે. માનસિક સૃષ્ટિ જેવી જ ભાષા હોય છે. મનના વ્યાપાર જેમ વિધવિધ હોય છે તેમ જ ભાષા વિધવિધ હોય છે. લેખકની બુદ્ધિના આન્તર જગતની વિશેષતાનો જ તેની ભાષામાં આવિર્ભાવ થાય છે. ભાષા તે તેની છાયા છે. એક માણસની છાયા તે બીજાની હોષ શકે તો એક ઉત્તમ ગ્રન્થકારની શૈલી તે બીજાની પણ હોષ શકે. ભાષા તે એક ગ્રન્થકારની પોતાની જ હોષ શકે. વિચારનો ભાષામાં વિસ્તાર તે જ શૈલી. ' આ ઉપર વિસ્તાર કરતાં એચ. બિ. કોટરિલ કહે છે, ' દીપ અને પ્રકાશ, ચૈતન્ય અને ગતિ, બહિર્ગોળ અને અન્તર્ગોળ, એમાંનાં કાર્ધ બે બુદ્ધિ થઇ શકતાં હોય તો ભાષા અને વિચાર બુદ્ધિ થઇ શકે. તેથી બીજાની શૈલી સંપાદન કરવાનો પ્રયત્ન કરવો એ કર્તવ્ય નથી. કોઇ ગ્રન્થનું ભાષાન્તર યથાર્થ ન થઇ શકે એ તે ગ્રન્થના મહત્વની કસોટી છે. ન્યુમેન કહે છે તેમ એક ભાષામાં અમુક વિચાર ઉત્પન્ન થાય તે આકસ્મિક ધન્ય સંયોગ હોય છે. એવો સંયોગ ફરી ફરી બનતો નથી. '

ભાષાનું અને શૈલીનું આવું મહત્વ છે. તેથી ગુજરાતી લેખોની ભાષા અને શૈલીનો અભ્યાસ બહુ ઉપયોગી છે, 'ગુજરાતી ભાષાનો ઇતિહાસ' ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટી તરફથી શાસ્ત્રી પ્રજ્ઞલાલ કાળીદાસે સને ૧૮૬૬ માં પ્રકટ કરેલો છે, અને તે પછી સને ૧૮૭૩ માં કવિ નર્મદાશંકરે નર્મકોશ પ્રસિદ્ધ કરતાં તે ગ્રન્થની પ્રસ્તાવનામાં 'ગુજરાતી ભાષા' વિશે નિબંધ લખી કેટલીક હકીકત પ્રકટ કરી છે. આ બન્ને લેખ વાંચવા લાયક છે. અત્રે તો એ લેખમાંથી થોડું જ ઉતારવાનું બની શકશે.

'ગુજરાત'ની વ્યુત્પત્તિ 'મહારાષ્ટ્ર'ના સામ્ય ઉપરથી 'ગુર્જર-રાષ્ટ્ર' કેટલાક કરે છે. પણ, કોઇ બુના પુસ્તકમાં એ શબ્દ વપ-

રાયેલો જણાતો નથી. ‘જીઓર્જિઆ’માંથી આવેલા તે ‘ગુર્જર,’ અને તેમણે પછી પંજાબથી આવી જે ભૂમિનું રક્ષણ કર્યું તે ‘ગુર્જરના’ કહેવાય, એ દ્વાકાર છુલરની કલ્પના વધારે સંભવિત લાગે છે. જુના સમયમાં ગુજરાત ‘કેવો’ નહિ પણ ‘કેવી’ (સ્ત્રી જાતિમાં) કહેવાતી તે આ વ્યુત્પત્તિને પુષ્ટિ આપે છે. હાલની ભૂગોળવિદ્યા પ્રમાણે ગુજરાત પ્રાન્ત નરજાતિ કહેવાય છે તે ભુલ છે એમ કવિ દલપતરામ ધણી વાર કહેતા.

ઉપર કહેલા લેખમાં નર્મદાશંકર કહે છે કે ગુજરાતી ભાષા સુન્દરતાના પ્રદર્શન માટે બહુ સમર્થ છે. આ મત જુના વખતનો છે એમ દર્શાવવા તે કહે છે કે “ દ્રવિડ પણ્ડિતના વિશ્વગુણાદર્શ નામના ગ્રંથમાં ગુજરાતી ભાષાને અમૃત જેવી મીઠી કમ છે. મને સાંભરે છે કે ખમ્બાત વિષે એક ગવર્મેન્ટ રેકાર્ડમાં મેં વાંચ્યું છે કે ખમ્બાતના કોષ કલ્યાણરાય નામના લાડ વાણિયાના કાળમાં ‘ગુજરાતી ભાષા સુન્દર કેવાતી. ” હરગોવિન્દલાસનો પણ આ મત છે. તેઓ કહે છે કે યુરોપની ભાષાઓમાં જેમ છટાલિઅન સુન્દર છે તેમ હિંદુસ્તાનની ભાષાઓમાં ગુજરાતી સુંદર છે.

ગુજરાતી ભાષામાં સુન્દર ઉક્તિનું સામર્થ્ય છે, પણ, તેજ કારણથી પ્રૌઢિનું સામર્થ્ય બહુ ઓછું છે. હિન્દી ભાષામાં દેખાડી શકાય છે તેવો જુસ્સો, શૌર્ય ને પ્રતાપ ગુજરાતી ભાષાની ઉક્તિમાં પ્રકટ થઈ શકતા નથી. આ શક્તિને અભાવે ભાષા નિર્માલ્ય થઈ ન જાય એ સંભાળવાનું છે. નર્મદાશંકર કહે છે ‘ તેમ ગુજરાતી તે પોચી-બાયલી ને હિન્દી તે મરદાની * * * “ અબે તમેકા એક રૂપૈયા, અઠે કઠે આણ્યા બાર; ઇકકુન તિકકુન આણે આઠ ને શું સાં પૈસા-ચાર.” * * * એ નિન્દાવાક્યો ગુજરાતી ઉચ્ચારણ અતિ કુમુળું છે તે ઉપરથી બોલાયા છે. ’ ગુજરાતી ભાષાની ઉક્તિને પ્રતાપક્ષમ બનાવવી એ લેખકોનું કર્તવ્ય છે.

કાશ્મીરનો પંડિત બિહુલણ ગુજરાતમાં આવ્યો ત્યારે તેને ગુજરાતી ભાષામાં એટલી બધી આમ્મતા જણાઈ કે તેણે કહ્યું કે

ગુર્જરાણાં મુક્ષં બ્રહ્મં શિવોઽપિ શબ્દતાં ગતઃ ।

તુલસી તલસી જાતા મુકુન્દોઽપિ મકન્દતામ્ ॥

“ ગુર્જરાણાં મુખ્ય બ્રહ્મ છે; (તેમના મુખમાં) ‘શિવ’ તે ‘શ્વ’ થાય છે, ‘તુલસી’ તે ‘તલસી’ થાય છે અને ‘મુકુન્દ’ તે ‘મકન્દ’ થાય છે. ”

ગુજરાતી લોકો તેને ધણા અવિશુદ્ધ લાગ્યા અને તેમને માટે તે કહે છે કે તદ્ભાષન્તે કિમપિ ભજતે ચક્ષુગુપ્તારૂપદત્તમ (જે કંટાળો ઉત્પન્ન કરે તેવું હોય એવું તેઓ બોલે છે). આવી અધમતા આપણી ભાષાની કે આપણા પ્રાન્તના લોકની નથી જ. અલગત, સંસ્કૃત શબ્દોનો ગુજરાતીમાં અપભ્રંશ થયેલો છે, પણ, હિન્દુસ્તાનની બધી અર્વાચીન ભાષાઓમાં તેમ થયેલું છે. બિહાર-લણને ગુજરાતમાં આશ્રય મળેલો નહિ માટે તેણે આવા ઉદ્દગાર કરેલા કહેવાય છે. પરંતુ, બીજી ભાષાઓ બોલનારની ગુજરાતી ભાષા પરની ટીકામાં જે યથાર્થ હોય તે ઉપર લક્ષ આપવું જ જોઈએ. ભાષાનું રૂપ સુધારિત હોય એ આવશ્યક છે અને એ વિષયમાં આપણા દોષ દોષ બતાવે તો તેની પરીક્ષા કરવી જોઈએ.

એ કથુલ કરવું જોઈએ કે ગુજરાતી ભાષા હજી પૂરેપૂરી કેળવાઈ નથી. ભાષાની ઉક્તિઓમાં હજી કંઈક ગ્રામ્યતા રહેલી છે. આનું કારણ એ છે કે એ ભાષાનું સાહિત્ય બહુ મોટું થયું છે. ભાષા વિકાસ પામી શિષ્ટ થાય એટલો કાળ સાહિત્યની ઉત્પત્તિ પછી થયો નથી. જુદા જુદા સમયની ગુજરાતી વ્યાખ્યાઓ નર્મદાશંકરે આપી છે તે મનસ્વી તથા આલંકારિક છે, તોપણ એ વ્યાખ્યાઓ કંઈક ક્રમ બતાવે છે માટે તે ઉતારીશું.

“ સંવત્શ્લેષકા બારમાં ગુજરાતના લોક જે ભાષા બોલતા તે એકવડી કઠૂણ કાઠીની ને તે પ્રમાણેજ લામ્બી, કંઈએક થડાવડી તથા ઢેકાઢેવાવાળી પણ વળી કહીં કહીં કુમળો તથા સરળ, ચર્ચુ

સામળી અને કુળમર્જન સાયવતાં સ્વતન્ત્ર વર્તનારી એવી બિલ્લિ-
રાજકુંઘરી સરિખી સોહધ.”

“મુસલમાની રાજના ઉત્કર્ષકાળમાં ગુજરાતી ભાષા પ્રસરિત
અક્ષગની, ઠાવડી, લાડડી, કુમળી ને વણે ભૂરી લીસીતેજમારતી જેવી
ગુરુઅણકુંયરી રૂઅડલી સોહી હરિગુણ ગાતી પ્રભાત સમે.”

“મુગલાઇના ઉત્કર્ષકાળમાં ભાષા, એકવડી પણ ભરાવ પણ
કહો કુમળી ને કહો કઠણ એવી કાઠીની, ઘોંચરણી કૈંક તેજસ્વી એવી,
ઉજમાળી ને હોંસિલી, શકે વિપ્રતનયા મઅ રસમાં, કથા કેહેતી
સોહંત.”

“ઝોગણીસમા સૈકામાં ભાષા એકવડી કાઠીની પણ જરા
ઠંસાયલી ભરેલી કુમળી ધર્ઉવર્ણ કરતાં કંઈક વધારે ઉજળા ને થોડાંક
નાણુક ધરેણાંથી સજેલી જેવી—ગાતી પરબ્રહ્મ શ્યામને, કન્યા
નાગરી શોભે”.

આ બ્યાખ્યામાં આપેલાં વિશેષણોથી ભાષાના સ્વરૂપ વિશે કંઈ
વિશેષ જ્ઞાન મળતું નથી. તેથી, જુદા જુદા વખતની ગુજરાતી
ભાષાના થોડાક નમુના તરફ નજર કરીશું તો તેમાંથી કંઈક માહિતી
મળશે અને તે મનોરંજક પણ થશે. શાસ્ત્રી વ્રજલાલે અને કવિ
નર્મદાશંકરે આવા ઘણા નમુના આપ્યા છે.

હૈમચંદ્ર પંડિતે સંવત ૧૧૬૮ માં* અપભ્રંશ ભાષાનું વ્યાકરણ
રચ્યું છે તેમાં તે ભાષામાં રચાયેલા રાસાઓમાંથી લઈ કુહા લખ્યા
છે. તેમાં એક આ પ્રમાણે છે.

ઠાહ્લા મહં તુહં વારિયા મા કુરૂ દીહમાણુ ।

નિહપ ગમિહિ રત્તડી વડવડ ાહાહિ વિહાણુ ॥

અર્થ:—(હે) સ્વામી, મેં તને વાર્યો, મા કર લાણું માન;
નિદ્રાએ રાત્રિ જશે. ઉતાવળું થશે વાહાણું.

* એ સમયની લિપિમાં માત્રા અક્ષરને મથાળે લખાતી નહોતી,
પણ, અક્ષર આગળ જમણી બાજુએ લખાતી હતી.

“મુંજરાસા”માનેા એક દુહો ખીળ ઉદાહરણ માટે લઈશું:

અટોતરસુ બુદ્ધી રાવણ તણહ કપાલિ ।

પેકૂ બુદ્ધિ ન સાંપડી લંકા મંજળ કાલિ ॥

અર્થ:—રાવણને કપાલે અટોતરસો બુદ્ધિ હતી પણ લંકા ભંજન કાળે એક પણ બુદ્ધિ ન ઉપજી.

સંવત ૧૪૦૦ ના સૈકાથી ગુજરાતી ભાષાનાં ગદ્ય પુસ્તક મળે છે. એ સૈકામાં લખાયેલા વૈદકના એક ગ્રંથમાંની ભાષા આ પ્રકારની છે:

કરંજ મૂલ ગાઈ તણહ મૂત્ર સું પીજહ હરસ જાઈ ।
છાસિ સડં પાકડં બીલું પીજહ હરસ જાઈ । દવાલિતણાં
બીજ તણડં ચૂર્ણ ગુલ સેંધવ ધેહરિ વૃધસું ઘાટીહ હલદ્રમાંહિ
ઘસીહ ળપુ દીજહ હરસ જાઈ ॥

સંવત ૧૪૮૧ માં એક વેદીઆ શ્રાદ્ધણે લખેલા પુસ્તકમાં આવી ધ્યાનરત છે:

અઘ ઉપચાળા તલ દરું તલની ધાર । યકમનિ યકચિત્તિ
દિવ માનવુ । વહીરી માણસના દેહઅઢાફૂટા । બિલાહી નહ કર્મિ
સીકાં ઝૂટાં । અણનૂતરિ જમણા વહસહ । સાપ મરહ નહ
લાઠી ભાજહ । સૂનુ ક્ષત્ર ચરહ સહુ ાકાઈ ॥

જેન ધર્મના “નવતત્ત્વબાલાવબોધ” નામે ગ્રંથની એક પ્રત સંવત ૧૫૮૧ માં લખેલી છે તેમાં ધર્મે સંબંધે ઔપધનાં દષ્ટાન્ત આપતાં આવાં વાક્ય લખ્યાં છે:

હમ યક ાગાલી સચૈરનું બલ વધારહ યકહ ઝવર ાફઢહ
યકિ સન્નિપાત ાફઢહ ઇત્યાદિ । ય ાગાલિની પ્રકૃતિ સ્વ-
માય કહીહ ।

“પુષ્પમાળ પ્રકરણ” નામના ગ્રંથની સંવત ૧૫૨૬ માં લખેલી પ્રતમાં આવાં વાક્ય છે:

“પડલીપુરનગર તિલાં નંદનઉ શ્વત્રુ ચંદ્રગુપ્ત રાજ તેહનઉ પ્રધાન
ચાણિક્ય પ્રતિગિમચકઉ રાન્ય ભોગવધ; પરં ભંડારિ દ્રવ્ય નહીં
તેહ બણી, દેવતા આરાધી પાસા પામી સ્વર્ણચાલ ભરી જીવ-
ટઈ બધકુ.”*

“ગજસિંહ રાજનો રાસ” નામે પુસ્તકનો સંવત ૧૫૫૬માં
લખેલી પ્રતમાં પણ છે તે આ પ્રકારનાં છે:

“દમદમ વાજઈ ઢોલ અસંખ,
બોલઈ મંગળ વાજઈ સંખ,
રેણુ સરણાઈ વાજઈ તૂર,
મિલિયા સુભટ ગહગહિયા સૂર.”

“શાલીહોત્ર અશ્વશાસ્ત્ર” એ સંસ્કૃત પુસ્તકના ગુજરાતીમાં
થયેલા ભાષાન્તરની સંવત ૧૬૧૨ માં લખેલી પ્રતમાં આવી ગદ્ય
ભાષા છે:

મુલ્લિ ચિહ્ન પગિ ચે અશ્વકાલાહુઈ તત અ ાયાગ્ય તત
યમ વૃત જાણિવું । જિમળા ગાલનું ભમરુ । સોરુય લક્ષ્મી
પ્રાપ્તિ કરઈ ।

સંવત ૧૬૬૨ માં સુરત બંદરમાં લખેલા જૈન પુસ્તકમાં કવિતા
આ પ્રકારની છે:

તદ્દહ કુટુંબધન કારિમુ કારિમુ સયલ સંસાર ।
સાર ધરમ અરિહંતનુ કર જિમ ઉતરીઈ પાર તર ॥
જીવ મમતા મૂકીઈ કીજઈ સમતા સુજાણ સમતાઈ ।
સુખ પામીઈ સાસ્થતાં નિરજાણ તર જીવ મમતા મૂકીઈ ॥

“અપ્રસિદ્ધ ગુજરાતી પુસ્તક” નામે થોડાં વર્ષ પર પ્રગટ
થયેલા માસિક પત્રમાં બાલણ્ય કવિએ સંવત ૧૬૭૩ માં લખેલો
ગદ્ય ગ્રન્થ છાપ્યો છે, તેમાં આવાં વાક્ય છે:

* નર્મદાશંકરે આ ઉતારા ગુજરાતી લિપિમાં લખ્યા છે, પણ, તે
પરથી મૂળ ગ્રન્થ એ લિપિમાં લખાયેલો છે એમ સમજવાનું નથી.

“એક વાર વાલ્મીકિ આશ્રમિ નારદ આવી જી, વાલ્મીકિ ઘણી પૂજા કરીને પૂજ્યું, આજ અહો કૃતાર્થ કિષા હે સ્વામિ અહ્માન કહોનિ* * * એહવો ત્રૈલોક્યમાંહિ માનુંભાવ પુરૂષ કોજી.”

વિક્રમ સંવતના સત્તરમા સૈકામાં બ્રાહ્મણ અને જૈન સિવાય બાવસાર, સોની, વગેરે જાતના ગ્રન્થકારો પણ થયા.

“હરિલીલા પોડશ કળા” નામે પુસ્તક સિદ્ધપુરના કવિ લીમે સંવત ૧૫૪૦ માં રચેલું છે તેની સંવત ૧૭૦૨ માં લખાયેલી પ્રતમાં કવિતા છે તે આ પ્રકારની:

પોષટ જિમ ઘાળી ઝુચરી । પળ હૈયડે નથિ આવે હરી ॥
 ષિષ્ણુ ભક્તિ કેહેતાં સોહિલી । સમ્યક્ પરિકરતાં દોહિલી ॥
 રૂમ કરતા દિન હૂઆ ઘણા । ત્વચ નચ કેશ ગયા સિર તણા ॥
 અહ્મા આવ્યા અંતરધ્યાન । તૂઠો થઈ માગિ થરદાન ॥

અ: સૈકામાં પ્રેમાનંદ અને સામળભટ થયા તેમની કૃતિઓ- માંથી નમુના આપવાની જરૂર નથી. તેમનાં કાવ્યો બહુ સુપ્રસિદ્ધ છે. નરસિંહ મહેતા તેમના પહેલાં બે સૈકા ઉપર થયા પણ તેમનાં કાવ્યોની પ્રતો ઉતારનારાઓએ મૂળ ભાષામાં એટલા ફેરફાર કર્યા છે કે નરસિંહ મહેતાની મૂળ ભાષા જડી શકતી નથી.

વિક્રમ સંવતના ઓગણીસમા સૈકાના ગદ્ય લેખનો એક નમુનો નર્મદાશકરે આપ્યો છે તેમાં ભાષા લગભગ હાલના જેવી જ છે. પણ, એની શૈલી હવે રહી નથી.

“પૂર્વે અવંતી નગરો રાજ ચંદ્રસૈન્ય તેને પુત્રો ચંદ્રમુખી નામે તેને પિતાયે કહ્યું તારો સ્વયંવર કરીયે. ના પિતા હું તો દેવાં-શીવર ઇચ્છું. રાજ કહે આપણુ મનુષ્યને ધેર દેવ વરવા કેમ આવે. એ મનોર્થ તે મિથ્યા ધરવો.”

સંવત ૧૮૭૬ માં સ્વામીનારાયણ પંથનો ધર્મગ્રન્થ “વચનામૃત” લખાયો તેની ભાષા તથા શૈલી હાલના કરતાં સહેજ જુદા છે.

સંવત ૧૮૭૬ ના માગશર સુદી ૭ સપ્તમીને દિવસ શ્રીજી મહારાજ શ્રી મહાદેવ મધ્યે દાદા શાસ્ત્રના દરબારમાં ચિરાજમાન હતા અને સર્વે સ્વેત વસ્ત્ર ધારણ કર્યા હતાં ને પોતાના મુક્તાર્ચિકની આગળ સાધુ તથા દેશ દેશના હરિભક્તની સભા ભરાઈને બેઠી હતી. પછે શ્રીજી મહારાજ બોલ્યા જે ભગવાનના ભક્તને પરસ્પર ઈર્ષા ન કરવી, ત્યારે આનંદાનંદ સ્વામી બોલ્યા જે હે મહારાજ ઈર્ષા તો રહે છે. ત્યારે શ્રીજી મહારાજ બોલ્યા જે ઈર્ષા કરવી તો નારદજીના જેવી કરવી. * * * પછે બહી શિવ ઉપર તપ કરીને શિવ થકી વર પામીને ગાન વિદ્યા શિશ્વીને ભગવાન આગળ કરતા હતા. * * * પછી રીતે સાત મન્વંતર સુધી ગાન વિદ્યા શિશ્વીને ભગવાન આગળ ગાયા. * * * ને શ્રી કૃષ્ણ ભગવાન આગળ દ્વારિકામાં ગાવતા હતા.

‘વચનામૃત’ માં ઘણાં વૃત્તાન્તોમાં દરેક પ્રસંગે આવી જ રીતે શરૂઆત થયેલી છે. ઉપનિષદ, બાઈબલ, વગેરે ધર્મગ્રંથોમાં પણ ઘણે ઠેકાણે આરંભનાં વાક્યોની આવી પુનરુક્તિ જોવામાં આવે છે. હવે એવી શૈલી જતી રહી છે તેથી ગુજરાતી ભાષામાં પણ તે જોવામાં આવતી નથી.

ઉપરનાં ઉદાહરણોથી માલમ પડે છે તે રીતે ગુજરાતી સાહિત્યની ભાષા બંધાતી ગઈ છે. પણ, ભાષામાં હજી સુધી પ્રાદતા આવેલી જોવામાં આવતી નથી. આ સૈકામાં ઇંગ્રેજી ભાષાના અભ્યાસે ગુજરાતી ભાષામાં નવું પૂર ઉમેર્યું. માત્ર રાજ્યમાં રાજદરબારી ભાષા ફારસી હોવાથી ફારસી ભાષાના અભ્યાસનું પૂર પ્રથમ ગુજરાતી ભાષામાં આવેલું હતું, અને નવી કેળવણીથી જે પારસી લેખકો થયા તેમની મૂળ ભાષા ફારસી હોવાથી તેમના તે ભાષાના અભ્યાસે ફારસી ભાષાનું નવું પૂર આપ્યું. એ લેખકો બહુધા સુબાઈમાં થયા.

ગુજરાતી ભાષાનું તેમને સારું જ્ઞાન નહોતું. પારસીઓ આ દેશમાં પ્રથમ આવતાં જ્યાં વસેલા ત્યાં દરિયા કીનારાના અનક્ષર લોકની અશુદ્ધ ગુજરાતી ભાષા તેઓ શીખેલા તેથી તેમની ઘેર બોલવાની ભાષા અશુદ્ધ રહી છે. અને, ગુજરાતી સાહિત્યનો પણ અભ્યાસ નહિં હોવાથી પારસી લેખકો ગુજરાતી ભાષાની શૈલીનો વિકાસ કરી શક્યા નહિં અને ‘ગુજરાતી’ કહી શકાય એવું સાહિત્ય ઉત્પન્ન કરી શક્યા નહિં. ઇંગ્રેજ રૂઢ ઉક્તિઓના શબ્દોના તરજુમા તેમણે પોતાનાં લખાણમાં દાખલ કર્યાં, અને તેથી તેમની ભાષા ધણી કૃત્રિમ બની. એ લેખકોની સંખ્યા મહોટી થવાથી અને ઇંગ્રેજ ભાષા ન જાણનારને ધણુંખરું તેમનાં પુસ્તકો દ્વારા ઇંગ્રેજ વાર્તા વગેરે સાહિત્યની માહિતી મેળવવાનું સાધન હોવાથી એ લેખકોની ભાષાની અશુદ્ધિની અસર હિંદુ લેખકોમાં પણ પસરી. ખાસ કરીને મુંબાઈના લેખકોમાં એ અશુદ્ધિઓ ધણી દાખલ થઈ. આ સંબંધે કવિ દલપતરામ કહે છે કે ગુજરાતી ભાષાની શોભા લુંટી જનાર કોણ તેની શોધ કરતાં

‘ પગેરું ચલાવ્યું તે તો ચાલતાં મુંબાઈમાં પેહું,
પછી ત્યાં તપાસતાં તો પકડાયા પારશી.

આ પ્રકારનાં લેખકોની કૃતિના નમુના ૩૫ “ મારી મજ્જે અને ખીજી કવિતાઓ ” એ પુસ્તક ઉપર મેં ખીજે પ્રસંગે કંઈક વિસ્તારથી ચર્ચા કરી છે. એ પુસ્તકની શૈલીની કૃત્રિમતા દર્શાવવા અહીં એક જ ઉદાહરણ આપીશું.

‘ ઠાઠ કરી ઉભી છે કુદરત બેશક,
લીલો પોશાક પેહરી તંગ ને ટટાર,
બંધ કલીનાં પેહરીને હીલતાં લુલખ,
ખોલામાં ઝીલીને રૂબેના બાર. ’

ગુજરાતીઓ બોલે છે તેવી ખરેખરી ગુજરાતી ભાષા લખનારા પણ કોઈક કોઈક પારસી લેખકો થયા છે અને એવા લેખકો વધશે

ત્યારે જરૂર તેઓ ગુજરાતી સાહિત્યની વૃદ્ધિને મદદગાર થઈ પડશે. શુદ્ધ ગુજરાતી લખવાની ધમ્મજ પારસી લેખકોમાં વધવા માંડી છે ખરી.

સંસ્કૃત ગુજરાતીની ‘માતૃભાષા’ હોવાથી સંસ્કૃતનું પૂર ગુજરાતી ભાષામાં હતું જ અને નવી કેળવણીથી સંસ્કૃત સાહિત્યને અભ્યાસ ઉદ્દીપ્ત થયાથી એ પૂર નવા રૂપમાં આવ્યું. એને પરિણામે કેટલાક લેખકો ‘સંસ્કૃતમય ગુજરાતી’ લખવા લાગ્યા. આ સંબંધે કેટલીક ચર્ચા ગયા ભાષણમાં કરી હતી. ગુજરાતી ભાષા સંબંધે આ ચર્ચા ઘણા વખતથી ઉઠેલી છે. છેક સને ૧૮૬૦ માં, ગુજરાતી ભાષા કેવળ જંગલી છે ને તેમાં ફારસી કે સંસ્કૃત શબ્દો ભરી દેવા જોઈએ એમ કહેનારા ટીકાકારો થયા હતા. તેમને કવિ હીરાચંદ કહાનજીએ ઉત્તર દીધો હતો કે

‘ ઘણા માસ્તરો અસ્તરો લૈ ફરે છે,

ગુણી ગુર્જરી ખોડવાનું કરે છે. ’

સાહિત્યની વૃદ્ધિ સાથે નવા શબ્દો ભાષામાં આવે છે એ ખરું છે, પણ, એ ધ્યાનમાં રાખવું જોઈએ કે શબ્દો કંઈ પરાણે દાખલ થઈ શકતા નથી. વિચાર દર્શાવવા સારૂ શબ્દો હોય છે, અને જે વિચાર દર્શાવવાના હોય તે માટે શબ્દો ગુજરાતી ભાષામાં ન હોય ત્યારે જ તે માટે નવા શબ્દો લાગી શકાય. લેખમાં અધરા કે સહેલા શબ્દો વાપરવા એ પણ છેક લેખકની સ્વચ્છંદ વૃત્તિની વાત નથી. બાવાર્ય, છટા, અસર, જુસ્સો, એ સહુ સાચવવા જતાં જ શબ્દોની પસંદગી થાય છે. જેઓ લખાણમાં મમે તેવા શબ્દો તે શબ્દો લાવવા ખાતર વાપરે છે તેમનામાં વિચારની જ શિથિલતા હોય છે. એક નવું માસિક પત્ર પ્રકટ થયું તેનું આરંભવાક્ય કાંઈક આવું હતું:

“ આ અમારું આર્યસમુદાય પત્ર, સકલ સાહિત્યનું છત્ર, પ્રકટ થયું છે અત્ર * * *

અહીં શબ્દોનાં રૂપ ખાતર જ શબ્દો મુકેલા છે, અને વિચારની

ખામીને લીધે નકામું વાઝનળ રચાયું છે. ખીજા એક માસિક પત્ર ‘હૃદય’ના પ્રથમ અંકમાં લખ્યું છે કે

“ધ્રુવના તંત્રીપદ નીચે ‘ચંદ્ર’ નામધારી લેખકોના લેખોના પોષણથી વિદ્વાન વર્ગમાં એક જુદા જ પ્રકારનો રંગ ભજવતું હતું. તેમાં વિચિત્ર પ્રકારના લેખકોની રચિતે કેવળ અનુકૂળ કાવ્યતરંગો દર માસે ઉછળી રહેતા હતા...બુદ્ધિપ્રકાશ પુરાણું છે પણ હાલના વિદ્વાન લેખકોના હાથ તળે લખાતા પાશ્ચિમાત્ય લેખોના વધારે અનુકરણીય વિષયથી પ્રકાશ કરે છે. સમાલોચક ગુજર્જર ભૂમિના સાક્ષરોના લેખોના આશ્રય તળે રહી પોતાની કલમ ખેંચે છે.”

જુદાં જુદાં માસિકોની વિશેષતા દર્શાવવાનો અહીં પ્રયત્ન હોવા છતાં આ વાક્યોથી ચંદ્ર, બુદ્ધિપ્રકાશ, સમાલોચક, એમાંથી કોઇનું સ્વરૂપ કે અન્યોન્ય પૃથક્તા સમજાય છે? એ ફળ વિનાનો વાગ્વિસ્તાર શ્યા કામનો છે?

એ જ પત્રમાં એક ખીજે રથળે આવો વાક્યસંદર્ભ છે:

“પણ હું મૂર્ખ બૂલી ગયો-મ્હને મ્હારા ઉપર બહુ ગુસ્સો આવે છે. ચાલો કાન પકડું. બુદ્ધિ જ કંઈ બહેર મારી ગઇ છે. બૂરે! પણ બૂલ્યો-હું મૂર્ખ બૂલ્યો! મારે તમારી બુદ્ધિનું કામ નથી. એ મને તો મારું હૃદય જોઇએ. એ હૃદય મારું સર્વ છે. એમાં જ મારો આનંદ છે. તમારી આગળ તે હૃદય છે? તો શું કહેવા માગું છું તે તમે સમજી શકશો. નહીં તો નમસ્કાર! તમારી બુદ્ધિ મારા પર ચલાવવી નહીં. એ જીતશે નહીં. તમને હૃદય છે? હું પુછું છું કે તમને હૃદય છે! બરોબર તપાસી જો જો. કાટખાટ ચઢી ગયો હોય તો સ્વચ્છ કરજો.”

આને એ પત્રમાં ‘પદ્માત્મક ગદ્ય’ કહ્યું છે, પણ, વાસ્તવિક રીતે એ ગદ્ય પણ નથી અને પદ્ય પણ નથી, માત્ર વાક્યોનો ઢગલો છે. એમાં ભાષા સંસ્કૃતમય નથી તો પણ અર્થ સમજતો નથી, કારણ

કે એમાં અર્થ છે જ નહિં. એમાંનાં વાક્યો વિચારશૂન્ય છે. એ શૂન્યતાને લીધે જ લાંબો વિસ્તાર કર્યો છે.

આ ઉતારાના પહેલાં બે અને છેલ્લાં બે વાક્યો હાલ કેટલાંક સામાજિક વર્તમાનપત્રોમાં પ્રકટ થતા લેખના નમુના પર થયેલાં છે. એ લેખની શૈલીનો ઉદ્દેશ ‘કટાક્ષ બાણ’ ‘વાકપ્રકાર’ ‘વાહ ! વાહ ! કેસી મજેહ !’ વગેરે મથાળાંથી કરેલો હોય છે, એવા લેખમાં ઉપયોગી ગંભીર વિચાર પણ નથી હોતા અને ખરો હાસ્યરસ પણ નથી હોતો. માત્ર, ગંભીર વિચારના વિષયો માટે લઘુતાથી, તોછડાઈથી, છાલકાઈથી, ચીખાવલાપણાથી કરેલા અસંબદ્ધ ઉદ્દગાર હોય છે. વાંચ્યાતુર્યથી હાસ્ય ઉપજાવવાને બદલે ગાંડામ્બ બરેલા ચાળા કરી હસાવવાના પ્રયત્ન સરખું ચિત્ર એવા લેખથી ઉભું થાય છે. એ લેખથી સાર્વજનિક પ્રશ્નોની ચર્ચા ચર્ચામાં વિદ્ધ થાય છે, અને તેમાંની શૈલી અનુકરણ કરવા માટે બહુ સહેલી હોવાથી સાધારણ લેખકો તે તરફ ગતિ કરે છે. ગુજરાતી ભાષામાં પ્રૌઢ શૈલી બંધાતાં અટકાવ કરનાર આ એક કારણ થઈ પડ્યું છે અને તે દૂર થવું આવશ્યક છે.

આથી ઉલટી દિશામાં કેટલાક લેખકો પોતાની રચનાને ગંભીરતાનું રૂપ આપવા તેમાં અધરા શબ્દો ભરી દે છે તે પણ ઉચિત નથી. અને તેથી પણ પ્રૌઢ શૈલી બંધાતાં વિઘ્ન થાય છે; કારણ કે, ગંભીર વિચારને બદલે કઠણ શબ્દોનું મહત્ત્વ વધે છે, અને વળી, તેથી શૈલીથી કંટાળો પામનાર વાચકોમાં પ્રત્યાઘાત થાય છે, તથા ગમે તેવા વિચાર હોય પણ કઠણ શબ્દો નેપ્થએ જ નહિ, એવો ખોટો આગ્રહ ઉત્પન્ન થાય છે. આ આગ્રહ સરલતાનો પક્ષ લઈ ગંભીર ચર્ચાની ક્ષતિ કરે છે. આ સંબંધે એ યાદ રાખવાનું છે કે મુખ્ય વસ્તુ ભાષા નહિં પણ વિચાર છે, વિચાર ગંભીર હોય તો ભાષા પ્રૌઢ હોવી નેપ્થએ, વિચાર સાદા હોય તો ભાષા સરલ હોવી નેપ્થએ. બાળકોને, થોડું બહેલાને, તથા થોડું ગુજરાતી જાણનાર પરદેશીઓને

પ્રૌઢ ભાષા સમજવી મુશ્કેલ પડે માટે ગંભીર વિચારો ગુજરાતી સાહિત્યમાંથી દેશપાર કરી શકાય નહિ. ગુજરાતી ભાષાની હાલની સ્થિતિ એવી છે કે ગંભીર વિચારો પ્રકટ કરવા સારું સંસ્કૃતનો આશ્રય લેવો પડે છે. એ પ્રૌઢતા કૃત્રિમ નહિં પણ મનોવ્યાપારને અનુસરતી હોય છે. એવી પ્રૌઢતાવાળા લેખ સાધારણ વાચકવર્ગને કામમાં ન આવે એ ખરું છે, પણ, તેમાં લેખકની ભાષાનો વાંક નથી, વાચકની સાધારણતાનો વાંક છે. ગુજરાતી ભાષામાં શબ્દોની તથા ઉક્તિપ્રકારની સામગ્રી થોડી છે તો તે વધાર્યા વિના વિચારબંડાર વધી શકશે નહિં અને સાહિત્ય વિકાસ પામી શકશે નહિં. અલખન, જ્યાં વિચાર સાદા છતાં લેખકમાં વિચાર સમજાવવાનું અસામર્થ્ય હોવાથી તે સંસ્કૃતમય ભાષા વાપરે ત્યાં લેખનમાં ગુંચવાડો જ થઈ જાય છે અને સંસ્કૃત શબ્દોથી સહાયતા મળતી નથી. વળી, કેટલીક વખત સરલ અર્થમાં વ્યંજનો સમાવેશ થઈ શકે છે ત્યાં સરલ ભાષા જ ઉચિત હોય છે; પણ, ચિંતન કરતાં કલ્પનાના વિષયમાં આવા પ્રસંગ વધારે હોય છે. બાળકો માટે અને સાધારણ અભ્યાસના વાંચનાર વર્ગ માટે જે “ધરમતુ-તળપદા” શબ્દોવાળી ભાષા વાપરવી પડે છે તેનાથી આ વ્યંજનાવાળી સરલ શૈલી જુદી જ જાતની હોય છે. એના એ અર્થના જુદા જુદા શબ્દો જુદાં જુદાં તાત્પર્યની ઉક્તિઓ માટે વપરાય છે. ‘મજ્જિમુત્ત હાથ’ અને ‘બળવાન બાહુ’ એ બંને પદો એનાએ પ્રસંગોમાં હમેશા વાપરી શકાય નહિં.

સંસ્કૃત શબ્દો ગુજરાતી ઉક્તિઓમાં અનુકૂળતાથી મેળવાય એમ વાપરવાથી જ ભાષા સાર્થક થઈ શકે છે. ઇંગ્રેજી ભાષામાં ઉત્પન્ન થયેલા વિચારો પ્રકટ કરતાં ગુજરાતી લેખનના અપરિચયથી જેને નવલરામ ‘તરણુમીયા સંસ્કૃતમય વાક્યો’ કહે છે તેવી ભાષા વાપરવાનું વલણ છે તે ત્યાજ્ય જ છે. તેમ જ, છેક સામાન્ય વાતચિતની ભાષા જેને નવલરામ “બૈરક ભાષા” કહે છે તે લેખનમાં વાપરવી એ પણ અનુચિત છે. કેટલાક વિદ્વાનોના લેખમાં પણ કદી

કદી એવું વલણ જણાય છે. ભાષા સહેલી લખવાનો તેમનો ઉદ્દેશ હોય છે, પણ તેથી, વક્તવ્ય વિચાર દર્શાવવાનો હિતુ સહજ થતાં વિરોધ થાય છે. મત્ત તેમ જ પદ્યમાં આ ભૂલ થાય છે. એક વિદ્વાને કવિતામાં લખ્યું છે કે

‘ હું રસધેણે તું રસશુની મેળ હવે નહિં ખાય, ’

‘ મેળ ખાવો ’ એ વચન આવા રસિક વિષયમાં ઉચિત નથી. કાવ્યકથનમાં આવી ભાષા આવતાં રસભંગ જ થાય છે.

કવિતામાં પ્રાસ આશુરા સાર અને ખુટતી માત્રા પુરાવા સાર ‘સાર,’ ‘નિરધાર,’ વગેરે શબ્દો દાખલ કરવાની સ્થામળભટની શૈલી કેટલાક આધુનિક પદ્યલેખકોએ ગ્રહણ કરી હતી, સુભાષે શિષ્ટ કવિતામાં એ શૈલીનો સ્વીકાર થયો નથી.

એક બીજી જાતની ભૂલ નર્મદાશંકરે પોતાના જીવનના અંત ભાગમાં લખેલાં નાટકોમાં કરી છે. તે શૈલીનું પણ અનુકરણ કરવામાં આવ્યું છે. “ થાય છે ધણે આનંદ, ” “ ઉગે છે આ સૂર્ય, ” આ પ્રકારની શૈલી માત્ર નવીનતા ખાતર અને કંઈ પણ વિશેષ અર્થના ઉદ્દેશ વિના વપરાવા માંડી હતી. ‘પ્રેમરાય અને આરમતી’ નામે એક નાટક નર્મદાશંકરનાં નાટકો સરખા આવા વિપરીત વાક્યાન્વયથી આદિથી અંત સુધી લખાયેલું છે. પણ, સુભાષે એ વલણ હવે રદ્યું નથી.

વળી, નર્મદાશંકરે “ જય જય મરવી ગુજરાત ” “ ગુજરાતી ભાષાના જય શ્રી રૂઝ વિરાળે ” એ વગેરે ‘ નર્મ કોષ ’ માં કરેલી ઉક્તિઓનાં અનુકરણ એવા વિશેષ પ્રસંગ વિના થાય છે; ‘ જય જય શ્રીરંગ ’ ‘ ધન્ય ધન્ય ઉમંગ ’ એવાં અનુકરણમય અર્થ-શૂન્ય-વિચારશૂન્ય-નિર્માત્ર વાક્યો લખનારા લેખનને કેવળ કૃત્રિમ બનાવે છે. હૃદયમાં વસેલા ભાવથી થયેલી સાવેગ ભાષાથી અને શબ્દસૌભા કરવા સાર અનુકરણથી આણેલી સાવેગ ભાષાથી અવશ્ય ઉપર એક સરખા ખ્વનિ પડતા નથી. જે ભાવ વિરલ પ્રસંગના હોય

તેનાં વચન એક શૈલી બનાવવાનાં સાધન તરીકે વપરાતાં જોઈ હૃદય સંકોચ પામે છે. આવી શૈલી મુંબાઈના એક પત્રે ખાસ દાખલ કરી હતી, પણ તેથી ગુજરાતી ભાષાની કંઈ સેવા થઈ નથી. એ વલણ બહુ જામ્યું નથી એ ભાષાનું ગૌરવ વધવાનું એક ચિહ્ન છે.

મુંબાઈમાં પ્રકટ થતાં વર્તમાનપત્રોમાં અને પુસ્તકોમાં લખાતી ગુજરાતી ભાષા પણ ગુજરાતી ભાષાના ઉત્કર્ષમાં હાનિરૂપ છે; કેમકે એ લેખોનો ફેલાવ બહોળો થાય છે અને તેમાંની ભાષા શિષ્ટતા વગરની અને અશુદ્ધિથી ભરેલી હોય છે. પારસી, કાઠીઆવાડી, કચ્છી, વગેરેના મિશ્રણથી અને ઇંગ્રેજી ભાષાની રૂઢ ઉક્તિઓ (Idioms) ઉપરથી કરેલા ‘તરબુમીયા’ શબ્દોથી મુંબઈગરી ગુજરાતી ભાષા થઈ છે, અને પારસી તેમજ હિંદુ લેખકોએ તેને લેખનની ભાષા તરીકે ગ્રહણ કરી છે. ‘ટીકા કર્યા હતા,’ ‘સારો નાટક થયો,’ ‘શહેરોનો (“ વધારો ” ને બદલે) વધ,’ (“ બેધડક ” ને બદલે) ‘નિધડક,’ ‘એકે પથ્થર ફેરવે બાકી રાખ્યો નહિ’ (Left no stone unturned) એવાં વચનો ગુજરાતના વાચકોને પોતાની ભાષાનાં લાગતાં જ નથી. નર્મદાશંકરે અને તેના સમકાલીન લેખકોએ વર્તમાન ગુજરાતી સાહિત્યના હૃદયકાળમાં મુંબાઈને ગુજરાતી સાક્ષરતાનું પાટનગર બનાવ્યું હતું તે દિવસો પાછા આવી મુંબાઈનાં પત્રો અને પુસ્તકો શિષ્ટ લેખકોના હાથે નિકળતાં થાય ત્યાં સુધી મુંબાઈનું રાજકીય મહત્ત્વ ગુજરાતી સાહિત્યને સહાયતા કરી શકે તેમ નથી. મુંબાઈનાં ગુજરાતી લખાણોમાં ઘણો ભાગ પારસી લેખકોનો છે અને તેમની અશુદ્ધ શૈલીના પ્રવાહમાં તથાતા હિંદુ લેખકો પોતે જ અશુદ્ધ ભાષા લખે છે, તો, સારી ભાષાની અસર પારસી લેખકો પર તેઓ શી રીતે કરી શકે ! ખરા શબ્દો લખવાના પ્રયાસમાં સંસ્કૃતના અજ્ઞાનને લીધે પારસી લેખકો ‘ઉપોગી,’ ‘રમાત્ત. પદ્ધતિ’ ‘મ્હોત્ત્વ,’ એવાં રૂપ લખે છે તેનું પણ અનુકરણ મુંબાઈના હિંદુ ગુજરાતી લેખકો કરે છે ! આનું એક કારણ એ છે કે, લખા-

હોનારો મુખ્ય જથો વર્તમાનપત્રોમાં હોય છે અને વર્તમાનપત્રોના લખનારામાં પોતાના વિચારની કે શૈલીની વિશેષતાના પ્રભાવથી આકર્ષણ કરવાનું સામર્થ્ય ન હોવાથી ઇંગ્રેજી પત્રો પરથી ‘તરજુમીયા’ અને પારસી પત્રો પરથી ‘પારસી-ગુજરાતી’ ભાષા લખવા જેટલી જ તેમની શક્તિ પહોંચે છે. એક સમય એવો હતો કે દલપતરામે લખેલો ‘પુનર્વિવાહ પ્રબંધ’ મુંબાઈમાં છપાયો તેમાં ‘આએ ગરંથ,’ ‘કનેઆ,’ ‘શાસતર,’ એવી જોડણી છપાયેલી. જોડાક્ષરો ન છાપવાનો નિયમ મુંબાઈનાં પારસી છાપખાનાંઓએ હવે શિથિલ કરવા માંડ્યો છે અને ભાષાશુદ્ધિની જરૂર પારસી લેખકોએ કબુલ કરવા માંડી છે. અનુકરણ કરવા યોગ્ય ભાષાના નમુના તેમની આગળ મુકનાર લેખકોની હવે જરૂર છે. ‘તમને કેમ છે?’ ને બદલે ‘તમે કેમ છો’ તથા ‘શો ફેરફાર’ ને બદલે ‘શું ફેરફાર’ એવાં વાક્યો પારસી લેખકો પાસેથી ગ્રહણ કરી તે બોલનાર અને લખનાર વર્ગથી એ કાર્ય થઈ શકે એમ નથી. પરંતુ, એ કાર્ય થવાની જરૂર છે; એવા વ્યાકરણદોષ મુંબાઈથી ગુજરાતમાં આવવા માંડ્યા છે તે અટકવા જોઈએ.

ભાષાની ઉન્નતિના ક્રમમાં શુદ્ધતા એ પ્રથમ અંશ છે; તે સિદ્ધ થયા પછી સૌન્દર્ય, પ્રાઢતા, ગૌરવ, પ્રભાવ, વગેરે ગુણો પ્રાપ્ત થવાનો અવકાશ આવે છે. ગુજરાતી ભાષામાં લખાણ કરનાર વર્ગ વિચારમાં વૃદ્ધિ કરશે ત્યારે તેમની ભાષામાં આ સર્વ ગુણો સંક્રાન્ત થશે. પરંતુ, એ વૃદ્ધિનું આરંભાયેલું તે ભાષાશુદ્ધિ છે. એ શુદ્ધિનો પ્રસાર કરવા સારું તેમ જ સાહિત્યનો થતો ઉત્કર્ષ દઢ કરવા સારું શિષ્ટ શૈલીમાં લખાતા લેખ ઉપરાંત વિસ્તારી વ્યાકરણ અને સંપૂર્ણ કોશની જરૂર છે. રેવરન્ડ જોન વાન સેમરન ટેલરે ગુજરાતી ભાષાનું વ્યાકરણ લખી ભાષાને મહોટી સહાયતા કર્યો પછી એ કાર્ય એટલા મહોટા પાયા ઉપર કોઈએ ઉપાડી લીધું નથી. તેમ જ નર્મદાશંકરે ગુજરાતી ભાષાનો પહેલવહેલો કોશ બનાવી જે અનુપમ સેવા કરી

તે દૃષ્ટાન્તે કોઈ નવા કોશકારને પ્રેરિત કર્યો નથી, અને ઘણા શબ્દો હજી સુધી કાંઈ પણ સ્થાન પામ્યા નથી. કોશરચનાનું કામ શબ્દ-સંગ્રહ કરવા ઉપરાંત આગળ વધ્યું નથી. ગુજરાતી શબ્દોની જોડણી નિયમિત કરવાના પ્રયાસ ચાલે છે, તેમાં શું પરિણામ આવશે તે કહી શકાતું નથી, અને અમુક એક પદ્ધતિ નિશ્ચિત થશે કે અનેક પદ્ધતિઓ ચાલુ રહેશે એ બિવિષ્ય પણ કહી શકાતું નથી. પરંતુ, જોડણીના વિષય પર જેવું લક્ષ અપાય છે તેવું લક્ષ વ્યાકરણ કે કોશના વિષય પર અપાતું નથી. એ વિષયો વિદ્વાનોની અવગણનાને પાત્ર થયેલા જણાય છે.

કાલક્રમે સર્વ બળો અને સર્વ કારણો ગુજરાતી ભાષાના તથા ગુજરાતી સાહિત્યના ઉત્કર્ષ તરફ અવશ્ય વળશે એ આશાવચનમાં આ સર્વ વિવેચનનો સાર આવી જાય છે.

ગુજરાતી નાટકો અને નવલકથા.*

મુંબાઈની યુનિવર્સિટીનો પહેલવહેલો “કોનવોકેશન” સને ૧૮૬૨ ની ૨૮ મી એપ્રિલે બરાયો અને સહુથી પહેલી બી. એ. ની પદવી મહાદેવ ગોવિન્દ રાનડે, રામકૃષ્ણ ગોપાળ ભાંડારકર અને તેમના બીજા છ સહધ્યાયીઓને આપવામાં આવી તે વખતે તે યુનિવર્સિટીના પ્રમુખ અને મુંબાઈના ગવર્નર સર આર્ટલ ફ્રેયરે મુંબાઈની યુનિવર્સિટીનો આરંભ તા. ૧૮ મી જુલાઈ ૧૮૫૭ ના રોજ થયો ત્યારથી થયેલા શિક્ષણક્રમનો વૃત્તાન્ત દર્શાવતાં કહ્યું હતું કે ૧૮૫૯ માં પહેલવહેલી મેટ્રીક્યુલેશનની પરીક્ષા થઇ તેમાં હાજર થયેલા ૧૩૨ ઉમેદવારોમાંથી ફક્ત ૨૨ ફતેહમંદ થયા, અને એ પ્રમાણે ઘણી ઓછી સંખ્યા લાયક જણાવાતું કારણ મુખ્યત્વે એ હતું કે ઘણા ઉમેદવારો બીજા વિષયોમાં પ્રવીણ જણાયા છતાં તેમની માતૃભાષાનું તેમનું જ્ઞાન ઘણું અધુરું માલમ પડ્યું હતું. અને, યુનિવર્સિટીમાં દાખલ થવા ઇચ્છનાર વિદ્યાર્થીને સ્વભાષાનું જ્ઞાન અવશ્ય હોવું જોઈએ એવો આગ્રહ દર્શાવી તેમણે એ નવીનપદવીધારીઓને સંબોધન કરી કહ્યું હતું કે

But while I trust that we may henceforward look for profound scholars among the educated Hindus and Parsees, I trust, that one of your great objects will always be to enrich your own vernacular literature with the learning which you acquire in this University.”

“પરંતુ હવે શિક્ષણ પામેલા હિંદુ અને પારસીઓમાં પરમ

* તા. ૧૧ મી માર્ચ ૧૯૦૯ ના રોજ ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટીના હીરક મહોત્સવ પ્રસંગે કરેલું બાણ્ય.

વિદ્વાનો ઉત્પન્ન થશે એવી હું આશા રાખું છું તે સાથે હું એવી પણ આશા રાખું છું કે તમારું એક મહોત્સવ લક્ષ્ય એ રહેશે કે આ યુનિવર્સિટીમાં તમે જે વિદ્યા પ્રાપ્ત કરો છો તે વડે તમારી સ્વભાષાના સાહિત્યને સમૃદ્ધિમાન કરવું. ”

ત્યારબાદ એ યુનિવર્સિટીના મકાનનો પાયો તા. ૨૬ મી ડીસેમ્બર ૧૮૬૮ ના રોજ નાંખવામાં આવ્યો ત્યારે તે વખતના પ્રમુખ અને ગવર્નર સર સીમર ફિટ્ઝરાલ્ડે પણ આ જ પ્રકારની આશા દર્શાવેલી કે

“ For many years this University may fulfil its high mission—enable the youths of Western India to cultivate the great gifts of mind with which God has blessed them—enable them to take part not only in the Government of their country, but enable them to take part in adorning the literature of their country, and thus furnish another evidence of the vast benefits that always accrue from a liberal and enlightened Government.”

“ ઘણાં વર્ષો સુધી આ યુનિવર્સિટી પોતાનો ઉચ્ચ ઉદ્દેશ સફલ કરે—પશ્ચિમ હિંદુસ્તાનના યુવકો પોતાને ઈશ્વરે કૃપા કરી આપેલી મહોત્સવ માનસિક શક્તિઓ કેળવે, અને પોતાના દેશના રાજતંત્રમાં સામીલ થાય એટલું જ નહિ, પણ પોતાના દેશના સાહિત્યને શોભા-યમાન કરે અને એ રીતે ઉદાર બુદ્ધિના તથા જ્ઞાનોદ્દીપનવાળા રાજ્યથી કેવા વિશાળ લાભ થાય છે તેનું એવું વિશેષ પ્રમાણુદર્શાવે, આવું સામર્થ્ય યુનિવર્સિટી એ યુવકોને આપે. ”

આ પ્રમાણે, આ દેશના સાહિત્યનો વિકાસ કરવાની શક્તિ પ્રાપ્ત થાય એ ઉદ્દેશ યુનિવર્સિટીના શિક્ષણના આરંભથી લક્ષમાં રહેલો છે. વળી એટલું જ નહિ પણ આ દેશમાં યુનિવર્સિટીઓ સ્થપાયા

પહેલાં પણ કેળવણીની વ્યવસ્થામાં એ હેતુ ઉદ્દિષ્ટ હતો. ઇસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીના (Court of Directors) અનુશાસન મંડળે તા. ૧૯ જુલાઈ ૧૮૫૪ ના રોજ હિંદુસ્તાનની કેળવણી વિશે મોકલેલા આગા લેખમાં લખ્યું હતું કે

As the importance of the vernacular languages becomes more appreciated, the vernacular literatures of India will be gradually enriched by translations of European books or by the original compositions of men whose minds have been imbued with the spirit of European advancement, so that European knowledge may gradually be placed in this manner within the reach of all classes of the people."

“ આ દેશની ભાષાઓનું મહત્ત્વ વધારે સમજાતું જશે તેમ હિંદુસ્તાનની ભાષાઓનાં સાહિત્યમાં યુરોપનાં પુસ્તકોનાં ભાષાન્તરોથી વૃદ્ધિ થશે અથવા તો યુરોપના ઉત્કર્ષની ભાવનાથી પૂર્ણ થયેલા ચિત્તવાળા પુરુષોના સ્વતઃ કલ્પિત ગ્રન્થોથી આ દેશના સાહિત્યમાં વૃદ્ધિ થશે, અને એ રીતે યુરોપીય જ્ઞાન ધીમે ધીમે બધી જાતના લોકોથી પ્રાપ્ય થઈ શકશે. ”

ઇંગ્રેજ શિક્ષણના આરંભમાંની આ હકીકતને ધ્યાનમાં વિષય સાથે સંબંધ એ છે કે ગુજરાતનાં નાટકોનું અને નવલકથાઓનું સાહિત્ય ઇંગ્રેજ શિક્ષણ દાખલ થયા પછી જ ઉત્પન્ન થયેલું છે અને ઇંગ્રેજ શિક્ષણને પરિણામે જ થયેલું છે. ગુજરાતી ભાષામાં નાટક અને નવલકથાના લેખનની સ્થિતિ ઉપર દૃષ્ટિ કરતાં ઇંગ્રેજ શિક્ષણથી ગુજરાતી સાહિત્યની વિવૃદ્ધિ થવાની જે આશા રખાઈ હતી તે કેટલે દરજ્જે પરિપૂર્ણ થઈ છે એ પણ જોઈ શકાશે.

આપણી ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટીની સ્થાપના યુનિવર્સિટીના પશુ પહેલાં સને ૧૮૪૮ માં થયેલી છે અને ગુજરાતી ભાષા તથા સાહિત્યને ખીલવવાનો જ તેનો ઉદ્દેશ છે, પરંતુ, નિસર્ગશક્તિવાળા કલ્પનામય કૃતિઓ ધનામની હરિદ્રાપથી કે કરારથી બહુધા રચાતી નથી તેથી સોસાયટીએ રચાવેલાં કે પ્રસિદ્ધ કરેલાં પુસ્તકોમાં નાટકો અને નવલકથાઓનું દર્શન થતું નથી. અને, સાહિત્ય-વૃદ્ધિનાં સામાન્ય બળો ઉપરથી એવી રચનાઓનું જે રૂપ બંધાયું છે તે આજ તપાસવાનું છે.

નાટકો અને નવલકથાઓને આ ઐતિહાસિક દર્શનમાં એકઠાં કરવામાં એક ખીજ પશુ અનુકૂળતા રહેલી છે. એ બંને પ્રકારની રચનામાં મનુષ્યોનાં કલ્પિત જીવનવૃત્તાન્ત આપવામાં આવે છે. બંનેમાં પાત્રો દ્વારા મનુષ્યોનાં લક્ષણ (character) ના બંધારણનું દર્શન કરવામાં આવે છે. આ રીતે બંનેમાં વાર્તામય વસ્તુ (plot) હોય છે અને બંનેમાં જનસ્વભાવનાં ચિત્ર હોય છે. આમ છતાં પ્રાચીન સાહિત્યમાં નાટકો ઘણાં લખાયાં અને નવલકથાઓ ખીલકુલ લખાઈ નહિં એનું શું કારણ?—એ પ્રશ્ન ઘણી વાર ચર્ચાયો છે અને તેના ઉત્તર પશુ અનેક રીતે અપાયા છે. ગ્રીસના તેમ જ હિંદુસ્તાનના પ્રાચીન સાહિત્યમાં આ સ્થિતિ જોવામાં આવે છે. એ બંનેમાં નાટકોની રચનાનો ઘણો પ્રચાર તથા વિકાસ થયો છે અને તેમનાં સૂત્રો અને નિયમો પશુ બહુ વિસ્તારથી તથા વિગતથી રચાયા છે. પશુ, નવલકથાની રચનાનો ઉપયોગ થયો નથી અને તેથી તેનાં સૂત્રો કે નિયમોનો પશુ વિચાર થયો નથી. આનું એક કારણ એ ધારવામાં આવે છે કે નવલકથાનાં પુસ્તકો અપાવવાનું પ્રાચીનકાળમાં સાધન નહોતું, સાધારણ લોકસમૂહને વાંચતાં આવડતું નહોતું અને છાપવાની કળા ન હોવાથી પુસ્તકો સંખ્યાબંધ ફેલાઈ શકે તેમ નહોતું. પરંતુ, નાટકો તો બજવી બતાવવામાં આવતાં અને તેથી ભણેલા અને નહિં ભણેલા સર્વ કોઈને તેનો લાભ મળી શકતો, સર્વ કોઈ તેને ઉત્તેજન

આપી શકતા, અને એ કારણથી જનસ્વભાવનાં ચિત્ર નાટકના આકારમાં આપવાનું અન્યકારોનું વલણ થતું. પ્રાચીન સમયમાં નાટકો લોકપ્રિય થવાનું એ કારણ ખરૂં છે, પણ, નવલકથાઓના અભાવને એ ખુલાસો સંતોષકારક લાગતો નથી. પ્રાચીન સમયમાં પુસ્તકો અપાવવાનાં સાધન નહોતાં, છાપવાની કળા નહોતી, સાધારણ લોકને વાંચતાં આવડતું નહોતું તે છતાં નાટક સિવાય બીજી જાતનાં પણ પુસ્તકો લખાયાં અને નવલકથાને એ અંતરાય શાથી નડ્યો એ સમજાતું નથી. વધારે પ્રબળ કારણો તો એ જણાય છે કે સર્વ દેશોના સાહિત્યમાં ગદ્ય કરતાં પદ્ય ધણું વહેલું રચાયું છે, અને પદ્ય મહોડે રાખવાની સુકરતાને લીધે કવિત્વ વગરના વિષયો પણ પ્રથમ પદ્યમાં રચાતા. અને લીધે ગદ્ય સાહિત્યના ઉદ્ભવને પ્રાચીન સાહિત્યમાં પદ્યના પ્રમાણમાં થોડું ઉત્તેજન મળતું. નાટકોમાં ગદ્ય અને પદ્ય બન્નેનો સમાવેશ થાય છે, પરંતુ, પ્રયોગ સાર તે સર્વ પાઠે કરવાનું હોવાથી નાટકને બીજા ગદ્ય સાહિત્યની મુશ્કેલી નડતી નહોતી. વળી, કાવ્યોમાં, પદ્યમય કથાઓમાં અને આખ્યાનોમાં વાર્તાઓ પ્રકટ થઈ શકતી, તેથી કેવળ વાર્તાંરસ ઉપજવવા માટે કોઈ નવીન પ્રકારની રચનાની જરૂર જણાયેલી નહિ. બાલ્યબદ્ધ પોતાના અપૂર્વ બુદ્ધિપ્રભાવથી વાર્તા માટે નવું રૂપ ધડયું હતું. તેની “કાદમ્બરી” એક વિશિષ્ટ પ્રકારની નવલકથા જ છે. પરંતુ તેના સમય પછી સંસ્કૃત સાહિત્યની અવનતિ થઈ અને એ નમુનો અનુકરણ થયા વિનાનો રહ્યો.

અર્વાચીન યુરોપમાં નાટકોનું સ્થાન નવલકથાએ લીધું તેનું મુખ્ય કારણ એ છે કે આચારવિચારના આધુનિક સુધારાને લીધે રીતભાતો બદલાઈ અને લાગણીઓના બાજુ આવિર્ભાવ બદલાયા. મનુષ્યલક્ષણની સાધારણ પણ ઝીણી ઝીણી અને જાતજાતની વિગતો નાટ્યપ્રયોગ કે કવિતાને સારૂ અયોગ્ય થઈ પડી. તેના વિસ્તાર અને તેની સાધારણતા માટે પદ્ય જ ઉચિત જણાયું. નિત્યના અવલોકનમાં અનેક પ્રસંગોની વિવિધતા ઢાળલ થઈ હતી. વેપારથી, હુનરથી, સૃષ્ટિવિદ્યા-

નની શોધોથી અને પ્રવાસથી જીવનવ્યાપાર નમુનાના અમુક વર્ગોથી અનેકો હોવા કરતાં છુટક છુટક વિગતોના ભરાવવાળો વિશેષતાથી દેખાવા લાગ્યો હતો, અને એ વર્તમાન સ્થિતિ મોહનો વિષય થઇ પડી હતી તેથી તેના વર્ણન માટે એક નવા પ્રકારની ગદ્યમય રચના નવલકથારૂપે ઉત્પન્ન થઇ. નાટ્યં મિશ્રલક્ષણેન સ્ય સદુદ્યાપ્યેકં સમારાધનમ્ । ‘ભિન્ન રુચિઓવાળા માણસોનું’ એક સરખું સમારાધન કરનાર (બધાને એક સરખી રીતે પ્રસન્ન કરનાર) તે નાટક છે,’ એ વસ્તુસ્થિતિ શ્રાવ્ય કવિતા સંબંધે નાટકની હતી. જુદી જુદી જાતનાં કાવ્ય પસંદ કરનાર સહુ કોઇને નાટકમાં પ્રસન્નતાનું કારણ મળતું. પરંતુ જીવનની ભિન્નતા બહુ વધી જતાં ભિન્ન ભિન્ન રુચિઓના આમારાધન માટે અનેક પ્રકારની નવલકથાઓ જરૂરી થઇ પડી. અલબત્ત, એ પણ લક્ષમાં રાખવાનું છે કે નાટકની ઘટના કરવી એ બહુ કુશળ કવિનું કામ છે. માત્ર વાર્તાનું વસ્તુ લીધાથી નાટક થતું નથી; સમસ્ત કાર્યની એકરૂપ કદ્દપના કરી તેનું ખીજ સ્થાપવું અને પછી તેનો ઉદ્દેશ કરવો, અનેક અંગોની સંધિ કરવી, જનસ્વભાવનું આલેખન કરવું, અને રસનિષ્પત્તિ કરવી, એ સર્વ સિદ્ધિ મહાન શક્તિમાન કવિથી જ થઇ શકે છે. અને એ જ કારણથી, પ્રથમ જેઓ વાર્તાઓ રચવા સાર કાવ્યના મંદ અનુકરણરૂપ કથાઓ અને આખ્યાનો લખતા હતા અથવા નાટકના મંદ અનુકરણરૂપ સંભાષણો લખતા હતા તેઓ નવલકથાના યુગમાં નવલકથાકાર થઇ ગયા છે. સામાન્ય શક્તિના લેખકો સહેલા માર્ગ તરફ ઝટ વળી ગયા છે. નાટકનું કવિત્વ વિરલ છે અને દરેક જમાનામાં પ્રકાશમાન થતું નથી, એ પણ નાટકોનો જથ્થો પ્રમાણમાં નાનો હોવાનું કારણ છે. જર્મનો એમ માને છે કે તેમની પ્રજામાં શેક્સપિયર હજી ભવિષ્યમાં થવાનો છે.

ઉપર કહ્યું કે ગુજરાતી ભાષામાં નાટકો અને નવલકથાનું સાહિત્ય ઇંગ્રેજ શિક્ષણના આરંભ પછીનું જ છે. એ સંબંધે શંકા થશે કે ‘પ્રાચીન’ ગુજરાતી સાહિત્યમાં પ્રેમાનન્દનાં નાટકો મળી

આવ્યાં છે. પ્રેમાનંદે અગીઆર નાટકો લખેલાં કહેવામાં આવે છે, પણ તેમાંનાં ત્રણ જ હાલમાં હાથ લાગ્યાં છે: ‘રોષદર્શિકાસલભા-
માખ્યાન,’ ‘પાંચાલીપ્રસન્નાખ્યાન’ અને ‘તપત્યાખ્યાન’. પ્રેમાનંદે
એ અન્યોને ‘આખ્યાન’ નું જ નામ આપ્યું છે. પરંતુ તે સંસ્કૃત
સાહિત્યઅન્યોના નિયમાનુસાર થયેલાં નાટકો છે. વિનયથી પ્રેમાનંદ
પોતાને ‘કવિ’ નહિ પણ ‘ભટ’ કહે છે અને પોતાની કૃતિઓને
‘કાવ્ય’ કે ‘નાટક’ નહિ પણ ‘આખ્યાન’ કહે છે. પ્રેમાનંદનાં આ
નાટકોથી ગુજરાતી ભાષામાં નાટકનું સાહિત્ય થયું નથી અથવા
સાહિત્ય પર ખીજ અસર થઈ નથી એ સુવિદિત છે. આ ત્રણ
નાટકો વડોદરામાં હાથ લાગ્યાં ત્યાં સુધી પ્રેમાનંદે નાટકો લખ્યાં
છે એ વાત પણ જાણુવામાં નહોતી. તેનાં બાકી રહેલાં નાટકોનાં
નામ પણ હજી જાણવામાં નથી. પ્રેમાનંદના ધણા શિષ્યો હતા,
છતાં તેમાંથી કોઈએ નાટક લખવા પ્રયાસ કર્યો નથી અને પ્રેમાનંદ
પછી ખીજ કોઈ પ્રાચીન કવિઓએ પણ એ દિશામાં કલમ ચલાવી
નથી. એ રીતે પ્રેમાનંદે વાવેલો છાંડ ગુજરાતી ભાષામાં ઉગ્યો
નહિ. પ્રેમાનંદનાં કાવ્યો બહુ લોકપ્રિય થયાં છે. સાધારણ વ્યવહાર-
ની વાતચિતમાં તેમાંથી ઉદાહરણ લેવાય છે. જુના લેખકોએ તેનાં
કાવ્યોનાં અનુકરણ કર્યાં છે અને અર્ચાચીન લેખકોએ તેમાંથી ઉતારા
કર્યાં છે. પરંતુ તેનાં નાટકોની એવી છાપ લોકો ઉપર કે સાહિત્ય
ઉપર ખીલકુલ પડી નથી. પ્રેમાનંદના પહેલાં પણ ગુજરાતી ભાષામાં
કોઈ નાટકકાર થયા નથી. ગુજરાતી ભાષામાં અન્યો થવા માંડ્યાં તે
પહેલાં પંડિતોનો શોખ વ્રજભાષાના સાહિત્ય તરફ હતો, પણ, તે
સમયમાં તે ભાષામાં નાટકો થયેલાં જાણુવામાં નથી. આ કારણોથી
પ્રેમાનંદનાં ત્રણ નાટકોથી ગુજરાતી ભાષામાં નાટકનું સાહિત્ય
થયેલું જણી શકાતું નથી. તેની કાંઈ પણ છાયા કે અસર વિના
હાલનું નાટકસાહિત્ય ઉત્પન્ન થયું છે.

હાલનાં નાટકો રચાયાં તે પહેલાં આ પ્રાંતમાં ભવાઈની સંસ્થા

હતી, પણ તેનું કાંઈ સાહિત્ય નહોતું. ‘ભવાઈ સંગ્રહ’ નું પુસ્તક લખાયું ત્યાં સુધી ભવાઈના બધા વેશ ભવૈયાઓને મહોડે જ રહેલા હતા. એ રચનાઓમાં કવિત્વની કે કલાની કંઈ પણ ખુશી નથી. તેની શૈલી સંસ્કાર વગરની છે અને ભાષા ગુજરાતી, મારવાડી અને અને હિંદુસ્તાનીના અશિષ્ટ મિશ્રણની બનેલી છે. ભવાઈઓ ઠાણે રચી તે પણ જાણવામાં નથી, પરંતુ તેમાંનાં પદ જુદા જુદા કર્તાઓની કૃતિઓમાંથી સંગ્રહ કરી લીધેલાં છે એમ જણાય છે. સંસ્કૃત નાટકોમાં સૂત્રધારને તેના નટો માનાર્યે ‘ભાવ’ કહેતા તે પ્રયોગ ઉપરથી ‘ભવાઈ’ અને ‘ભવૈયો’ શબ્દ થયા એમ મહુમ હરિલાલ હર્ષદરાય ધ્રુવનું માનવું હતું. પરંતુ એ સિવાય સંસ્કૃત નાટકોની રચનાને અને ભવાઈઓને કાંઈ બીજો સંબંધ જણાતો નથી, અને હાલનાં નાટકોને અને ભવાઈઓને પણ કાંઈ સંબંધ નથી.

નાટકનું સાહિત્ય ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટી તરફથી પુષ્ટિ પામ્યું નથી એમ પ્રથમ કહ્યું છે. પરંતુ, એક વિચિત્ર હકીકત એ છે કે ગુજરાતી ભાષામાંનું હાલનું સફૂથી પહેલું નાટક ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટીની દરમાશયી લખાયું અને તે મંડળ તરફથી પ્રસિદ્ધ થયું હતું. એ પુસ્તકનું નામ “લક્ષ્મી નાટક” છે અને તે સને ૧૮૫૧ માં કવિ દલપતરામને રૂ. ૫૦ નું ધનિામ આપી રચાવ્યું હતું. ગ્રીક નાટકકાર એરિસ્ટોફેનિસના “પ્લુટસ” નામે નાટકના અંગ્રેજી ભાષાન્તર ઉપરથી મિ. ફાર્પર્સની સહાયતાથી એ રચેલું છે. ગ્રીક પુરાણોમાંના ધનપતિ “પ્લુટસ”ને ઠેકાણે ગુજરાતીમાં “લક્ષ્મી” ને આણી છે. પણ પ્લુટસ પેઠે લક્ષ્મીને આંધળી કલ્પવામાં પ્રસિદ્ધિ-વિરોધનો દોષ રહેલો છે. સમસ્ત નાટક નીતિબોધક અને તરવની મૂર્તિઓરૂપ પાત્રોવાળું રૂપક (allegory) છે, અને તેનો સાર એ છે કે ન્યાયથી ધન પેદા થાય છે પણ અન્યાયથી ધનનો નાશ થાય છે. નાટક સર્વ ગદ્યમય છે અને ફક્ત છેવટે એક ગીત છે. એ પુસ્તક સાહિત્યમાં પ્રસિદ્ધિ પામ્યું નથી અને હાલ વિસારે પડેલું છે. આ

પછી કવિ દલપતરામે એક જ નાટક લખ્યું છે, તે ' મિથ્યાભિમાન નાટક ' છે. તે સને ૧૮૭૯ માં પ્રસિદ્ધ થયું હતું. એ પુસ્તક ગુજરાતી ભાષામાં સારી પેઠે જાણીતું છે. રતાંધળાપણું નાકબૂલ કરતા જીવરામ ભટ્ટના મિથ્યાભિમાનથી થતો હાસ્યરસ કોઇ વાચકથી અગમ્યો નથી, પરંતુ એ પુસ્તકમાં વાર્તા ઉપરાંત નાટકની વિશેષતા નથી. નાટકકાર તરીકે કવિ દલપતરામ ગુજરાતને જાણીતા નથી. નાટકમાં ગમે તે સ્થળે અને ગમે તે પ્રસંગે રંગલો (વિદૂષક) આવે અને પાત્રોનો ઉપહાસ કરે એ પદ્ધતિ કવિ દલપતરામે ભવાઈમાંના ' રંગલા ' ઉપરથી લઈ આ નાટકમાં દાખલ કરી જણાવ્યું છે. એ પદ્ધતિ પાછળથી ગુજરાતી નાટકોમાં દાખલ થઇ તે આના અનુકરણ પરથી થઇ એમ લાગે છે. પરંતુ વિદૂષકને સ્થળ તથા કાલનું અન્તર કુદી શકનાર સર્વવ્યાપી પુરુષ કદિ દલપતરામે બનાવ્યો નથી. તેમનું અનુકરણ કરનારાઓએ વિદૂષકને એવો બનાવ્યો છે. દલપતરામે તેને ' વિદૂષક ' નહિં પણ ' રંગમો ' જ કહ્યો છે.

આ પછી સોસાઈટીએ 'વેણીસંહાર' અને 'પુનર્વિવાહ પક્ષની પૂરેપૂરી સોળે સોળ આના ફળેલી અથવા શ્લોકિજિવજય' એ બે નાટકોનું મરાઠીમાંથી ભાષાંતર કરાવ્યું છે અને 'ભ્રાંતિસંહાર' નામે નાટક રચાવ્યું છે. એ સિવાય બીજાં નાટકો સોસાઈટી તરફથી પ્રસિદ્ધ થયાં નથી.

ગુજરાતી નાટકનો આરંભ કરનાર તો રા. રા. રણછોડભાઈ ઉદયરામ જ છે. 'જયકુમારીનો જય' એ નામે નાટક તેમણે સને ૧૮૬૧ માં લખવા માંડ્યું અને સને ૧૮૬૨ માં શુદ્ધિપ્રકાશમાં તે કંકડે કંકડે પ્રસિદ્ધ કરવા માંડ્યું તથા ૧૮૬૫ માં તે આખા પુસ્તકના આકારમાં 'જયકુમારી વિજય નાટક' ને નામે બહાર પાડ્યું. એ પુસ્તકની પ્રસ્તાવનામાં તેઓ લખે છે કે " ભવાઈ ઉપર અભાવ ઉપજવાથી પ્રથમ માઈ લક્ષી નાટક ઉપર ગયું અને મનમાં એમ આવ્યું કે નાટકવિષય પણ ગુજરાતી ભાષામાં ખેડાવો જોઈએ. આ

વિષય ધણે અધરો છે, તેથી સામાન્ય સમજણવાળા લોકોનું મુખ તેમાં થવું કઠિણ છે; માટે પ્રાચીન અને અર્વાચીન વિદ્વાનોનાં નાટક આપણી ભાષામાં પ્રસિદ્ધ થવા માંડે, તેના અમાઉ ઉપરના પ્રકારના લોકોનો તેમાં કાંઈ પણ પ્રવેશ થવાને સાધન મળે એટલા માટે મેં આ પુસ્તક લખવાનું આરંભ્યું.” અને આ કારણથી તેઓ પ્રસ્તાવનામાં લખે છે કે કુશળતાથી લખાયેલા નાટક સરખી વસ્તુ નાયક અને રસભેદની રચના ન કરતાં સામાન્ય લોકોને સમજણ પડે એવો વિસ્તાર તેમણે એ પુસ્તકમાં કર્યો છે. એ પુસ્તકમાં નાંદી, સૂત્રધાર અને નટીનાં ભાષણ વગેરેથી સંસ્કૃત નાટકો સરખો આરંભ કર્યો છે. પણ, તે પછી સંસ્કૃત નાટકોનો નમુનો લીધો નથી. એ નમુનો લેવાય કે સંસ્કૃત (કે ગ્રીક) નાટકોના નિયમો સચવાય તો જ નાટક રચાય એમ નથી, પરંતુ રસ, વસ્તુસંકલન અને પાત્રભેદ, એ નાટકમાં આવશ્યક છે અને તે કેમ જળવવા એ નિયમો ધક-નારતું લક્ષ્ય હોય છે. નાટકની સંધિઓનાં અંગ ગણાવી સાહિત્ય-દર્પણકાર વિશ્વનાથ કહે છે,

રસવ્યક્તિમપેક્ષ્યૈષામજ્ઞાનાં સન્નિવેશનમ્ ।

ન તુ કેવલયા જ્ઞાણસ્થિતિસમ્પાદનેચ્છયા ॥

“ રસવ્યક્તિ ખાતર આ અંગોનો સંનિવેશ કરવાનો છે; પણ ફક્ત જ્ઞાનમાં કહેલી સ્થિતિ સંપાદન કરવાની ઇચ્છાથી કરવાનો નથી.”

ઉપર કહ્યા તે અંશે સિદ્ધ થવા માટે નાટકોમાં બીજનો ક્રમશઃ ઉદ્ભેદ હોવો જોઈએ અને નાટક તે કાવ્ય પણ હોવું જોઈએ, એમ સંક્ષેપમાં કહીએ તો ચાલે. ‘જયકુમારી વિજય’માં બીજના આવા ઉદ્ભેદને બહુ સંભાષણરૂપ વાર્તા છે અને તે ગદ્ય જ છે. કેટલીક ભાષામાં નાટકમાંનાં બધાં સંભાષણ પદ્યમાં હોય છે; સંસ્કૃતમાં નાટક ગદ્યપદ્યમય હોય છે પણ સારા નાટકકારની કૃતિમાં ગદ્ય કવિત્વવાળું હોય છે અને જ્યાં ભાવ એકાએક એકઠો થઈ જાય છે, જ્યાં

વધતો વધતો રસ સમગ્ર થાય છે, ત્યાં તે પદ્યમાં—કવિતામાં નિકળી આવે છે. ‘જયકુમારી વિજય’ના મધ્ય ભાગમાં આ પ્રકારનાં કાવ્ય મુકવાનો પ્રયત્ન છે, તે સિવાય જ્યાં પદ્ય છે તે માત્ર સંભાષણરૂપ છે. નાયક નાયિકાના લાંબા પત્રો તેમની પાસે વંચાવ્યા છે અને તે પણ ગદ્યમાં છે. જયકુમારી ગરીબ કુટુંબની પણ સુશિક્ષિત કન્યા છે અને તેના ગુણથી આકર્ષાઈ પ્રાણુલાલ નામે ધનવાન અને કેળવાયેલો પુરુષ કેટલીક મુશ્કેલીઓ છતાં આખરે તેની સાથે લગ્ન કરે છે એ કથાનો સાર છે. આ પુસ્તકથી રા. રા. રણછોડભાઈની નાટકકાર તરીકે ખ્યાતિ થઈ એટલું જ નહિ, પણ, કેટલાક કાળ સુધીને માટે એ પુસ્તકથી ગુજરાતના નાટકની રચનાનો આકાર રચાયો. પ્રેમવશ થયેલાં નાયકનાયિકાઓ પોતા વચ્ચે ઘણું અંતર છતાં અનેક વિદ્વેના તરી જઈ આખરે લગ્ન કરી સુખી થાય:—એ જ વાર્તા આ પછી રચાયેલાં અને બજવાયેલાં નાટકોમાં સમાઈ હતી, અને, નાયકનાયિકા વચ્ચેના અંતરની કલ્પનામાં અને તેમને નડેલાં વિદ્વેનાની કલ્પનામાં જ એ સર્વ નાટકોની એક ખીજથી બિજતા હતી. આ સર્વ પ્રવાહને વહેતો કરવાનું માન રા. રા. રણછોડભાઈને ધટે છે. આરંભમાં સૂત્રધાર પછી વિદૂષક પ્રવેશ કરે અને નાટકનો સમારંભ સમજી ન શકવાથી મૂર્ખાઈભરેલા પ્રશ્નો કરે એ પદ્ધતિ પણ આ નાટકમાં મુકેલા એવા પ્રસંગના અનુકરણથી થઈ છે. પણ નાટકના સાહિત્યમાં રા. રા. રણછોડભાઈની સહુથી વધારે ખ્યાતિ આ પછી સને ૧૮૬૬ માં પ્રસિદ્ધ કરેલા ‘લલિતા દુઃખદર્શક નાટક’ માટે છે. એ તેમની પ્રથમ કૃતિ પેઠે સુખમય પરિણામવાળું નથી, પણ દુઃખમય કરુણરસ નાટક (tragedy) છે. બાળલગ્નથી અને વરમાં ગુણને બદલે કુળ જોવાથી કેવાં માઠાં પરિણામ થાય છે, એ દર્શાવવાનો એ નાટકનો હેતુ છે. એમાં આરંભમાં સૂત્રધાર નટી વગેરે આવતાં નથી અને સંસ્કૃત નાટકોનો નમુનો નાટકની રચનામાં લીધો નથી. ‘મધુદેવ સમાપયેત્’—‘મધુરથી સમાપ્તિ કરવી’, એ

સૂત્ર અનુસાર સંસ્કૃત નાટકોમાં અંતે કરુણુરસ આવતો નથી, તેથી આ નવો માર્ગ ગ્રહણ કરવામાં રા. રા. રણછોડભાઈએ યોગ્ય હિંમત ધારણ કરી છે. દુઃખમય અન્તવાણું નાટક રચી તેમાં કરુણુરસ જળવવો એ અઘરું પણ છે, અને આ હિંમત અને રસિકતાના અભાવથી પણ તેમનું અનુકરણ કરનારાઓ આ માર્ગ બહુધા ગ્રહણ કરી શક્યા નથી. ‘લલિતા દુઃખદર્શક’ પ્રસિદ્ધ થતાં જ બહુ લોકપ્રિય થઈ પડ્યું. મુંબાઈની “ગુજરાતી નાટક મંડળી” એ લાંબા વખત સુધી એ ખેલ ભજવ્યો, અને તેમાં દરેક પ્રસંગે શ્રાતાઓની મહોટી ઠક ભરાતી, એ સર્વ સુવિદિત છે. એના નાયક ‘નંદનકુમાર’ની કુષાત્રતા એટલી લોકપ્રસિદ્ધ થઈ કે ‘નંદન’ એ મુંબાઈની પ્રાકૃત ભાષામાં મૂર્ખતાવાચક અને અધમતાવાચક શબ્દ થઈ પડ્યો હતો. એક વેળા એ ખેલ જોઈ એક ડોસી પર એવી મજબુત અસર થઈ હતી કે તેની પોતાની છોકરીનો વિવાહ જેની સાથે કરેલો તે નંદનકુમાર જેવો જ છે અને તેની સાથે છોકરીનું લગ્ન કરતાં તે લલિતા જેની જ દુઃખી થશે એમ તેને લાગ્યું અને તેણે ઘેર જઈ વિવાહ તરત તોડી નાંખ્યો. આ રીતે ‘લલિતા દુઃખદર્શક’ જનવિચારમાં પ્રબળ અસર કરાવનાર થયું અને નાટકસાહિત્યમાં પણ પત્નીની દુઃખી સ્થિતિ ચિતરવાનો નમુનો અનુકરણ કરનારાઓને એ નાટકથી મળ્યો. અલબત્ત, ઉપર કહ્યું તેમ તેમણે બહુધા એવી દુઃખી સ્થિતિનો સુખમય અંત કદખ્યો અને કરુણુરસમય અંતની ઘટના તેઓ કરી શક્યા નહોં.

ખીજના ઉદ્દેશમાં, પાત્રની કદપનામાં અને કાવ્યત્વમાં ‘લલિતા દુઃખદર્શક’ ‘જયકુમારી વિજય’ કરતાં ધણું ચઢિયાતું છે. લાંબાં ગદ્ય ભાષણોની શૈલી એમાં પણ કાયમ છે અને તે સાથે લાંબાં પદ્ય વર્ણનોની શૈલી દાખલ થઈ છે. નાટકની રચનાને બાવો વિસ્તાર દિયત નથી. નાટકસાહિત્યની દેરી એ રીતે રા. રા. રણછોડભાઈના હાથમાં આવી તે પછી તેમણે સંસ્કૃત નાટકોનાં ભાષાન્તરણ ‘માલ-

વિકાશિમિત્ર', 'વિક્રમોર્વશી', 'રતનાવલિ' વગેરે ગુજરાતી નાટક રચ્યાં તેમ જ સંસ્કૃત પુરાણો પરથી 'નળ દમયંતી', 'હરિશ્ચંદ્ર', 'બાણાસુર મદમદન' વગેરે નવીન નાટકો લખ્યાં અને ગુજરાતી નાટકસાહિત્યને વિવૃદ્ધ કર્યું. નાટકોની રચનામાં તેમનો એક દૃઢ આગ્રહ હતો કે પ્રાકૃત વર્ણની અધમ રુચિ ખાતર નાટકમાં અધમતા આણવી નહિ, પણ, લોકસમાજ ઉન્નતિ ગ્રહણ કરી શકે તે માટે ઉન્નતિસાધક અંશો નાટકમાં દાખલ કરવા. આ નિયમ ધણો સ્તુત્ય હતો, અને પાછળથી થયેલા બીજા લેખકોએ તે જાળવ્યો નહિ, તથા નાટકમંડળીઓએ એ પ્રયોગ માટે રચાવેલાં નાટકોમાં તેનો કેવળ અનાદર જ થયો એ બહુ શોચનીય છે. ગુજરાતી નાટકસાહિત્યની વૃદ્ધિ થઇ નહિ, તેમાં ઉચ્ચતા આવી નહિ, એનું આ એક મહોદું કારણ છે.

આ રીતે ગુજરાતી નાટકસાહિત્યનો આરંભ હિંદુસંસારમાં સુધારો કરવાની બાવનાથી થયો, અને બીજા બળો પણ આવી મળ્યાં.

દક્ષિણની નાટક મંડળીઓ ગુજરાતમાં આવીને ખેલ બજાવતી હતી તેની અસર નાટકમંડળીઓ ઉપર અને નાટકના લેખકો ઉપર થઇ હતી. ઉપર કલા પ્રમાણે રા. રા. રણછોડભાઈનાં નાટકોની બળવત્તર અસરને લીધે દક્ષિણી નાટકોની ઝાંઝી છાપ સાહિત્ય પર પડી નહિ. દક્ષિણી કંપનીઓ ગુજરાતમાં ખેલ કરતાં એવી રીતે રાખતી કે પાત્રો ગણમાં મરાઠીને બદલે હિંદીમાં બોલે, પણ, પણ એ પ્રમાણે સહેલાઈથી બદલાય તેમ ન હોવાથી તેમનાં ગાયન મરાઠીમાં જ બવાતાં. આ શૈલીની અસર ગુજરાતની નાટક મંડળીઓ પર થઈ હતી. મોરબી નાટક મંડળીનાં નાટકોમાં આરંભમાં કેટલાંક વર્ષ સુધી પાત્રોની ગણ બાષા હિંદી હતી અને ગાયનો ગુજરાતીમાં હતાં. અલબત્ત, હવે એ શૈલી જતી રહી છે.

ઇંગ્રેજ અને સંસ્કૃત નાટકોનો અભ્યાસ અને તેમની છાયા ગુજરાતીમાં આણવાની ઇચ્છા એ કારણે તો પ્રથમથી પ્રવર્તતું હતું જ. અને નાટક મંડળીઓએ નાટકના વિષયોની શોધમાં પુરાણ

કથાઓ તથા રજપુત, મુસલમાન અને મરાઠા રાજ્યના સમયનાં વૃત્તાન્ત લેવા માંડ્યાં તેથી ઇતિહાસ તરફ દૃષ્ટિ ગઈ, અને અભ્યાસથી પણ નાટકસાહિત્યને ગ્રેરકબળ મળ્યું.

સંસ્કૃત નાટકોનાં ભાષાન્તર ઉપર કલાં તે સિવાય રા. રા. ઝવેરીલાલ ઉમિયાશંકર માસિક કૃત અને રા. રા. દલપતરામ પ્રાચીનવન ખખ્ખર કૃત “શાકુન્તલ”નાં ભાષાન્તરો, મહુમ મણિલાલ નજુબાઈ કૃત “માલતી માધવ” અને “ઉત્તરરામ ચરિત”નાં ભાષાન્તર, અને રા. રા. કેશવલાલ હર્ષદરાય ધ્રુવ કૃત ‘મુદ્રારાક્ષસ’નું ભાષાન્તર એ વિશેષ વિદ્વત્તાવાળાં છે.

પુરાણ કથાઓ પરથી કરેલાં નાટકોમાં કવિ નર્મદાશંકર કૃત “દ્રૌપદી દર્શન,” “રામ જનકી દર્શન” અને “બાલકૃષ્ણ વિજય” એ વગેરે નાટક થયાં પરંતુ કવિ નર્મદાશંકરનું એ પ્રકારનું કવિત્વ ન હોવાથી તે તેમની બીજી કવિતા જેટલી પ્રસિદ્ધિ પામ્યાં નહિં.

ઐતિહાસિક નાટકોમાં રા. રા. ગણપરામ રાજરામનું “પ્રતાપ નાટક” મુખ્ય છે.

મહુમ હરિલાલ હર્ષદરાય ધ્રુવ રચિત ‘આર્યોત્કર્ષ’ નાટક રાષ્ટ્રીય ભાવનાની જાગૃતિનું બળ દર્શાવે છે. તે નાટકમાં તેમ જ તેમના ‘વિક્રમોદય’માં કેટલાંક સારાં કાવ્ય છે, પણ નાટકની બીજી વિશેષતા નથી.

‘મોટા માધવરાવ પેશવા’નું નાટક મરાઠી પરથી ગુજરાતીમાં રા. રા. ગણપતરામ વેણીરામ ઓઝાએ સને ૧૮૭૧ માં પ્રસિદ્ધ કરેલું. પણ, અસલ મરાઠી નાટકોનાં ભાષાન્તર તે પછી થયાં નથી. મરાઠી સાહિત્યની છાપ ગુજરાતી સાહિત્ય ઉપર બહુ ઓછી બેઠી છે.

મુંબઈની ‘પારસી નાટક મંડળી’ માટે મહુમ કેપ્પલર નવરોજી કાપરાજીએ સને ૧૮૬૯ માં ‘બેજન અને મનીજેહ’નું નાટક રચ્યું હતું. અને સને ૧૮૮૩ માં શેરિડનના “સ્ક્રલ ફોર સ્કેન્ડલ” પરથી તેમણે “નિન્દાખાનું” નામે નાટક રચ્યું હતું. આ પ્રમાણે તેમણે

કેટલાંક નાટકો રમ્યાં પરંતુ ગુજરાતી સાહિત્ય પર તેની કંઈ અસર થઈ નહિ. હાલના પારસી લેખકોનો જોસ ‘નવલકથા’ ઉપર છે, નાટક ઉપર નથી.

મહુમ નવલરામ લક્ષ્મીરામના “વીરમતિ” નાટકમાં કેટલાંક સારાં ભાષણ અને સારાં કાવ્ય છે, પરંતુ સમગ્ર નાટકનું વસ્તુ સંકલિત થાય અને રસમય બને એવી રચના તેમાં નથી. મોલીયરના “મોક ડોક્ટર” ઉપરથી તેમણે રચેલું “બટનું બોપાળું” હાસ્યરસની નિષ્પત્તિ બહુ સારી રીતે કરે છે.

સમાજની અને વ્યક્તિની નીતિનો બોધ કરનારાં કેટલાંક નાટકો પણ થયાં, પરંતુ તે કાં તો ઉપદેશના ભાષણરૂપ અને વસ્તુસંકલનાની તથા રસની ખુબી વિનાનાં થયાં છે, અથવા એ નીતિને ત્યાજ્ય દર્શાવવાનો હેતુ નાટકમાં સફળ કરવા સાર જો કવિકૌશલની જરૂર છે તેને અભાવે અભણતાં અનીતિની પુષ્ટિ કરનારાં થયાં છે. મરહુમ પાનાચંદ આનંદજીએ રચેલા ‘બ્યબિચાર ખંડન’ નાટકનો હેતુ સારો. છતાં એક પ્રવેશમાં નિર્દોષ અનીતિનો પ્રસંગ અને તે પછી બીજા પ્રવેશમાં ‘જ્ઞાનસૂર્યોગળ’નું તેવી અનીતિની દૃષ્ટતા દર્શાવનારું ભાષણ-એવી રચનાથી અનીતિનું વાંચન ફેલાય એટલું જ પરિણામ થયું છે. મલિનતા દર્શાવનારું ચિત્ર પોતે પ્રકટ રીતે મલિન હોવું જોઈએ નહિ, માત્ર સૂચનાથી મલિનતા દર્શાવાય અને તેનાં કેવાં અનિષ્ટ પરિણામ આપેરે થાય છે એ કુશળ વસ્તુસંકલનાથી દર્શાવાય તો જ નાટકથી નીતિબોધ થઈ શકે.

આટલાં પ્રેરકબળો છતાં ગુજરાતી નાટકસાહિત્ય ઉન્નતિ પામ્યું નથી એ કથુલ કરવું જોઈએ. એનું એક કારણ ઉપર કથું તેમ છે કે નાટકનું કવિત્વ બહુ વિરલ છે અને તેમાં કુશલતા સંપાદન કરવી એ બહુ દુર્લભ છે. બીજું કારણ એ છે કે ભજવાતાં નાટકોમાં એક પ્રાકૃત વર્ગની રચિ સંપાદન કરવાનો હેતુ હોવાથી ઈચ્છી ભાવના કલ્પવામાં આવી નહિ. સંભાષણના રૂપમાં કલાણી લખી તેમાં વિષ-

ચવાસનાને ઉદીપ્ત કરવી, અને તે રીતે હાસ્ય ઉપજાવવું કે કોઈ પાત્રને ઉપદેશક બનાવી તેની પાસે ડહાપણનાં ટાહેલાં કરાવવાં એ નાટકનો ઉદ્દેશ થઈ પડ્યો છે. સત્યદર્શન કહી બતાવવું નહિં અને ઉપદેશ કોઈ પ્રસંગે સ્પષ્ટ ન મુકતાં સમજનારને આખા નાટક પરથી પોતાની મેજે કાઢી લેવા દેવો—એ રીતિ અધરી હોવાથી નાટકને ઉપદેશકને બાપણુ કરવાનું સભાસ્થાન બનાવવામાં આવ્યું છે. “મઘપાન દુઃખદર્શક ચંદ્રમુખી નાટક”માં મઘપાન નિષેધનું બંસે પાનાનું બાપણુ છે તે કેવી રીતે ભજવાય એનો ખ્યાલ પણ આવી શકતો નથી. ભજવવા માટે નાટકો રચવાનાં ન હોય તો નાટક અને નિબંધમાં શો ફેર રહ્યો? વળી નાટક તે કેવળ વાર્તા જ નથી, વાર્તા કરતાં નાટક બહુ વધારે સંકુલ અને બહુ વધારે ગાઢ રસવાળું છે. વાત કહેનાર કરતાં નાટકકારની પદવી ધણી ઉંચી છે. એ ભુલી જવાયાથી નાટકની કલાની અવગણના થઈ છે. સંબાષણમાં વાર્તા મુખ્યાથી અને મઘ બાપણુ કરતાં પાત્ર થાકે ત્યાં તેને ખાવા માટે પણ મુકવાથી નાટક થાય છે, એ સહેલો માર્ગ જડયાથી હિચ્ચ લક્ષ્ય વિસરાઈ ગયું અને ઉંચી પ્રતિનાં નાટક માટે અભિલાષા થઈ જ નહિં. બીજું કાંઈ લખી શકે નહિં તે નાટક લખે એવી સ્થિતિ થઈ ગઈ. એથી પણ સહેલો નવલકથા લખવાનો માર્ગ નિકળ્યો ત્યારે એ અંતઃકર્તૃત્વ-પદના આ ઉપાસકોએ નાટકનો કેડો મુક્યો.

આ દશામાં એક જ આશ્વાસન સ્થાન ગુજરાતી નાટકસાહિત્યમાં પ્રાપ્ત થયું છે. કુશળતાથી કરેલી સંકલના, જનસ્વભાવનું રસિક ચિત્ર અને કવિવ્રમય ભાવનો અનુપ્રવેશ મહુર્મ વિદ્વાન મણિલાલ નરુભાઈ દિવેદી કૃત “કાન્તા” નાટકમાં જ જોવામાં આવે છે. ખરેખરી સર્વાનુભવરસિક કવિતા એ નાટકમાં જ જોવામાં આવે છે; કવિના હૃદયની વિશેષતા ઢંકાયેલી રહે એવી રીતે પાત્રોનાં હૃદયનાં ભાવપૂર્ણ ચિત્ર આપવાની શક્તિ એ નાટકમાં દૃષ્ટિગોચર થાય છે. અલબત્ત, એ કવિનો એ પહેલો પ્રયાસ હતો અને તેમાં

આરંભની કૃતિના દોષ હતા, પરંતુ નાટકકારનો વિશેષ શુદ્ધિપ્રભાવ તેમાં અસંદિગ્ધ હતો. “સુંદર કલ્પનાનો વિલાસ, સર્વ ઇદ્રિયોના સુખનો ઉત્કટ અભિલાષ, સર્વાનુભવનો કૌશલ્યથી સ્વીકાર, સૃષ્ટિલીલાનું અનેક રૂપે દર્શન, રુચિથી વર્ણન તરફ વલણ” એ સર્વ મહાસર્વાનુભવ રસિકતાનાં લક્ષણ એ કૃતિમાં હતાં. શોચનીય એ હતું કે એ નાટક સને ૧૮૮૪ માં લખ્યા પછી રા. મણિલાલે નાટકલેખન મુકી દીધું અને ગુજરાતી સાહિત્યમાં ઉગેલા સૂર્યને અસ્ત પમાડી દીધો.

વિશેષ ગુણવાળું બીજું એક નાટક તે પછી પ્રસિદ્ધ થયું. બાણુ જ્યોતિરિન્દ્રનાથ ટાગોર કૃત “અત્રુમતિ” નાટક પરથી મહુમ નારાયણ હેમચન્દ્રે ગુજરાતીમાં બાણાન્તર કરેલું તે રા. રા. નરસિંહરાવ ભોળાનાથે સુધારી કવિત્વમય રૂપમાં મુકયું છે. એમાં પણ ઉચું સર્વાનુભવરસિકકવિત્વ છે. પરંતુ એ પુસ્તક માત્ર બાણાન્તર હોવાથી ગુજરાતી સાહિત્ય તે માટે વિશેષ દાવો કરી શકે નહિ. એ જ અન્યકારના ‘પુરુવિક્રમ’ નાટકનો પણ મહુમ નારાયણ હેમચન્દ્રે ગુજરાતીમાં તરજુમો કર્યો છે.

શેક્સપિયરનાં નાટકોનાં પણ બાણાન્તર કે પ્રતિકૃતિઓ ગુજરાતીમાં થયાં છે. રા. રા. મગનલાલ હરિલાલ પરીખે સને ૧૮૬૨ માં Comedy of Errors ઉપરથી વસ્તુ લઈ ‘આશ્ચર્યકારક બૂલવણી’ નામે નાટક પ્રસિદ્ધ કર્યું છે અને “કાઠીઆવાડી”ના ઉપનામથી લખનાર રા. રા. નરભેશ્વંકર પ્રાણશંકર દવેએ ‘જુલિયસ સીઝર’ અને ‘ઓથેલો’ એ બેનાં બાણાન્તર કર્યાં છે અને All's well that ends well ના વસ્તુ ઉપરથી “ચંદ્ર-રમણ” નામે પ્રતિકૃતિરૂપ નાટક રચ્યું છે.

રંગભૂમિ ઉપર બજવાતાં નાટકો વિશે પ્રથમ કહ્યું છે. એ નાટકોમાં ઉચ્ચ આદર્શ ગ્રહણ થાય તો પ્રેક્ષકોની રુચિ પણ ઉંચી આવે અને લેખકોની ઉચ્ચ માર્ગ તરફ દૃષ્ટિ પણ થાય એમાં શક નથી. આ સંબંધે કહેવું જોઈએ કે બજવાતાં નાટકોમાં કેટલીક કૃતિઓ

સારા અંશવાળી થઇ છે. મહુમ ડાહ્યાભાઇ ધોળશાનો નાટકના સાહિત્યની ઉન્નતિ કરવાનો પ્રયાસ સુવિદિત છે. ‘કાઠિયાવાડી નાટક મંડળી’ના વ્યવસ્થાપક રા. રા. વિશ્વનાથ જેઓ ઐજ્યુએટ છે તેમનો પણ એ ખાસ ઉદ્દેશ છે, અને એ આશ્ચર્યનક ચિહ્ન છે. ‘મોરળી નાટક મંડળી’ના અને ‘ગુજરાતી નાટક મંડળી’ના ખેલનાં કેટલાંક કાવ્યો સુરસ છે. અલખત, જે ગાયનો દસ દસ વાર “વન્સ મોર”ના પોકારને લીધે ફરી ફરી ગાવામાં આવે છે તે તો બહુધા જુદાં જ છે. તેમાં માત્ર પ્રાકૃત રુચિની તૃષ્ટિ હોય છે. નાટકોની સ્થિતિ સુધારવા માટે “વન્સ મોર”ની વ્યવસ્થા નાબુદ કરવાની જરૂર છે. એથી કાલક્ષેપ થાય છે એટલું જ નહિ, પણ, નાટકનું રસરૂપ રચાવામાં ભારે ક્ષતિ થાય છે. પ્રેમ કે ક્રોધનાં એનાં એ વચનો ઘડી ઘડી બોલાવાથી, આવેશથી ચાલ્યા જનાર પાત્રે ફરી ફરી એનો એ અભિનય કરવાથી, રંગભૂમિ ઉપર કેવળ કૃત્રિમતા પ્રવર્તી રહે છે. મરણના પ્રસંગ પણ ‘વન્સ મોર’ થવાથી ‘મરવાનું તો એક જ વાર હોય છે’ એ સાધારણ સત્ય પણ ખોટું ઠરે છે. પાત્રના કુશળ અભિનય કે સંગીતથી પ્રસન્નતા થતાં ‘વન્સ મોર’ નો ઉદ્ગાર થાય ત્યારે પાત્ર ડોકું નમાવી ઉપકાર માને અને નાટક અગાડી ચાલે એ જ યોગ્ય રીતિ છે.

રંગભૂમિ ઉપર કદી કદી સારાં કાવ્ય મુકાય છે એ ઉપર કશું. પરંતુ એકલાં છુટક કાવ્યોથી નાટકનું સમગ્ર રૂપ થતું નથી. બધી સંકલના કવિત્વપૂર્ણ હોવી જોઈએ. નીરસ અને પ્રાકૃત અંશોનો સર્વથા પરિહાર થવો જોઈએ. પ્રયોગની પણ નાટકોમાં બહુ ખામી છે, અને તે ભલકાબંધ પડદાઓથી કે રંગભૂમિની શોભાથી પુરાતી નથી. પરંતુ એ વિષયમાં અત્યારે ઉતરીશું નહિ.

નાટકમંડળીઓનાં નાટકોમાં કવિત્વ નહિં અને લેખકોનાં નાટકોમાં નાટ્યત્વ નહિં એવી જે હાલ બહુધા સ્થિતિ છે તે દૂર થઇ ગુજરાતી નાટકસાહિત્યમાં અવનવી સમૃદ્ધિ પ્રાપ્ત થશે, અને વિશેષ

શુદ્ધિશક્તિવાળા નાટકકર્તા ગુજરાતી ભાષામાં ઉત્પન્ન થશે એ આશ્વામાં જ હાલ તો સંતોષ માનવાનો છે.

હવે નવલકથા તરફ નજર કરીએ. નવલકથાઓનું સાહિત્ય પણ ઇંગ્રેજી શિક્ષણ પછી ગુજરાતી ભાષામાં ઉત્પન્ન થયું છે, અને ઇંગ્રેજી નવલકથાઓની આકૃતિ લક્ષને જ ગુજરાતી નવલકથાઓ રચાઈ છે. “પ્રાચીન” ગુજરાતી સાહિત્યના સમયમાં એ પ્રકારની કથારચના જાણવામાં નહોતી. સંસ્કૃત સાહિત્યમાં પણ નવલકથાનો નમુનો નથી અને નવલકથાના નિયમો નથી. ગદ્યમાં રચેલા કથપનામય લેખોનું સ્થાન સંસ્કૃત સાહિત્યમાં હતું ખરૂં, પણ, તે લેખો નવલકથાના નમુનાના નહોતા. સાહિત્યદર્પણકારે “શ્રવ્ય” કાવ્યની વ્યાખ્યા કરતાં કહ્યું છે કે:—

શ્રવ્યં શ્રોતવ્યમાત્રં તત્પદ્યગદ્યમયં દ્વિધા ।

‘જે (કાવ્ય) માત્ર સાંભળવાનું (નાટક પેઠે “દ્રશ્ય”-જોવાનું નહિ) હોય છે તે શ્રવ્ય; તે પદ્યમય અને ગદ્યમય બે રીતનું હોય છે.’ અને ગદ્ય કાવ્યની વિશેષ વ્યાખ્યા કરતાં કહ્યું છે કે:—

વૃત્તબન્ધોજ્જ્ઞાતં ગદ્યં મુક્તકં વૃત્તગન્ધિ ચ ।

મથેદુત્કલિકાપ્રાયં ચૂર્ણકં ચ ચતુર્વિધમ્ ॥

આયં સમાસરહિતં વૃત્તભાગયુતં પરમ્ ।

અન્યદ્વીર્ધસમાસાદ્યં તુર્યં ચાલ્પસમાસકમ્ ॥

‘ગદ્ય વૃત્તબંધ વગરનું હોય છે, તે “મુક્તક,” “વૃત્તગન્ધિ,” “ઉત્કલિકાપ્રાય” અને “ચૂર્ણક” (એ) ચાર પ્રકારનું હોય છે. (તેમાંથી) પહેલું સમાસ વગરનું (સાદું) બીજું વૃત્તરચનાના થોડા ભાગવાળું, ત્રીજું ધણા સમાસવાળું (દૃઢ અક્ષરવાળું) અને ચોથું થોડા સમાસવાળું (કઠોર અક્ષરવાળું)’.

કથાસાં સરસં વસ્તુ ગદ્યૈરેષ ચિનિર્મિતમ્ ।

કથિહ્રમ્ મહેદાર્યા કથિહ્રમ્નાપયકત્રકે ॥

આદૌ પથૈર્નમસ્કારઃ સ્વલાદેર્વૃત્તકીર્તનમ્ ।
 આખ્યાયિકા કથાવત્સ્યાત્કથૈર્વશાધિકીર્તનમ્ ॥
 અસ્યામન્યકવીનાં ચ શ્રુતં પદ્યં ક્વચિત્ક્વચિત્ ।
 કથાંશાનાં વ્યવચ્છેદ આશ્વાસ इति बध्यते ॥
 આર્યા વક્ત્રાપવક્ત્રાણાં છન્દસા યેન કેનચિત્ ।
 અન્યાપદેશેનાશ્વાસમુખે ભાવ્યર્થસ્ત્વચનમ્ ॥

“કથા”માં વસ્તુ (plot) રસવાળું અને ગદ્યમાં રચેલું હોય. કોઇ ઠેકાણે આર્યા હોય, કોઇ ઠેકાણે વક્ત્ર કે અપવક્ત્ર (નામના છંદ) હોય, શરૂઆતમાં પદ્યમાં નમસ્કાર હોય અને ખલ (શઠ પુરુષ) વગેરેનું ચરિત્ર આપેલું હોય. “આખ્યાયિકા” કથા જેવી હોય, તેમાં કવિના વંશ વગેરેનું વર્ણન હોય, અને તેમાં ખીજા કવિઓનું ચરિત્ર હોય અને કોઇ કોઇ ઠેકાણે પદ્ય હોય. કથાના અંશોનો ભાગ “આશ્વાસ” નામે રચાય છે. આશ્વાસના આરંભમાં આર્યા, વક્ત્ર કે અપવક્ત્રમાંના કોઇ છન્દથી ખીજે ગમે તે બહાને બાવી અર્થનું સૂચન કરવામાં આવે છે. સાહિત્યદર્પણમાં ‘કાદમ્બરી’ ને ‘કથા’ કહી છે અને ‘હર્ષચરિત’ને આખ્યાયિકા કહી છે. દંડીના મત પ્રમાણે કથા અને આખ્યાયિકામાં કંઇ ભેદ નથી.

આ રીતે આ ‘ગદ્ય કાવ્યો’ માં પદ્યની છાપ ધણી રહેલી છે. તેમની વાક્યરચનામાં પદ્યના ઓછા વધતા અંશ હોય છે. હાલની નવલકથાના જેવી પદ્યથી કેવળ જુદી જાતની બાષાની રચનાઓ ‘ગદ્ય કાવ્યો’માં નહોતી; કેમકે વૃત્તઅંધ સિવાય કાવ્યના ખીજા અંશ તેમાં વિદ્યમાન હતા. નાટક કે કાવ્યમાં કથાનો નાયક (hero) ધીરોદાત્, ધીરોદત્, ધીરલલિત કે ધીરપ્રશાન્ત હોવો જોઇએ એ નિયમ કથા અને આખ્યાયિકામાં શિથિલ કયો છે, અને ખલ પશુ દુષ્ટ નાયક (villain) તરીકે તેમાં આવી શકે છે. કાવ્ય અને કથા કે આખ્યાયિકા વચ્ચે આ કરતાં વધારે અંતર કંપાયું નહોતું. નવલ-

કથામાં કાવ્યરસ બહુ ઓછો હોય છે પણ કથા અને આખ્યાયિકા કાવ્ય સરખાં ગાઢ રસવાળાં હતાં.

આ પ્રકારની સંસ્કૃત સાહિત્યની કથા કે આખ્યાયિકાના નમુના વર્તમાન યુગની નવલકથાની ઉત્પત્તિના કારણબૂત થયા નથી. ‘પ્રાચીન’ ગુજરાતી સાહિત્યમાં કથાના બે પ્રકાર ઉદ્ભવ પામ્યા હતા: ‘આખ્યાન’ અને ‘વાર્તા.’ પ્રેમાનંદનાં ‘આખ્યાનો’માં દેવકથાના પ્રસંગ હતા; પુરાણોમાં કહેલી અદ્ભુતતાના અંશવાળી કથાઓ એ આખ્યાનોમાં વર્ણવી છે. મનુષ્યોના વ્યવહારોમાં દેવોના પ્રભાવવડે અલૌકિક વૃત્તાંત બને, એવી તેમાં રચના છે. સામળભટ્ટની ‘વાર્તાઓ’માં એવી દેવ-કથાને બદલે માનવકથા છે અને પુરાણોમાંના પ્રસંગ તેમાં નથી. આખ્યાનો અને વાર્તાઓ એ બંને શાખાઓ પદ્યમાં હતી, અને કથા વર્ણવતી એ બંનેનો ઉદ્દેશ હતો. સામળભટ્ટના પહેલાં ધસતી સનના સોળમા સૈકામાં જાણસરના વછરાજ નામે કબીરપંથી લેખકે ‘રસમંજરી’ની ‘વાર્તા’ પદ્યમાં લખી હતી અને તે એ રીતે પહેલા વાર્તા લખનાર છે, પ્રેમાનંદના પહેલાં પણ વસ્તો, તુળસી, એમણે દેવકથા લખેલી, પરંતુ, ‘આખ્યાન’ અને ‘વાર્તા’ની શાખાના પ્રવર્તાવનાર તો પ્રેમાનંદ અને સામળભટ્ટ જ છે.

યુરોપની કથાઓમાં ‘રોમેન્સ’ અને ‘નોવેલ’ એવા જ બે પ્રકાર છે તે વચ્ચેનો કેટલોક ભેદ આ ‘આખ્યાન’ અને ‘વાર્તા’ વચ્ચે છે. ‘રોમેન્સ’માં પાત્ર અમાનુષ કે ઐતિહાસિક હોય છે અને અલૌકિક અમત્કારવાળો અદ્ભુત વૃત્તાંત હોય છે. ‘નોવેલ’માં વર્તમાન સમયના સાંસારિક મનુષ્યોની લૌકિક જીવનકથા હોય છે. સામળભટ્ટની વાર્તામાં ‘દેવ’ ની નહિ પણ ‘ભૂત પિશાચ’ની અમાનુષ કથા કદી કદી આવે છે ખરી, પરંતુ એકંદરે તેની ‘વાર્તા’ ‘રોમેન્સ’ કરતાં ‘નોવેલ’ને વધારે મળતી છે. પ્રેમાનંદનાં આખ્યાનમાં સામાન્ય સાંસારિક પાત્રો નથી અને તે ‘રોમેન્સ’ને વધારે મળતાં છે.

વર્તમાન ગુજરાતી નવલકથા આ ‘આખ્યાન’ કે ‘વાર્તા’ના નમુનાને આધારે પણ રચાઈ નથી. ‘રોમેન્સ’ અને ‘નોવેલ’ના મિશ્રણથી શરૂ થઈ હાલની ગુજરાતી નવલકથા ‘નોવેલ’નું રૂપ ઊભું કરતી જાય છે. ‘નવલકથા’માંનું ‘નવલ’ એ પદ ઇંગ્રેજી ‘નોવેલ’ ઉપરથી ઉપજાવેલું છે અને સંસ્કૃત શબ્દ ‘નવલ’નો આભાસ તેને આપી દેવામાં આવ્યો છે. અલબત્ત, ‘નવલ’ એ સંસ્કૃત શબ્દ લેતાં ‘નવલ-કથા’નો કાંઈ વિશેષ અર્થ થતો નથી અને સંસ્કૃત ભાષામાં ‘નવલકથા’ એવો શબ્દ પણ નથી, પરંતુ એ શબ્દ ગુજરાતી ભાષામાં હવે ‘નોવેલ’ના અર્થમાં રૂઢ થયો છે, અને તે સામે વાંધો લેવાનું કાંઈ કારણ નથી. ઇંગ્રેજી novel (નોવેલ) શબ્દ ઇટાલિયન novella (વાત-વૃત્તાંત) ઉપરથી થયો છે અને તે ઉપરથી ઇંગ્રેજી ભાષામાં ‘નોવેલ’નો જે લાક્ષણિક અર્થ થયો છે તે જ ‘નવલકથા’નો ગુજરાતીમાં સમજવાનો છે.

ગુજરાતી ભાષામાં પહેલવહેલી લખાયેલી નવલકથા તે ‘કરણધેસો’ છે. તેના કર્તા મહુર્મ રા. જ. નંદશંકર તુળજશંકરે તે પ્રાસિદ્ધ કરતાં પ્રસ્તાવનામાં લખ્યું હતું કે, ‘આ પ્રાંતના ઘણા ખરા લોકોને ગુજરાતી કવિતામાં લખેલી વાર્તાઓ વાંચવાનો ઘણો શોખ છે; પણ હજી સુધી એવી વાર્તાઓ ગદ્યમાં લખાયેલી ગુજરાતી ભાષામાં ઘણી જ થોડી છે, અને છે તે લોકોમાં પ્રસિદ્ધ નથી. આ ખોટ પૂરી પાડવાને તથા અંગ્રેજી ગાથા તથા વાર્તાના જેવાં ગુજરાતીમાં પુસ્તકો તૈયાર કરાવવાને આ પ્રાંતના માણ એજ્યુકેશનલ ઇન્સ્પેક્ટર મેહેરજીન રસલ સાહેબે મારી આગળ પોતાની મરજી જણાવી તથા એવી એક વાર્તા જનાવવાને તે સાહેબે મને કહ્યું. તે ઉપરથી આ પુસ્તક મેં રચ્યું.’ આ પુસ્તક સને ૧૮૬૮ માં પ્રસિદ્ધ થયું, અને તે આ રીતે ઇંગ્રેજી નમુના ગુજરાતી ભાષામાં દાખલ કરવાના ખાસ ઉદ્દેશથી લખાયું હતું. અંચકારના વિશેષ બુદ્ધિપ્રભાવને લીધે એ પુસ્તક ઘણું રુચિકર અને ચિત્તાકર્ષક બન્યું છે. અલબત્ત, ગુજરાતી ભાષામાં એ

પ્રકારની એ પહેલી રચના હતી અને અંથકારનો એ પ્રથમ પ્રયાસ હતો, તેથી તેમાં કેટલીક ખામી હતી. મહુર્મ નવલકથાએ દર્શાવ્યું છે તેમ એમાંનાં કેટલાંક વર્ણન ‘તાલમેલીયાં’ અર્થાત્ કૃત્રિમ છે, તોપણ અંથકારની પ્રખળ વર્ણનશક્તિ એ પુસ્તકમાં જણાઇ આવે છે એમાં શક નથી. સ્થળોનાં વર્ણન ઘણે ઠેકાણે માત્ર પુસ્તકોમાં વાંચેલી હકીકત પરથી લખેલાં હોવા છતાં આખેહુખ છે અને વસ્તુસ્થિતિ ન જાણનાર કહી શકે નહિં કે અંથકારે આ સ્થળ જોયું નહિં હોય. એ અંથમાં કરેલું રાજાની સ્વારીનું વર્ણન વાંચ્યા પછી, તે લખતાં સુધી અંથકારે કદી સ્વારી જોયેલી હતી નહિં એ વાત માનવી અધરી પડશે. અંથની રચના કૌશલવાળી છે; તેમાં વાર્તાસ સારો જળવાયો છે; એકનો એક મનુષ્ય જુદે જુદે નામે દેખા દેતો નથી, પણ, પાત્રભેદ જળવાય એવી રીતે જુદા જુદા મનુષ્યોના સ્વભાવ ચીતરવામાં આવ્યા છે; એમાંનાં વર્ણનો રુચિકર છે; ભાષા સાદી પણ અર્થવાહક છે, અને શૈલી સખળ તથા અસરકારક છે. એ અંથમાં ‘રોમેન્સ’ અને ‘નવલકથા’ બન્નેના અંશનું મિશ્રણ છે. આ પછી અંથકર્તાએ બીજું કોઈપુસ્તક રચ્યું નહિં એ શોચનીય છે. ઇંગ્લાંડમાં હેમિલ્ટન નામે વક્તાએ આખી જીંદગીમાં એક જ ભાષણ કરેલું પણ તે બહુ સાફ કરેલું તે વખતથી તેને ‘single-speech orator’ (એકજ ભાષણવાળા વક્તા) નું ઉપપદ આપેલું. તે પ્રમાણે રા. બા. નંદશંકરને ‘Single novel novelist’ (એકજ નવલકથાવાળા નવલકથાકાર) નું ઉપપદ આપી શકાય. ‘રાણકહેવી’ ની કથા આ જ પ્રકારની લખવાનો તેમનો ઇરાદો હતો, પણ રાણકહેવીની કથા બીજા લેખક તરફથી પ્રસિદ્ધ થયા પછી તેમણે એ વિચાર મુકી દીધો હતો.

આ નમુના પ્રમાણે રા. સા. મહીપતરામ રૂપરામ કૃત ‘વનરાજ આવડો’ અને ‘સંધરા જેસંગ’ ની તથા રા. રા. અનંતપ્રસાદ ચિકમલાલ કૃત ‘રાણકહેવી’ ની કથાઓ પ્રસિદ્ધ થઇ. પણ તે સિવાય

એ પ્રકારની ઐતિહાસિક વૃત્તાન્તના પાયા ઉપરની ખીજી કથાઓ રચાઈ નથી. ઇતિહાસના પાયા વગર પણ તેના આભાસવાળી કથા રા. બ. હરગોવિંદદાસ દ્વારકાંદાસે ‘અંધેરી નગરીનો ગર્ધનસેન’ એ નામે લખી છે તે આ અંશ સિવાય ખીજી કેટલીક રીતે આ કથા-ઓને મળતી છે.

ઐતિહાસિક વૃત્તાન્તો ઉપરથી થયેલી આ કથાઓ પહેલાં ભાટ ચારણોને મહોડે રહેલી કથાઓનો ભંડાર મોજુદ હતો અને ‘ગુજરાત તથા કાઠીઆવાડ દેશની વાર્તાઓ’ અને ‘ગુજરાતની જુની વાર્તાઓ’ નામનાં ઉપયોગી પુસ્તકોમાં એ વાર્તાઓનો સંગ્રહ થયેલો છે. પરંતુ એ સાધનો નવલકથાઓ માટે ઉપયોગમાં લેવામાં આવ્યાં નથી.

‘કરણધેક્ષો’ પ્રસિદ્ધ થયો તે જ અરસામાં રા. સા. મહીપતરામ રૂપરામે ‘સાસુ વહુની લડાઈ’ નામે ગૃહસંસારની કથા પ્રસિદ્ધ કરી હતી. સાંસારિક વૃત્તાન્તની એ પહેલી જ નવલકથા છે. તેમાં સામાન્ય હિંદુ કુટુંબમાં રહેતાં સ્ત્રી પુરુષના સ્વભાવ અને લાગણીઓનું આલેખન છે.

ઉપર કહ્યું તેમ નવલકથાની રચનાનો આરંભ થતાં નાટક-રચના તરફ વલણ ઓછું થઈ ગયું અને નવલકથાની સંખ્યા ઘણી વધી ગઈ તથા વધતી જાય છે. ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટીના અન્થાલયમાં ૯૫ નાટકો છે અને ૨૧૨ વાર્તાઓ છે. એકંદર સંખ્યા લેવામાં આવે તો નવલકથાઓનું પ્રમાણ એથી પણ બહુ વધારે નિકળે. નવલકથાને ઉદ્ભૂત કરનારાં ધણાં બળો પ્રવર્તિત થવાથી ગુજરાતી ભાષામાં નવલકથાના સાહિત્યની આવી અતિશય વૃદ્ધિ થઈ છે. આ સર્વમાં પ્રથમ બળ તે ઇંગ્રેજ નવલકથાઓના પરિચયરૂપ હતું. એને પરિણામે ઇંગ્રેજ નવલકથાઓનાં ગુજરાતીમાં ભાષાન્તર થયાં, પ્રતિકૃતિઓ (adaptations) થઈ, અને તેમના નમુનાની નવી કથાઓ થઈ. આ રીતે મેડોઝ ટેલરની સીતા, તારા, પાંડુરંગ હરિ, વગેરે કથાઓનાં, અને સ્કોટની ક્વેનટીન ડરવાડ વગેરે કથાનાં

ભાષાન્તર થયાં. મિ. જહાંગીરશાહ તાલેયારખાંએ મેડોઝ ટેલરની કથાઓનો કાંઈક નમુનો લઈ ‘મુદ્રા અને કુલીન,’ ‘રત્નલક્ષ્મી’ વગેરે કથાઓ લખી. એ પુસ્તકો દર્શાવે છે કે પારસીઓ પણ શુદ્ધ ગુજરાતી ભાષા લખવા ઇચ્છા કરે તો લખી શકે છે. રેયનોલ્ડસની કથાઓ ઉપરથી ‘જનનાનખાનાની ખીખીઓ’ વગેરે લખાયાં છે. ઇંગ્રેજ નવલકથાઓનાં ભાષાન્તર કરવામાં અને તે કથાઓ ઉપરથી વસ્તુ લઈ પ્રતિકૃતિરૂપ કથાઓ રચવામાં સહુથી વધારે પ્રયાસ પારસી લેખકોએ કર્યો છે. મહુમ મિ. કેખશર નવરોજી કાખરાજી, મિ. ખમનજી નવરોજી કાખરાજી અને ખીમ્મ ધણા પારસી લેખકોએ આ પ્રકારની કથાઓ રચી છે. અલખત, આ પ્રકારની કથાઓમાં ભાષા કે શૈલીના કંઈ પણ ગુણ નથી અને નૈસર્ગિક ઉત્પાદક શક્તિનું કંઈ દર્શન નથી; માત્ર વાર્તા તરીકે જ તે વંચાય છે અને વખણાય છે. જ્યાં ભાષાન્તર નથી હોતું ત્યાં તેમાં પારસી સંસારનું ચિત્ર હોય છે અને યુરોપીય સંસારનાં ચિત્રપરથી મૂળ લીધેલું હોવાથી તેમાં કૃત્રિમતાના ધણા અંશ હોય છે. પારસી વાચકોમાં આ વાર્તાઓનો ધણો પ્રસાર છે અને આ વાર્તાસાહિત્યને વહેતું રાખવા જોટલી સેવા આ લેખકો બળવે છે એમાં શક નથી. અંગાળી નવલકથાઓ ઉપરથી પણ કેટલાક લેખકોએ ભાષાન્તર કર્યો છે અને એ ભાષાન્તર કર્તાઓમાં મુખ્ય મહુમ નારાયણ હેમચન્દ્ર છે. રા. રા. કૃષ્ણરાવ ભોળાનાથ, રા. રા. કૃષ્ણલાલ મોહનલાલ ઝવેરી, મહુમ કૃપાશંકર દોલતરામ એ વગેરે લેખકોએ પણ અંગાળીપરથી ભાષાન્તર કર્યો છે. અંગાળી નવલકથાની છાપ આ ભાષાન્તરો દ્વારા ગુજરાતી નવલકથાના સાહિત્ય ઉપર પડી છે. રા. રા. કૃષ્ણરાવ ભોળાનાથે લખેલી ‘મુકુલ-મર્દન’ નામે સ્વતંત્ર કલ્પનાની નવીન કથામાં તેમ જ ખીજી નવીન કથાઓમાં આ છાપ જણાઈ આવે છે. મરાઠી નવલકથાઓની કાંઈ પણ છાપ ગુજરાતી ભાષામાં પડી નથી. ભાષાન્તર સિવાય ખીજું પ્રવર્તેક બળ તે સંસાર સુધારાની ભાવનારૂપ હતું. મહુમ કરસનદાસ

મુળજી, મહુમ કેશવલાલ મોતીલાલ, રા. રા. ભવાનીશંકર નરસિંહરામ વગેરેએ એ ઉદ્દેશથી કેટલીક કથાઓ લખી છે. ત્રીજું બળ તે રાષ્ટ્રીય ભાવનાના ઉદયરૂપ હતું અને તેને પરિણામે થયેલી કૃતિઓમાં પ્રથમ તે રા. રા. ઇચ્છારામ સૂર્યરામ દેસાઇકૃત ‘હિંદ અને ષિટાનિયા’ છે. રા. રા. જગનલાલ હરિલાલ પંડ્યાએ પ્રસિદ્ધ કરેલું ‘કાદમ્બરીનું ભાષાન્તર પણ પ્રેરકબળ થઇ પડ્યું છે અને તેની અસરથી એ નમુનાની કેટલીક કથાઓ રચાઇ. રા. રા. દોલતરામ કિરપારામકૃત ‘કુસુમાવલી’ ને આ વર્ગમાં મુકી શકાય.

પરંતુ, ગુજરાતી ભાષાના નવલકથાસાહિત્યમાં શ્રેષ્ઠ પદવીએ પહોંચેલી અને એ સાહિત્યના ઉજ્જવલ કીર્તિસ્તંભરૂપ થયેલી તે મહુમ ગોવર્ધનરામ માધવરામ ત્રિપાઠી રચિત ‘સરસ્વતીચંદ્ર’ છે. શ્રીતાજનોને તેની ઓળખાણ આપવાની જરૂર નથી. એ પુસ્તકની રચના સર્વને સુવિદિત છે. એ પુસ્તકથી નવલકથાસાહિત્યમાં વિશેષ સમૃદ્ધિ પામ્યાનો દાવો કરવાનો ગુજરાતી ભાષાને આધાર મળ્યો છે. એ વાર્તાના ચાર ભાગમાં નવલકથાનું કુશલતાવાળું સ્વરૂપ પ્રથમ ભાગમાં છે. બીજા ભાગમાં સામાન્ય હિંદુ સંસારનું ચિત્ર છે, પણ તેમાં ભાવના કરતાં વાસ્તવિકતા વધારે છે. ત્રીજા ભાગમાં દેશી રાજ્યોના રાષ્ટ્રીય ઉદય સાથેના સંબંધનું નિરૂપણ વિશેષ અને કથાભાગ થોડો છે. ચોથા ભાગમાં નવલકથાનું સ્વરૂપ બહુધા લુપ્ત થઇ ગયું છે એમ કહીએ તો ચાલે. તેમાં ગ્રન્થકર્તાના અનેક વિષય ઉપરના મહાન્ વિચારોનો મંદ્રહ વિશેષે કરીને છે. નવલકથા ભાષામાં અને સાહિત્યમાં કેટલું ભારે બળ પ્રવર્તીવે છે તે ‘સરસ્વતીચંદ્ર’ ની પ્રસિદ્ધિથી આપણ સર્વને દૃષ્ટિગોચર થયું છે. કર્તાને એ પુસ્તકથી સાહિત્યમાં મહાન્ પદવી મળી છે એટલું જ નહિ પણ સરસ્વતીચંદ્ર, કુમુદસુંદરી, કુસુમસુંદરી, ગુણસુંદરી, વિદ્યાચતુર, બુદ્ધિધન, ચન્દ્રકાન્ત, વગેરે પાત્રોનાં ચિત્ર વર્તમાન જમાનામાં વિચાર અને ભાવનાના ઔદારણ્યનાં, ચર્યાનાં, તથા ઉદાહરણનાં સાધનરૂપ થયાં છે. આ પુસ્તકથી નવલ-

કથાસાહિત્યને કેવું નવું પ્રેરક મળ્યું છે તે અનેક અનુકરણોમાં તેની છાપ પડેલી જોતાં જણાઇ આવે છે. ‘સુન્દર અને વિદ્વાનન્દ,’ ‘વિક્રમની વીસમી સદી’ વગેરે કથાઓમાં આ પુસ્તકની છાપ દૃષ્ટિગોચર થાય છે. એ અસર હજી પ્રવર્તમાન રહેશે એવો સંભવ છે.

માસિકોમાં અને વર્તમાનપત્રોમાં કથાઓ પ્રસિદ્ધ થાય છે અને એ વ્યવસ્થા તરફથી ભેટનાં પુસ્તકરૂપ નવલકથાઓ બહાર પડે છે એ પણ એક પ્રેરક બળ થઇ પડ્યું છે. ‘ગુજરાતી’ પત્ર તરફથી બહાર પડેલી વાર્તાઓ આ પ્રકારની નવલકથાઓમાં મુખ્ય છે.

‘છુપી પોલીસ’ ની (detective) વાર્તાઓનું સાહિત્ય પણ ઇંગ્લેન્ડ કથાઓને આધારે થવા માંડ્યું છે. માસિકોમાં તેવી વાર્તાઓ લખાય છે તેમ છુટક પુસ્તકો પણ તે પ્રકારનાં પ્રસિદ્ધ થાય છે.

મુસલમાન અને પારસી લેખકો ઇંગ્લેન્ડ પરથી માત્ર ભાષાન્તર કરવાને બદલે નવીન કથાઓ રચવાના પ્રયાસમાં દાખલ થયા છે એ શુભ ચિહ્ન છે. મી. કરીમઅલી રહીમઅલી નાનજીઆણીનું ‘દુનિયા દર્પણ’ અને મી. મહેરજીભાઇ માણેકજી રતુરાનું (નાટકરૂપ) ‘વાનપ્રસ્થ’ શુદ્ધ ગુજરાતી ભાષામાં લખાયેલાં છે, અને કથાસાહિત્યમાં આ પ્રકારના અંશથી એક નવી પુષ્ટિ પ્રાપ્ત થઇ છે. મુસલમાન લેખકો તો ગુજરાતી ભાષા શુદ્ધ સ્વરૂપે લખવાની કદી વિરુદ્ધ હતા જ નહિ, અને પારસી લેખકોએ પણ ‘પારસી ગુજરાતી’ નો આગ્રહ હવે મુકી દેવા માંડ્યો છે અને જોડણીની શુદ્ધતા તથા વ્યાકરણના નિયમોની આવશ્યકતા સ્વીકારવા માંડી છે. પારસી લેખકોની નવલકથા કેળવવાની વૃત્તિ આ રીતે સાહિત્યને બહુ સહાયતા કરશે એમ આશા રહે છે.

આપણા સંસારજીવનમાં romantic (કૌતુકભરેલી વિચિત્રતા-મય) અંશ ઓછા છે તેથી લાગણીની તીવ્રતા થોડી છે અને જીવન-વ્યવહારની સાધારણતા વધારે છે, એ સ્થિતિ નવલકથાસાહિત્યના ઉત્કર્ષનો અવરોધ કરનારી છે એ લક્ષમાં રાખવું જોઇએ. બાળકઅ

વગેરે સંસ્થાઓ પ્રેમપ્રસંગનાં ચિત્રને ઉત્પન્ન થવા દેતી નથી. નાતની વ્યવસ્થા પ્રવાસને રોકે છે, અને પ્રેમ પેઠે પ્રવાસ પણ નવલકથાના સાહિત્ય માટે આવશ્યક છે. આપણી પ્રજાની ગરીબાઇ જીવનમાં અદ્વિતીયતાનો ઉદ્ભવ થવા દેતી નથી. રૂઢિની અશ્લિષ્ટતાથી જીવનમાં એકમાર્ગીપણું (monotony) વ્યાપે છે અને વિવિધતા આવતી નથી. આપણા જીવનમાં આ સર્વ વિષયો સંબંધે વિકાસ થશે તેમ અલગત નાટક અને નવલકથાના એ અન્તરાય પણ દૂર થશે અને એ સાહિત્યની વૃદ્ધિને વધારે અનુકૂળતા મળશે. પ્રજા-જીવનના સર્વ અંશો એક બીજા સાથે સંકળાયેલા છે. આપણા માનવતા પ્રમુખ દી. બ. અંબાલાલભાઈએ આરંભના ભાષણમાં કહ્યું હતું તેમ પ્રજાજીવનના અનેક અંશોનો એક બીજા સાથેનો સંબંધ (inter-dependence) લક્ષમાં લઈ રાષ્ટ્રીય, સાંસારિક, નીતિ-વિષયક, ઉદ્યોગવિષયક, સાહિત્યવિષયક, સર્વ ભાવનાઓનો સાથે ઉલ્લાસ થવો જોઈએ. અને તે પ્રમાણે આપણું પ્રજાજીવન જેમ ઉલ્લાસ પામશે, જેમ વિસ્તાર પામશે, તેમ આપણું સાહિત્ય પણ એ નવી વૃદ્ધિ અનુભવશે. નાટક અને નવલકથાની રચના માટે નૈસર્ગિક ઉત્પાદક શક્તિ (originality) ની જરૂર છે અને તે આપણે આપણા પ્રયાસથી ઉત્પન્ન કરી શકતા નથી. પણ જ્યાં એવી શક્તિ હોય ત્યાં તે ઉગી નિકળે એવી અનુકૂળતા આપણે કરી શકીએ છીએ. અંકુર અનેક સ્થળે છે, અને વૃષ્ટિ થતાં જેમ સૃષ્ટિ પ્રવૃદ્ધ થાય છે તેમ આપણા પ્રજાજીવનમાં વિવિધ અંશોનું પોષણ થતાં આપણી પ્રજાના હૃદયનો પણ વિકાસ થશે અને વિશિષ્ટ શક્તિઓ ખિલી નિકળશે. પ્રભુ એ કૃપા સત્વર કરો એવી યાચનાથી સમાપ્તિ કરીશું.

સાહિત્યની અભિવૃદ્ધિ.*

ઇસપનીતિમાં એક વાર્તા છે કે એક વેળા ઇસપના સ્વામી એન્થસે મિત્રાને મિજબાની માટે નોતર્યા અને તે પ્રસંગે સહુથી સ્વાદિષ્ટ વાનીઓ બનાવવાની ઇસપને આજ્ઞા કરી. સ્વામીએ આપેલાં નાણાં વડે ઇસપ જાતજાતનાં પશુઓની જીભ લઇ આવ્યો; પહેલી વાની જીભની આવી ત્યારે મહેમાનોએ તે વખાણી; પણ જ્યારે ફરીથી એની એ જ વાની આવી અને બીજું કાંઇ આવ્યું નહિં ત્યારે સહુને નવાઇ લાગી. એન્થસે પુછ્યું કે બીજું કાંઇ કર્યું નથી ? ત્યારે ઇસપે કહ્યું કે એ જ વાની કરી છે. એન્થસ ગુસ્સે થયો અને ઇસપને વદવા લાગ્યો: ‘મેં તને નહોતું કહ્યું કે સહુથી સ્વાદિષ્ટ વાનીઓ કરજે ?’ ઇસપે ઉત્તર દીધો, ‘જીભ કરતાં વધારે સારું શું હોય ? વિદ્યા અને તત્ત્વજ્ઞાન વહેવાની એ મહોટી નહેર છે. આ ઉમદા ઇન્દ્રિય વડે સંભાષણ, વેપાર, કરારો, સ્તુતિવ્રેષો અને લગ્નો પરિપૂર્ણ રીતે સિદ્ધ થાય છે. જીવંતની જ એને આધારે ચાલે છે. જીભની બરોબરીમાં તો ખરેખર કાંઇ આવી શકે જ નહિં.’ મહેમાનોએ ઇસપનું ડહાપણ વખાણ્યું અને તેના સ્વામી કરતાં તેને વધારે બુદ્ધિમાન ગણ્યો. થોડા વખત પછી એન્થસે એ જ મિત્રાને ફરી જમવા બોલાવ્યા અને ઇસપને હુકમ કર્યો કે સહુથી ખરાબ વાનીઓ તૈયાર કરવી. ઇસપ પોતાના ઉદ્દેશમાં ચુકે તેવો નહોતો. તેણે ફરીથી જીભની વાની બનાવી. એન્થસ પહેલાં કરતાં પણ વધારે ક્રોધાવમાન થયો અને પુછ્યું કે ‘મેં આ બોજન તૈયાર કરવાનું કહ્યું હતું ?’ ઇસપે ઉત્તર દીધો, ‘મેં આપના હુકમ પ્રમાણે ખરાબ અમલ કર્યો છે. જીભ કરતાં વધારે ખરાબ શું હોય ? અનેક વાર જીભને લીધે

* ભારત સાહિત્યસભા સમક્ષ તા. ૧૩ ઓગસ્ટ ૧૯૧૧ ના રોજ કરેલું ભાષણ.

મહોટાં રાજ્યો પાયમાલ થાય છે. શહેરો નાશ પામે છે અને માણુ-
સોના સંબંધો ભાગી પડે છે એમ નથી બનતું ? નિંદા અને
જુઠાણાંનું એ વાહન નથી ? દુકામાં, જનસમાજને ઉથલપાથલ
કરનાર એ જ મહોટી વસ્તુ નથી ? ' ઇસપનો સ્વામી અને તેના
મહેમાનો સહુ આશ્ચર્યથી ચકિત થયા.

વાણીનું સામર્થ્ય આવું અનુપમ છે, વાણીનો પ્રભાવ મનુષ્ય-
વ્યવહારમાં આવેો સર્વવ્યાપક છે, વાણીનો પ્રયોગ આવાં દૂર દૂર
પહોંચતાં પરિણામવાળો છે, વાણીનો આવેો સદુપયોગ તેમ જ દુરુપયોગ
થઈ શકે છે, તો વાણીની સુવ્યવસ્થા કરવા તરફ, વાણીને સન્માર્ગે
વાળવા તરફ અને વાણીને અંકુશમાં રાખવા તરફ લક્ષ દેવાની ઘણી
જરૂર છે એ નિઃસંદેહ છે. પ્રકૃતિનાં મહાન બળો પણ આપણે તેમનું
સુનિયંત્રણ કરી શકીએ છીએ ત્યારે આપણને મહોટા સુખનાં સાધન
થઈ પડે છે, અને તેમના નિયંત્રણમાં આપણે ગાફેલ રહીએ છીએ
ત્યારે કોઈ કોઈ વાર એ બળોથી કેર વર્તે છે. એ જ અગ્નિ, એ જ
વાયુ, એ જ જલ, એ જ વિજળી, માણુસને અંકુશમાં રાખતાં આવડે
ત્યારે આગગાડી, આગખોટ, વિમાન, એરોપ્લેન, ઘોષ, નહેર, તાર,
ટેલીફોન, રેલવે, વગેરેની સામગ્રી પુરી પાડે છે, અને માણુસ
અસાવધ હોય છે ત્યારે એ જ બળો આગ, વાવાઝાડાં, રેલ, વજ્રપાત,
વગેરે દ્વારા કેર વર્તાવે છે, આગગાડીઓને અથડાવી પાડે છે,
આગખોટોને ઉધી વાળે છે, એરોપ્લેનોને નીચે નાખી ચૂરા કરે છે,
નહેરોને તોડી નાખે છે અને વિદ્યુતપ્રવાહના સ્પર્શથી તત્કાલ મનુષ્યોના
પ્રાણ હરે છે. એ બળોના વ્યાપાર સંબંધે જેમ કેવળ કાલગતિ પર
આધાર રાખી ખેતી રહેવાનું નથી, તેમ વાણીના બળોના વ્યાપાર
પણ કાલક્રમે થાય તેવો થવા દેવો એ યોગ્ય નથી.

વાણીનું સામર્થ્ય મુખથી વપરાય છે અને લેખથી વપરાય છે.
મુખવ્યાપારનું તેમ જ લેખવ્યાપારનું નિયમન સમાજમાં પ્રવર્તતાં
અંધારણોથી અને ધોરણોથી થાય છે. લેખવ્યાપાર મૂળ સ્વરૂપે કાયમ

રાખી શકાય છે અને તેથી તે વડે વાણીજનનાં સાહિત્યનો સંગ્રહ થાય છે. આ સંગ્રહ “વાર્ફ્સ” અથવા “સાહિત્ય” એવા નામથી ઓળખાય છે. આ સંગ્રહનો વિસ્તાર વધે છે ત્યારે તે પરથી વાગ્વી-ર્યનો પ્રભાવ નજરે પડે છે એટલું જ નહિ, પણ, તે વીર્ય વાપરનાર પ્રજાનાં લક્ષણનું દર્શન થાય છે. હેન્ડ્રિ મોર્લી કહે છે,

“The Literature of a People tells its life. History records its deeds; but Literature brings to us, yet warm with their first heat, the appetites and passions, the keen intellectual debates, the higher promptings of the soul, whose blended energies produced the substance of the record. We see some part of a man's outward life and guess his character, but do not know it as we should if we heard also the debate within, loud under outward silence, and could be spectators of each conflict for which lists are set within the soul.”

“પ્રજાનું” સાહિત્ય પ્રજાના જીવનનું દર્શન કરાવે છે. ઇતિહાસમાં પ્રજાનાં કૃત્યો નોંધેલાં હોય છે; પણ સાહિત્યમાં પ્રજાની વાંછનાઓ અને મનોવૃત્તિઓ, પ્રજાની બુદ્ધિમાં ચાલતા તીવ્ર વાદવિવાદો, પ્રજાથી અનુભવાતી ઉચ્ચ આત્મપ્રેરણાઓ, એ સર્વ જેવાં ઉદ્ભવ પામે તેવાં જ તાજાં ઉજ્જ્વળતા અને ઉત્સાહવાળાં, આપણી આગળ પ્રત્યક્ષ થાય છે, અને એ સર્વ બળો સંમિશ્ર થઈ ઇતિહાસની નોંધની સામગ્રી કેવી રીતે ઉત્પન્ન કરે છે તે આપણને સમજાય છે. માણસના બાહ્ય જીવનનો કંઈક અંશ આપણે નજરે જોઈએ છીએ, અને તે પરથી તેનાં લક્ષણ વિશે અટકળ કરી શકીએ છીએ, પણ, તેના ચિત્તની અંદર કેવા વાદવિવાદ ચાલે છે, બહાર શાન્તિ છતાં તેની અંદર કેવા ધોંધાટ થઈ રહ્યા છે તે આપણે સાંભળી શકીએ, અને

તેના આત્મામાં વિગ્રહની કેવી રણભૂમિ રચાય છે તે તમાશો આપણે જોઈ શકીએ, તો જ તે માણસનાં લક્ષણ આપણે યથાર્થ રીતે જાણી શકીએ.”

આ રીતે, સાહિત્યથી પ્રજ્ઞના અન્તર્જીવનનું સ્વરૂપ પ્રકટ થાય છે, તે જ પ્રમાણે સાહિત્ય પ્રજ્ઞના અન્તર્જીવન સાથે ઉગે છે અને વધે છે. ખન્ને એક બીજા ઉપર અસર કરે છે, ખન્ને એક બીજાનું પોષણ કરે છે, એક બીજાને આધારે ગતિ કરે છે. જ્યાં જ્યાં સાહિત્ય પ્રવૃદ્ધતા પામ્યું હોય ત્યાં પ્રજ્ઞજીવન પ્રવૃદ્ધ હોય છે, જ્યાં સાહિત્ય ક્ષીણ હોય ત્યાં પ્રજ્ઞજીવન પણ ક્ષીણ હોય છે. આ કારણોથી, ભરૂચમાં સાહિત્યની જન્યુટિ કરવાનો ભરૂચ સાહિત્યસભાનો પ્રયાસ બહુ સ્તુતિપાત્ર છે એમ હું ધારું છું. આ શહેરમાં લોકજીવન ઘણું મન્દ છે અને સાહિત્યપ્રવૃત્તિ પણ તે જ અવસ્થામાં છે. એવી દશામાંથી ઉદ્ધાર કરવા સાર, ધીમી પડી ગયેલી નાડીમાં પાછી સ્ફૂર્તિ આણવા સાર, દુર્બલ શ્વાસોચ્છવાસને પાછો ત્વરિત કરવા સાર, લોકજીવનનાં સર્વ અંગને પુષ્ટ કરવાની-ગતિમાન કરવાની જરૂર છે. અને આ સ્થળમાં સાહિત્ય સરખા મુખ્ય અંગનો વિકાસ કરવાનું જેમણે આદ્યું છે તેમણે આ પ્રાચીન નગરની મહોટી સેવા માથે લીધી છે. ભરૂચ સરખું હિંદુસ્તાનનું અતિ પુરાતન શહેર, જેનો ઉદ્ભવ ભૂતકાળના ધુમ્મસમાં ઢંકાઈ ગયો છે, જેનું નામ બ્રહ્મ ઋષિની કીર્તિનું સ્મરણ કરાવે છે, જેની ખ્યાતિ પુરાણ ગ્રંથ સુધી પહોંચી હતી, જેના મહત્ત્વને ટોલેમિના ભૂગોળવર્ણનમાં સ્થાન મળ્યું હતું, તે આજે સાહિત્યથી વિમુખ થઈ જાય, વાગ્વીર્યથી શૂન્ય થઈ જાય, બુદ્ધિવિલાસને ખીલવે નહિ, એ કેવું શોચનીય ! જન્યુટિના પ્રયાસ માટે સંસ્થિતિમાં અનેક રીતની અનુકૂલતા છે. આ નગરની પ્રાચીન ખ્યાતિમાં પ્રેતસાહક બળ સમાયેલું છે, આ નગરના વર્તમાન વેપાર અને ઉદ્યોગમાં ભાવનાની સાથે વાસ્તવિકતાની સંધિ કરવાનું સામર્થ્ય રહેલું છે, આ નગરના

ઉપકંઠમાં વહેતી નર્મદા નદીની ભવ્યતામાં કલ્પનાને પ્રેરિત કરવાની શક્તિ વસેલી છે, આ નગરના નિવાસીઓ બુદ્ધિપ્રભાવમાં ન્યૂન નથી; તો પછી શિથિલતાના પંકમાં ગળી ગયેલા સાહિત્યરચના પૈકાને ખભો દબા બહાર શા માટે ન કહાડવું ?

સાહિત્યની વૃદ્ધિ માટે પ્રયાસ કરવા જતાં એ પ્રશ્ન ઉત્પન્ન થાય છે કે સાહિત્ય કેને કહેવું, સાહિત્યમાં શાનો શાનો સમાવેશ થાય છે ? આ વિષય વિવાદાસ્પદ છે, પરંતુ સાહિત્યસભા જેવી સંસ્થાનું કર્તવ્યક્ષેત્ર નક્કી કરતાં બહુ મુશ્કેલી નડે તેમ નથી. એક તરફથી સાહિત્યમાં બધી જાતનાં પુસ્તકો અને લખાણોનો સમાવેશ કરવામાં આવે છે, અને બીજી તરફથી કલ્પનાવ્યાપાર તથા રસિકતાવાળા ગ્રન્થોને જ સાહિત્યમાં સ્થાન આપવામાં આવે છે. એવી અતિવિસ્તારી વ્યાખ્યા આપણને કામની નથી, તેમ જ એવી અતિ-સંકુચિત વ્યાખ્યા આપણને કામની નથી. ગુજરાતી ભાષામાં પ્રકટ થતા બધા લેખનો સંગ્રહ કરવાનો ઉદ્દેશ હોય ત્યાં આમાંની પહેલી એટલે વિસ્તારી વ્યાખ્યા સ્વીકારવી પડે. અને, અલંકારશાસ્ત્ર માટે સામગ્રી એકઠી કરવાનો ઉદ્દેશ હોય ત્યાં આમાંની બીજી એટલે સંકુચિત વ્યાખ્યા સ્વીકારવી પડે. પરંતુ, સાહિત્યસભા સરખી સંસ્થાનો તાર્કિકાલિક ઉદ્દેશ માત્ર ઉપયોગી સાહિત્યની અભિવૃદ્ધિ માટે પ્રયાસ કરવાનો છે. કાવ્યો, નાટકો અને નવલકથાઓ સરખાં પુસ્તકો આવી સભા રચાવી શકે નહિ. એવી કૃતિઓ તરફ પ્રતિભા અને કલ્પનાવાળા લેખકો સ્વતંત્ર રીતે અન્તઃપ્રેરણાથી પ્રવૃત્ત થાય છે. પરંતુ, એવી કૃતિઓના વાચન તથા અભ્યાસનો શોખ વધારવાનું કાર્ય સાહિત્યસભા માથે લાઇ શકે, આવી સંસ્થા એવી કૃતિઓની ટીકા તથા વિવેચનવાળી આવૃત્તિઓ પ્રકટ કરી શકે, એવી કૃતિઓની કદર થવા માટે નમુના પસંદ કરી સંગ્રહ પ્રસિદ્ધ કરી શકે, એવી કૃતિઓ સંબંધી ચર્ચાનાં પુસ્તકો રચાવી શકે તથા વ્યાખ્યાનો અપાવી શકે, એવી કૃતિઓના કર્તાઓની જયંતીઓ ઉજવી તેમનાં જીવનકાર્ય તરફ

લોકોનું લક્ષ્ય ખેંચી શકે. આ રીતે, જોકે, રસિક લેખકો ઉત્પન્ન કરવાનું બની શકતું નથી, તોપણ, રસિક વાચકો ઉત્પન્ન કરી રસિકતાના સંસ્કાર ફેલાવવાનો પ્રયાસ થઈ શકે છે. એ જ પ્રમાણે, આવી સંસ્થા તત્ત્વચિંતકો ઉત્પન્ન કરી શકે નહિં, પણ, તત્ત્વચિંતન તરફ અભિરુચિ ઉત્પન્ન કરી શકે. ઇતિહાસ, ભાષાશાસ્ત્ર વગેરે શોધખોળના વિષયો તેમ જ કોષ, વ્યાકરણ, વગેરે પ્રયાસના વિષયો યત્નસાધ્ય હોવાથી તે માટે પુસ્તકો રચાવવાનું આવી સંસ્થા આદરી શકે તેમ છે. આવાં પુસ્તકોની સફલતા અને ઉત્તમતા માટે ગ્રંથકારમાં જે વિશેષ શક્તિ હોવાની જરૂર છે તે ઉત્પન્ન કરી શકાય નહિં, પરંતુ, એવી શક્તિના લેખકોના ઉપયોગ માટે સામગ્રી એકઠી કરી શકાય. ગણિત, સૃષ્ટિ-પદાર્થવિજ્ઞાન, ખેતીવાડી, વેપાર, યંત્રો અને હુન્નરનું જ્ઞાન, એ વિષયોનો આવી સંસ્થાના કર્તવ્યક્ષેત્રમાં સમાવેશ થાય છે કે કેમ એ વિશે કેટલીક વાર વિવાદ થાય છે. પરંતુ, અહીં પણ પ્રથમ કહેલા વિષયો તરફ દર્શાવેલી વૃત્તિ ધારણ કરવાની છે, અર્થાત્ સાહિત્યસભા સરખી સંસ્થા આ વિષયોનું વિજ્ઞાન ઉત્પન્ન કરી શકે નહિં પણ એ વિષયોનો અભ્યાસ કેમ વધે એ વિશે તે વિચાર ચલાવી શકે, અને એ વિષયોનું સાહિત્ય કેમ ફેલાય તે વિશે સૂચના કરી શકે.

આ રીતે, નિસર્ગશક્તિ (originality) થી ઉત્પન્ન થતું પ્રાથમિક (primary) સાહિત્ય રચાવવું એ સાહિત્ય સભા સરખી સંસ્થાનું કર્તવ્ય નથી. પરંતુ, પ્રાથમિક સાહિત્યને પોષણ કરનાર આનુષંગિક (secondary) સાહિત્ય ઉત્પન્ન કરવું એ એવી સંસ્થાનું કર્તવ્ય છે. એ કર્તવ્ય માટે સાહિત્યની વ્યાખ્યા બે વ્યાખ્યાઓ એકઠી કરીને આપી શકાય; અર્થાત્, પ્રથમ તો, સાહિત્યમાં બધી જાતનાં પુસ્તકો અને લખાણોનો સમાવેશ કરતાં તેમાંથી ગુણવાળાં એટલે ઉત્તમ પ્રકારનાં પુસ્તકો અને લખાણો જ લક્ષ્યમાં લેઈ શકાય અને તેને “શિષ્ટ સાહિત્ય” નું નામ આપી શકાય; અને પછી, “શિષ્ટ સાહિત્યને ઉત્તેજન આપનાર સાહિત્ય” માટે પ્રયાસ કરવો એ આવી સંસ્થાનું કર્તવ્ય

છે એમ વ્યાખ્યા કરી શકાય. ધાર્મિક અને રાજકીય વિષયોમાં ઉત્તરવું એ આવી સંસ્થાઓ માટે ઈષ્ટ નથી તેથી 'આકીના' વિષયોમાં શિષ્ટ સાહિત્ય શી રીતે નક્કી કરવું એ જોવાનું રહે છે.

કલ્પનાવ્યાપાર અને રસિકતાના સાહિત્ય માટે શિષ્ટતાનાં ધોરણુ ઘડાયેલાં છે. અલંકાર અને રસનાં શાસ્ત્રોમાં આ વિષયોમાં ઉત્તમતાના શી રીતે નિર્ણય થાય છે તેનું વિવેચન કરેલું છે. અલખત, એ ધોરણો જેમ કાવ્યો, નાટકો અને નવલકથાઓને લાગુ પાડવાની જરૂર છે તેમ જ એ ધોરણોમાં કેટલી યથાર્થતા છે અને ક્યાં ધોરણો આખરે ગ્રાહ્ય છે તેનું વિવેચન કરવાની પણ જરૂર છે. શિષ્ટ સાહિત્ય નક્કી કરવા સાફ તેમ જ શિષ્ટ સાહિત્યને ઉત્તેજન આપનાર સાહિત્ય રચવા સાફ એ વિવેચન આવશ્યક છે.

ઇતિહાસના ગ્રન્થોની શિષ્ટતા માટે પણ કેટલાંક ધોરણો ઘડાયેલાં છે. ફક્ત રાજકીય આખતોને લગતી તવારીખની નોંધથી ઇતિહાસ બનતો નથી; જનસમાજનું બંધારણ, પ્રજાજીવન, ભાષા, સાહિત્ય, કલાઓ, રીતરીવાજ, ઉદ્યોગ, વેપાર, વગેરેના ઇતિહાસનું સવિસ્તર કથન ન હોય ત્યાં સુધી ઇતિહાસ અપૂર્ણ રહે છે. આ સર્વના સમાવેશ સાથે ઇતિહાસનું દર્શન કેવી પદ્ધતિએ આપેલું હોય તે તેમાં સારતા આવે, લોકજીવનનાં પરસ્પર સંકળાયેલાં વિવિધ અંગો પર જુદા જુદા બનાવોથી થયેલી અસરનું કેવા પ્રકારનું ચિત્ર આલેખાવું જોઈએ, સમસ્ત લોકજીવનની ગતિનું કેવું નિરૂપણ થવું જોઈએ, એ વગેરે વિષયોનું વિવેચન ઇતિહાસની ફિલસૂફી (Philosophy of History) ની ચર્ચામાં ગ્રન્થોમાં કરેલું હોય છે.

જીવનચરિત્રોની શિષ્ટતા માટે પણ નિયમો રચાયેલા છે. ઇતિહાસ પેઠે ઇતિહાસની યથાર્થતા ઉપરાંત નાયકનાં લક્ષણ તથા ગુણદોષની સમીક્ષા, સમકાલીન મનુષ્યો સાથેના તેનો સંબંધ, જમાનાની તેના પર થયેલી અસર, જમાના પર તેનાથી થયેલી અસર, એ વગેરે નિરૂપણ વિના જીવનચરિત્રમાં શિષ્ટતા આવતી નથી એ સુવિદિત છે.

આ સિવાય બીજા કોઈ વિષયના ગ્રન્થો માટે શિષ્ટતાનાં ધોરણની ચર્ચા થયેલી નથી. ઉદાહરણાર્થ, પદાર્થવિજ્ઞાનના ગ્રન્થોનું સ્વરૂપ કેવું હોય તો તે શિષ્ટ ગણાય એ વિશે વિવેચન થયેલું નથી. આ વિષયનું સાહિત્ય ઉપર કહેલા વિષયોના સાહિત્ય પછી ઉત્પન્ન થયું છે અને વિકાસ પામ્યું છે એ આ ખામીનું એક કારણ છે. બીજું કારણ એ છે કે આ વિષયોનો ઉદ્દેશ મનુષ્યના મનની બહાર રહેલી બુદ્ધિની વસ્તુઓ વર્ણવવાનો હોય છે, અને કવિતા સરખા વિષયોમાં મનુષ્યના મનની અંદરની બુદ્ધિમય સ્થિતિનું ચિત્ર આપતાં રુચિકરતા ઉત્પન્ન કરવા સાર જે મનોનુકૂલ સુખ્યવસ્થાની જરૂર પડે છે તે સુખ્યવસ્થાની બુદ્ધિની વસ્તુઓના વર્ણનમાં જરૂર પડતી નથી. સૃષ્ટિપદાર્થવિજ્ઞાનની કદી કદી સાહિત્યમાં ગણુના કરવામાં આવતી નથી તેનું આ જ કારણ છે. એચ. બી. કાટરિલ કહે છે,

“ Literature in our sense of the word shall *not* mean all books. It shall mean rather those writings which convey to us not facts alone, but their true meaning also, not impressions and feelings merely, but their message: not appearances solely, but ideas. Fact-truth alone constitutes the proper domain of science, under which term we may include history: and roughly speaking, any writing, so far as it treats a subject merely scientifically, that is with *sole* regard to fact-truth, is not literature. I do not, of course, mean to limit the word literature to imaginative productions, and to exclude all historical and scientific writings, which are sometimes of high literary value; still less should we limit the term

to books in which abstract ideas are formally presented. Nor do I say that fact-truth may not be largely present in imaginative literature. Indeed, every realistic description, every natural or historical fact, used by a poet is of this nature, and constitutes a legitimate material. But what we should demand in true literature is that the writer should use these materials so as to reveal to us the inner meaning of the facts that he presents; and this is especially the case in the highest class of literature, namely poetry. I would therefore limit the expression, not solely to imaginative writings, but to writings which so present appearances to us that we learn somewhat at least from them of that message which it is the end of all appearance to convey."

“આપણે કહીએ છીએ તે અર્થમાં સાહિત્યમાં બધાં પુસ્તકોનો સમાવેશ થતો નથી. જે લખાણો આપણને ફક્ત હકીકત દર્શાવતાં નથી પણ હકીકતનો ખરો અર્થ પણ દર્શાવે છે, ફક્ત મન પરની છાપ અને લાગણીઓ નહિ પણ તેમાં રહેલો સંદેશો પણ દર્શાવે છે, ફક્ત દેખાવો જ નહિ પણ ભાવનાઓ પણ દર્શાવે છે, તે લખાણોને વિશેષે કરીને સાહિત્ય કહીશું. પદાર્થવિજ્ઞાનના વાસ્તવિક વિષયમાં માત્ર હકીકતનું સત્ય આવે છે; એ પદાર્થવિજ્ઞાનમાં ઇતિહાસનો પણ સમાવેશ કરીશું; અને સામાન્ય રીતે કહેતાં જે કોઈ લખાણમાં વિષયનું નિરૂપણ માત્ર પદાર્થવિજ્ઞાનની રીતિએ હોય એટલે કે હકીકતનું સત્ય બતાવવા પુરતું જ હોય તે સાહિત્ય નથી. અલબત્ત, મારા કહેવાનું તાત્પર્ય એવું નથી કે કદપનામય કૃતિઓનો જ સાહિત્ય

શબ્દમાં સમાવેશ થાય અને ઇતિહાસનાં અને પદાર્થવિજ્ઞાનનાં બધાં લખાણો તેમાંથી બાતલ થાય; એ લખાણો કોઇ વખત સાહિત્યમાં ઉંચી પદવી ધારણ કરે એવાં હોય છે; તેમ જ, વળી જે પુસ્તકોમાં અમૂર્ત વિચારો રીતસર જુદા પાડી દર્શાવ્યા હોય તે જ સાહિત્ય કહેવાય એવી છેક સંકુચિત મર્યાદા હું કરતો નથી. તેમ હું એમ પણ નથી કહેતો કે કલ્પનામય સાહિત્યમાં હકીકતનું સત્ય ધણે ભાગે દાખલ થયેલું ન હોય. ખરે, કવિ જે વાસ્તવિક વર્ણનનો અને કુદરતની કે ઇતિહાસની ખીનાનો ઉપયોગ કરે છે તે દરેકનું સ્વરૂપ આ પ્રકારનું હોય છે, અને તે ઉપાદાન તરીકે યોગ્ય રીતે વાપરી શકાય છે. પરંતુ, ખરા સાહિત્યમાં એ આવશ્યક છે કે લેખકે આ ઉપાદાન એવી રીતે વાપરવાં જોઇએ કે જેથી તેણે પ્રદર્શિત કરેલી હકીકતની અંદર રહેલો અર્થ આપણી આગળ પ્રકટ થાય; અને સર્વથી ઉંચી પંક્તિના સાહિત્યમાં એટલે કે કવિતામાં આમ ખાસ કરીને હોવું જોઇએ તેથી, સાહિત્ય શબ્દની મર્યાદા હું એવી કરું છું કે તેમાં એકલાં કલ્પનામય લખાણોનો સમાવેશ થાય એમ નહિ, પણ જે પેગામ જાહેર કરવાનો સર્વ દેખાવોનો હેતુ છે તે પેગામની આપણને કાંઇક પણ માહિતી મળે એવી રીતે આપણી આગળ દેખાવો રજુ કરે તેવાં લખાણોને સાહિત્યનું નામ આપવું. ”

આપણે ઉપર દર્શાવેલી વ્યાખ્યા કરતાં આ વ્યાખ્યા વધારે સંકુચિત છે. પરંતુ, બાહ્ય દેખાવોની અંદર રહેલો ભાવ દર્શાવનાર આવાં લખાણોની શિષ્ટ સાહિત્યમાં ઉંચી પદવી છે એટલું તો નિઃસંશય છે. ઇતિહાસ સંબંધે પણ આપણે કહ્યું છે કે તેમાં કેવળ હકીકતની નોંધ હોય તો શિષ્ટતા આવતી નથી. પદાર્થવિજ્ઞાનમાં પણ કેવળ હકીકતની નોંધ હોય તો શિષ્ટતા આવે નહિ એમ આ લેખક કહે છે. પરંતુ, પદાર્થવિજ્ઞાનમાં જ્ઞાનનો માહિતીનો એટલો મહોટો બંડાર છે અને તે બંડાર હજી એવો વધારે ને વધારે ઉઘડતો જાય છે કે બાહ્ય હકીકતની નોંધ અને બાહ્ય હકીકતના અંદર રહેલા ભાવ એ

જેનાં લખાણ જુદાં હોય શકે તેમ છે. અને પદાર્થવિજ્ઞાનના fact-truth નું, હકીકતના સત્યનું, મનુષ્યજ્ઞાન સંબંધે રહેલું મહત્ત્વ જોતાં એ હકીકતના સત્યની જે લખાણોમાં નોંધ હોય તેને સાહિત્યમાંથી ખાતલ કરી શકાશે નહિ. અલખત, ઉપર કહેલા લેખકની વ્યાખ્યામાં સમાયેલું ભાવસાહિત્ય જે પુરાતન કાળથી વિશેષ પદવી પામ્યું છે તેની અને આ વિજ્ઞાનસાહિત્યની વચ્ચે બહુ ભેદ છે; પરંતુ, વિજ્ઞાનસાહિત્ય અર્વાચીન કાળમાં જે મહોટી પદવી પામ્યું છે તેની અવગણના થઇ શકે તેમ નથી અને તેની સાથે ભાવસાહિત્યનો સંયોગ હોય ભારે જ તે શિષ્ટતા પામે એમ નિર્ભય થઇ શકશે નહિ. ત્યારે, પદાર્થવિજ્ઞાનની શિષ્ટતા માટે કાંઇ બીજું જ ધોરણ ખોળવું પડશે. તેમાં હકીકતની સત્યતાનું પ્રધાનપણું છે, માટે જ્યાં એ સત્યતા સંપૂર્ણ હોય, પદાર્થોમાં પ્રવર્તતા ધર્મો અને નિયમોનું અમુક સ્થિતિઓ કે અમુક પદાર્થો સંબંધે જ વ્યાખ્યાન થયેલું ન હોય પણ જ્યાં જ્યાં તે ધર્મો અને નિયમોની વ્યાપ્તિ હોય ત્યાં ત્યાં થતો તેમનો આચારોવ દર્શાવેલો હોય, પદાર્થોના ધર્મો અને નિયમોનું વિજ્ઞાન કેવા ક્રમે અને કેવા પ્રકારે પ્રાપ્ત થયું છે અને પ્રાપ્ત થઇ શકે તેમ છે તથા તેનું યથાર્થ ગ્રહણ કેવા સંજોગોમાં અને કેવા પ્રયોગોથી થઇ શકે તેમ છે, પદાર્થોનાં છેક અન્દરનાં અને છેક બહારનાં સ્વરૂપ કેવાં છે અને તે વચ્ચે કેવા સંબંધ છે તથા કેવું અન્તર છે, ઇલાદિ વિસ્તારથી જ્યાં હકીકતનું સત્ય દર્શાવેલું હોય ત્યાં જ પદાર્થવિજ્ઞાનમાં શિષ્ટતા આવે એવો નિયમ કરી શકીશું.

કેવાં લખાણોને શિષ્ટ સાહિત્યમાં ગણવાં એ નક્કી કરતાં એક બીજો મહોટો અંશ લક્ષમાં રાખવાનો છે. તે અંશ તે શૈલી (style) છે. વિષયના નિરૂપણમાં જેમ શિષ્ટતાની જરૂર છે તેમ શૈલીમાં પણ શિષ્ટતાની જરૂર છે. લખનારનો ઉદ્દેશ સફલતાથી પ્રકટ થાય, લખનારનો ઇષ્ટ અર્થ સામર્થ્યથી પ્રકાશિત થાય, એ રીતે ભાષા વાપરવાનો પ્રકાર તે શૈલી છે. સાધારણ વાતચિતમાં અને નિત્યના

સામાન્ય વ્યવહારમાં ભાષાને જે પ્રકાર વપરાય છે તેમાં શિષ્ટ સાહિત્યના સંકુલ વિચારો તથા ઉચ્ચ આવેશવાળા ભાવો યથાર્થ રીતે પ્રદર્શિત કરવાની શક્તિ હમેશની હોતી નથી. તેમ જ, લેખક જે દૃષ્ટિબિન્દુથી વસ્તુઓને અને વિચારોને જુએ છે તેને અનુકૂલ તેની ભાષાનું રૂપ ધડાય છે. આ કારણેથી શિષ્ટ લેખકોની શૈલી સાધારણ ભાષાથી જુદી હોય છે એટલું જ નહિ પણ દરેક શિષ્ટ લેખકને પોતાની જુદી શૈલી હોય છે. કાર્ડિનલ ન્યૂમેન કહે છે,

“While many use language as they find it, the man of genius uses it indeed but subjects it withal to his own purposes, and moulds it according to his own peculiarities. * * * He images forth * * * the very pulsation and throbbing of his intellect * * * in a corresponding language, * * * the faithful expression of his own personality attending on his own inward world of thought, as its very shadow; so that we might as well say that one man's shadow is another's, as that the style of a really gifted man can belong to any but himself.”

“ધણાઓ ભાષા જે રૂપે પ્રચલિત હોય છે તે રૂપે વાપરે છે. વિશેષ પ્રતિભાવાળો મનુષ્ય પણ તે ભાષા વાપરે છે પણ તેમ કરતાં તે ભાષાને પોતાના પ્રયોજનને અનુકૂળ બનાવે છે અને પોતાની વિશેષતા પ્રમાણે તેનું રૂપ ધડે છે. તે પોતાની જુદીના કમ્પ અને સ્ફુરણની પ્રતિભાઓ તદ્દનુસાર ભાષામાં બહાર પાડે છે. તેની પોતાની વ્યક્તિની જે વિશેષતા હોયારૂપે તેના વિચારોની અન્તઃસૃષ્ટિ સાથે જોડાયેલી રહે છે તે વિશેષતાને તેની ભાષામાં આવિર્ભાવ થાય છે; તેથી, જે એક માણસની હોય તે બીજા

માણસની છાયા હોય શકે તો ખરેખરી શુદ્ધિશક્તિવાળા લેખકની શૈલી તે બીજા લેખકની શૈલી હોય શકે. ”

આ રીતે, શૈલીની વિશેષતા તે શૈલીના પ્રભાવમાં અને સામર્થ્યમાં રહેલી હોય છે. શૈલી દુર્બળ અને નિઃસાર હોય તેમાં તેની વિશેષતા હોતી નથી. માત્ર નિરર્થક ઝડઝમકવાળી શબ્દરચનાથી કે કર્તા, કર્મ અને ક્રિયાપદના ઉલટસુલટ અન્વયવાળી વાક્યરચનાથી શૈલીમાં એ વિશેષતા આવતી નથી. એવી વિપરીત રચનાથી ભાષામાં કાંઈ સામર્થ્ય આવતું નથી. વ્યાકરણના નિયમો ભાષાના બંધારણને અનુરૂપ રચાયેલા છે, અને ઉક્તિવિલાસના (rhetoric) ના નિયમો વ્યાકરણને અનુસરી અને અર્થને સાચવી તથા અર્થની ખાતર ભાષાને શોભાવી ભાષાનું સામર્થ્ય વધારે છે. તેમ છતાં એ નિયમોની અવગણના થાય, અર્થ ખાતર નહિ પણ અવાજ ખાતર ઝડઝમકનો આશ્રય લેવામાં આવે, વિચિત્રતા ખાતર વિપરીતતા દાખલ કરવામાં આવે, શબ્દોના ભરાવ ખાતર શબ્દો ભરી દેવામાં આવે, વાક્યોના વિસ્તાર ખાતર વાક્યબલ રચવામાં આવે, તો ભાષાનું સામર્થ્ય ઉલટું ક્ષીણ થાય છે. તે જ પ્રમાણે, ભાષાનો અમુક પ્રકાર લેખકની મનોવૃત્તિથી ઘડાયેલો ન હોય, અને કાં તો કેવળ સામાન્ય વાતચિત અને વ્યવહારની ભાષાનો હોય કાંઈ પણ વિશેષતા વિનાનો હોય અથવા તો કોઈ બીજા લેખકની વિશેષ શૈલીના રૂપમાં ઘડાયેલો હોય તો તે વિષયનિરૂપણને અનુચિત થઈ પડી બ્યર્થ થાય છે. શૈલીનું આ સ્વરૂપ જળવવા માટે પ્રસાદ (perspicuity) ઓબસ્ (animation) અને માધુર્ય (elegance) સરખા ગુણોની આવશ્યકતા હોય છે. ભાષા નીતર્થ પાણી જેવી સ્વચ્છ હોય અને તેમાં અવિશદ્ધત્વ એટલે અસ્પષ્ટતા (obscurity) ન હોય, દ્વિઅર્થીપણના આભાસથી શુંચવાડો (ambiguity) ન હોય, અને અર્થરહિતતા (unintelligibleness) ન હોય, ત્યારે શ્રાવ્યમાં પ્રસાદ આવે છે. ભાષામાં ચિત્તનો વિસ્તાર કરનારી દીપ્તિ

હોય ત્યારે ઓજસુ આવે છે અને તે તેજના પ્રભાવથી ઉદ્દિષ્ટ અર્થ પ્રકટ કરવાનું સામર્થ્ય આવે છે. ભાષામાં મિષ્ટતા હોય, રુચિકરતા હોય અને કલ્પનાને જાગૃત કરી મનોરંજકતા આણુવાની શક્તિ હોય ત્યારે માધુર્ય આવે છે.

શૈલીના આ સ્વરૂપનું વિસ્મરણ થવાથી બહુવાર શિષ્ટતાની ક્ષતિ થાય છે. નિરર્થક શબ્દોના ભરાવથી કે ખીજની શૈલીનાં અનુકરણથી જેમ ભાષા અર્થનું પોષણ કરવામાં અસમર્થ થાય છે તેમ જ જેને 'સાદી' ભાષા કહેવામાં આવે છે તેના અસ્થાને ઉપયોગ થવાથી એવું જ પરિણામ થાય છે. વિષયનું નિરૂપણ માત્ર ખાત્રો-પયોગી હોય, વિષયમાં માત્ર હકીકત કહેવાની હોય, ખીજાએ ચર્ચેલા વિષયનું માત્ર રેખાદર્શન કરવાનું હોય, ગહન વિષયનાં માત્ર મૂળ તત્ત્વો ગણવાનાં હોય, તો વિશેષતા વિનાની સાદી ભાષા ઉપયોગી થાય છે. પણ વક્તવ્ય તે પ્રકારનું ન હોય ત્યાં લેખકની વિશેષતા વિનાની 'સાદી' શૈલી લેખકના વિચાર સાથે સુધ્ધિ થતી નથી. તેમ જ એક વિષયના પરિચિત લેખકની શૈલી તે વિષય માટે જ કેળવાયેલી હોય ત્યારે તે લેખક ખીજ વિષયનું લખાણ કરવા જતાં શૈલીની પ્રતિકૂળતા પ્રકટ થાય છે તેનું કારણ પણ આ વિશેષતાની ખામી છે. પદાર્થવિજ્ઞાનશાસ્ત્રી કાયદા વિશે લખાણ કરે, વૈયાકરણી ઇતિહાસ વિશે લખાણ કરે, કવિ ગદ્યમાં લખાણ કરે, ત્યારે તેની શૈલીમાં અરૂપજતા, કિલ્લજતા, સાધારણતા, નિઃસારતા, વાતચિતની પ્રાકૃત ભાષા સાથે શાસ્ત્રીય ગહનતા મિશ્ર થવાથી ઉદ્ભવતી કઠોરતા, વગેરે કદી કદી જોવામાં આવે છે ત્યાં તે તે વિષય માટે જોમતી વિશેષતાવાળી શૈલીની ખામીથી એ પરિણામ થયેલું હોય છે.

જે શૈલીને સંસ્કૃતમય કહેવામાં આવે છે તેની પરીક્ષા પણ ઉપર સૂચવેલાં ધોરણોથી થઈ શકશે. માત્ર વાગ્વિસ્તાર રચવા સાર અને પ્રૌઢતાનો દેખાવ કરવા સાર સંસ્કૃત શબ્દો વાક્યોમાં ભરી દેવામાં આવે ત્યાં એવી કૃત્રિમતા ભાષાને સમર્થ કરતી નથી પણ કદંગિ,

કિલ્લ અને પ્રભાવહીન કરે છે. પરંતુ, જ્યાં મંબીર વિચાર દર્શાવવા સારે યોગ્ય સામર્થ્યવાળા શબ્દો ગુજરાતી ભાષામાં ન જડે ત્યાં તેવા શબ્દો સંસ્કૃત ભાષામાંથી લેવા પડે છે અને તેવે પ્રસંગે અર્થવાહકતા સહજ થતાં શૈલીનું ગૌરવ વધે છે. અલખત, જે ફારસી શબ્દો ગુજરાતી ભાષામાં રૂઢ થયા છે તેમને સ્થાનબ્રહ્મ કરી સંસ્કૃત શબ્દો દાખલ કરવા ન જોઈએ.

શૈલીનું વિવેચન પુરું કરતાં પહેલાં ઇંગ્લંડના આ જમાનાના મહાન રાજનીતિજ્ઞ ફિલિપ્પ હોર્ડ મોર્લીએ થોડા વખત પર લેખકોને કહેલાં શિખામણનાં વાક્યો પર લક્ષ દેખ્યું. શૈલીમાં નકામો વિસ્તાર ન હોવો જોઈએ, એક વાક્યથી કાર્ય સિદ્ધ થતું હોય ત્યાં બે વાક્ય લખવાં ન જોઈએ એ વગેરે સૂત્રો દર્શાવ્યા પછી તેમણે કહ્યું હતું કે જ્યાં લખાણોમાં justess અને sanity ના ગુણ આવશ્યક છે. Justess નો અર્થ “ યોગ્યતા ” અથવા “ વિવેક ” શબ્દથી દર્શાવી શકાશે; sanity નો અર્થ “ ડહાપણ ” અથવા “ સુસ્થતા ” શબ્દથી દર્શાવી શકાશે. આ બે ગુણો વિષયના નિરૂપણમાં તેમ જ શૈલીમાં આવશ્યક છે. એ બે ગુણોને અભાવે પ્રૌઢ વિચારોનો અકારણ તિરસ્કાર થાય છે, મહત્વની બાબતોની અવગણના થાય છે, હવાઇ તરંગોને મંબીર તત્ત્વચિંતન રૂપે મનાવવાનો પ્રયત્ન થાય છે, ક્ષુદ્ર વાતોને મહોદું રૂપ આપી દેવામાં આવે છે, પ્રાકૃત નીરસ પદોને રસિક કાવ્યો ઠરાવવામાં આવે છે, સમર્થ લેખકોના નજીવા દોષ ઉપર ધણો ભાર મુકવામાં આવે છે, કેવળ સામાન્ય શક્તિના લેખકોની સ્તુતિનો ધોષ કરવામાં આવે છે, અને એવી અનેક પ્રકારની વિવેક અથવા તુલના વગરની કોટિઓ ઉપજાવવામાં આવે છે. કેટલાંક વર્ષ ઉપર એવો પવન વાતો હતો કે ગુજરાતી ભાષાનો અમુક લેખક તે ગુજરાતનો શેક્સપીઅર, અમુક લેખક તે મિલ્ટન, અમુક લેખક તે બેકન, ઇત્યાદિ. આ રૂપકો sanity વગરનાં જ હતાં. તેથી શેક્સપીઅર, મિલ્ટન, અને બેકન વગેરેને ધણો ગેરમનસાહ થતો હતો, તેમની

કૃતિઓની કદર ઘટતી હતી, અને જેમને તેમની ઉપમા અપાતી હતી તેમને વિના કારણ હાંસીને પાત્ર બનાવવામાં આવતા હતા. કહાણીઓ લખનારને નવલકથાકાર કહેવા, બાલોપયોગી શિખામણો લખનારને નીતિશાસ્ત્રકાર કહેવા, બાષાન્તરકારને મૂળ અન્યકારના વિચારદોષ માટે દોષપાત્ર ઠરાવવા કે મૂળ અન્યકારના વિચારની ઉત્તમતા માટે બાષાન્તરકારને ધન્યવાદ દેવો, એ વગેરે વ્યાપાર પણ વિવેકની ખામી દર્શાવે છે.

શૈલીમાં પણ આ ગુણોની ખામીથી વિપરીતતા થાય છે. “ભૂત બરેલા” ને “જૂઠું” કહેવું, “અયોગ્ય” ને “પાપી” કહેવું, પસંદગી બતાવવા હમેશ “ત્રેષ્ઠ,” “ઉત્તમ” “સર્વોત્તમ,” “અનુપમ,” સરખા જ શબ્દો વાપરવા, “અહો !” “અહોહો !” એ શબ્દો વાપર્યા એટલે અદ્ભુત રસ આવી ગયો એમ માનવું, એ સમતોલનની ન્યૂનતાથી થાય છે. નાટકમાં શુંગાર, વીર, કરુણ, વગેરે હરકોઇ રસને પ્રસંગે ઘડી ઘડી વિદૂષકને લાવી તેની પાસે ઉપહાસનાં વચનો કહેવડાવવાં, હાસ્ય રસને ઠેકાણે ઠઠ્ઠામરકરી અને મુક્તાબાજી દાખલ કરવાં. સાત વર્ષના બાલકના મુખમાં પ્રેમનાં કે વીરત્વનાં વચનો મુકવાં, એ સર્વમાં વિવેકની ખામી નિરૂપણમાં તેમ જ શૈલીમાં રહેલી હોય છે. લેખકે પોતાને માટે હમેશ “બંદા” શબ્દ વાપરવો, જેના વિરુદ્ધ ટીકા કરવી હોય તેને માટે “શેઠ,” “સાહેબ,” “બાપ સાહેબ” વગેરે શબ્દો વાપરવા, “ભાંગડો વાટયો,” “લાડવો ખાધો,” “પુસ થઇ ગયું” એવા પ્રાકૃત વ્યવહારના અપકર્ષના શબ્દો વાપરવા, એ વિવેકહીનતા છે, અને એ સર્વથી શિષ્ટતાની હાનિ થાય છે.

આ પ્રમાણે હરકોઇ વિષયનાં પુસ્તકોમાં શિષ્ટતા આવવા સાર નિરૂપણની તેમ જ શૈલીની શિષ્ટતા હોવી જોઇએ એ નિયમવડે શિષ્ટ સાહિત્ય કેને ગણવું એ નિર્ણય કરવો સુગમ થશે. શિષ્ટતાના આ નિયમો વધારે વીજતવાર વિસ્તારથી નક્કી કરવાનું કાર્ય પણ

સાહિત્યસભા સરખી સંસ્થાના કર્તવ્યમાં ઉપયોગી છે; કારણ કે, એ નિયમે સર્વ પ્રસંગે લાગુ પડે તેવા રૂપમાં મુકાય ત્યારે જ શિષ્ટ સાહિત્યને ઉત્તેજન આપનારૂં સાહિત્ય ઉત્પન્ન કરવાનો ઉદ્દેશ્ય યથાર્થતાથી ફળીભૂત થઈ શકે તેમ છે.

શિષ્ટ સાહિત્યને ઉત્તેજન આપનારૂં સાહિત્ય ઉત્પન્ન કરવા સારૂં શા શા ઉપાય લેવા જોઈએ તેનું પ્રથમ સૂચન કર્યું છે. અમદાવાદની સાહિત્યસભા આ માટે વિદ્વાનો પાસે જાહેર વ્યાખ્યાનો અપાવી તે છપાવે છે, વિદ્વાન લેખકોની જ્યંતીઓ ઉજવી તે પ્રસંગે તેમના સાહિત્યપ્રયાસના વૃત્તાન્ત લખાવી પ્રકટ કરાવે છે, શિષ્ટ ગ્રંથોના વાચન અને વિવેચનના પ્રસંગો રચે છે, શિષ્ટ ગ્રંથોના અભ્યાસમાં મદદ થાય તેવું ઉપયોગી સાહિત્ય સરતી કિંમતે પ્રસિદ્ધ કરવાનો પ્રયત્ન કરે છે, અમુક વિષયોના શિષ્ટ ગ્રંથ રચાવા માટે કયી કયી સામગ્રીઓ સાધ્ય છે તેની યાદીઓ પ્રકટ કરે છે, અને સાહિત્ય-પરિષદની યોજના એ સભાએ ઉદ્ભૂત કરી છે, એ વગેરે પ્રકાર સુવિદિત છે. અલગત, એ સર્વ પ્રયાસ પરિપૂર્ણતા પામ્યા નથી અને નાણાંની તથા વિદ્વાનોના અવકાશની તંગી નડે છે. પરંતુ, એ દિશાઓ અને ખીજ જે દિશાઓ યોગ્ય લાગે તે ગ્રહણકરી સાહિત્યના વિકાસ માટે સર્વ સાહિત્યપ્રેમી અને દેશપ્રેમી જનોએ પ્રયાસ કરવો ઘટે છે.

દેશહિતના અનેક પ્રશ્નો આપણી આગળ આવીને ઉભા છે. એ સર્વની મુશ્કેલીઓ આપણે દૂર કરી શક્યા નથી, ત્યાં સાહિત્યને આટલું બધું મહત્ત્વ શા માટે આપવું, એ શંકા યથાર્થ નથી. આપણે ઉપર કહ્યું તેમ સાહિત્ય પ્રજાજીવનનાં ખીજાં અંગો સાથે સંકળાયેલું છે અને તેના પોષણ તથા વૃદ્ધિની અવગણના કરીએ તો ખીજાં અંગોના આરોગ્ય તથા બલને અવશ્ય હાનિ પહોંચે. વળી, સાહિત્ય તે પ્રજાજીવનનું મુખ્ય છે, તેની સુસ્થિતા વિના પ્રજાજીવનવ્યાપાર આલી શકે તેમ નથી, મુખ્ય વિના અન્ન માગી શકાય તેમ નથી.

તેમ જ અન્નનું પ્રાશન થઇ શકે તેમ નથી. આ કારણથી, સાહિત્ય તરફ પ્રેમ ઉત્પન્ન થવો એ પ્રજાજીવનમાં તનદુરસ્તી આવવાનું શુભ ચિહ્ન છે. સાહિત્ય અને જીવનવ્યવહારનો વિયોગ કૃત્રિમ અને અનિષ્ટ છે: એ વિયોગ લાંબો કાળ ટકતાં એ બે વચ્ચે વિરોધ છે, એ બે પરસ્પરને પ્રતિકૂળ છે એવો ખોટો આભાસ થાય છે, અને તેથી બન્નેને નુકસાન થાય છે. એક લેખક કહે છે તેમ,

“ Too frequently, and too long, have literature and life been completely alienated from each other, like two distinct worlds, having no interests, no sympathies in common to the great injury of both. Literature has been despised in the eyes of the world and the world has been too much overlooked by men of letters.”

“ સાહિત્યને અને જીવનવ્યવહારને ઘણી વાર અને ઘણા લાંબા વખત સુધી એક બીજાથી તદ્દન જુદાં પાડવામાં આવ્યાં છે; જાણે તે બે જુદી દુનિયાનાં હોય, અને તેમને કાંઈ સમાન હિત ન હોય તથા સમભાવ ન હોય, એવી રીતે થયેલા આ વિચ્છેદથી બન્નેને બહુ હાનિ થઇ છે. દુનિયાની નજરમાં સાહિત્ય તિરસ્કારપાત્ર ગણાયું છે, અને વિદ્વાનો તરફથી દુનિયાનો ઘણો અનાદર થયો છે.”

દુનિયાના વ્યવહારી માણસોએ વિદ્વાનોને “ વેદીઆ ઢોર ” કહ્યા છે અને વિદ્વાનોએ તેમને માટે

સાહિત્યસંગીતકલાચિહ્નીન:

સાક્ષાત્પશુઃ પુચ્છછવિષાણહીનઃ ।

એવાં વચનો યોજ્યાં છે. પરંતુ, આવો દ્વેષભાવ એકને ધટતો નથી. દુનિયાને વિદ્વાનો વગર ચાલે તેમ નથી અને વિદ્વાનોને દુનિયા વગર ચાલે તેમ નથી. સંમેલનથી જ બન્નેનું શ્રેય થાય તેમ છે. અલગત, જીવનમાંનાં કાર્યો બહુ પ્રકારનાં હોવાથી કાર્યસિદ્ધિ માટે

કામની વહેંચણી (division of labour) સ્વાભાવિક રીતે થાય છે, પરંતુ, એ વહેંચણી પ્રતિપક્ષે સ્થાપવા માટે કરવામાં આવતી નથી, સહકારીપણું વધારવા માટે કરવામાં આવે છે. એ વહેંચણી-માંની સાહિત્યના પ્રયાસનો ભાર જેમને માથે આવે છે તેમની જવાબદારી બીજા ભારવાહકો જેટલી જ ગંભીર છે. નિરુક્તનાં વચનનું સ્મરણ કરીશું:

વિદ્યા હ વૈ બ્રાહ્મણમાજગમ
ગોપાય મા શેષધિષ્ટેઽહમસ્મિ ।
અસ્રયકાયાનૃજવેઽયતાય
ન મા બ્રૂયા ધીર્યવતી તથા સ્યામ્ ॥
યમેષ વિદ્યાઃ શુચિમપ્રમત્તમ્
મેધાવિનં બ્રહ્મચર્યોપપન્નમ્ ।
યસ્તે ન વ્રુક્ષાત્કતમચ્ચનાહ
તસ્મૈ મા બ્રૂયા નિધિપાયિ બ્રહ્મન્ ॥

“વિદ્યાએ બ્રાહ્મણ પાસે જઇને કહ્યું, માંડે રક્ષણ કર; હું તારો ખજનો છું. જે અસુખા (ઉપહાસ) કરનાર હોય, ખરા દિલથી વર્તનાર ન હોય, જેને આત્મસંયમ ન હોય, તેની આગળ માંડે કબજ ન કરીશ. (એ રીતે માંડે રક્ષણ કર). તેથી હું વીર્યવાળી (પ્રભાવ-વાળી) થઈશ. જે શુદ્ધ, અપ્રમત્ત, બુદ્ધિશાળી, બ્રહ્મચર્યવાળો છે એમ તને ખબર હોય, જે તને કદી દ્રોહ ન કરે એવો હોય, તેને જ માંડે કથન કરજે. એ રીતે હે બ્રહ્મન્ ! આ ખજનાનું રક્ષણ થશે. ”

સાહિત્યના સર્વ સેવકોને આ બ્રાહ્મણત્વનો અધિકાર છે તેમ જ જવાબદારી છે. દુનિયામાં વિદ્યા (learning) નું રક્ષણ કરવું એ નાનુસનું કામ નથી. એ કાર્યમાં બુદ્ધિની સમગ્ર શક્તિઓ ખરા અંતઃકરણથી સમર્પણ કરવી પડે છે એટલું જ નહિ, પણ તેની આસપાસ શાન્તિ, સત્ય અને સદ્ગુણનું પરિવેષન જાળવવું પડે છે. જ્યાં ઇર્ષ્યા, ક્રોધ, કલુષ, અસત્ય, દુરાચાર, અપવિત્રતા હોય ત્યાંથી

વિદ્યા પરાક્રમુખ થઇ જાય છે. જ્ઞાન જે પરમાત્માનો અંશ છે તેના અંશમાં સત્ય, શાન્તિ, આનંદ અને શુદ્ધતાનો પણ સમાવેશ છે, અને તે સર્વનો સંવાદ (harmony) છે. એમાંના કોઇ પણ અંશની પ્રસાદી પ્રાપ્ત કરવા પ્રયત્ન કરનાર બાકીના બીજા અંશોથી વિરુદ્ધ પ્રવર્તે તો તેના પ્રયત્ન વ્યર્થ થાય છે.

સાહિત્યની સેવા માથે ઉપાડનારે બીજી એક વાત લક્ષમાં રાખવાની છે કે એ સેવાથી દ્રવ્ય કે સંપત્તિનો લાભ થાય એવી આશા નથી. યુરોપના દેશોમાં સાહિત્યની કદર હવે એવી વધી છે કે તેના સેવનનો બદલો ધનથી મળે છે. પરંતુ, આ દેશમાં તો હજી શ્રી અને સરસ્વતીનો વિયોગ કાયમ જ છે. સાહિત્યપ્રેમ ખાતર જ એ વિષયમાં પ્રવૃત્તિ કરવાની છે. વિદ્યા અને સાહિત્યને શાશ્વત ધન ગણતાં સ્વાર્થ બુદ્ધિથી મુક્ત થવામાં એક ડગલું આગળ ભરાશે એ સંતોષથી ઉંચી ભાવનાએ પહોંચી શકાશે.

સાહિત્યની વૃદ્ધિ માટેનો પ્રયાસ વ્યવહારની બીજી કેટલીક પ્રવૃત્તિઓથી એટલે અંશે જુદો છે કે તેમાં કોલાહલ કે ધાંધલ અસ્થાને છે. કોઇ પ્રકારની ઘોષણા કર્યાથી એ પ્રયાસને પુષ્ટિ મળતી નથી, વર્તમાનપત્રોમાં એ પ્રયાસની દિનપ્રતિદિન નોંધ લઇ શકાતી નથી. વિનીત ભાવથી અપ્રસિદ્ધતાના ખુણામાં રહી કરેલો પ્રયાસ ઘણો ઉપયોગી અને સમર્થ થાય છે. સાહિત્યનું મહત્ત્વ વધારવાનું છે, આપણું મહત્ત્વ વધારવાનું નથી, એ લક્ષ્ય રાખી પ્રયાસ કરતાં સફલતા પ્રાપ્ત થશે. સાહિત્ય માટે ઘોંઘાટ કરવાનો નથી હોતો. તેના ઉચ્ચાર ધીમા હોય છે, અને કાલક્રમે જ તે લોકોને શ્રવણે જઇ પહોંચે છે. અને એ રીતે જ

“ Our echoes roll from soul to soul
And grow for ever and for ever.”

હાલના ગુજરાતી સાહિત્ય વિશે કેટલાક વિચારો.*

ગુજરાતી સાહિત્ય વિશે વિસ્તારી ચર્ચા કરવાનો આજે મારો ઉદ્દેશ નથી. આજથી ચાર દિવસ ઉપર વિરલે પારલેની સાહિત્ય સભાના મંત્રીએ ગુજરાતી સાહિત્ય વિશે આજને દિવસે બાષણ કરવાની મને સૂચના કરી ત્યારે મેં તેમને કહ્યું કે એટલા ટુંકા વખતમાં સમસ્ત ગુજરાતી સાહિત્ય વિશે વ્યાખ્યાન કરવાની તૈયારી હું કરી શકું નહિ અને માત્ર હાલના-વર્તમાન-ગુજરાતી સાહિત્ય વિશે કેટલાક વિચારો દર્શાવવાનું હું માથે લઇ શકું. વિષયની એ મર્યાદા રાખવાની મારી વિનંતિ તેમણે કૃપા કરી સ્વીકારી અને તે ઉપરથી આજના વ્યાખ્યાનનું નામ એ પ્રમાણે રાખવામાં આવ્યું છે.

“હાલના” એ શબ્દ ઉપરથી પાછળના સાહિત્ય તરફ દ્રષ્ટિ જાય છે, બહુ પાછળ ન જતાં એક જમાના પહેલાંના-૩૦ વર્ષ અગાઉના-ગુજરાતી સાહિત્ય સાથે સરખામણી કરતાં એ દરમ્યાન ગુજરાતી સાહિત્ય કેટલું બહુ આગળ વધ્યું છે તેનો ખ્યાલ આવે છે. એ સરખામણીથી માલમ પડે છે કે ગુજરાતી સાહિત્યમાં પુસ્તકોનો અને લખાણોનો સમૂહ બહુ વધ્યો છે, અને, આ વૃદ્ધિ સાહિત્યના ઘણા વિભાગોમાં થઇ છે. ગદ્યમાં તેમ જ પદ્યમાં આ વધારો થયો છે. ગદ્યમાં નિબંધો, નવલકથાઓ, વાર્તાઓ તેમ જ બાષાન્તરોની સંખ્યા ઘણી વધી છે, અને, પદ્યમાં ખાસ કરીને છૂટક કાવ્યોનો સમૂહ ઘણો વધ્યો છે. સ્થિર સાહિત્ય પેઠે બેઠું (floating) સાહિત્ય પણ વિસ્તારી થયું છે, અર્થાત્ પુસ્તકો પેઠે વર્તમાન પત્રો અને માસિકો પણ વધ્યાં છે, અને, તેમાં વિશેષતા એ છે કે સાહિત્યના હિદેશવાળાં માસિકો વધ્યાં છે અને વર્તમાન પત્રોમાં પણ સાહિત્યચર્ચા દાખલ થઇ છે. વળી વિશેષ આહ્વાદક વસ્તુ એ છે કે સચિત્ર માસિકોનો

* વિરલે પારલેની સાહિત્ય સભાની સૂચનાથી તા. ૧૧ માર્ચ ૧૯૨૩ના રોજ મુંબાઇમાં કરેલું બાષણ.

ઉદ્ભવ થયો છે. આજથી ત્રીસ વર્ષ ઉપર સાહિત્યસંપત્તિનો જથ્થો પ્રમાણમાં કેટલો થોડો હતો? સાહિત્યચર્ચા કેટલી વિરલ હતી? સચિત્ર માસિકો ક્યાં હતાં? એ સહુ વિચાર કરીશું ત્યારે ગુજરાતી સાહિત્યની હાલની વૃદ્ધિનું પરિમાણ ધ્યાનમાં આવશે.

સાહિત્યના આકાશમાં ત્રીસ વર્ષ ઉપર પ્રકાશતા કેટલાક જ્યોતીરાશિઓ અસ્ત પામ્યા છે અને કેટલાક નવા ઉગ્યા છે. પરંતુ, આજે વ્યક્તિના પ્રયાસ ઉપર દૃષ્ટિ નહિ કરીએ, સમગ્ર સાહિત્યની ગતિ પર જ દૃષ્ટિ કરીશું. અમુક લેખકોનાં નામ કે કૃતિઓ ગણાવીશું નહિ.

આ અવલોકનના આરંભમાં બે ત્રણ ખુલાસા રજુ કરવાની જરૂર છે. હેમાચાર્યે પોતાના પ્રાકૃત વ્યાકરણના આરંભમાં **बहुलम्** એવું અધિકારી સૂત્ર મુકી કહ્યું છે કે આખા પુસ્તકમાં આપેલા સર્વ નિયમો ‘**बहुं अर्**’ એ મર્યાદા સાથે સમજવાના છે, કાંઈ નિયમો અપવાદ વિનાના સાર્વત્રિક હોય એમ નથી, બધી સ્થિતિ નિયમોમાં આવી જતી નથી. મારા આજના વ્યાખ્યાનમાં પણ આદિથી અંત સુધી એ સૂત્રનો અધિકાર સમજવાનો છે. જે સ્થિતિ હું વર્ણવું છું તેથી ઉલટી સ્થિતિ પણ કેટલેક અંશે છે, કેટલાક અપવાદ છે, પણ જે સ્થિતિ ઘણી ખરી પ્રવર્તે છે તે વર્ણવવાનો મારો હેતુ છે. ખીજી હકીકત એ કહેવી જોઈએ કે મારા વ્યાખ્યાનમાંથી કેટલીક વાતો અપ્રિય લાગે તેવી છે, પણ તે તથ્ય છે-વાસ્તવિક સ્થિતિ પ્રમાણે ખરી છે એમ મને લાગે છે, અને, શ્રોતાઓ અપ્રિય પણ તથ્ય વસ્તુ સાંભળવા ઇચ્છે છે એવી શ્રદ્ધાથી હું તે રજુ કરું છું. ત્રીજી એ બાબત સ્પષ્ટ કરવી જોઈએ કે આજના વ્યાખ્યાનમાં મારે કાંઈ નવા વિચારો પ્રકટ કરવાના નથી. શ્રોતાઓના વિચારો જાગૃત કરવાનો મારો હેતુ છે. તેથી જાણીતી વાતો પ્રત્યક્ષ કરી તે ઉપર હું લક્ષ બેસું અને કાંઈ નવું ન કહું તો ક્ષમા કરશો.

ગુજરાતી સાહિત્યમાં જથ્થો ઘણો વધ્યો છે એમ ઉપર કહ્યું, પણ, તે સાથે એ કહેવું જોઈએ કે સારવત્તા એટલી વધી નથી. ગદ્યમાં

નિબંધો વખ્યા છે પણ ધર્મ સિવાય બીજા વિષયોમાં હંડા ચિંતનમય નિબંધો પ્રકટ થતા નથી. નિબંધોમાં પુરતું વિસ્તારી વિવેચન હોતું નથી, વિગતોતું વિમર્શન હોતું નથી, તત્ત્વચિંતનની કસોટીથી પરીક્ષા કરેલી હોતી નથી, સખળ રીતે અનુમાન દોરેલાં હોતાં નથી. વળી, નિબંધોના વિષયનું ક્ષેત્ર સંકુચિત દશામાંથી બહોળો ફેલાવો પામ્યું નથી. ફિલસૂફી, અર્થશાસ્ત્ર, રાજનીતિશાસ્ત્ર, માનસશાસ્ત્ર, ભાષાશાસ્ત્ર: એ વિષયો પર નિબંધ લખાતા નથી, તેમ જ રસનિરૂપણ, કલાવિધાન અન્યવિવેચન: એ વિષયોના ક્ષેપ લખાતા નથી અને એ વિષયોના શાસ્ત્રપર નિબંધ લખાતા નથી. ઇતિહાસ લખાતા નથી, ઐતિહાસિક વિવેચનવાળા ક્ષેપ લખાતા નથી, જીવનચરિત્રો લખાતાં નથી.

આ બધી ખામીનું મુખ્ય કારણ એ છે કે આ વિષયોનો હંડો અભ્યાસ કરનાર ગુજરાતમાં બહુ થોડા છે; જુદા જુદા માણસો પોતાને ઇષ્ટ હોય તેવો વિષય હાથમાં લઇ તેનો અભ્યાસ શ્રમથી અને ખંતથી કરે અને તે માટે ધણાં પુસ્તકો વાંચે અને ધણી બોળ અને ધણો વિચાર કરે એમ બહુ થોડું બને છે. હાલના દોડતા જમાનામાં જ્ઞાનપ્રાપ્તિમાં અને વિચારમન્યનમાં વખત કહાડવાની ઇચ્છા કરનાર બહુ થોડા છે. જુજ મહેનતે જે ઉપરછટ્લું જ્ઞાન બીજા પાસેથી મળી જાય તે લઇ લેવું અને એટલેથી પર્યાપ્તિ માનવી એવી ટેવ બંધાઇ છે. ભાષણો સાંભળી અને માસિકોમાંનાં કે વર્તમાનપત્રોમાંનાં લખાણ વાંચી ગહન વિષયો વિશે વાતચિતમાં ચાલે તેટલી માહિતી મળે એટલી જ્ઞાનપ્રાપ્તિથી ધણાને સંતોષ થાય છે અને એ પ્રમાણે મળતા વિચાર ગ્રહણ કરી લેતાં જાતે વિચાર કરવાનો શ્રમ બચી જાય છે એ તેમને સુખકર લાગે છે. આ સ્થિતિથી વર્તમાન ગુજરાતી સાહિત્યની ગતિ કેમી કુંઠિત થઇ છે એનું ચિત્ર આપણી દૃષ્ટિ આગળ આણીશું તો ખેદ થયા વિના રહેશે નહિ. શ્રમસાધ્ય કૃતિએ પ્હોંચવાની અનિચ્છાથી કેટલી ઉણપ રહી છે તેનો સાક્ષાત્કાર કરવા સારૂ કેટલાક વિષયોની વીગત પર નજર કરીશું.

ગુજરાતના અને હિંદુસ્તાનના સ્વતંત્ર રીતે રચાયેલા ઇતિહાસ ગુજરાતી ભાષામાં નથી અર્થાત્ લેખકે પોતે સામગ્રીઓની શોધ કરી સાધનોનો અભ્યાસ કરી અને બનાવો વિશે વિચાર કરી સવિસ્તર વૃત્તાન્ત અને વિવેચન લખ્યાં હોય એવા ઇતિહાસ છે નહિ; રાજ્ય-અવસ્થા, સામાજિક સ્થિતિ, આર્થિક સ્થિતિ, રીતરીવાજો, સાહિત્ય, ધર્મ, વિચાર અને વિચારપદ્ધતિનાં બંધારણુઃ એ સર્વનાં ચિત્ર આપનાર ઇતિહાસ લખાયા નથી અને ગુજરાતના અને હિંદુસ્તાનના એવા ઇતિહાસ લખાયા નથી તો બીજા દેશોના તો ક્યાંથી જ લખાયા હોય ? એવા ઇતિહાસ રચાશે નહિ ત્યાં સુધી ગદ્ય સાહિત્ય પરિપુષ્ટ થવાનું નથી. તેમ જ વળી, ફિલસુફી, ધર્મશાસ્ત્ર, ભાષાશાસ્ત્ર, રસશાસ્ત્ર, એ વગેરે વિષયોમાં ઇતિહાસ અને ઐતિહાસિક પદ્ધતિ અન્તર્ભૂત રહેલાં છે અને એ વિષયોનાં જે પુસ્તકો લખાય તે એ અંશવાળાં હોવાં જોઈએ. પણ એવાં પુસ્તકો ક્યાં છે !

નવલકથાના વિષયમાં પણ એ જ સ્થિતિ છે. નવલકથાનો સમૂહ બહુ વધ્યો છે, અને તેમાં વળી, સમસ્ત આકૃતિમાં છુટી છપાતી નવલકથાઓ કરતાં માસિકોમાં લખાતી નવલકથાઓનું સાહિત્ય ઘણું વધ્યું છે. પણ એ સાહિત્યમાં વાતોરસ, કલ્પના, વસ્તુસંકલના કે જનસ્વભાવચિત્રની ખુબીવાળી કથાઓ બહુ જ થોડી છે. એ બધી નવલકથાઓમાં ઘણું ખરું એક જ વાત કહેવાની હોય છે:-એક યુવક અને એક યુવતી (બહુધા મુંબાઈમાં) પ્રેમપાશમાં બંધાય છે પણ તેમના વડીલોની અસંમતિને લીધે પરણી શકતાં નથી; આખરે કાં તો મુશ્કેલીઓ જતી રહે છે અને તે બે પરણે છે અથવા નથી પરણી શકતાં તો બેમાંથી એક આપઘાત કરે છે. નવલકથાના સાહિત્યમાં એક બીજો ઉમેરો એ થયો છે કે કવિવર રવીન્દ્રનાથ ટાગોરની અનેક નવલકથાઓનાં ભાષાન્તર થયાં છે. પરંતુ, એ અંશથી ગુજરાતી નવલકથાના સાહિત્યમાં કોઈ નવા માર્ગ તરફ કલ્પના પ્રેરાઈ નથી. ગોવર્ધનરામ પછી એક જ સમર્થ નવલકથાકાર ગુજરાતી સાહિત્યમાં

શ્યા છે. નવલકથાના સાહિત્યની આ સ્થિતિનું કારણ તે શ્રમશ્રાધ્ધ વસ્તુ તરફનો અનાદર છે. ઐતિહાસિક અંશવાળી નવલકથા રચવા માટે અમુક સમયના ઇતિહાસનો સૂક્ષ્મ અભ્યાસ કરવો પડે છે, તે સમયની દેશસ્થિતિ, સમાજસ્થિતિ, ધર્મસ્થિતિ, સાહિત્યસ્થિતિ વગેરેની માહિતી ક્યાં ક્યાં પુસ્તકોમાંથી મળશે તેની શોધ કરવી પડે છે અને તે પુસ્તકો વાંચવા પડે છે. કલ્પિત અંશથી નવલકથા ઉપગમવાતાં જડ તેમ જ ચેતનમય કુદરતનો બહોળો અભ્યાસ કરી તેમાં રહેલાં કલ્પનાભ્યાપારનાં સ્થાન ખોળવાં પડે છે. તેમ જ હરકોઇ પ્રકારની નવલકથા રચતાં વસ્તુનાં અંગનો ધીમે ધીમે વિકાસ થતો ઉદ્ભૂત થાય તે માટે વિચાર કરવો પડે છે, યોગ્યાયોગ્યની તુલના કરવી પડે છે, વાર્તાનો ક્રમ ધડવો પડે છે, કાંઇક નવીનતાવાળા દૃષ્ટિબિન્દુનાં વર્ણનો રચવાં પડે છે. ચિત્રકાર જેમ પ્રથમ સમસ્ત ચિત્રનો ખ્યાલ કરી પછી તે ખ્યાલ બહાર પાડવા પીછી લઇ તે વડે જુદી જુદી રેખાઓ અને જુદા જુદા રંગ ધીરજથી ખીલવે છે તેમ મૂલ્યવાન નવલકથાની રચના માટે પણ ઉંડો ખ્યાલ ખાંધી તેનો વિસ્તાર કરવા લાંબો શ્રમ લેવો પડે છે. એવા ઉદ્યોગથી થતી સાધના માટે તસદી લેવા કેટલા ઓછા વાર્તાલેખકો તૈયાર હોય છે ! અને પરિણામે નવલકથાનું સાહિત્ય કેવી શુષ્ક નમાલી રચનાઓથી ભરાઇ ગયું છે !

અન્યવિવેચન એ પણ શ્રમશ્રાધ્ધ છે. અન્યનું યથાર્થ વિવેચન કરવા સાર તેનો વીગતવાર અભ્યાસ કરવો જોઇએ, તેના વિવિધ અંશોની પરીક્ષા કરવી જોઇએ, એ વિષયની ખીજ કૃતિઓ સાથે સરખામણી કરવી જોઇએ, અન્યકારે અમુક વિષય ઉપર દર્શાવેલા વિચારની તુલના કરતાં એ વિષય ઉપરના ખીજના ઉપયોગી વિચારનું દર્શન કરાવવું જોઇએ. પણ એવી મહેનત લઇ કરેલાં અન્યવિવેચન ક્યાં જોવામાં આવે છે ! અને એવાં અન્યવિવેચન વાંચનારા પણ કેટલા થોડા હોય છે ?

ખાલસાહિત્ય રચવામાં પ્રમાણમાં શ્રમ ઓછો પડે છે, બાળકો

વાંચી શકે એવી વાર્તાઓનો અને બાળકો સમજી શકે એવા ઉપદેશનો સંગ્રહ ઓછી મહેનતે ઝટ થઇ શકે છે, અને, એ પ્રકારનું સાહિત્ય વધે છે. પરંતુ, એ સાહિત્યમાં કલાતી નિપુણતા જોઇએ તેવી આવી નથી. બાલકોને નહાની ઉમરમાં ભારેખમ બનાવી દેવાના-ધરડાં બનાવી દેવાના-પ્રયત્નથી એ સાહિત્ય હજી મુક્ત થયું નથી. એ સાહિત્યમાં દોડવા કુદવાની આસ્વાવસ્થામાં છોકરાઓને પુખ્ત ઉમરના પુરુષોનાં કર્તવ્ય શિખવવાના પ્રયત્ન થતા હજી નજરે પડે છે.

સ્ત્રીઓના વાંચન માટેનું સાહિત્ય પણ બાલસાહિત્ય પેઠે ઓછા શ્રમથી થતું હોવાથી વધે છે. પરંતુ, (આરોગ્યના નિયમો સિવાય) સ્ત્રીઓના જ્ઞાનમાં વધારો થાય એવું એ સાહિત્યમાં ઘણું ખરું હોતું નથી. સ્ત્રીઓના જાણવામાં હોય તેની તે જ સાધારણ હકીકત ડહાપણના આડંબર સાથે એ સાહિત્યમાં કહેવામાં આવે છે. પૂર્વે થઇ ગયેલી ઉત્તમ સ્ત્રીઓનાં ચિત્ર કાં તો નીરસ પ્રકારે વર્ણવેલાં હોય છે અથવા તો અસંભવિત બનાવોથી ભરેલાં હોય છે. નહાની બાલકીઓના લાભ માટે લખાતાં પુસ્તક, તેમને રમવાની ઉમરમાં ઠાવકી અને બાયલી બનાવી દેવાના પ્રયત્નથી ભરપૂર હોય છે. ઉમર આવ્યા પહેલાં તેમને પતિસેવાના ધર્મ, ગૃહિણીના ધર્મ, સાસુ પ્રત્યે વર્તવાના ધર્મ સમજાવવાના પ્રયત્ન એ સાહિત્યમાં હજી થયા જાય છે.

પ્રવાસનાં પુસ્તકો કોઇ કોઇ વેળા લખાય છે, પણ, તેમાં હકીકત નોંધી લેવા જોડેલો જ શ્રમ લીધેલો હોય છે. અમુક સ્થળોના કે તે સ્થળોના નિવાસીઓનાં સમગ્ર ચિત્રનું આલેખન કરવાના શ્રમ લેવામાં આવતા નથી.

જીવનચરિતનાં પુસ્તકો પણ કેટલેક પ્રસંગે લખાય છે, પરંતુ, ઇતિહાસરચનાની ઉપર વર્ણવેલી ખામીઓ એ સાહિત્યમાં પણ પ્રવર્તે છે. સામગ્રી એકઠી કરવાનો શ્રમ જેમ બને તેમ ઓછો લેવામાં આવે છે; આલેખેલી વ્યક્તિના જીવન અને જીવનકૃતિ સર્વાંશે પ્રકટિત થાય એવી ખીનાઓ એકઠી કરવામાં આવતી નથી, તેના જીવનબળનું

કેન્દ્રસ્થાન ખોળવામાં આવતું નથી, તેની ચેતનમય આકૃતિ પ્રત્યક્ષ કરવામાં આવતી નથી. તેમ જ, ચરિતના નાયકના ગુણ વર્ણવતાં યથાયોગ્યતાની મર્યાદા સાચવવામાં આવતી નથી, અને, સમકાલીન બનાવોની વાજબી તુલના કરવામાં આવતી નથી.

સૃષ્ટિપદાર્થવિજ્ઞાનનાં કેટલાંક સારાં પુસ્તકો લખાય છે. ખાળો-પયોગી અને શાળોપયોગી પુસ્તકો ઉપરાંત સામાન્ય વાંચનાર વર્ગને ઉપયોગી થાય અને રુચિકર લાગે એવાં પુસ્તકો લખાય છે. એ વિષય એવો છે કે તેનાં પુસ્તક લખવામાં શ્રમ લીધા વિના સિવિ થાય નહિ તેથી જે પુસ્તકો લખાય છે તે વીગતવાળાં અને વિચાર વાળાં હોય છે. એ વિષયની જેને લગની હોય તે જ તે હાથમ લે છે, અને, એ વિષયનું સાહિત્ય બહુ થોડું છે.

આરંભમાં કહ્યું તેમ ધર્મના વિષયનાં પુસ્તકો શ્રમસામ્ય અને ચિંતનમય લખાય છે. પણ ચાલુ જમાનો ધર્મ ઉપરની અનાસ્થાને અને ધાર્મિકતાની બેઠકારીનો હોવાથી એ વિષયનાં પુસ્તકો લખનાં અને વાંચનાર થોડા છે. વિષયના નિરૂપણનો પ્રકાર એ અરુચિ પુષ્ટ કરે છે. ધર્મનો વિષય ધણુંખરું નીરસ રીતે ચર્ચવામાં આવે છે અને, તેમાં પિષ્ટપેષણ થાય છે. તવાં દષ્ટિબિન્દુ, વિચાર ગોઠવવાનું નવી પદ્ધતિ, જીવનવ્યવહારના ક્રમનો અને ધાર્મિકતાનો સંબંધ: એ અંશે ધર્મ વિશેનાં પુસ્તકોમાં જોવામાં આવતા નથી.

શ્રમ લેવાની અરુચિ એ કારણ ગણ પેઠે પછને પણ નડે છે પ્રથમ તો એ અરુચિ મહાકવિઓનાં કાવ્યોનો અભ્યાસ કરવાનું અનિચ્છા ઉત્પન્ન કરે છે અને સુરુચિના જીજ્ઞાસુઓ વડે પ્રવૃત્તિ કરાવે છે. તેમ જ શ્રમની અરુચિથી કવિતાનું ક્ષેત્ર ધણું મર્યાદિત રહે છે. કાવ્યરચનાનો સમૂહ ધણે પ્રકટ થાય છે પણ તે બહુ નહાનાં છુટક કાવ્યોનો હોય છે. કેટલાંક સારાં વિસ્તારી કાવ્યો પ્રકટ થયાં છે પણ છુટા છવાયા પ્રસંગનાં અસ્પષ્ટમાણુ કાવ્યો ધણાં વધાં

લખાય છે. અલખત, એવાં ન્હાનાં છુટાં કાવ્યોની રચનામાં ખુબી હોષ શકે છે, કેટલાક ભાવ દર્શાવવા ન્હાનાં છુટાં કાવ્યો જ ઉચિત હોય છે. પરંતુ, ખીજી રીતિની કવિતા ન લખાય, વિસ્તારી કાવ્યો ન રચાય તો તેથી કવિતાના સાહિત્યમાં ઘણી ઉનતા રહે છે. ગુજરાતી ભાષામાં મહાકાવ્યો-વીરરસ કાવ્યો લખાતાં નથી તે સંબંધે કેટલાકને મતે કહેવામાં આવશે કે એવાં કાવ્યોનો જમાનો હવે ગયો છે. એમ હોય તો પણ ખીજા વિષયનાં વિસ્તારી કાવ્યોનો જમાનો ગયો નથી. કરુણ રસનાં વિસ્તારી કાવ્યો હોષ શકે છે, તેમ જ સૃષ્ટિવર્ણન, પ્રસંગવર્ણન, કથાવર્ણન વગેરે વિષયનાં વિસ્તારી કાવ્યો હોષ શકે છે. પણ એ સર્વની રચના માટે મહેનત, તસદી, શ્રમ લેવાની આવશ્યકતા હોય છે અને એ નડતરને લીધે પદ્મલેખકો ન્હાનાં છુટક કાવ્યો તરફ જ વળે છે. આ ન્હાનાં કાવ્યોમાં કેટલાંક રુચિકર હોય છે પણ તેમનું સામાન્ય સ્વરૂપ એવું એક જ જાતનું હોય છે કે તે સુન્દરતાને, કદ્દપનાને, ભાવનાને આગળ વધારતાં નથી. બધાં એક જ જાતના કુંડાળામાં ફર્યા કરે છે. વ્યક્તિઓ જુદી, પ્રસંગો જુદા, સ્થળ જુદાં પણ સહુનું કુંડાળું એક જ જાતનું. આવી સ્થિતિમાં પહેલું કુંડાળું સાંડે લાગે, ખીજું કુંડાળું સાંડે લાગે, ત્રીજું કુંડાળું સાંડે લાગે પણ પછી તો નવીનતા માટે ઉત્કંઠા થયા વિના રહેતી નથી. એક કવિ કમળની સુન્દરતાથી થતો મોહ વર્ણવે તે પછી ડુલોની સુન્દરતાથી થતો મોહ વર્ણવનાર કવિઓનું બહાણ ફાટે, કોઇ ગુલાબ, કોઇ મોગરો, કોઈ ચંપો, કોઇ ચંબેલી, કોઇ ખોરસલી, કોઇ ગુલશાખો. એમ જુદાં જુદાં ફુલ લઇ લે, કોઇ જરા ફેરફાર કરી કેતકી ઉપર ઉતરી પડે, કોઇ વિવિધ લતાઓએ જઇ પહોંચે પણ સહુની શૈલી એની એ જ, સહુના વક્તવ્યનું તત્ત્વ એનું એ જ. એવી સ્થિતિમાં રમણીયતા માટે જે નવીનતા આવશ્યક છે તે ક્યાંથી હોય ? એક ટુંકા ઉદાહરણમાં ઘણું સમાવ્યાથી આમાં કાંઇક અત્યુક્તિ લાગશે પણ કાવ્ય-સાહિત્યની વૃદ્ધિ શાથી કુંઠિત થાય છે એનો કાંઇ ખ્યાલ એથી આવશે.

કવિવર ટાગોરની ગીતાંજલિનાં અને તેમનાં બીજાં કેટલાંક કાવ્યોનાં બાષાન્તર ગુજરાતીમાં થયાં છે, પણ, ગુજરાતી કાવ્ય-સાહિત્યને તેથી કંઈ ઉત્તેજન મળ્યું નથી. કદપનાને નવા માર્ગ તરફ લઈ જવા પ્રેરણા થઈ નથી. એ મહાકવિના નામના મોહથી તેમના અન્ય તરફ આકર્ષણ થાય છે, પણ, તેમના કાવ્યરસનું પાન કરી નવા કાવ્યપ્રદેશમાં ધુમવાની વૃત્તિ ઉત્પન્ન થતી નથી.

ગુજરાતી કાવ્યસાહિત્યમાં નવીનતા ઉદ્ભવતી જોવાની ઉત્કંઠા તૃપ્ત ન થવાથી થતી અંધીરાઈને લીધે મેં કેટલીક વાર ન્હાનાં છુટક કાવ્યો લખનારને નવા માર્ગે ગ્રહણ કરવાની સૂચના કરી છે અને કહ્યું છે કે ગુજરાતી સાહિત્યમાં બીજી ઘણી ખોટ છે, સારો ઇતિહાસ, સાઈ માનસશાસ્ત્ર, સાઈ વિજ્ઞાનશાસ્ત્ર લખવા તરફ નવા લેખકો વળે, જેને જે નવો વિષય ઇષ્ટ લાગે તે ગ્રમ લઈ તે વિષય પર અન્ય લખે તો સાહિત્યને ઘણો લાભ થાય અને લખનારના પ્રયાસ સફળતાથી અંકિત થાય. આવે પ્રસંગે એ લેખકોને એમ લાગ્યું છે કે હું બેકફર છું અને ઉગતી કીર્તિને ઢાંકી દેવા મથું છું. આ પ્રસંગે હું ખુલાસો કરું છું કે નવા કવિઓના ચક્ષુની મને ઈર્ષ્યા નથી, માત્ર કવિતાના અને બીજા સાહિત્યના ઉદ્ધાસ માટે મારી ઉત્કટ વાંછના છે; જે શક્તિ કવિતામાં નવો માર્ગ શોધી કાઢી ન શકે તે સાહિત્યના બીજા પ્રદેશમાં નવો માર્ગ ગ્રહણ કરવાનો પ્રયત્ન કરે એવી અન્તરની સ્પૃહાથી પ્રેરાઈ હું આ સૂચના કરું છું. ‘બીજા કવિ થાય અને અમે ન થઈએ ?’—એ પ્રશ્ન સ્વાભાવિક છે અને કોઈને કવિ થતાં અટકાવી શકાતું નથી; કાવ્યરચનાનો પ્રયાસ કરનાર ઘણામાંથી જ ઉત્તમ પ્રકારનાં કાવ્ય લખનાર થોડા નિકળી આવે છે. પણ ગુજરાતી બાષામાં ન્હાનાં છુટક કાવ્યો લખવાનું હાલનું વલણ કંઈક કૃત્રિમ છે, કંઈક નકલી છે, એમ મને લાગે છે અને એ પશ્ચરચના કરનારનો પ્રયાસ બીજા દિશામાં વાળવાથી ગુજરાતી સાહિત્યને લાભ થવાનો સંભવ છે એમ હું માનું છું.

‘આજ નવલરામ હોત તો અમારી કવિતાની કદર થાત’-એવા પણ ઉદ્દગાર કેટલાક લેખકો તરફથી નિકળતા સંભળાયા છે. ખાસ કરીને જેમની કાવ્યરચનામાં કોઇ વિવેચક ખામી બતાવે તે આવું સ્પષ્ટ વાક્ય નહિં તો ‘નવલરામનો સમય ગયો’ એવું મોઢમ વાક્ય કહીને આ મતલબની ફરીયાદ કરે છે. આવી ફરીયાદ કરનાર નવલરામને ઘણો ગેરમનસાફ કરે છે અને પોતાની ખામી ખરી રીતે છે કે નહિં એ સ્વપરીક્ષા કરી જોતા નથી. નવલરામ ઉત્તેજન ખાતર ગુણહીન કૃતિની પ્રસંશા કરતા નહોતા અથવા ગુણવાળી કૃતિમાંના દોષ દર્શાવવાનું બંધ રાખતા નહોતા. ગુણદોષ જેવા હોય તેવા વાસ્તવિક રીતે દર્શાવવા, તેમાં કોઇ પણ કારણસર અટકવું નહિ, એ જ અન્નવિવેચનનો ખરો માર્ગ છે અને એ એ જ સાહિત્યના ઉત્તેજનનો યથાર્થ પ્રકાર છે, એ સિદ્ધાન્તથી નવલરામ અગમ્ય નહોતા. નવા ઉમતા કવિની કૃતિના તેમ જ સારા કવિ તરીકે પ્રસિદ્ધ થયેલા કવિના દોષની સખ્ત ટીકા કરતાં તે ચુકતા નહિં.

નાટકનું સાહિત્ય ગુજરાતી ભાષામાં વૃદ્ધિ પામતું નથી તેનું પણ મુખ્ય કારણ અમ લેવાની અનિચ્છા છે. નાટક લખવા માટે, ઉત્તમ નાટકકારોની કૃતિઓના, તે પરના વિવેચનના અને સામાન્ય સાહિત્યના બહોળા વાંચનની આવશ્યકતા ઉપરાંત નાટકની કલા જે ઐતિહાસિક સમયમાં મુકવાની હોય તે સમયના વૃત્તાન્તનું જ્ઞાન મેળવવાની જરૂર છે. વળી, નાટકના કલાવિધાનમાં સૂક્ષ્મ દૃષ્ટિથી રસિકતા જળવવાની જરૂર પડે છે, જુદાં જુદાં પાત્રોના સંભાષણની રચનામાં અરસિકતામાં ઉતરી ન પડાય એની સંભાળ રાખવી પડે છે, વસ્તુને કુશલતાથી ઉલ્લાસ કરવાની મહેનત લેવી પડે છે, જનસ્વભાવની ઝીણવટમાં ઉતરવાની અપેક્ષા હોય છે. આ બધી સામગ્રી અને નિપુણતા વગર માત્ર સંવાદ તે નાટક એમ માની લઇ નાટકના વિષયમાં ઝંપલાવનાર હોય છે પણ, અમ લેવાની અનિચ્છા કરતાં અમના પ્રકાર વિશેનું અજ્ઞાન તેમને વધારે નડે છે. અલબત્ત, અમ

વિના નાટક લખી શકાય છે એવી માન્યતાથી તેઓ પ્રવૃત્તિ કરે છે. વળી સંવાદ કરતાં વિશેષ અંશવાળાં નાટક લખનારા કેટલાક અન્ય-કારો સારાં નાટકોથી જાણીતા છતાં સામગ્રીની કે કળાની સિદ્ધિ માટે કોઈ પ્રકારનો શ્રમ લેવા ઇચ્છતા નથી. નાટક લખવામાં શ્રમ લેવો પડે છે એ સામાન્ય જ્ઞાન જ ધણી લેખકોને નાટકરચનાથી વિમુખ કરે છે. નાટકના સાહિત્યની અભિવૃદ્ધિને અટકાવનાર આ એક મુખ્ય કારણ છે.

હાલની રંગભૂમિની અનિષ્ટ સ્થિતિ એ નાટકસાહિત્યના વિકાસને નડનાર બીજું કારણ છે. અલગત, એક રીતે એમ પણ કહી શકાય કે નાટકસાહિત્યની અપૂર્ણતા રંગભૂમિને નડે છે, એ અપૂર્ણતાથી રંગભૂમિ હાલ છે તેવી ધડાઈ છે, પણ તે સિવાય, રંગભૂમિના વ્યવસ્થાપકોએ નાટક જાળવવામાં પ્રાકૃત વર્ગની રુચિ માટે ઉતરતા પ્રકારની સામગ્રીઓનો એવો ઉપચાર કર્યો છે કે નાટકમાં તે વિના ચાલે જ નહિં એવી પ્રજ્ઞા પડી ગઇ છે, અને કાવ્યરસ તથા અભિનયને બદલે એ સામગ્રીઓ જ નાટકનું સર્વસ્વ છે એમ સાધારણ રીતે મનાવા લાગ્યું છે. જાજકાવાળા પડદા, રોશ્નની, ધડાકા, ગરબા, નાચ, બાળાઓની કસરત, ટેબ્લો, એ બધી સામગ્રીઓ રંગભૂમિના તેમ જ નાટકના ઉત્કર્ષના અન્તરાશરૂપ બની છે. રંગભૂમિ પર સંગીતને હદ પાર મહત્ત્વ અપાઇ મયું છે અને તે પણ એ ઉત્કર્ષનું અન્તરાશ બન્યું છે. કાવ્યરસ અને અભિનયકલા એવાં જાણુ બધાં ગયાં છે કે કાવ્યરસનો આસ્વાદ થાય અને અભિનયના પ્રસંગ શક્ય થાય એવી રચનાનાં નાટક નિર્ણયક મનાય છે. ઉપર વર્ણવેલી સામગ્રી જોવી અને સંગીત સાંભળવું-એટલો જ નાટક જોવાનો હેતુ છે એ માન્યતાથી નાટકનું ખરું સ્વરૂપ છુટાઈ મયું છે. નવાં નાટક રચાય છે તે પણ એવા ધડાકા, ગરબા, નાચ, કસરત, ટેબ્લો, વગેરે આવે એવી હળનાં જ બહુધા રચાય છે. રંગભૂમિનો આ સ્થિતિમાંથી ઉદ્ધાર કરવાના પ્રયત્ન કરવાને બદલે નાટકકારો પોતાની કૃતિ રંગ-

૨૯૬ હાલના ગુજરાતી સાહિત્ય વિશે કેટલાક વિચારો.

ભૂમિની વર્તમાન સ્થિતિને અનુકૂળ થાય એવી રચે છે એ નિરાશા-જનક છે. નાટકકારો ઉચ્ચ આદર્શ જાળવીને જ નાટકો લખે તે સિવાય રંગભૂમિની ઉન્નતિ થઈ શકે તેમ નથી.

આ પ્રસંગે હિંદી નાટ્યસાહિત્યનું એક રેખાચિત્ર ધ્યાન ખેંચે છે. ખનારસ યુનિવર્સિટિના હિન્દીના પ્રોફેસર પંડિત શ્યામસુંદરદાસે સાહિત્યાલોચન નામે હિન્દી ગ્રન્થ હાલમાં પ્રકટ કર્યો છે તેમાં હિન્દી ભાષાનાં નાટકો અને રંગભૂમિ સંબંધે તેઓ કહે છે,

‘જहाँ नाटका का ही अभाव हो, वहाँ नाटक मंडलियों और रंगशालाओं के अभाव का क्या पूछना है। बँगला, मराठी और गुजराती भाषाभाषियोंने बहुत दिनासे अपनी अपनी भाषामें अच्छे अच्छे मौलिक नाटकों की रचना आरंभ कर रखी है और उन नाटकों के साथ ही साथ अपने अपने ढंगकी रंगशालाएँ भी स्थापित कर रखा हैं। उनकी अनेक अच्छी अच्छी नाटक-मंडलियों भी बहुत दिनों से स्थापित हैं। उन रंगशालाओं और नाटक-मंडलियों को देखने से इस बात का ठीक अनुमान हो सकता है कि उन लोगों ने इस संबंध में कितनी अधिक उन्नति की है और हिंदी भाषा इस विषय में कितनी पिछड़ी हुई है।’

હિંદી ભાષા સાથે સરખામણી કરતાં ગુજરાતી ભાષામાં નાટક-સાહિત્ય અને રંગભૂમિ આગળ વધેલાં જણાય અને હિંદી ભાષામાં નાટકોનો અભાવ છે તે જોતાં ગુજરાતી ભાષાનાં નાટકો મૂળિક (original) અને મૂલ્યવાન જણાય તો તેટલા પરથી સંતોષ માનીને ખેસી રહી શકાય તેમ નથી. ગુજરાતી ભાષાનું સામર્થ્ય હિંદી કરતાં વિશેષ છે અને હિંદી સાહિત્યમાં ગુજરાતી સાહિત્યને પુષ્ટિ મળે એવા અંશ નથી. યજ્ઞ ભાષા તે હિંદીથી જુદી છે તે બહોળી.

લક્ષમાં રાખવાનું છે. નાટકના સાહિત્યમાં ગુજરાતી ભાષામાં જે કાંઈ પમલાં હજી સુધી ભરાયાં છે તે વધારે વેગવાન કરી ધણે આગળ ગતિ કરવાની જરૂર છે.

કૌશલ, વ્યાકરણ, ભાષાશાસ્ત્ર, એ સર્વ વિષયો પણ મહેનત ભરેલો માર્ગ ખેડવાની અરુચિનું પરિણામ ભોગવે છે. એ વિષયોનાં કેટલાંક પ્રશંસનીય પુસ્તકો ધણા શ્રમથી લખાયાં છે પણ તે ગણ્યા-ગાંઠ્યાં છે.

વાંચનમાળા એક આખી નવી ચર્ધ છે તે સાહિત્યમાં નવું બળ પ્રાપ્ત થયાનું ચિહ્ન છે. બાળચિત્રપોથીઓ ધણી ચર્ધ છે પણ એ પોથીઓ પ્રથમના પુસ્તકના અનુકરણથી અને પુનરુક્તિથી ભરેલી હોય છે, અને, ધનલાભ સિવાય બીજું પ્રેરકબળ તેમાં હોય તેમ જણાતું નથી.

હાસ્યરસનાં પુસ્તક લખનાર થોડા છે પણ એ સાહિત્ય યોગ્ય માર્ગે ગતિ કરતું જાય છે. હાસ્યરસકરી ગાલિપ્રદાન અને ઉદ્વેગતા તે હાસ્યરસ એ માન્યતા ઓછી થવા માંડી છે અને હાસ્યના તત્ત્વની કદર થવા માંડી છે. પણ એ સાહિત્ય વધવાની જરૂર છે.

ભાષાન્તરોનો પ્રવાહ ચાલુ છે, પણ હાલ તો તે માત્ર બંગાળી પુસ્તકો સાથે જોડાયેલો છે અને તેમાં ફક્ત કવિવર રવીન્દ્રનાથ ટાગોરનાં પુસ્તકો સાથે. મરાઠી પુસ્તકોનાં ભાષાન્તર પ્રથમ ચતાં તે હવે બંધ પડ્યાં છે, સિવાય કે ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટી કોઈ મરાઠી પુસ્તકનું ભાષાન્તર કરાવે ત્યારે તે થાય છે. હિંદુસ્તાનમાં બોલાતી અનેક ભાષાઓનાં પુસ્તકોનાં એકબીજામાં ભાષાન્તર થાય ત્યારે જ જુદા જુદા પ્રાન્તોના સાહિત્યની આપ લે થાય. ગુજરાતીમાં પણ એ પ્રમાણે હિંદુસ્તાનની બીજી ભાષાઓનાં સાહિત્ય ઉતારવાની જરૂર છે. તે માટે પ્રથમ તો એ ભાષાઓનો અભ્યાસ પ્રવર્તિત થવાની જરૂર છે, અને, તે અભ્યાસ માત્ર સંભાષણની શક્તિ આવવા પુરતો નહિ પણ વિદ્વત્સંપન્ન હોવો જોઈએ.

ગુજરાતી ભાષામાં વિવેચનસાહિત્ય સખલતાથી પ્રવર્તમાન હોય તો સાહિત્યની ખામીઓ તરફ લક્ષ્ય ખેંચાતું રહે. પરંતુ, પ્રથમ કશું તેમ એ સાહિત્ય પણ વધતું નથી. એટલું જ નહિ પણ, જે સદસદ્-વ્યક્તિની વૃત્તિથી વિવેચન થાય છે તે વૃત્તિ પણ વધતી નથી. કેટલાંક મંડળોને અમુક ગ્રન્થકાર વિશેષ રીતે અભિપ્રેત લાગે તથા ઈષ્ટ થઈ પડે અને તે મંડળો તેનાં ભકત બની જાય એથી હાનિ નથી. પરંતુ, આ વૃત્તિથી અનન્યભક્તિ ઉત્પન્ન થતાં ગ્રન્થકારના વાસ્તવિક ઉમદા ગુણ ઉપરાંત વધારે ગુણનો આરોપ તેનામાં કરવામાં આવે અને ખીજા ઉત્તમ લેખકોની કૃતિ નિઃસાર કહેવામાં આવે એવી અનિષ્ટ અતિભક્તિ પ્રવર્તમાન થઈ છે એ હાનિકર છે. પણ વધારે તીવ્ર ફરીયાદનું કારણ તો એ છે કે ગુણદોષની પરીક્ષાની કસોટી પ્રત્યેક લેખને લગાડવાની વૃત્તિ સામાન્ય રીતે વાંચનાર વર્ગમાં ઉત્પન્ન થઈ નથી. તેને બદલે, અમુક વ્યક્તિઓના નામથી તેમના પ્રત્યેક લેખ પૂજ્ય છે. અમુક લેખકોએ સાહિત્યમાં મેળવેલી પ્રતિષ્ઠા સુપ્રસિદ્ધ હોવાથી તેમની બધી કૃતિઓની કિંમત એ પ્રતિષ્ઠા પછાડી રહેલા વિવેચન વિના અંકાય છે, અથવા તો, અમુક વ્યક્તિઓના જાહેર મત સાહિત્ય સિવાય ખીજા વિષયોમાં જેમને અભીષ્ટ હોય છે તેઓ તે વ્યક્તિઓના લેખની પરીક્ષા વિના તેમનું સાહિત્યમાં ઉંચું સ્થાન હોવાનો દાવો કરે છે. અમુક અભિપ્રાય પસંદ પડતા હોય ત્યારે તે અભિપ્રાય દર્શાવનારા લેખને લેખ તરીકે વિશ્લિષ્ટ ગણવા, તેમાંના રચનાપ્રકાર, શૈલી, ભાષા, વિદ્વતા-એ કશું જોવું નહિ: એ વૃત્તિ વિવેચનનો નાશ કરે છે, અને સાહિત્યનો અપકર્ષ કરે છે. આવી સ્થિતિને પરિણામે એમ બનવા માંડ્યું છે કે પુસ્તક પ્રસિદ્ધ થયું કે તરકાળ તેને ઉત્તમોત્તમ તરીકે પોકારવામાં આવે છે, પુસ્તક વાંચી જઈ તેના ગુણદોષ પર વિચાર કરવાની અપેક્ષા રાખવામાં આવતી નથી. લેખની યોગ્ય કદર, તેના ગુણનો તેમ જ તેના દોષનો યથાર્થ સ્વીકાર: એ સાહિત્યના ઉત્કર્ષ માટે આવશ્યક છે. દરેક ગ્રન્થના

ગુણદોષની વાંચનાર તરફની સ્વતંત્ર પરીક્ષા હોવી જોઈએ, દરેક લેખકની કૃતિને વિવેચનની કસોટીમાં ઉતારવાની વૃત્તિ હોવી જોઈએ, અને તે ઉપરાંત, લેખોની કિંમત આંકવા માટે ધોરણ હોવાં જોઈએ. એ સિદ્ધાંત પર લક્ષ રહે માટે વિવેચનસાહિત્ય ખીલવું જોઈએ અને અને વિવેચન લખાવાનું ચાલુ રહેવું જોઈએ. વિવેચનની ખામી એ પણ ગુજરાતી સાહિત્યના વિકાસને નડનાર કારણ છે.

ગુજરાતી ભાષાના સાહિત્યમાં વિચારનું દારિદ્ર્ય શૈલીનું દારિદ્ર્ય ઉત્પન્ન કરે છે. વળી, શૈલીની એકધારી ઉત્તમતા જાળવવા માટે શ્રમ લેવો પડે છે; અયોગ્ય, અમર્યાદ, અશિષ્ટ, મંબીરતા વગરનાં વચનો અને વસ્તુઓ ટાળી કાઢવાં પડે છે; તે પ્રયાસ માટે શ્રમ લેવાતો નથી. અલખત્ત, કેટલાક લેખકોની શૈલીની સંપિત વધી છે. પણ સમસ્ત ગુજરાતી સાહિત્યમાં એ સિધ્ધિ પ્રાપ્ત થઈ નથી. હજી ઘણું ઠેકાણું અસંગઠિતતા, લઘુતા અને અશુદ્ધિ પ્રવર્તે છે.

પારસી લેખકો તરફથી લખાતા સાહિત્યનો પ્રવાહ ઘણા વખતથી જુદો વળાંક કરતો હતો પણ હવે એ પ્રવાહ મુખ્ય ગુજરાતી સાહિત્ય તરફ—હિંદુ લેખકોથી લખાતા ગુજરાતી સાહિત્ય તરફ વળ્યો છે, અને, મુખ્ય ગુજરાતી સાહિત્યની કસોટી પારસી લેખકોએ સ્વીકારવા માંડી છે એ સુચિત્ત છે. અલખત્ત, પારસી કોમ મુખ્ય ગુજરાતી સાહિત્ય જેટલું વાંચે તેટલું પારસી સાહિત્ય મુખ્ય ગુજરાતી સાહિત્ય તરફ વળે. માત્ર કેટલાક પારસી લેખકો છૂટા પડી મુખ્ય ગુજરાતી સાહિત્યના પ્રદેશમાં આવે તેટલાથી એ કોમના આખા સાહિત્ય પર ઝાઝી અસર થાય નહિં.

મુસલમાન લેખકો ગુજરાતી ભાષામાં બહુ જ થોડા છે, પણ, તેઓ શુદ્ધ ગુજરાતી ભાષા લખે છે અને સરલ શૈલીમાં વિષયનું પ્રતિપાદન કરે છે. મુસલમાન લેખકોની વૃદ્ધિની ગુજરાતી સાહિત્યમાં જરૂર છે.

હાલના ગુજરાતી સાહિત્યની આ અપૂર્ણતા પર દૃષ્ટિ ખેંચતાં એ સાહિત્યમાંની વિશિષ્ટતાની અવગણના કરવાનો મારો હેતુ નથી. ગયાં ત્રીસ વર્ષમાં કેટલાક ધણી ઉંચી પંક્તિના ગ્રન્થ અને ભેખ રચાયા છે, વિશિષ્ટ ગુણયુક્ત કાવ્યો, નવલકથાઓ, નિબંધો, ટીકાઓ, વિવેચનો લખાયાં છે, ઉંચી પંક્તિનાં માસિકો પ્રકટ થવા લાગ્યાં છે, પ્રાચીન ગુજરાતી પુસ્તકોની શોધ અને પ્રસિદ્ધિ કરવામાં આવે છે: એ વિનાસકોચ સ્વીકારવું જોઈએ. ગુજરાતી સાહિત્ય પોતાનું માથું ઉંચું કરી શકે એવી સ્થિતિ થઈ છે, જે જમાના પરની સ્થિતિ સાથે સરખામણી કરતાં તો છેલ્લાં સાઠ વર્ષમાં ગુજરાતી સાહિત્યે ઘણો ઉત્કર્ષ સંપાદન કર્યો છે એ નિર્વિવાદ છે. પરંતુ, પ્રસિદ્ધ થતાં પુસ્તકોના જથ્થાના પ્રમાણમાં ઉત્કર્ષ નથી, ઉત્કર્ષ સાધનારા છે પણ તે બહુ થોડા છે, સમસ્ત ગુજરાતી સાહિત્યમાં ઉત્કર્ષ તરફ વળણ સ્થિરતાથી બંધાયું નથી, અને એ સ્થિતિનાં ઉપર કહેલાં અમુક કારણો છે: એ વકતવ્ય છે. સ્થિતિ બદલાશે અને ઉન્નતિ થશે એ આશા આપણે સહુ રાખીએ છીએ અને રાખીશું.

લેખકો અને સુધારકો.*

(૧)

‘ગુજરાતના લેખકો’ એ નામે વિદ્વાતી લખાયેલો એક વિષય ગયા જીન માસના ‘સુદર્શન’માં પ્રસિદ્ધ થયો છે, તે ધ્યાન-પૂર્વક વાંચવાની સર્વને લલામણુ કરીએ છીએ. એ વિષયની કલ્પનાના ગુણદોષની પરીક્ષા કરતાં વિસ્તાર થાય તેમ છે, પરંતુ ગુજરાતી સાહિત્યના ઉદ્ભવનો અનુક્રમ રચતાં સુદર્શનકારે પ્રસંગવશાત્ સંસાર-સુધારણાની ઉત્પત્તિ અને સુધારકોના પ્રવૃત્તિહેતુ વિશે જે વિચાર જણાવ્યા છે તે પર વિશેષે કરીને વિવેચન કરવાની જરૂર જણાય છે.

સુદર્શનના આખા લખાણનું સૂત્ર એ છે કે જે અગ્રણીઓએ ગુજરાતી ભાષાના હાલના સાહિત્યનો પાયો નાખ્યો તેમને સંસ્કૃતનું સાદું જ્ઞાન નહોતું. આ ઉપરથી સુદર્શનકારે ત્રણ અનુમાન મુખ્યત્વે કરીને કહ્યો છે: (૧) એ અગ્રણીઓએ આ દેશની ‘પ્રાચીન મહત્તા’ના અજ્ઞાનમાં જ ‘અર્વાચીન પાશ્ચાત્યવાતમાત્રને સ્તુતિપાત્ર માની’ અને સુધારા માટેના પ્રયાસનો આરંભ કર્યો. (૨) તેઓ ‘સંસ્કૃતજ્ઞ ન હતા તેથી શુદ્ધ ગુર્જરગિરા લખવામાં વિજયી નીવડ્યા નથી.’ (૩) સંસ્કૃતજ્ઞ લેખકોની વિદ્વત્તા ભરેલી ગુજરાતી ભાષામાં લખાયેલાં પુસ્તકોની તેઓ કદર જાણી શકતા નથી. આ ત્રણમાંથી ખીજું અનુમાન સાહિત્યના ઉદયના સંબંધમાં મુખ્યત્વે ઉદ્દિષ્ટ છતાં સુદર્શનકારે ત્રીજાને જ મહત્ત્વ આપ્યું છે, ખીજું અનુમાન પડતું મુકી ત્રીજું જ સાબીત કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે, અને તેમાં ક્ષમા માગી લઈ યથેચ્છ પરુષતાનો વ્યવહાર કર્યો છે. કારણ ગુપ્ત નથી રહ્યું. કદર

* સને ૧૮૬૪ના જુલાઈ-ઓગસ્ટના તથા ડીસેમ્બરના જ્ઞાનસુધામાં પ્રસિદ્ધ થયેલા ચર્ચાલેખ. (૧) જુલાઈ-ઓગસ્ટના અંકમાં પ્રસિદ્ધ થયો હતો.

નથી જાણતા—એ જ એ અમૂલ્યીઓનો વાંક છે. તેઓ ‘મને તેન ઉપર અભિપ્રાય આપતાં પાછા હઠતા નથી’, એ જ સુદર્શનકાર રોષનું કારણ છે. ‘તેમના સ્વરૂપનું જ્ઞાન કરાવવા’ સારું સુદર્શનકારને જે ‘નિષ્પક્ષપાત વિવેચન’ ન છુટકે કરવું પડ્યું છે તેમાં આ મનસ્તાપ અને હાનિસ્મરણ પ્રવૃત્તિહેતુ ન હોત તો એ વિવેચન વધારે ‘નિષ્પક્ષપાત’ થાત અને વધારે શુદ્ધ બાવવાળું મનાત.

ઉપર જણાવેલા પહેલા અનુમાન સાથે બીજા અને ત્રીજાનો સંબંધ છે તેટલે અંશે તે વિશે અહીં વિવેચન કરીશું. પ્રથમ તો એ જ ધ્યાનમાં લેવાનું છે કે સુધારાનો આરંભ એકલા ગુજરાતમાં જ નથી થયો, પણ હિંદુસ્તાનના ઘણા ભાગમાં સાથે થયો છે. એ સર્વ સમકાલીન સુધારકોમાં સારા સંસ્કૃતજ્ઞ પંડિતો કેટલા બધા હતા એ ધ્યાનમાં લેવું તો સુદર્શનના ઉપલા પહેલા અનુમાનની કિંમત તરત જણાઈ આવશે. ઇશ્વરચન્દ્ર વિદ્યાસાગર, રામકૃષ્ણ ગોપાળ ભાંડારકર, દાકતર ભાઉ દાજી, શંકર પાંડુરંગ પંડિત, વિષ્ણુ શાસ્ત્રી, તેલંગ, રાનડે; આ સર્વની સંસ્કૃત ભાષામાં નિપુણતા નિર્વિવાદ છે. ગુજરાતના સુધારકોના અગ્રેસરોમાંથી ભોળાનાથ સારાભાઈનું નામ સુદર્શનકારે શ્રી માટે મુકી દીધું છે તે સમજાતું નથી. તેમને સંસ્કૃત ભાષાનું સારું જ્ઞાન હતું, અને શ્રુતિ, સ્મૃતિ તથા ધર્મશાસ્ત્રોની સારી માહિતી હતી એ વાત સુધારાના આરંભ વિશેની ઉપરની સુદર્શનની કદપતાને પ્રતિકૂલ છે, એ જ વખતે કારણ હશે. ભેખક તરીકે પણ ભોળાનાથ સારાભાઈ પ્રથમથી ઉતરતી પંક્તિમાં નથી. હાલની ગુજરાતી ભાષા અને સાહિત્યમાં ‘પ્રાર્થનામાળા’ની અસર નજીવી નથી. ‘વનરાજ આવડો’ અને ‘ગર્ધવસેન’ બન્નેના પહેલાં એ પુસ્તક લખાયેલું છે. આ ધ્યાનમાં લીધા વિના ગુજરાતી સાહિત્યમાં થયેલા વિચારને અનુસારી યોગ્ય ભાષાનાં અંધારણનો ક્રમ યથાર્થ આપી શકાય નહિં.

આઠ સુધારક મંડળમાં આટલા બધા સંસ્કૃતજ્ઞ પંડિતો હતા

તો એમ નહિંજ કહી શકાય કે સુધારાનો આરંભ 'પ્રાચીન મહતા'ના અજ્ઞાનમાં થયો હતો. સંસ્કૃતગતિનો જે અંકાર સુદર્શનના આ આખા વિષયમાં વ્યાપી રહેલો જણાય છે તે આ સંબંધમાં પણ સ્પષ્ટ દેખાઈ આવે છે. તે કહે છે, સુધારાના એ અગ્રણીઓમાંથી 'કોઈને સંસ્કૃતનો સ્પર્શ પણ હતો નહિં'. પ્રાચીન વિચારોમાંનું જે કાંઈ આ વિદ્વાનોના આગળ હતું તે મુસલમાન સમયના અંધકારમાં લપ્તે આવેલું હતું; કેવલ વહેમ, અધમતા, બ્રાહ્મણોના નિરક્ષર ગેરવર્ણનો ત્રાસ, નાતગતનાં બંધનની મ્હોટી વિપત્તિ, લગ્નાદિ ઉચ્ચભાવનાની અધમસ્થિતિ, એ રૂપે તેમને પ્રાચીન મહતા દેખાતી હતી. સ્વાભાવિક જ છે કે એ વિદ્વાનોએ બધી પ્રાચીન વાતને તિરસ્કાર્યોય ગણી અને અર્વાચીન પાશ્ચાત્યવાતમાત્રને સ્તુતિપાત્ર માની.' દેશની આ 'અધમસ્થિતિ' વાસ્તવિક રીતે હતી (અને છે) એમ સુદર્શનકાર પણ કબુલ કરે છે એ આ વાક્યથી જણાય છે તો પછી એ અધમસ્થિતિ દૂર કરવાની, દેશની સ્થિતિમાં 'સુધારો' કરવાની ઈચ્છા થાય એ યોગ્ય અને ઈષ્ટ હોવું જ જોઈએ. એ શુભ અને ઉદાર ઈચ્છા પાશ્ચાત્ય વિદ્વાની કેળવણી મળતાં ઉદ્ભૂત થઈ એ પાશ્ચાત્ય વિદ્યાની ઉત્તમતા જ બતાવે છે. એ કેળવણીથી જે સદસદ્વિવેક-શક્તિનો ઉદ્ભાસ થયો તેમાં જ સુધારાનું ખરેખર મૂળ છે. માત્ર સંસ્કૃતનો જ અભ્યાસ કરનારા શાસ્ત્રીઓને સુધારાની એ ઈચ્છા થઈ નહિં અને હજી થતી નથી, અને તેઓ એક જ ઢબના વિચારમાં બંધાઈ રહેવાનો અને બીજાને બાંધી રાખવાનો પ્રયત્ન કરે છે, એ વાત એ જ દર્શાવે છે કે એકલો એવી જાતનો જ હાલની પદ્ધતિનો અભ્યાસ સારાસારની તુલના તથા પરીક્ષાની શક્તિને સ્ફુરિત કરવાને સમર્થ નથી. પ્રાચીન સમયમાં મહત્તા હતી જ નહિં એમ કદી કોઈ સુધારકે કહ્યું નથી, તેમ સંસ્કૃતના અભ્યાસથી જ્ઞાન અને વિચાર-શક્તિમાં મન અનેક પ્રકારે સામર્થ્ય મેળવે છે એ વાતની ના પાડવાનો કોઈનો આશય નથી. સુધારકો 'બધી પ્રાચીન વાતને તિરસ્કાર-

યોગ્ય' અને 'અર્વાચીન પાશ્ચાલવાતમાત્રને સ્તુતિપાત્ર' નથી ગણતા. એ સુદર્શનકારના જાણવામાં ન હોય એમ અમે માનતા નથી. એક દેશનું બધું જ સારું અને એક દેશનું બધું જ ખોટું એવો સુધારકોનો કદિ આગ્રહ છે જ નહિં. 'સારગ્રહણ' એ જ તેમનું સૂત્ર છે. 'પ્રાચીન મહતા' પરથી તેમણે સાંસારિક અને ધાર્મિક ઉન્નતિની અનેક ભાવનાઓ લીધી છે. તેમ પાશ્ચાલ પદ્ધતિ સાથે સરખામણી કરતાં તેમાંથી યોગ્ય હોય તે પણ ગ્રહણ કરવામાં અને આ દેશનું પ્રાચીન કે અર્વાચીન જે અયોગ્ય હોય તેનો લાગ કરવામાં તેમને શ્રદ્ધાપ્રમાણનો ખાધ નડતો નથી કે મ્લેચ્છનો આભડછેટ લાગતો નથી. પૂર્વકાલમાં આવા જાતિભેદ નહોતા, પૂર્વકાલમાં આવાં બાળકાં નહોતાં, પૂર્વકાલમાં આવા અયોગ્ય આચાર નહોતા, એ સુધારકોનાં વાક્ય 'પ્રાચીન મહતા' નું અગ્નિ કે તેનો તિરસ્કાર દર્શાવે છે એમ કોણ કહી શકશે? સુધારાના માનનીય અગ્રેસર રાગ્ન રામ મોહનરાય બીજા અનેક ભાષાઓ સાથે સંસ્કૃતમાં પણ બહુ નિપુણ હતા. તેમના સમયથી બંગાળમાં અને આ પ્રાંતમાં સુધારણા સંબંધમાં જે સાહિત્ય થયું છે તેમાંની સંસ્કૃત ગ્રંથોના પ્રમાણ સંબંધની ચર્ચા સુદર્શનકારની સુધારાની ઉત્પત્તિ વિશેની કલ્પનાને નિરાધાર કરશે.

આ પ્રાંતના સુધારાના જે અગ્રણીઓનાં નામ સુદર્શનકારે ગણાવ્યાં છે તેમને સંસ્કૃતનું જ્ઞાન હતું એમ કહેવાને અમારો આશય નથી. ઉપર પ્રમાણે સુધારા પરના આક્ષેપની અયોગ્યતા બતાવવાનો જ અમારો હેતુ છે. સુધારાના આરંભના સંબંધમાં ઉપરની સ્થિતિ જણાવ્યા પછી એ પણ કહેવું નિરુપયોગી નથી કે જેમ જેમ પાશ્ચાલ અને આ દેશના વિદ્વાનો તરફથી સંસ્કૃત ગ્રંથોનાં ભાષાન્તર અને તે પરનાં વિવેચન પ્રકટ થતાં ગયાં તેમ તેમ જે સંસ્કૃતજ્ઞ ન હતા તેમને પણ સંસ્કૃત સાહિત્ય વિશે વધારે સવિસ્તર માહિતી મળી અને 'પાશ્ચાલ પદ્ધતિને મુકાબલે વિચારવા જેવા વિષય'નો અભાવ રહ્યો નહિં.

પાશ્ચાત્ય વિદ્યાના સંસર્ગથી સદસદ્વિવેકની અને સારાસાર પરીક્ષાની વૃત્તિ થઇ એ તો સુધારાના ઇતિહાસથી સ્પષ્ટ છે. હાલના સમયમાં એ સંસર્ગ છતાં, આ દેશના બધા આચાર વિચાર શ્રેષ્ઠ છે અને પરીક્ષાની કસોટીમાં પણ ઉતારવા જેવા નથી, ‘અધમસ્થિતિ’માં પણ સુધારો કરવાની જરૂર નથી, હાલ છે તે બધું બરોબર છે-એ દુરાગ્રહ કેમ થાય છે અને વિવેકશક્તિ કેમ ઢંકાઈ જાય છે એ પ્રસ્તુત વિષય નથી; માટે, અમે એટલું જ કહીશું કે પાશ્ચાત્ય વસ્તુ-માત્રનો જે તિરસ્કાર એ દુરાગ્રહમાં મૂલબૂત છે તે જ દર્શાવે છે કે પાશ્ચાત્ય વિદ્યામાં વિવેકશક્તિ ઉત્પન્ન કરવાનું સામર્થ્ય નથી એમ નથી, પણ, તે પ્રત્યેની વિમુખતા તથા શાસ્ત્રીઓની સંકુચિત બુદ્ધિની ઢબ તરફનું વલણ-એ બે એ સામર્થ્યના આગમનને અટકાવે છે. પાશ્ચાત્ય વિદ્યાના સંસર્ગનું પરિણામ સાંસારિક સુધારણા, રાજકીય ઉન્નતિ અને વ્યાપારવૃદ્ધિમાં જેમ જણાઈ આવે છે તેમ સાહિત્યમાં થયેલા મહોટા ઉત્કર્ષમાં પણ તે જણાઈ આવે છે. ગુજરાતી ભાષાના હાલના સાહિત્યના અંધારણુનો આરંભ સુધારકમંડળ તરફથી થયો છે એ સુદર્શનકાર પોતે જ ખતાવી આપે છે; એ અંધારણુ સ્ત્રી અને ભાષાના સંબંધમાં કેવળ પાશ્ચાત્ય પદ્ધતિની ભાવનાથી અંધાયું છે એ પણ સ્પષ્ટ છે, તથા સુદર્શનકારને મતે પણ એમ જ છે. આ દેશમાં પાશ્ચાત્ય વિદ્યાની કેળવણી આપવી શરૂ થઇ તે પહેલાં હાલના સાહિત્યનાં કંઈ ચિહ્ન પણ હતાં નહિં. હિંદુસ્તાનમાં કેળવણી પાશ્ચાત્ય પદ્ધતિને અનુસરીને આપવી કે આ દેશના પ્રાચીન ગ્રન્થ જ સર્વે શીખવવા એ ચર્ચા મોકાલે અને પ્રો. વિલસન વચ્ચે ચાલી તેમાં પ્રો. વિલસનના મતનો અંતે સ્વીકાર થયો હોત તો આ દેશની આજ બુદ્ધિ જ અવરથા હોત. કેળવાયલા વર્ગના હાથમાં શેક્સપીઅર અને હર્બર્ટ સ્પેન્સરનાં પુસ્તકો આવ્યાં ન હોત. સર્વ વિદ્વાનો શાસ્ત્રીઓ અને મુનશીઓ જ થયા હોત. શાસ્ત્રીઓ અને મુનશીઓનો આ સમયના દિનપ્રતિદિન ઉત્કર્ષ પામતા જતા સાહિત્યમાં કેટલો નહિ

સરખો ભાગ છે, (સુદર્શનની નામપદ્ધતિ પ્રમાણે ‘યથાર્થ’ પદ્યમાં એવા શાસ્ત્રી કે મુનશી કોઈ નથી) એ લક્ષમાં લઈશું તો સહજ સમજાશે કે પાશ્ચાત્ય વિદ્વાનો નિકટ સંસર્ગ ન હોત તો હાલનું સાહિત્ય થયું જ ન હોત. શાસ્ત્રીઓના મંડળમાંથી કોઈ બાપણો આપવા કે સલાઓ રચાવવા બહાર પડત નહિ, અને ‘બુદ્ધિપ્રકાશ’ કે ‘સુદર્શન’ પ્રકટ કરત નહિ; Critical School અને Logic એવા શબ્દો તેમના નિબંધમાં દાખલ થાત નહિ.

આમ જ્યારે હાલનું સાહિત્ય પાશ્ચાત્ય વિદ્યાની પ્રેરણાથી અને તે વિદ્યાની પદ્ધતિએ બંધાયું છે, ત્યારે જે અગ્રેસર સુધારકોએ પાશ્ચાત્ય વિદ્યાના સંસ્કાર મેળવી એ સાહિત્યનો પાયો નાખ્યો તે ‘વિજયી નિવડ્યા નથી’ એમ કહેવું એ કૃતદ્વનતા છે અને અમુક કદ્વનતા ઉભી કરી તે જ હાંક્યા જવાનું પરિણામ છે. પણ કહેવામાં આવશે કે સુદર્શનકારનું વચન તો એ છે કે સુધારકો શુદ્ધ ‘ગૂર્જરગિરા લખવામાં વિજયી નિવડ્યા નથી.’ ‘ગૂર્જરાતમાં કેળવણીનાં ખીજ રોપવાનું ઉત્તમ માન’ તેમને આપવાને સુદર્શનકારને ખીલકુલ સંકાય નથી. સાહિત્યનો ઉદય કરવો અને કેળવણીનાં ખીજ રોપવાં એ બે કાર્ય જુદાં છે, પરંતુ, સુદર્શનકારનો આ અંગીકાર નિષ્પક્ષપાત અને ઉદાર વૃત્તિ સૂચવે છે એ કહેવું જોઈએ. સુદર્શનકારે મણાવેલા ગુજરાતના અમુક સુધારકો ઉપર ખતાવ્યા પ્રમાણે સંસ્કૃતના જ્ઞાન વિના ગુજરાતી સાહિત્યનો પાશ્ચાત્ય શૈલીને અનુસરીને ઉદય તો કરી શક્યા પણ શુદ્ધ ગુજરાતી ભાષા લખી શક્યા નહિ, -એટલો જ આરોપ છે એમ મણી તેની જ ચર્ચા કરીએ. પ્રથમ કહેવું જોઈએ કે એ અગ્રેસર મંડળ પછી જે સંસ્કૃતજ લેખકો થયા તેમણે સાહિત્યનો ઉત્કર્ષ ભરી રાખ્યો અને વધાર્યો એ તો નિર્વિવાદ છે. સંસ્કૃત સરખી પ્રાચીન ભાષાના સાહિત્યનો અભ્યાસ અને ઉપયોગ અંમની કસરત માફક મનને પરિશ્રમક્ષમ તથા દૃઢમન્ધ કરે છે અને વાણીમાં અર્થમર્ભત્વ ઉમેરે છે એ સર્વમાન્ય છે. પણ, તે, અભ્યાસ વિના ભાષામાં પ્રાવીણ્ય

ન જ આવે એમ બનતું નથી. ઇંગ્લાંડના અદ્ભુતકથાપ્રિય અનુપમ કવિ શેક્સપીઅરને “little Latin and less Greek” (નહિં સરખું લેટિન અને તેથી પણ ઓછું ગ્રીક) આવડતું હતું, પરંતુ તેની ભાષા શુદ્ધ, સુંદર, ગૌરવાન્વિત અને અર્થપૂર્ણ છે એ તેનો ઉત્કર્ષ તેની વિશ્વાસ યુક્તિ અને કલ્પનાશક્તિના મહત્ત્વને કંઈ ઓછો દીપાવતો નથી. શેક્સપિયરના વખતમાં તો વિદ્વાનોના અભ્યાસની તથા સાહિત્યની ભાષા લેટિન જ હતી. એકને પોતાના નવા તત્ત્વચિંતનનાં પુસ્તકો પ્રથમ ઇંગ્રેજીમાં લખી તેમનો વિસ્તાર કરી પૂર્ણરૂપે તે લેટિનમાં લખ્યાં હતાં, કેમકે આખા યુરોપમાં પંડિતોની એ જ ભાષા હતી. સ્કોટોમાં અને યુનિવર્સિટીઓમાં પણ સર્વ ઉચ્ચ શિક્ષણ લેટિનમાં અપાતું હતું, અને વિદ્વાનોનાં ભાષણ લેટિનમાં અપાતાં હતાં. આવે સમયે પ્રાચીન લોકસ્થિતિનાં યથાર્થ અને કુશલતાવાળાં ચિત્ર શેક્સપીયર માત્ર પ્રાચીન પુસ્તકોનાં ભાષાન્તરોથી મળેલી માહિતીવડે આપી શક્યો. શેક્સપિયર તો પૃથ્વી પર એક જ થયો છે, તેથી સર્વ લેખકોમાં તેની બુદ્ધિશક્તિ અને કલ્પનાપ્રભાવ હોય એમ કોઈ કહશે નહિં. તથાપિ આટલું તો કહી શકાશે કે સ્વદેશી ભાષા શુદ્ધ લખવામાં તે ભાષાને લગતી પ્રાચીન ભાષાના જ્ઞાન વિના ન જ ચાલે એમ નથી. પ્રાચીનતાના જે સાધારણ સંસ્કાર પ્રત્યેક લેખકને ઉપયોગના છે તે તો પૂર્વોક્ત સુધારકોને પ્રેમાનન્દના ભાષાન્તરમય કાવ્યોની તથા પાશ્ચાત્ય લેખકોનાં ભાષાન્તરોથી મળ્યા હતા. એ અંગ્રેસોના મુખ્ય ગ્રન્થોની રચનાના સમય તથા આ બીજા વર્ગનાં ભાષાન્તરોની પ્રસિદ્ધિના સમયમાં પૂર્વાપરની તપાસ કરવાથી આ મતને આધાર મળશે.

આ સંબંધમાં વળી ઉમેરીશું કે ભાષા લખવામાં શબ્દોનો ઉપયોગ તથા વાંચ્યોનો અન્વય યથાધર્મિત થાય તે માટે પ્રાચીન ભાષામાંથી ન્યુત્પત્તિ અને વાક્યપદ્ધતિનું સૂક્ષ્મ જ્ઞાન કેટલેક અંશે અશરતું છે ખરું, પણ, ભાષા જ્યાં જન્મપ્રાપ્ત હોય ત્યાં આ અમત્ય

ઓછી થાય છે. ગુજરાતી ભાષામાં ફારસી શબ્દોની ઘણી મહોટી સંખ્યા સંભાષણમાં તેમ જ સાહિત્યમાં વપરાય છે. ફારસી ભાષાના જ્ઞાનથી સંસ્કૃતજ્ઞ લેખકોને લાભ થાય એમાં સંશય નથી; તે છતાં એમ નહિ કહી શકાય કે હાલના સંસ્કૃતજ્ઞ લેખકો ફારસીના અજ્ઞાનને લીધે શુદ્ધ ભાષા લખવામાં વિજયી નિવડ્યા નથી. સાધારણ વ્યવહાર અને ગયા જમાનાથી મળેલા સંસ્કાર એ એથી જ હાલના લેખકો ફારસી શબ્દોનો ઉપયોગ શિખ્યા છે.

સુધારક લેખકોના અમદાવાદી અને (મુંબાઇમાં વસતા) સુરતી એવા જે ભાગ સુદર્શનકારે કર્યા છે તેમાં બૂલ થઇ છે તે બતાવવાની જરૂર છે. ‘આણી પાસા (અમદાવાદમાં) રા. સા. મહીપતરામ, રા. સા. મોહનલાલ * * * વગેરેની એક મંડળી કવિ દલપતરામને મોખરે કરીને કામ કરવા લાગી.’ અમદાવાદમાં એક કવિ અગ્રેસર અને મુંબાઇમાં બીજો કવિ અગ્રેસર એ કલ્પના વિષયવિભાગ સહેલો અને સ્પષ્ટ કરવા માટે અતુલ લાગતી હશે પણ તે સત્ય નથી, અને તે ખરી વસ્તુસ્થિતિથી ભિન્ન છે માટે નકામી છે. સુદર્શનકાર જેમને ‘અમદાવાદી’ મંડળના કહે છે તેમણે કવિ દલપતરામને અગ્રણી તરીકે સ્વીકાર્યા જ નથી અને એ કવિની પદ્ધતિ પ્રમાણે લેખન કર્યું જ નથી. વળી, મુંબાઇના સુધારક મંડળે સુધારણા સંબંધી સાહિત્યનો આરંભ કર્યો ત્યારે ઉપરના બંને ગૃહસ્થો એ મંડળની અગ્રેસર પંક્તિમાં હતા, અને બંને “બુદ્ધિવર્ધક હિંદુ સભા” તરફથી નિકળતા માસિક ગ્રન્થના મુખ્ય લખનારામાં હતા. ૧૮૫૧ માં મોહનલાલ એ સભાના મુનશી (સેક્રેટરી) હતા, અને ૧૮૫૬ માં ‘બુદ્ધિવર્ધક ગ્રન્થ’ દર માસે નિકળવા માંડ્યો ત્યારે સભાના સેક્રેટરી મહીપતરામ હતા. કરસનદાસ મૂળજી મુંબાઇથી ડીસે ગયા પછી ‘સત્યપ્રકાશ’ નું તંત્રિત્વ મહીપતરામે પોતાને હસ્તક લીધું હતું. આ સર્વ લક્ષમાં લેતાં જણાય છે-કે ‘અમદાવાદી’ ‘સુરતી’ નો સુદર્શનકારે કરેલો વિભાગ જ ખોટો છે. ઉપરના ‘અમદાવાદી’

કહેલા મંડળના બંને જનોએ સુધારાનો અને સાહિત્યનો પ્રયાસ સુખાધના મંડળમાં આરંભ્યો હતો. સુખાધના સુધારક લેખકોમાં ‘કરસનદાસ મૂળજી’ મુખ્ય અગ્રેસર હતા. સત્યપ્રકાશના તંત્રીપણામાં રોકાવાથી ‘બુદ્ધિવર્ધક ગ્રન્થ’માં ઝાઝું લખવાનો તેમને વખત નહોતો મળતો. તથાપિ તે સુખાધના સુધારક મંડળના જ લેખક હતા અને માનનીય મુખ્ય લેખક હતા. પરંતુ, કરસનદાસને શા આધારે અને શા સામ્યથી સુદર્શનકારે ‘સુરતી’ લેખકમાં ગણ્યા છે તે સમજાતું નથી. અમને તો લાગે છે કે વિષયવિભાગની સુશોભિત રચના કરવા જતાં વાસ્તવિક સ્થિતિની વિગત વિશે તપાસ કરતી રહી ગઈ છે.

‘અમદાવાદી’ લેખકોના અમણીનું માન ફોને યોગ્ય છે એ તકરાર સાર અમે આ નિરૂપણ નથી કરતા. સુધારાના ઇતિહાસની ખાતર જ અમે આ વાત રપટ કરવા ઇચ્છીએ છીએ. લેખકોમાં મંડળો બંધાય છે ત્યારે લેખનશક્તિના સામ્ય પ્રમાણે નહિ પણ વિચારપદ્ધતિના સામ્ય પ્રમાણે લેખકો પોતાના સમૂહ બાંધે છે. સરખી વિદ્વતાના નહિ પણ સરખા વિચારના વર્ગમાં લેખકો શામિત થાય છે. અલબત્ત, સમકાલીન શક્તિમાન લેખકોની અસર સર્વ પર પ્રસરે છે અને તેમની શ્રદ્ધા સર્વ વિચારના લેખકો અનુસરે પ્રદર્શ કરે છે; પણ, સંગતિથી જે સંસ્કાર થાય છે અને અગ્રેસરનું જે અનુસરણ થાય છે તે સરખા વિચારના અને સરખી રચના લેખકોની પોત-પોતાની હદમાં જ. આ નિયમથી પરીક્ષા કરતાં જણાશે કે સુદર્શનકારે

● આ સમયે વિધવાપુનર્વિવાહ સંબંધી શાસ્ત્રાર્થ વિશેનો તથા “ક્રિયાં શાસ્ત્રોને અનાદિ અને ઈશ્વરકૃત માનવાં અને ક્રિયાંને મનુષ્યકૃત” એ વિશેનો બાદ એક તરફ નર્મદાશંકર અને કરસનદાસ અને બીજી તરફ વૈષ્ણવ મહારાજ જૂનાથજી વચ્ચે ચાલ્યો હતો, તે દષ્ટિગોચર કરતાં સુધારક લેખકોના ‘સંસ્કૃતના સ્પર્શ’ વિશેનો મત સુદર્શનકારને ફરી ગોઠવવો પડશે; કારણ કે, એટલું તો ક્યુલ કરવું પડશે કે સંસ્કૃત ધર્મગ્રંથોમાં શું લખ્યું છે તેની એ સુધારકોને પ્રમાણ સુધ્ધાં ખબર હતી.

‘અમદાવાદી’ કહી છે તે મંડળી ‘કવિ દલપતરામને મોખરે કરીને કામ’ કરતી નહોતી. દલપતરામ કદી સુધારા માટે પ્રયાસ કરનારમાં અગ્રણી ગણાયા નથી. તેમના ગદ્ય અને પદ્ય નિબંધોમાં સુધારાનો સામાન્ય બોધ છે એ ખરું છે, પણ, તેમનો પ્રયાસ એ બાબતમાં અમુક મતોને સ્થાપિત કરવા કરતાં તે પ્રસિદ્ધ કરવાનો વધારે હતો. તેથી તે કદી ‘સુધારાવાળા’ ગણાયા નથી. તેમ જ પ્રથમના સુધારક લેખકોમાં પણ તે અગ્રેસર ગણાય નથી; અને તે એ જ કારણથી કે બંનેની રચિત બિન્ન પ્રકારની હતી. તેનું એક સખળ ઉદાહરણ બસ થશે. સને ૧૮૬૩-૬૪માં અમદાવાદમાં ‘ગુજરાતશાળા પત્ર’ના તંત્રી મહીપતરામ હતા અને ‘બુદ્ધિપ્રકાશ’ના તંત્રી દલપતરામ હતા. ૧૮૬૩ ના અન્તમાં ગુજરાતશાળાપત્રે પ્રશ્ન ઉત્પન્ન કર્યો કે પ્રેમાનંદ અને શામળ એ બે કવિઓમાંથી ઉત્તમ કોણ? એ ઉપરથી ચર્ચા ઉત્પન્ન થતાં બુદ્ધિપ્રકાશે શામળને ઉત્તમ ઠેરવ્યો અને ‘સુરતમિત્ર’માં લખનાર એક ચર્ચાપત્રીએ પ્રેમાનંદને ઉત્તમ ઠેરવ્યો. ગુજરાતશાળાપત્રે આ બીજો પક્ષ ગ્રહણ કર્યો અને ‘સર્વોપરી કવિતા’ તથા ‘ઉત્તમ કવિતા’ વિશે કેટલુંક વિવેચન કર્યું. ફેબ્રુઆરી ૧૮૬૪ના ગુજરાતશાળાપત્રના અંકમાંથી આ બાબતનાં કેટલાંક વાક્ય ઉતારતાં નિરુપયોગી શ્રમ નહિં થાય. “અમારા બાહ્યબંધ બુદ્ધિપ્રકાશે પ્રબંધચિંતામણીના આધાર ઉપરથી સારી કવિતાનાં ત્રણ લક્ષણ બતાવ્યાં છે, ને પોતાનો મત આપ્યો છે કે એ ત્રણે વાતમાં પ્રેમાનંદની કવિતા કરતાં શામળની સરસ છે. અમારા ગયા અંકમાં અમે કહ્યું છે કે સાહિત્ય શામળમાં ધણું વધારે છે, પણ તેમાંનાં ધણાંક બહુ નઠારાં છે. વળી બુદ્ધિપ્રકાશમાં લખ્યું છે કે શામળ કરતાં પ્રેમાનંદે અનુપ્રાસનો ઉપયોગ થોડો કર્યો છે. કબુલ, પણ પ્રેમાનંદની કવિતા શામળના કરતાં વધારે સારી છે તેનું એક મોટું કારણ એ છે. અર્થ વગેરેની ખુબી ઉપર લક્ષ ન આપતાં, હરેક પદમાં અને હરેક લીટીમાં જેમ વધારે અનુપ્રાસ દાખલ થાય તેમ કરવાને શામળે કોશીશ કરી છે તે એની કવિતાની

ખોડ છે. એની અને એના જેવા ખીબાઓની દેખાદેખી બુદ્ધિપ્રકાશમાં કવિતા લખનાર એ મોટી બૂઝ હમેશા કરે છે. અમારા મનમાં પકેલ બઈસો છે કે ત્રીસ વરસ પછી નવી રીતે ફેળવણી પામેલા પંડિતો થશે તેઓ એવી કવિતાને નાપસંદ કરી ફેંકી દેશે.” આજ ત્રીસ વર્ષે આ બવિખવાણી ખરી પડી છે અને ‘પ્રાસાનુપ્રાસવાળી’ કવિતાની યોગ્ય તુલના થઇ છે. દલપતરામ તે સમયના શુભરાતશાળાપત્રના લેખકોને મોખરે હતા કે નહિં એ પ્રશ્નનો ઉત્તર દેવો ઉપલાં વાક્યો વાંચ્યા પછી કંઈ નહિં પડે. સુદર્શનકારના એક ખીબા આલેખના સંબંધમાં અત્રે કહીશું કે ‘અમદાવાદવાળા વ્યાવહારિક લેખકો’ ની આ બાષામાં અમને તો ‘ખેડુતો અને દુકાનદારોના વેપારની ગંધ’ આવતી નથી. વખતે એ અમારી નાસિકાનો દોષ હશે. અમે તેમ હશે, પણ આ બાષા ‘શુદ્ધ ગૂર્જર ગિરા’ શા માટે ન કહેવાય તે અમારા સમજવામાં તો આવતું નથી. ‘અમદાવાદી’ સુધારક લેખકોને સાહિત્યની કેવી ઉંચી ભાવના હતી તે પણ આ ઉતારાપરથી જણાય છે, અને તેમને તો માત્ર ‘વ્યાવહારિક દૃષ્ટિ હતી’ એ કલ્પનાની તુલના થઇ શકે છે.

‘ખેડુતો અને દુકાનદારો’ એ સુદર્શનકારનો શો અપરાધ કયો છે તે જાણવામાં નથી, પણ, તેઓ બુદ્ધિમાન પ્રાણી છે અને તે માટે જ્ઞાનના અધિકારી છે એટલું પણ સંશયગ્રસ્ત છે એમ સુદર્શનનો આ લેખ પ્રસિદ્ધ થતા સુધી ધારવામાં નહોતું. સાધારણ વર્ગના અને નીચલા વર્ગના લોકોને શા માટે ઉપદેશ કરવો નહિં, કેવળ ધંધા ને રોજગારના વિચારમાંથી તેમનાં મન શા માટે ઉંચી જાતના સ્વકલ્પાણ અને દેશહિતના વિચારમાં લઇ જવાં નહિં, પંડિતોએ શા માટે તેમને ઉદ્દેશીને પ્રયાસ કરવો નહિ, એ સુદર્શનકારે બતાવ્યું નથી; પણ આશ્ચર્ય કંઈક એમ જણાય છે કે એવા અસંસ્કૃત વર્ગ માટે પુસ્તકો લખવાથી બાષા અને વિચાર તેમને સમજાય એવા ઝારવહીન રૂપમાં મુકવાં પડે છે, અને એવા વાચકોની સાથે સંસર્ગ કરતાં ગ્રન્થકાર પણ તેમના જેવી બુદ્ધિશક્તિનો થઇ

જાય છે; તેથી એ વર્ગ માટે પુસ્તકો લખે તે પંડિત હોય જ નહિ અને હોય તો એવો પ્રયાસ કર્યાથી તેની શિષ્ટતા જતી રહે. સુધારાનો બોધ કરનાર લેખકો પર “ સાંકડા અને ક્ષુદ્ર વિચાર ”ના આશંકા કરવાનું સુદર્શનકારને શી રીતે સુઝયું તેનો આ સિવાય બીજો ખુલાસો જડતો નથી; કેમકે ખરેખરી વસ્તુસ્થિતિ તો એ છે કે સુધારક લેખકોનો પ્રયત્ન સાંકડા વિચારને વિસ્તારી કરવાનો, ક્ષુદ્ર વિચારોનો ત્યાગ કરાવી ઉદાર વિચાર ગ્રહણ કરાવવાનો, એક જ જાતની વિચારપદ્ધતિમાં કે એક જ દેશની રીતભાત તથા કળામાં ઘેરાઈ રહેલા જનોને બીજી પદ્ધતિઓ તથા બીજી રીતો અને કળાઓનું જ્ઞાન આપવાનો હોતો અને છે. અને અહીં પ્રશ્ન પુછીશું કે સાધારણ જનસમૂહને જ્ઞાન આપવું અને સુમાર્ગ દર્શાવવો એ શું પંડિતોની પદ્ધતિને નહાજતું કાર્ય છે ? કયો દેશ એકલા પંડિતોએ સારા વિચાર પ્રાપ્ત કર્યાથી સુધરી ગયો ? અલખત, એ તો નિર્વિવાદ છે કે ઉંડું તત્ત્વાન્વેષણ અને સૂક્ષ્મ તર્કપ્રયાસ શિષ્ટ વર્ગ જ કરી શકે છે અને શિષ્ટ વર્ગ જ સમજી શકે છે; એવા વિચાર સાધારણ જનસમૂહને સમજાવવાનો પ્રયાસ મિથ્યા જાય છે, કેમકે તેઓ સમજી શકે તેવી ભાષામાં એવા વિચાર પ્રકટ થઈ શકતા નથી, અને એવા વિચારની અપેક્ષા કરવા જેટલા તેમને સંસ્કાર હોતા નથી. પણ, તે પરથી એમ નહિ કહી શકાય કે પંડિતોએ પોતાના તર્કપ્રયાસનું ફળ પંડિતોને જ વહેંચી આપવું અને સાધારણ જનસમૂહને અજ્ઞાનના અંધકારમાં જ રાખવો; એમ થાય તો તો નવા પંડિતો થતા જ બંધ થાય. સાધારણ શક્તિથી સમજાય એવા વિચાર ગ્રહણ કરવાનો પ્રયાસ કર્યા પછી જ ઉચ્ચ વિચાર ગ્રહણ કરવાની શક્તિ મનુષ્યમાં આવે છે. તેથી, સાધારણ શક્તિના મનુષ્યોની શુદ્ધિશક્તિને પણ પ્રકાશિત કરવી એ જેમ પંડિતોનું કર્તવ્ય છે, તેમ વળી એવા પ્રકાશનો વિસ્તાર કર્યાથી વિશેષ શુદ્ધિશક્તિવાળા સંસ્કાર પામી પંડિતવર્ગમાં દાખલ થવા સાથે તૈયાર થશે એ આશા પણ વિસ્મરણ કરવા યોગ્ય

પી. આ દેશમાં કેળવણીના આરંભના સમયમાં તો એ કર્તવ્યશુદ્ધિ ને એ આશા સુધારકવર્ગને વિશેષ પ્રવૃત્તિમૂલ્ય હતાં, કેમકે કેળવણી મેક્સો વર્ગ ધણો થોડો હતો, અને કેળવણીની ઉપયોગિતા દૃષ્ટાંત ને ખોધથી દર્શાવી જનસમૂહને કેળવણીને અનુકૂળ કરવાની જરૂર તી. વળી, ધણી વાર આ વાતની વિસ્મૃતિ થાય છે કે પુસ્તકોની પયોગિતાનાં અને યોગ્યતાનાં એ સુધારકવર્ગે આંધેલાં ધોરણ અને શિક્ષાનિયમો શાળાઓની વ્યવસ્થા તથા શાળાઓમાં શિખતાં ળોકો તથા યુવાનોને લક્ષમાં રાખી કરેલા હતા. પુસ્તકો જાતે ઉત્તમ હાય, રસિક હોય, ઉંચા વિચારવાળાં હોય, પણ, બાળકોની હિથી સમજાય તેવાં ન હોય અને બાળકોની અને જુવાનોની મલ નીતિશુદ્ધિ સમક્ષ મુકવા જેવાં ન હોય તો તે શાળાખાતા ટે તો નકામા જેવાં જ છે. પુસ્તકોની પસંદગી અને ઉત્તેજનના અંધમાં મિ. ગિન્સના પ્રમુખપણા નીચે મળેલી કમીટીએ કેટલાક નેયમો કર્યા હતા અને ધર્માદિ વિષયોના ખાસ અભિપ્રાયવાળા ખને શાળાઓમાં દાખલ ન કરવાની આજ્ઞા કરી હતી; ફક્ત ળવણી ખાતાના સર્વોપરિ અધિકારીએ એ નિયમોમાં અપવાદ રવાની સત્તા પોતાને હાથ રાખી હતી. આ સર્વ ખીના ન જાણતાં ળવણીખાતા તરફથી ઉત્તેજન મેળવવામાં નિષ્ફળ થયેલા અન્નકારો ખે ખાતાના અધિકારીઓને દોષ દેવા લાગ્યા અને તેમના સુધારા ખધી વિચારને અમલ આ પરિણામમાં જેવા લાગ્યા, એ ખમની શિષ્ટતાને ન ળાજતી કલ્પનાએ જ અનુદાર આરોપોને ઉત્પન્ન યાં અને વાચકવર્ગમાં ખોટી અસર કરી.

સુદર્શનકારના આરોપ તો આથી પણ અગાડી ગયા છે. તેમણે ॥ એ સુધારકોના વિચાર ઉન્નત જ નહોતા, તેમને શિષ્ટ ભાષા ખતાં જ નહોતી આવડતી, એવા એવા આરોપ કરી પોતાની ખવૃત્તિને તૃપ્ત કરી છે. આ બન્ને આરોપની ભુલ ઉપર જતાવવામાં ખાવી છે, તોપણ આ સંબંધમાં વિશેષ ઉદાહરણની જરૂર છે. “અમ-

દાવાદના વ્યાવહારિક સંસર્જવાળાના વિચાર પણ વેપારશાસ્ત્ર તેમ જ ભાષા પણ વાણીજાના ચોપડામાં લખવા જેવી.” આ અતિશયોક્તિનું કારણ સુદર્શનકાર એ આપે છે કે “વાસ્તવિક વાત એવી છે કે અમદાવાદ સુધી હજી વિદ્વાનો પ્રકાશ જ પહોંચ્યો નહોતો.” આવા ઉદ્દગારનો સામાન્ય અર્થ જ લેવો યોગ્ય છે. વાણીજાના ચોપડામાં કેવી ભાષા લખાય છે તે જાણીતી વાત છે તેથી એ સુધારકોની ભાષાને એ ઉપમા અપાય એમ છે કે કેમ તેનો વિચાર કરવો મુશ્કેલ નહિં પડે. પણ ‘વેપારશાસ્ત્ર’ વિચાર નો અર્થ અન્યકારની બુદ્ધિશક્તિના સંબંધમાં શો થાય છે એ અસ્પષ્ટ છે, એમ તો “ગુજરાતી ભાષાના” ‘વ્યાવહારિક’ નહિ પણ ખરેખર “ઘાતા” સુદર્શનકાર પણ કબુલ કરશે. વ્યાપારી વર્ગના જેવા સમીપની વસ્તુઓને જ લગતા અને ઉન્નત ભાવના વિનાના વિચાર-એવો એ શબ્દનો અર્થ કદાપિ હશે એમ ધારીને જોઇએ કે એ સુધારકોના વિચારને એ વિશેષણ યોગ્ય છે ! સુદર્શનકારે ‘ગર્ભવસેન’ અને ‘વનરાજ ચાવડો’ એ બે અન્યોનાં નામ વિશેષે કરીને આપ્યાં છે. બન્ને અન્યો જુદી જ પદ્ધતિના છે, તો પણ તેમાંથી એકેમાં ‘વેપારશાસ્ત્ર’ શું છે તે કબ્યામાં આવતું નથી. ‘ગર્ભવસેન’ ના ૨૬ મા પ્રકરણમાં રાજ્ય-અધિકારણની અને લોકકક્ષ્યાણની જે ભાવના પ્રકટ કરી છે તેને અદ્વર-દર્શિની કે ઉન્નતિહીન કહેવી, કે, એ જ અન્યકારના ‘પાણીપત’ કાવ્યમાં

“ધન્ય શૂર ધન્ય અખળાનું” બળ, એ માતાઓ ક્યાં ગમ્યો !

“જોન આર્કને ફ્રેન્ચ વખાણે, પણ એવી લાખો થઇયો.

“રાણી એલિઝાબેથ મર્દ થઇ, કરે ગર્વ અગ્રેજ ધણો,

“પણ શુરિ સદ્ગુણિ રજપુતણીથી, ભાવ ધટે એ રાણી તણો.

“શુણી નારિનાં વાંકાં વચ્ચે, સિંહ મર્જના કરી ઉઠ્યા;

“ખાઈ કસમ મુક્યું જળ ભૂપર, હણવા શત્રુ હવે રહ્યા.”

“માટે સરવે ઉઠી ઉઠથી, બાથુને જેમ બાથુએ;
 “બાણી કાયદા લઢી કાયદે, સ્યો હક જમમ લેવાએ.
 “થઇ ઉપકારી તમે રાષ્ટ્રિના, વફાદાર થઇ રે’જો;
 “પછી અરજ કરી જે જોઇએ તે, સૂએ માગી લેજો.”

આ વચનોમાં જે બાવના દર્શાવી છે તેને ‘વેપારશાષ્ટ’ કહેવી, એ કોઇ ‘પંડિત’ દર્શાવશે તો ખરે નવો પ્રકાશ પડશે. તેમ જ ‘વનરાજ-ચાવડા’માંના

“પંચાસરની પશ્ચિમે તુટેલા કોટની રાંચે જસરાજે પોતાની સેનાનો
 મોટો ભાગ ગોઠવી સામંતો અને નાયકોને ભેળા કરી કહ્યું કે ‘જેમને
 જીવવું વહાલું હોય તેમણે સુએ પોતપોતાને ઘેર જવું, હું તેમને ષરવાનગી
 આપું છું. આજ કેસરીઆં કરવાનો નિશ્ચય મેં કર્યો છે; મારી હારે
 જેમને મરવાની ખુશી હોય તેમણે તરવાર ઉઘાડી ઉઘી કરવી’. એકેએક
 સરદારે આનમાંથી તરવાર ઉઘાડી ઉઘી કરી. ‘જીવ્યો નર બદ્દા
 પામે’ એવું કેહેનાર કોણ છે? એવું મહીપતિના પૂછવાપરથી સર્વ
 બોલ્યા કે ‘એકે નથી, એકે નથી * * * અમને પ્રાણુ કરતાં
 પ્રતિષ્ઠાપર વધારે પ્રેમ છે. અમે રજપૂતો છીએ * * * અમે
 ચાવડાના પ્રતાપી ઝુંડા તમે આજ સુધી રહ્યા છીએ તેને આજ
 કેમ તમય? ના તમય. અમે શુભરાત માતાના પુત્રો છીએ.’”

આ વચનોમાં, કે સુરપાળની સ્વામિભક્તિમાં, કે વનરાજની
 દેશપ્રીતિમાં, કે, રૂપસુંદરીના પુત્રસ્નેહમાં, કે પુસ્તકને અંતે દર્શાવેલા
 સ્વદેશાભિમાનના વિચારોમાં ‘વેપારશાષ્ટ’ વિચારો છે એ સુદર્શનકાર
 તરફથી સમજાવવાનું હજી બાકી છે. તેમ જ એ જ અન્યકારના
 ‘સિદ્ધરાજ જયસિંહ’માંના

“એમ, હે મહનર્મ! તારી ફાંકડી ફોજ માત્ર જોવાની છે.
 જોવો તું વિપત્તિ છે તેવી તે થઈ ગઈ છે. એનો પુરાવો તો મઈ
 કાલે જોયો. ભરતખંડના વાયવ્ય ખુણામાં જે મોટો જનુ ઉભો થયો
 છે તેની સામા ટક્કર લેવાને આર્ય રાજ્યો સંપ કરી એકજ થઇ સજ

નહિ થાય તો મોડા બહેલાં સઘળાં કુખશે, આર્યભૂમિની લક્ષ્મી હુંટાશે, ક્ષત્રીઓ મ્હેઞ્છને હાથે રણમાં રગદોળાશે. * * * તું ને તારી પ્રજા ધન જોડવામાં અને તે ભોગવવામાં કુશળ છો, પણ તેનું રક્ષણ કરવાની તમારામાં શક્તિ નથી.” એ વચનોમાં કે સિદ્ધરાજના પરાક્રમના વર્ણનમાં ઉન્નત ભાવનાઓ છે જ નહિ અને ‘વેપારશાસ્ત્ર વિચારો’ છે એમ કહેવાશે તો તો અદ્ભુત કદાણી-ઓના જેવું અદ્ભુત ગ્રન્થવિવેચનનું સાહિત્ય પણ થઈ શકશે. ઉપરના એ લેખકોના ગ્રન્થોમાં આ સિવાય સંસારસુધારણા અને વિદ્યાવૃદ્ધિ સંબંધી વિચારો પણ છે, પણ, તેનાં ઉદાહરણો અત્રે આપવાની જરૂર નથી. એ વિચારો સુવિદિત છે. એ વિચારોને ‘વેપારશાસ્ત્ર’ કહેનારની કદ્દપનામાં એ શબ્દનો શો અર્થ છે તેની અટકળ કરવી સહેલી નથી. ઉપરનાં ઉદાહરણો આપ્યા પછી એ લેખકોની ભાષાના જાદે નમુના આપવાની જરૂર નથી. જોવાનું એટલું જ છે કે વાણીઆના ચોપડામાં લખવાની ભાષા કે જેમાં જોડણીની લેશમાત્ર ગણના ન હોય અને લીપીમાં વ્યંજન સાથે સ્વરોનો ઉપયોગ ન હોય, વ્યાકરણનું અનુસરણ ન હોય, વાક્યનો અન્વય ન હોય, અર્થ અટકળથી જાણવાના હોય, સંબંધ અનુભવથી જ સમજાય તેવો હોય, ચોક્કસી માટે શબ્દો અને વાક્યો ફરી ફરી લખ્યાં હોય, વાક્ય હોવું જોઈએ ત્યાં ટિપ્પણ હોય અને ટિપ્પણ હોવું જોઈએ ત્યાં વાક્ય હોય, એવી ભાષામાં અને ઉપલા લેખકોની શૈલીમાં શું મળતાપણું છે કે તેમની શૈલીને એ ભાષા જેવી કહેવાય ? સુદર્શનકારની અતિશયોક્તિ કારે મુકતાં જ એટલું જ પુછીશું કે એ લેખકોની ભાષા શું નિરક્ષરતા, અસાવણ્ય અને અનુચ્ચતાથી ભરેલી છે કે સુદર્શનકારનું ઉપરનું વાક્ય કોઈ પણ પ્રકારે યોગ્ય ગણાય ? ઉપર આપેલાં ઉદાહરણો ખાસ ચુંટી કહાડેલાં નથી, તેમાંની ભાષા એ ગ્રન્થકારનાં પુસ્તકોમાં છે તે જ જાતની છે. એ નમુનામાં ભાષાના ઉપલા દોષ છે એમ કોઈ પ્રમાણિક અન્તઃકરણથી કહી

શકશે? બાષાના લાલિત્ય અને પ્રૌઢતા માટે ‘વનરાજ ચાવડા’ માંનું એક જ વધારે વાક્ય આપીશું. “પંથી કહે, સ્વામી આપ મહા-પુરૂષ છો, મેં જેને દુબ્બા છે તેની શોધમાં દેશ, વિદેશ, પહાડ અને જંગલોમાં બટકી ચાકી છું. હવે મારે તેની પાછળ પ્રાણ ત્યાગ કરવો છે, માટે અંતકાળે સત્ય માનું છું.” અમને તો લાગે છે કે કેટલાક અગ્રેસર સુધારક લેખકોને સંસ્કૃતનું સાઈ ગ્રાન નહોતું અને સરલ સાદી બાષા લખાવી જરૂરની છે એવો તેમનો અભિપ્રાય હતો તેટલા જ પરથી વિશેષ લક્ષણો લક્ષમાં લીધા વિના ‘વેપારશાષ્ટ વિચારો’ની તથા ‘ગ્રોપડામાં લખવા જેવી બાષા’ની કલ્પના સુદર્શન-કારે પોતાની ઈચ્છાને અનુકૂળ જોઈ સ્વીકારી લીધા છે, અને તે પર પાંચે રચતાં એ કલ્પનાને શો આધાર છે એ તપાસવાનો અમ લીધો નથી. ‘ગર્ધવસેન’નું રા. નવલરામે સવિવેક અવલોકન કર્યું છે તેમાં “તળપદા, દેશી” શબ્દો વિશેષ વાપરવાનો અન્યકારનો મત નાપસંદ કરી તેમણે સ્વીકાર કર્યો છે કે આવો મત છતાં લખનાર સારા અન્યકાર હોવાથી તેમના પુસ્તકની બાષા અયોગ્ય નથી. એ વિવેચનમાં અને સુદર્શનકારની ચર્ચામાં કેવો ફેર છે અને તે શું દર્શાવે છે તે સહજ જણાઈ આવે છે.

સુદર્શનકાર જેને ‘પ્રાચીનવર્ગ’ કહે છે તે વિશે તેમણે જે સાવચેતીથી દૂર રહે રહે અસ્પષ્ટ પણ સમર્મ વચનો કહ્યાં છે તેથી વાર્તાનું સ્મરણ થાય છે:—એક રાજાને સ્વપ્ન આવ્યું કે મારા બધા દાંત પડી ગયા. આવાં સૂચનના અર્થ જાણનાર એક જણને બોલાવી પુછતાં તેણે રાજાને કહ્યું કે સ્વપ્નનો અર્થ એવો છે કે આપનાં બધાં સગાં વહાલાં આપના પહેલાં મરી જશે. રાજાએ ક્રોધ કરી તે અનિષ્ટ બોલનારને શિક્ષા કરી. બીજાને બોલાવી પુછતાં તેણે સ્વપ્નનો એવો અર્થ રાજાને કહ્યો કે આપના બધાં સગાં વહાલાં કરતાં આપનું આયુષ્ય વધારે થશે. રાજાએ પ્રસન્ન થઈ તેને ઈનામ આપ્યું. આ પાછલા ઉક્તિપ્રકારનું જ જાણે અનુકરણ ‘પ્રાચીનવર્ગ’

વિશેના વિચાર દર્શાવતાં થયેલું જણાય છે. આ ઉક્તિપ્રકાર વિશે અમારો વાંધો નથી. આ સંબંધમાં એટલું જ કહેવાની જરૂર છે કે નિર્માણ લખાણ કરનારા ક્ષુદ્ર લેખકો સર્વ “બમહારપક્ષ” ના અનુકરણથી જ ઉત્પન્ન થાય છે એમ કહેવું યોગ્ય નથી. ‘કાબ’ કહેવાતાં પલોનો જે વરસાદ વરસે છે તે માટે એ સુધારકો જવાબદાર નથી, તેમણે એ પદ્ધતિ પ્રચલિત કરી જ નથી એ અમે ઉપર દર્શાવ્યું છે. ‘નાટકો’ના ફણગા જે ઠેર ઠેર પુટી નિકળે છે તે તો ‘પ્રાચીનવર્મ’ નું જ અનુકરણ છે એમ કમુલ કર્યા વિના ચાલે તેમ નથી. ‘ગલ રચનામાં પણ તડ-ફડ-વડ-લડ એવા કેાઇ વર્ણસાદરશના ચમત્કારની યુક્તિપ્રયુક્તિ’ નો ઉપયોગ પૂર્વોક્ત સુધારક લેખકોએ કર્યો નથી, તેથી તેવી ભાષા લખનારા એ લેખકોનું અનુકરણ કરે છે એમ કહી શકાય નહિ. એ સુધારકો ઉત્તમોત્તમ લેખકો છે અથવા લેખનના સકલ દોષથી રહિત છે એમ કહેવાનો અમારો આશ્ચય નથી. તેમનામાં પણ ખામીઓ છે, પણ, એ ખામીઓનો તેમની સુધારક વૃત્તિ સાથે કે તેમની સરલભાષાપ્રીતિ સાથે જે સંબંધ બેસાડવાનો સુદર્શનકાર પ્રયત્ન કરે છે તે તો કેવળ કૃત્રિમ છે એ બતાવવાનો હેતુ છે. એ લેખકોનું અનુકરણ કરનારા ક્ષુદ્ર લેખકો થયા છે એ પણ સત્ય છે; પણ મૂળ લેખકોની રચનામાં અલ્પબુદ્ધિ લેખકોની સાહસવૃત્તિને આકર્ષણ કરે એવી અયોગ્યતા હોય તે સિવાય અનુચિત અનુકરણ માટે મૂળ લેખકો જવાબદાર નથી. ‘વનરાજ ચાવડા’ પછી ઇતિહાસમિશ્ર કથાઓ અનુકરણથી થયેલી જણવામાં નથી.

‘ઉદ્ભવ પક્ષ’ ના લેખકોનો સુધારક પક્ષપરિત્યાગ ‘સંસ્કૃત અભ્યાસની વૃદ્ધિ થવાથી’ થયો એમ માનવાનો શો આધાર છે તે સુદર્શનકારે દર્શાવ્યું નથી, તેમ એ લેખકોમાંના કેટલાએ સંસ્કૃતનો અભ્યાસ કર્યો એ પણ જણવામાં નથી. નર્મદાશંકરના ‘સ્વપક્ષપરિત્યાગ’નું ઉદાહરણ સુદર્શનકારે આપ્યું છે, પરંતુ, નર્મદાશંકરની

આ પરિવર્તનના સંબંધમાં કવિએ સંસ્કૃત અભ્યાસ કેટલો કર્યો તે જાણાવ્યું નથી તેમ એ અભ્યાસને કારણે રૂપે પણ દર્શાવ્યો નથી. પણ એક ઉદાહરણ પર અમે બાર મુકતા નથી. એ પરિવર્તન આ કારણોથી થયું એ વિસ્તારથી વિવેચનનો વિષય છે, માટે આ પ્રસંગે એટલું જ કહીશું કે પૂર્વના કેટલાક સુધારકોનો ઉત્સાહભંગ, નિરાશા, અને તેથી થયેલો પ્રત્યાધાત; હાલના કેટલાક કેળવણી પામેલા જનોની લોકભીરુતા; કેટલાકની દરેક જુની વાતનો બચાવ ગમે તેમ જોડી કહાડી પ્રસન્ન થવાની અને પ્રસન્ન કરવાની વૃત્તિ, કેટલાકની રાજકીય હઠા મેળવવાના પ્રયાસમાં લોકનિર્બંજતાનું સંગ્રોપન કરી દેશની પ્રજાની પ્રીતિ સંપાદન કરી તેમને પોતાની સાથે શામિલ કરવાની ઇચ્છા, તેમ જ પ્રજાની અયોગ્યતા જણાઈ આવે એવી બધી વાતો રાજ્યકર્તાની દૃષ્ટિથી દૂર રાખવાની ઇચ્છા; કેટલાકની કઠિન શ્રમ કરવાની નામરજી તથા બેદરકારી; કેટલાકની સુધારક પક્ષના અગ્રેસરોની પ્રતિષ્ઠાની ઇર્ષ્યા; કેટલાકની ઇતિહાસના પ્રકાશ વિના શાસ્ત્રીઓ જેવા એકદેશી સંસ્કૃતના અભ્યાસથી થયેલી મતાંધતા; ઇત્યાદિ અનેક કારણો એ પરિવર્તનના અવિર્ભાવના સંબંધમાં વિચારવાની જરૂર છે.

જેમને સુદર્શનકાર ‘બ્યવહારપક્ષના મૂલ સ્થાપનારાઓ’ કહે છે તેમની ગ્રન્થો સમજવાની શક્તિ ‘અહંકાર ભુદ્ધિ,’ ‘બ્યાવહારિક પાંડિત્ય,’ ‘અધમ ધોરણ’ ઇત્યાદિ આરોપ વિશે વાપરેલા પરુષ શબ્દોની યોગ્યતાની તપાસ કરવાની અમત્ય નથી; ‘બીજા જે સારા કહેવાતા હોય,’ અતિ કઠિન વિષય ‘એક માસમાં લખી કે વિચારી લાવે તેવી ઉત્તમ શક્તિના લખનાર કે વિચારનાર’ હોય, - ઇત્યાદિ ઉપપદો પોતાની મેળે ધારણ કરનારની અભિમાનવૃત્તિ એવાં પરુષ વચ્ચનોથી સંતુષ્ટ થતી હોય તો એ સંતોષ તેમની પાસેથી ખુંચવી લેવાનો પ્રયત્ન કરવો યોગ્ય નથી, એ સંતોષ ઇર્ષ્યા કરવા જેવો નથી. ‘અનુકરણ કરનારાઓના દેવરૂપ થયેલા જોઈ પોતે પરમ પાંડિત્યને પામી સુકયા છે’ એમ એ પૂર્વોક્ત સુધારકોનું માનવું છે.

કે પોતાના પાંડિત્યનો ઘોષ કરનારા પાંડિતોનું, એ તુલના સાધારણ સમજથી પણ થઇ શકશે.

‘સાદી દેશી’ ભાષાનો ઉપયોગ કદિપત કથાઓમાં અને ઐતિહાસિક વૃત્તાન્તોમાં થઇ શકે છે અને સાધારણ સંસ્કારવાળા વાચક-વર્ગના મહોટા સમૂહને જ્ઞાન આપવા સારૂ તે આવશ્યક છે; પણ, જહન વિષયોમાં આવી ભાષાથી અર્થ પ્રકટ થઇ શકતો નથી તેમ તર્કનો વિસ્તાર પણ થઇ શકતો નથી, એ અમે કબુલ કરીએ છીએ. ‘કેવળ સંસ્કૃતમયી ભાષા લખવાનો આગ્રહ’ સુદર્શનકાર નાપસંદ કરે છે તે પણ યોગ્ય છે. પણ, આ સ્વીકાર પછી શું વાદનું કારણ રહે છે તે સમજાતું નથી. શાળામાં શિખતાં બાલકો અને સાધારણ સમૂહના લોકો માટે નહિ યોગ્યતા અન્યોમાં પણ ‘ધરગતુ તળખદી’ ભાષા વાપરવાનો આગ્રહ કરવામાં આવ્યો હોય તો તે અયોગ્ય છે. પૂર્વોક્ત સુધારકવર્ગ તરફથી એવો આગ્રહ થયો અમારા જાણવામાં નથી. પરંતુ, આ બાબતમાં શબ્દના ઇન્દ્રિયદ્વારા ગ્રહણ અને અર્થ-બોધ વચ્ચેના ન્યાયશાસ્ત્રમાં ચર્ચેલા સંબંધ વિશે સુદર્શનકાર જે કહે છે, તેથી તો આશ્ચર્ય જ થાય છે. ‘લખાણ વાંચતા બરાબર તે લખાણમાંનો અર્થ મનમાં આવવો જોઇએ,’ એ મતનો અર્થ સુદર્શનકાર એવો કરે છે કે ‘લખાણ વાંચ્યું અને શબ્દબોધ થયો તેની વચમાં કશો વ્યાપાર ન જોઇએ; એટલે કે આખું ન્યાયશાસ્ત્ર (Logic) જે દીઠેલા સાંભળેલા શબ્દાદિનો અર્થ શા પ્રકારે માનવો તે માટે જ રચાયલું છે તેની વચમાં જરૂર જ નથી, કેમકે જ્ઞાન માત્ર સાક્ષાત્ થઇ જવું જોઇએ * * * શબ્દ અને તદ્દગત અર્થ-એ બે વચ્ચેનો ભેદ જ કહાડી નાંખવો જોઇએ કે જેથી વાંચનારને શબ્દોનો વિચાર કરીને અર્થ ગ્રહવો પડે છે તે મહેનત ન પડે;—એમ વ્યવહારપક્ષના પાંડિતો કહેવા ઇચ્છે છે.’ એ કહેવાતા ‘વ્યવહારપક્ષ’ના પાંડિતોને આશ્ચર્ય લાગશે કે જે વિચાર તેમના મનમાં નથી તે સુદર્શનકારે ત્યાં શી રીતે દીધા. અમને તો આ વિષયમાં Logic નું

શું કામ છે તે જ સમજાતું નથી. શબ્દબોધ અને અર્થજ્ઞાનના વિવેચનમાં તો “સાદી તળબદી—ધરગતુ” ભાષા પણ સરખી છે અને “કેવળ સંસ્કૃતમયી ભાષા” પણ સરખી છે. શબ્દ અને તેના અર્થનો તાર્કિક સંબંધ તો જેવો સાદા શબ્દ કે સાદી શબ્દાવલીમાં છે તેવો જ કઠણ શબ્દ કે કઠણ શબ્દાવલીમાં છે. આ વિષયમાં ન્યાયશાસ્ત્રમાં ‘ઘટ’ ‘પટ’ ‘ગાય ઘોળી છે,’ ‘સુવર્ણ બારે છે’ ઇત્યાદિ શબ્દો અને શબ્દાવલીઓ ઉદાહરણ માટે વપરાય છે એ દર્શાવી આપે છે કે શબ્દોના ઉચ્ચારણ થયા પછી તેમનો અર્થ કેવી રીતે અને કેવા મનોવ્યાપારથી જણાય છે તે વિમર્શનમાં સાદા કે અધરા શબ્દોમાં અને સાદી કે અધરી ભાષામાં ફેર પડતો નથી; કેમકે દષ્ટિ શ્રુતિ ઇત્યાદિ પરથી થતી ઉપલબ્ધિનો વ્યાપાર દરેક પદાર્થમાં સરખો જ છે. શબ્દ કે વસ્તુ અગ્નણી હોય તેથી તેમના ઇન્દ્રિયગ્રહણ સમયે મનને જે પ્રયાસ પડે છે એ વળી જુદો જ વિષય છે, અને તેમાં પણ સાદા અધરા પ્રમાણે ફેર નથી પણ જ્ઞાત અજ્ઞાત પ્રમાણે ફેર છે. કાષ્ટને ‘મસોતું’ શબ્દ ખજર નહિ હોય તો કાષ્ટએ કહિ ‘શિયાળવું’ દીઠેલું નહિ હોય. એ શબ્દ કે વસ્તુ અજ્ઞાત હોય તો તેના શ્રવણ કે દર્શન વખતનો પ્રયાસ ‘વ્યતિરેક’ શબ્દ કે ‘હાથી’ વસ્તુ અજ્ઞાત હોય ત્યારે તેના ગ્રહણ વખતના પ્રયાસ જેટલો જ છે.

આવો જ ખીજો આશ્ચર્યકારક આરોપ ‘વ્યવહારપક્ષ’ પર સુદર્શનકાર એ કરે છે કે તેમને મતે તો ‘અક્ષરોનાં સ્વરૂપ’ ઓળખતાં આવડ્યાં અને લખતાં વાંચતાં શિખ્યાં એટલે ભાષા ભણવાની પુસ્તકો વાંચવાની કે મહોટી પાઠશાળાઓ કહાડવાની જરૂર જ નહિ! બારાખડી શિખ્યા પછી ‘નિરક્ષર ગામડીઆને’ સાદો ‘વેપારશાષ્ટ વિચાર’ વાળો ‘વનરાજ આવડો’ કે પાંડિત્યપૂર્ણ ‘સુદર્શન’ સમજતાં તો રહ્યું પણ વાંચતા પણ આવડશે એમ કાષ્ટ પણ છ ધોરણો શિખેલો મનુષ્ય કહેશે એમ સુદર્શનકારનું આ અદ્ભુત વાક્ય પ્રસિદ્ધ થતા સુધી ધારવામાં નહોતું. કાષ્ટ પહેલું જાનના પુસ્તકની સંકલના

કે વિચાર મૂળાક્ષર આવડ્યા પછી તરત સમજાય કે કેમ, મનને વિચારનો અભ્યાસ અને કેળવણી મળ્યા સિવાય તે સંકુલ તર્કના પ્રયાસ કરી શકે કે કેમ, એટલું વિચારી શકવા જોટલી શુદ્ધિનું અસ્તિત્વ એ સુધારકોમાં નાકશુલ કરવું એ ક્યા કેળવણી પામેલા મનુષ્યને ડાબશે ?

આ સર્વ અતિશયોક્તિ છે એમ માનવાને અમે રાજી છીએ અને વાદવિવાદમાં એવી અતિશયોક્તિની છુટ છે એમ અમે સ્વીકાર કરીએ છીએ; પરંતુ, એ અતિશયોક્તિ છે એમ માનવા દેવાની સુદર્શનકારની જ ધ્વિષ્ટા નથી. તે કહે છે, 'કાંઈને એમ લાગશે કે વ્યવહારપક્ષવાળા છેક આવા અજ્ઞાન હશે નહિ, આતો તેમની એક રમુજ કરવાનોજ યત્ન કર્યો છે, પણ અમે પુનઃ બલામણુ કરીએ છીએ કે એમનું * * કાંઈ * * * પુસ્તક વાંચી જોવું * * તે જે અભિપ્રાયો દર્શાવે તે સાંભળવા કે વાંચવા; એટલે અમે જે કાંઈ કહ્યું છે તેની ખાત્રી થયા વિના રહેશે નહિ.' આવા ખુલ્લી શુદ્ધવાળા સાવેગ વિચારોને અક્ષરશઃ મનાવવાનો આગ્રહ એ જ દર્શાવે છે કે સાહિત્યવિવેચન માટે ચિત્તની જે અવ્યાકુલતાની આવશ્યકતા છે તે સુદર્શનકારને તજી મધ છે.

•તત્ત્વચિંતનના વિષયમાં પારિભાષિક શબ્દોનો ઉપયોગ આવશ્યક છે એ સુદર્શનકારનું કહેવું યથાયોગ્ય છે. પરંપરાગત સાહિત્યે શબ્દોમાં જે અર્થ સંચિત કર્યો હોય તેનો સંકેત જારી રાખ્યાથી વિવેચન અસંદ્ધિગ્ધ થાય છે અને તે મુકી દીધાથી વિચારાનુક્રમમાં સ્પષ્ટતા સચવાતી નથી અને ગરબડ થઈ જવાનો સંભવ રહે છે. પારિભાષિક શબ્દોમાં ઇતિહાસ અને વિચારનો બંડાર ગર્ભિત થઈ રહ્યો છે; તેની અવગણના થઈ શકતી નથી. અલબત્ત, જ્યારે એક શબ્દમાં અનેક અર્થ એકઠા થઈ સંકુલતા તથા બ્રાન્તિ કરાવતા હોય, અથવા અમુક અર્થ પર વિચારની યોગ્યતાનો આધાર હોય, અથવા નવો સંકેત કરવાની જરૂર હોય, ત્યારે જુના સંકેતનો ત્યાગ કરવામાં

વાંધો કંઈ નથી, પણ, એવા સંકેત વિનાના શબ્દોથી તત્ત્વચિંતનમાં સાર્થકતા સંપાદન થઈ શકતી નથી. પરંતુ, તત્ત્વચિંતનાદિ ગંભીર વિષયોમાં પારિભાષિક શબ્દોના ઉપયોગ સામે વાંધો ઠાણે લીધો તે જાણવામાં નથી.

નિર્માલ્ય પુસ્તકો પ્રકટ કરનારા ક્ષુદ્ર લેખકો તથા “અસ્પસાર અને બહુ વિસ્તાર” એ પદ્ધતિને અનુસરનાર શબ્દપંડિતોથી થતી હાનિ વિશેની સુદર્શનકારની ફરિયાદ ખરી છે. પણ, એક સૂચના કરવાની હિમ્મત કરીએ છીએ કે ‘ગમે તેવા મહોટા અને પ્રતિષ્ઠિત લેખકો અને કવિઓના લેખ ઉપર પણ વિવેચન કરવાની ધૃષ્ટતા કરી’ * * * ‘કોઈ બધા જીવની પીઠે ચોરીને પોતાનું જીવન પેલા જીવના ભેયુંજ અમર કરવા’ મથનારા પતંગીઆ જેવા ટીકાકારો વિશેનાં આવાં અસ્પષ્ટ વચનો નિરુપયોગી છે; એવા ટીકાકારોનો કયો વર્ગ છે તેનો નિર્દેશ કયાં વિના આ વચનો કલ્યાણી એવી પ્રાન્તિ થવાનો સંભવ રહે છે કે વિરુદ્ધ અભિપ્રાય દર્શાવનાર ટીકાકારોને ઉત્તર આપ્યા વિના પરુષ અક્ષરો કહી તેમનાથી દૂર જતા રહેવાનો જ એ પ્રયત્ન છે. અમારા માનવા પ્રમાણે તો સુદર્શનકારે વર્ણવ્યો છે તેવો કોઈ ટીકાકારવર્ગ છે જ નહિ. જે ક્ષુદ્ર લેખકો છે તેમણે ટીકાકારની પદ્ધતિ ધારણ કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો હોય એમ જોવામાં આવ્યું નથી. માટે, એવા ટીકાકારો જે કોઈ હોય તો તેમની ટીકાનું સ્વરૂપ બતાવ્યા પછી જ તેમના વિશે મત દર્શાવવો જોઈએ. તેમ કયાં વિના ‘મહોટા અને પ્રતિષ્ઠિત’ જેવા શબ્દોથી અભિમાનનો આભાસ ઉદ્દિષ્ટ હોવા વિના થાય છે.

આ પ્રાન્તના હાલના સાહિત્યનો આરંભ કરનારા લેખકોની સુધારકવૃત્તિના સંબંધમાં ખુલાસો આપવાનો અમારો વિશેષ હેતુ હોવાથી જણાવવું જોઈએ કે એ લેખકોએ પાશ્ચાત્ય લેખનશૈલીનું અનુસરણ કરવા માંડ્યું. પણ, તે માટે તેમના લખાણમાંના ‘પુનર્લેખિત’ શાંતિબંધનાભાવ, વિલાસિત્વ, એક ઈશ્વરની ભક્તિ, મૂર્તિપૂજાખંડન,

ઉલ્લેખનું પ્રાધાન્ય એ આદિ' વિષયોને 'નવીન' કહેવા યથાર્થ નથી. એ વિષયોમાંના કેટલાક માટે તો ગુજરાતી ભાષાના પ્રાચીન સાહિત્ય પરથી ખતાવી શકાશે કે તે 'નવીન' નથી. અને, સર્વ પરને 'નવીન'તાનો આરોપ સંસ્કૃત સાહિત્ય પરથી દૂર થાય છે. આ ખાખત વિસ્તાર કરતાં વિષયાન્તર થાય છે અને તે પ્રસ્તુત નથી માટે આટલી સૂચના જ કરીએ છીએ.

સુદર્શનકારના ખાકીના વિષયવિભાગ વિશે અત્રે કંઈ કહેવાની જરૂર નથી. કેમકે, સુધારાના ઇતિહાસ સાથે સંબંધ એમાં કદખે નથી. પણ, અન્યકારોના પ્રકાર પાડવામાં એટલું તો ધ્યાનમાં રાખવાનું સૂચવીશું કે નર્મદાશંકરની કવિતાની ઉત્કટ ઇન્દ્રિયોપભોગવૃત્તિથી આવેગ મ્હણુ કરી સ્વચ્છ હૃદયના અંકુશને અભાવે નિર્લજ્જ થયેલા કેટલાક લેખકો પોતાના દુઃસંસ્કારોને પ્રકટ કરવામાં રસિકતાનું માન મેળવવાનો માર્ગ સમજે છે, તેઓ ઉત્તેજનને યોગ્ય નથી; એવા લેખકોની અશુભ પ્રકરણના ભાવમય હોવાનો ભાસ થાય છે, પણ, જે નીતિવિરુદ્ધતા જાતે સુધરી શકે તેવી નથી અને ખીજને સુધારી શકે તેવી નથી તેના ઉપાસક 'વહેલ' વર્ગને કોઈ પણ અંશે આદર્શભૂત ગણ્યાથી અધોગતિ થવાનો જ સંભવ છે. દુર્ગુણનું ચિત્ર આપી તે પર તિરસ્કાર ઉપજાવવાનો પ્રયત્ન જુદો છે. અને અવિનયના ઉદ્દેશ દર્શાવનાર લેખનો પ્રયાસ જુદો છે. આ પાછલા વર્ગના લેખકો કમનશીમે પોતાનું સ્વરૂપ ઢાંકી ભોક્ષિયતા સંપાદન કરી શકે છે, પણ, ઉત્તમ ભાવનાથી થતાં વિવેચનમાં એ અધમચરિત જનોને પ્રતિષ્ઠિત પંક્તિ મેળવવાનો હક નથી. એવા લેખકોનો વર્ગ થયો છે માટે આટલું કહેવું જરૂરનું લાગ્યું છે.

આ ચર્ચા સમાપ્ત કરતાં ફરી કહીશું કે સુદર્શનકારની વિદ્વતાની અમને વિસ્મૃતિ થઇ નથી, તેમ તેમના સાહિત્યપ્રયાસની બિશ્લિષ્ટતાનો સ્વીકાર કરવા અમે તત્પર નથી એમ નથી. પણ, જ્યાં અયોગ્ય અને અનુદાર આરોપ અમારા જોવામાં આવ્યા હતાં તેમની નિરાન

ધારતા દર્શાવવી અને સંસારસુધારણાના ઇતિહાસને વાસ્તવિક રૂપમાં દેખાતો ઢંકાવા ન દેવો એ અમને કર્તવ્ય જણાયું છે.

(૨)

આ સંબંધમાં જુલાઈ—ઓગસ્ટના અંકમાં ચર્ચા કર્યા પછી વિષય વધારે લંબાવવાની અમારી ઇચ્છા હતી નહિ, અને છે પણ નહિ. અમારા એ લેખ પર સુદર્શનકારે તેમના પત્રના ઓક્ટોબરના અંકમાં બહુ સૌમ્ય વૃત્તિથી વિવેચન કર્યું છે, તેનું તાત્પર્ય જોતાં પ્રસ્તુત વિષયના સામાન્ય સ્વરૂપ ઉપર વિસ્તાર કરવાની જરૂર રહેલી જણાતી નથી. વળી, આ વિવેચનમાં તથા સુદર્શનના ડીસેમ્બર માસના અંકમાં પ્રસિદ્ધ થવાનું જે વિવેચન ‘હિંદુસ્તાન’ પત્રમાં છપાયું છે તેમાં સુદર્શનકાર ખેદસહિત કહે છે તેમ આ ચર્ચાનો ફેલાવો થતાં મૂળ ઉદ્દેશનો વિપર્યય થઈ ધણે ઠેકાણે કટુતા તથા અસંબદ્ધ પ્રક્ષાપની ઉત્પત્તિ થઈ છે. આ પરિણામ તે આ ચર્ચા ન લંબાવવાનું બીજું કારણ છે. સુદર્શનકારે પરુષતાનો બ્વહાર કર્યો વિશે અમે અમારો પ્રથમના વિવેચનમાં કહ્યું હતું તે સંબંધમાં એ પરુષતાને ‘અન્યાયની સામે પ્રત્યાષાત રૂપ’ કહી સુદર્શનકાર એ આરોપ વસ્તુતઃ કપુલ કરી લે છે, તો આટલું કહેવાની રજા માગીએ છીએ કે એ કટુતા અને વ્યગ્રતાની ઉત્પત્તિ માટે સુદર્શનકાર પોતે જ દૃઢલેક અંશે જવાબદાર છે. અન્યાયસહનની લાગણીથી આવેશનું કારણ મળ્યા છતાં ન્યાયની ઇચ્છા રાખનારને સ્વસ્થ થવું પડે છે અને અન્યાયની ફરિયાદ કરી સત્યતા તપાસવાનું બીજને સોંપતાં શાન્ત વૃત્તિ ધારણ કરવી પડે છે. અક્રોધેન જિને ક્રોધં (અક્રોધ વડે ક્રોધને જીતે) એ નીતિના ઉદ્દેશનું પરિણામ ખેદદાયક છે. ગુજરાતના સાહિત્યના ઉત્કર્ષનો માર્ગ નિર્ણયિત કરવાનો ઉદ્દેશ બાળ્યે રહી

(૨) ડીસેમ્બર ૧૮૯૪ ના જ્ઞાનસુધાના અંકમાં પ્રસિદ્ધ થયેલા ચર્ચાક્ષેપ.

જાય, અને વિવેચનને પરિણામે લેખકોના સંબંધમાં તીવ્રતાનો ઉપયોગ જોવામાં આવે એથી ક્યા સાક્ષરમિત્રને અસંતોષ તથા આશાભંગ નહિ થાય ?

પરંતુ, સુદર્શનકાર વિવાદનું કારણ ઉપજવવામાં અમને શામિલ ગણે છે, અને લેખકોને ઉદ્દેશીને તેમણે કરેલી ટીકા સુધારકોને લાગુ કરી લેઈ શૈલી વિશેની ચર્ચાને અમે બીજી દિશામાં ફેરી ગયા એવી ફરિયાદ કરે છે. અમે અમારા પ્રથમ લેખમાં સ્પષ્ટ કર્યું જ હતું કે મુખ્ય વિષયની પરીક્ષા કરતાં વિસ્તાર થાય તેમ છે તેથી સંસારસુધારણાના ઇતિહાસ સંબંધમાં સુદર્શનકારે પ્રશંગવશાત્ જણાવેલા વિચાર પર જ વિશેષ કરીને વિવેચન કરવાનો અમારો ઉદ્દેશ હતો. અમુક સમયના લેખકો પરની જે ટીકા તેમના સુધારકસ્વરૂપ સાથે જોડેલી જણાતી હતી તે જ અમે લક્ષમાં લીધી હતી અને બાકીના વિષયવિભાગને સ્પર્શ જ નહોતો કર્યો. બાકીનો વિષયવિભાગ છે જ નહિ અથવા વિચારવા યોગ્ય નથી એમ અમારું કહેવું નહોતું. સંસારસુધારણાના આરંભ તથા તેમાં પ્રવૃત્ત થનાર અગ્રેસરોના હેતુ વિશે જે કેટલીક અવધાર્ય ચર્ચા જોવામાં આવી તે દૂર કરવાનો અમારો આશ્ય હતો. ‘લેખકો’ અને ‘સુધારકો’નો સંબંધ અમે નવો કદ્યો નહોતો. એ ઇતિહાસમાં બનેલી વાત હતી અને સુદર્શનકાર જ કહે છે કે ‘બાપા અને વિચાર એ બે વચ્ચે ભેદ પાડવો અશક્ય છે.’ તેથી, ‘નવીજ તકરાર ઉઠાવવાનું કારણ’ અમે હાથે કરી ‘પ્રાપ્ત કરી’ લીધું નહોતું. બાપા અને વિચારને નિકટ સંબંધ છતાં વિચારની યોગ્યાયોગ્યતાનો પ્રશ્ન જુદો પડી શકે છે, અને માત્ર અગ્રેસર સુધારકોના સંબંધમાં અપવાદ કરી એ બે પ્રશ્નને સુદર્શનકારે ભેગવી દીધા ન હોત તો પ્રસ્તુત વિષયમાં પ્રાસંગિક ચર્ચાને મહત્ત્વ આપવાનું કારણ અમને જણાત નહિ.

સુદર્શનકારના પ્રથમ લેખની પરુષતા વિશે ઉપર કહ્યું, પણ, તે સાથે કહેવું જોઈએ કે પાછલા લેખમાં જે સમ્યતા અને સૌજન્ય

તેમણે ધારણ્ય કર્યા છે તે ખરેખર સ્તુત્ય છે. સર્વ વાદવિવાદમાં વિદ્વાનને હાજતી આ ઉત્તમ વૃત્તિ સ્વીકાર્ય થાય તો બેશક ધણી કઠિનતા અને વિષમતા દૂર થાય અને સત્ય ઉપરનાં આચ્છાદન ખસેડવામાં વધારે સરલતા થાય. એક બીજા દોષના સંબંધમાં સુદર્શનકાર ઉત્તર આપે છે કે ‘અભિમાનવૃત્તિનો આરોપ’ અમારા તરફથી થશે એમ તેમના ધારવામાં નહોતું, તથા તેમની પ્રતિષ્ઠિત લેખકની પદવી સ્વીકારવા અમે પોતે જ તત્પર છીએ. એ તેમની પદવીનો સ્વીકાર કરવા અમે તત્પર છીએ તેથી જ એ દોષ દૂર કરવા અમે ઇચ્છીએ છીએ. અને અહીં સ્પષ્ટતા કરીશું કે લેખકોના વર્ગ પાડવામાં સુદર્શનકારે પોતાનું નામ ગણાવ્યું તે સંબંધમાં અમે અભિમાનવૃત્તિનો આરોપ કરતા નથી. નિરૂપણ સંપૂર્ણ કરતાં એ રીતે સ્વત્વ પ્રકટિત કર્યા વિના ચાલે તેમ નહોય ત્યાં તેમ કરવામાં દોષ નથી; નહિં તો પછી જાહેર સભાઓમાં ખાસ કાર્ય કરવા માટે પ્રતિષ્ઠિત પુરુષોની કમિટિ નીમવાની દરખાસ્તમાં બોલનાર પોતાનું નામ ટાળી બીજા નામ વાંચી સંભળાવે, અને બીજાને હીઠી તે દરખાસ્ત કરનારનું નામ ઉમેરવાની સૂચના ઉમેરવી પડે, તેના સરખો કાલબ્યય થઇને અંતે પરિણામ એનું એ જ થઇને રહે. પ્રસંગ અને વ્યક્તિના સહજ વલણ પર આવી વાતોનો આધાર છે. દોષેકદષ્ટિ ધરી અભિમાનનો આરોપ કરવામાં હર્ષ માનવો એ અવદિત છે. એ આરોપ અમે તો સુદર્શનકારે પોતાના ટીકાકારો તરફ ધારણ્ય કરેલી વૃત્તિના સંબંધમાં કર્યો હતો. ટીકાકારે દર્શાવેલા દોષના ઉત્તરમાં ખુલાસો આપવો અને દોષારોપ નિરાધાર હોય તો તે દર્શાવવું એ મૂળ લેખક બલે કરે, પણ, શિષ્ટ લેખકમાં ટીકાકારે નિર્માણ દોષ કહાડવાને પ્રયત્ન કર્યો હોય તો ટીકાકારની ધૃષ્ટતા ખુદસી પાડવી એ બીજા લેખકોનું કામ છે. લેખકે પોતે અયાવમાં પોતાની શિષ્ટતા આગળ કરવી એ તેની શિષ્ટતામાં જ ક્ષતિ કરે છે. તેના લેખમાંથી અન્તર્ગત શ્રેષ્ઠતા બતાવી શકાય તેમ નથી એમ આજાસ થાય છે,

અને આવા બચાવના અબ્યાસથી જે અભિમાનવૃત્તિ થાય છે તેને પરિણામે પ્રમાદ થતાં નિબંધનમાં સખલતા કે યોગ્યતાની કાળજી રહેતી નથી. આ વાક્યો ઉપદેશકની પદવી ધારણ કરીને અમે લખતા નથી, પણ, અમારા પ્રથમ લેખમાં આ સંબંધમાં કહેલાં વચનોનો આશય સ્પષ્ટ કરવા જ લખીએ છીએ; કે તેથી સમજાય કે અભિમાનવૃત્તિનો આરોપ કરવામાં અમને હર્ષ થતો નથી, પણ, શિષ્ટતાનું આવરણ જોઇ ખેદ જ થાય છે.

આ સંબંધમાં અમે કહ્યું હતું કે પ્રતિષ્ઠિત લેખકોની કૃતિ પર નિર્માલ્ય ટીકા કરી પ્રસિદ્ધિ મેળવવાનો પ્રયત્ન કરનાર છુદ્દ ટીકાકારોનો વર્ગ છે નહિ, અને તે હોય તો ક્યો તે પ્રથમ દર્શાવવું જોઇએ. તેના ઉત્તરમાં સુદર્શનકાર જે ટીકાકારો તેમનો પ્રસ્તુત લેખ પૂરેપૂરે સમજ્યા વિના નિન્દામાં તત્પર થયા છે તેમનો નિર્દેશ કરે છે. વર્તમાનપત્રોમાં લખનારા ટીકાકારો વિશે આ ઉક્તિ હતી એમ અમે ધાર્યું નહોતું તેથી જ આ શંકા કરી હતી. વર્તમાનપત્રોમાં આવી છુદ્દ ટીકાઓ થાય છે એ તરત કબુલ કરવું જોઇએ. પણ, એ ટીકાઓ લેખકોના લેખ સંબંધે કવચિત્ જ હોય છે, અને ધાર્યુંખરૂં પ્રસિદ્ધ પુરુષો અને તેમના કાર્ય સંબંધે વિશેષ હોય છે. તેથી, સાહિત્ય અને ગ્રન્થાવલોકનના વિષયમાં અમારી શંકા કાયમ રહે છે. એ ટીકાકારવર્ગનું અસ્તિત્વ નાસાખિત કરવાનો અમારે કંઈ આશ્રય નથી. અમારો આશય એટલો જ છે કે લેખકોએ પોતે પોતાના સંબંધમાં એવા ટીકાકારોની ટીકાનું સ્વરૂપ વિસ્તારથી પ્રકટ કરવું. અને પોતે અને એ ટીકાકારો વચ્ચેનું અન્તર દર્શાવવાનું કર્તવ્ય ખીજા લેખકો માટે રહેવા દેવું, એ જ ઉચિત છે.

સુધારાની ઉત્પત્તિ અને સંસ્કૃતભાષાના જ્ઞાનના સંબંધમાં જે સંસ્કૃતગ્રંથ સુધારકોનાં નામ અમે મળ્યાવ્યાં હતાં તે તો ‘બધાં દક્ષણી કે બંગાળી વિદ્વાનોનાં છે’ તેથી ગુજરાતના સુધારકોની ‘શુદ્ધ ગૃન્થ-ગિરા’ લખવાની શક્તિ સ્થાપિત કરવામાં નિરુપયોગી છે; અને તે તો

કદિ 'સુધારાનો ઉદ્દભવ સંસ્કૃત ન જાણવાથી થયો એમ કહેનારના જવાબ માટે પૂર્ણ હશે.' આ 'એમ કહેનાર' સુદર્શનકાર પોતે જ છે એમ યાદ દેવડાવવું જરૂરનું લાગે છે. આજ સુધારકોને 'પ્રાચીન મહત્તા'નું સત્ય દર્શન થયું નહોતું અને તેમને 'પાશ્ચાત્ય પદ્ધતિને મુકાબલે વિચારવા જેવો કોઈ પણ વિષય હતો નહિ' એ સુદર્શનકારના એક આખા પેરેઆફનો આશય ન હોત તો આ ચર્ચામાં એ વિશે ઉત્તર આપવાની અમને પણ જરૂર ન જણાત. કેમકે શૈક્ષીને 'પ્રાચીન મહત્તા' સાથે શો સંબંધ છે તે અમારાથી સમજાતું નથી. 'હશે'ની ઉપપત્તિ સંશયગ્રસ્ત છતાં 'જવાબ માટે પૂર્ણ' એ સ્વીકારથી અમને સંતોષ થાય છે, કેમકે સુધારાની ઉત્પત્તિ સંબંધે આ આક્ષેપ ઉપલા સ્થળે પહેલી વાર જ જોવામાં આવ્યો નથી. ઉપર ગણાવેલા સુધારકો ગુજરાતના નથી એ વાત અમારા પ્રથમ લેખમાં જ અમે અમાડી કરી હતી, અને સુધારાની ઉત્પત્તિના જે સામાન્ય નિયમની વ્યાખ્યા કરવામાં તેમનાં નામ લીધાં હતાં તેના ઉદાહરણ તરીકે ગુજરાતના એક આજ સુધારક બોળાનાથ સારાઆષ્ટનું નામ જણાવ્યું હતું અને તેમનું નામ સરતચુકથી રહી ગયું હતું એમ સુદર્શનકાર શુદ્ધ બાવે કહે છે. તો પછી "ગુજરાતના સુધારાવાળા સંસ્કૃત જાણતા ન હતા ને તેથી શુદ્ધ ગૂર્જરગિરા લખી ન શક્યા" એ વાક્યમાં 'સુધારાવાળા' એ પદનો વિશેષ અર્થ કંઈ નથી અને 'સુધારાના આરંભસમયના લેખકો' એટલે જ શૈક્ષી સંબંધમાં તે પદનો અર્થ ઉદ્દિષ્ટ થાય છે. સુધારો અને શૈક્ષી આ રીતે પ્રથમથી જુદાં રાખ્યાં હોત તો આ વાગ્વિસ્તારની મહેનત બચત.

પ્રાચીનભાષાજ્ઞાન અને લેખનશૈક્ષીની બાબતમાં અમે જે પ્રથમ કહ્યું છે તેનો વિસ્તાર કરવા રોકાવાનો આ પ્રસંગ નથી. સુદર્શનકારની ટીકાના સંબંધમાં કહીશું કે શૈક્ષસંપીયરના ઉદાહરણને અપવાદ કહેવો કઠણ પડશે. કેમકે, 'વિચાર ઉત્કટ' હોતાં 'ઉત્સર્ગ'માં અપવાદ થાય એમ હોય તો ઉત્સર્ગ બાંધવો જ મુશ્કેલ પડશે. એ ઉદાહરણ પ્રમાણે

પ્રાચીન ભાષાના જ્ઞાન વિના ‘વિચારની ઉત્કટતા’ પ્રાપ્ત થઈ હોય અને સુદર્શનકાર કહે છે તેમ ‘વિચારની ઉત્કટતા એ જ ઉત્તમ ભાષા લખવામાં નિયામક’ હોય તો વિચારની ઉત્કટતાના મૂળમાંથી જ ઉત્સર્ગ બાંધી શકાશે, પ્રાચીન ભાષાના જ્ઞાનમાંથી નહિ’.

‘વેપારશાસ્ત્ર વિચાર’ના આરોપ વિરુદ્ધ ‘ગર્ધવસેન’માંથી ઉદાહરણ ન આપતાં અને ‘પાણીપત’ માંથી ઉદાહરણ આપ્યું તે પરથી સુદર્શનકાર એમ અનુમાન સૂચવે છે કે ‘ગર્ધવસેન’ માંથી ઉદાહરણ ન આપી શકવાથી જ અમારે એમ કરવું પડ્યું છે. ‘ગર્ધવસેન’નું આખું ૨૬મું પ્રકરણ નિર્દિષ્ટ કર્યા છતાં ચાર પાંચ વાક્યોની ખોટ જણાતી હોય તો તેટલા માટે સ્થલની કસર કરવી ઉચિત નથી. “છગ્ગાંડ જેવા સુધરેલા કે અફઘાનીસ્તાન જેવા ઉન્નત દેશોમાં પ્રજાના અનુમત પ્રમાણે રાજકર્તાને ચાલવાની જરૂર પડે છે તેથી પ્રજાનાં લક્ષણ તેમનામાં દાખલ થાય છે; પરંતુ જ્યાં જ્યાં પ્રજા અધમ અને નિર્બળ હોય છે ત્યાં ત્યાં ‘યથા રાજ તથા પ્રજા’ એ કહેવત પ્રમાણે રાજાનાં લક્ષણને અનુસરીને તે સદ્ગુણી કે દુર્ગુણી થતી જાય છે. એવા દેશોમાં સારા રાજા કવચિત જ નીવડે છે.” “એક ક્ષણમાં આ દુનિયાનો ત્યાગ કરવાનો છે, એક પળમાં પોતાની મોંઘી ચીજો ને વહાલાં સગાંસાગવાં તજી દેવાનાં છે; એક સાયતમાં બરજીવાનીનો ને બાંધેલી બીજાએનો અંત આણી હતા ન હતા થઈ જવાનું છે * * * પણ ઇશ્વરની મહન મતિ ન્યારી જ છે. ફાંસી દેનાર જેવો પાટીઆને હાથ અરાડે છે એવો જ કોષ ઘોડેસ્વાર સખૂર ! સખૂર ! સખૂર ! કરતો દોડતો ને ઘાંટા પાડતો તે તરફ આવી લાગ્યો.” “અહો ગાદીપતિ મહારાજાઓ * * * તમને ઇશ્વરકૃપાએ પૃથ્વીના પડપર મળેલી સૌથી મહાન ને પવિત્ર પણ સહુથી વધારે જોખમકારી સ્થિતિનો વિચાર કરી, સ્તુતિપાત્ર જમસિંહનો દાખલો લઈ, તેણે કરેલાં સુકાર્ય પૈકી જે જે કાર્ય તમારાથી થઈ

શકે એવાં હોય, તે તે કાર્ય આચરવા તત્પર થાઓ.” આ વાક્યો ‘મર્ધનસેન’ માંથી જ લીધાં છે. અમુક અન્ય નહિ પણ અન્યકાર ઉદ્દિષ્ટ હોવાથી અમે ‘પાણીપતમાં’થી પણ ઉદાહરણ* દાખલ કર્યું હતું. એ ઉદાહરણ વિશે સુદર્શનકાર કહે છે કે ‘એ વચનોમાં શી ભાવના છે તે સમજતું નથી.’ સ્વદેશાનુરાગ અને શુરાતન પ્રસંગના ઉત્સાહ માટે ‘પાણીપત’ની પ્રસિદ્ધિ અને માન્યતા માટે વિવાદ નથી એમ અમે તો ધારતા હતા. સુદર્શનકાર તરફથી થતો એ વાંધો આશ્ચર્ય ઉત્પન્ન કરે છે. વળી, ‘કાવ્યત્વની ભાવના’ સુધારા કે શૈલીના સંબંધમાં ઉદ્દિષ્ટ હતી જ નહિ. કાવ્યત્વ સિવાય બીજી ચિંતાવસ્થાની ભાવનાઓ હોય શકે છે એ દેખાડવાની જરૂર હોય એમ અમે ધારતા નથી. “ભાવ ધટે” એ શબ્દો જ સુદર્શનકારને ‘ભાવનાને બદલે બગરના ભાવનું બાન કરાવી પાછા વેપારશાસ્ત્રમાં જ તાણી જાય છે.’ એમ હોય તો ખરેખર અમે દિલગીર છીએ. કેમકે, એ સંકટ તો એમને ઘડી ઘડી નડતું હશે એમ બાય થાય છે. ચૌકસપીઅરે પણ

“ Pawn their experience to their present pleasure.”

‘તેઓ તરતની મજા માટે અનુભવને ધરણે મુકે છે.’

“ He is wit's peddler; and retails his wares
At wakes and wassails.”

“તે વાક્યાતુર્યનો વહોરો છે; અને જાગરણમાં તથા મદિરાપાનની જીજ્ઞાસાઓમાં પોતાનો માલ છુટક વેચે છે.”

આવાં વચનોમાં ‘વેપારશાસ્ત્રમાં તાણી’ જવાનો અપરાધ કયો છે; અને ‘વેપારશાસ્ત્ર વિચાર’ વાળા નહિ પણ ‘નિત્યાનન્દ’ના

● ઉદાહરણની ચોથી લીટીમાં ‘રજપુતાણીથી’ એ શબ્દ મૂળમાંના ‘રજપુતણીથી’ ને બદલે સુદ્રાહોષ હતો. ‘રજપુતણી’ શબ્દ દોષરહિત નહિ ગણાય, પણ એ દોષની અને ‘પિંગલ સંબંધના દોષની ‘વેપારશાસ્ત્ર વિચાર’ની ચર્ચામાં શી પ્રસ્તુતતા છે તે અગમ્ય છે.

રહસ્યચિન્તનથી ભરેલા ‘ પ્રેમજીવન ’ના સમર્પણમાં

“ હાટે હાટે ંહોરતા હોય, કોઇ ખાટે કોઇ મુળગું ખોય,
ધન ંહોરતિયા જેણે વરતુ જોઇ, અખા પ્રેમના પાત્ર વડા નર સોઈ.”

એ અખાનાં વચન વેપારશાસ્ત્રમાં તથા જવાની ખીક
જનાં ઉતારવાં પડ્યાં છે: એવા સંકટના ઘડી ઘડી થયેલા અનુભવે જ

‘ ધરી આશાતણો પાયો ચણાવી તે ઉપર કીરમત ’
એવી કડીયાકારીગરની ઉપમાને સ્વીકાર્ય કરી હશે. ઉપલા ઉદાહરણમાં
‘ભાવ’ શબ્દનો અર્થ ગમે તે હશે, પણ છુટક શબ્દ કે અલંકારથી
ગુણદોષ નિર્ણયિત થતા નથી. તેથી, સુદર્શનકારે આ ટીકા ખીજ
પ્રકારના ટીકાકારો માટે રહેવા દીધી હોત તો વધારે સાચું થાત.
તેમ જ ‘વનરાજ ચાવડા’માંથી અમે આપેલા ઉદાહરણમાં શત્રુથી
ઘેરાયેલા નગરમાં કેસરીયાં કરવાનો નિશ્ચય કરનાર ભૂપતિ સમક્ષ
ક્ષત્રિયો રાજભક્તિ અને દેશભક્તિનો સંકલ્પ દર્શાવવા તરવાર ઉઘાડી
ઉંચી કરે એ પ્રસંગમાં ‘શૂરત્વની ઉન્નત ભાવના ’ ન હોય પણ
‘અતિ પરિચિત બાલચેષ્ટા’ હોય તો એ શબ્દોના કંઈ નવા અર્થ
કરવા પડશે. ‘પરેડ’માં કે યુદ્ધમાં સરદાર ‘ફાયર’ એવી આદા કરે તે
પરથી સર્વ સૈનિકો એક સામટા બહાર કરે એ પણ બાલચેષ્ટા જ
કહેવાશે; કેમકે સાતેલીઆમાં સાતમી તાળીએ બાલકો પણ એવી જ
એક સામટી ચેષ્ટા કરે છે! અને મરણ નિશ્ચિત હોય તેવે સમયે
કર્તવ્ય ખાતર યુદ્ધમાં જવા તત્પર થવું એમાં તે શૂરત્વની ભાવના
શાની હોય? મરણનો અત્યંત ભય હોય ત્યારે આપઘાત કરવો
તેના જેવી જ એ કૃતિ છે! પણ, આ વિશે વિસ્તાર કરવો બર્થ છે.
સુદર્શનકારમાં ‘ સહકૃપતાની ખામી હોય ’ એમ અમે નથી માનતા.

શબ્દબોધ અને અર્થજ્ઞાનના વિમર્શનમાં બાષા સંબંધી ચર્ચા
પ્રસ્તુત થતી નથી એ દર્શાવવામાં અમે ‘ઇન્દ્રિયગ્રહણ’ દાખલ કર્યું

નહોતું. તે તો ‘વળી જુદો જ વિષય છે,’ એમ ખાસ ચેતવણી આપી હતી. ‘શબ્દ અને અર્થ વચ્ચેના સંબંધ પરત્વે તથા જુદીથી તેને ગ્રહવા પરત્વે ન્યાયને ધણું કહેવાનું છે’ તેની કોઈ ના નથી પાડતું, પણ, શૈલીમાં ચર્ચાતી સાદી અને ગૌરવાન્વિત ભાષા વચ્ચેના ફેરમાં ન્યાયને શું કહેવાનું છે એ જ પ્રશ્ન છે.

આ ખીજી વારની ચર્ચા પણ આરંભમાં અમે ધમ્મ કરી હતી તે કરતાં વધારે થઈ ગઈ છે તે ખંધ કરી સુદર્શનકારને અને અમારે ધણી બાબતોમાં ઐક્યમત થયું છે તે માટે તેમણે દર્શાવેલા સંતોષમાં શામિલ થઈએ છીએ, અને વિદ્વાનને ખરેખરી હાજતી જે સમ્યક્તા અને નમ્રતાનું આ ક્ષેત્રમાં સુદર્શનકારે દર્શન આપ્યું છે તેથી થતા મોદમાં સમાપ્તિ કરીએ છીએ.

એક જૂની ચર્ચા અને તે ઉપરથી ઉદ્ભવતા વિચાર.

“ગુજરાતશાળાપત્ર” ની જ્યુબિલીને સમયે એ પત્રના આરંભકાળમાં ચાલેલી એક ચર્ચાનું સ્મરણ અપ્રાસંગિક નહિ ગણાય. એ પત્રના બીજા પુસ્તકમાં સને ૧૮૬૩ ના નવેમ્બર માસના અંકમાં ‘સર્વોત્તમ કવિ કોને ગણવો’ એ મથાળાનું એક ચર્ચાપત્ર પ્રસિદ્ધ થયું તેમાં ગુજરાતી ભાષાના પ્રસિદ્ધ કવિઓ સામળ અને પ્રેમાનંદ એ બેમાંથી ચઢિયાતો કોણ એ પ્રશ્ન પૂછવામાં આવ્યો. એના ઉત્તરમાં કવિ હલપતરામે “શુદ્ધિપ્રકાશ” માં પોતાનો મત દર્શાવ્યો કે પ્રેમાનંદ કરતાં સામળની કવિતા વધારે સારી છે અને સામળને તેમણે ગુજરાતી કવિઓમાં પ્રથમ પદ આપ્યું. સામળની કવિતામાં અર્થાલંકાર, અનુપ્રાસ વગેરે શબ્દાલંકાર, અને સાહિત્યની વિશેષતા છે માટે સામળની કવિતા પ્રેમાનંદ કરતાં ચઢિયાતી છે એમ તેમણે કહ્યું, અને એ બાબતમાં પ્રબંધચિંતામણિનું પ્રમાણ દર્શાવ્યું. સામળે હંદમાં કાવ્યરચના કરી છે એ પણ તેમણે તેના ઉત્કર્ષનું કારણ ગણ્યું. શાળાપત્રે પ્રેમાનંદની કવિતાને સામળની કવિતા કરતાં ઘણી ઉત્તમ ગણી અને પ્રેમાનંદને પ્રથમ પદ આપ્યું. પ્રેમાનંદની કવિતા રસપૂર્ણ છે અને સામળની કવિતામાં રસની ખામી છે, અર્થાલંકારમાં પ્રેમાનંદની કૃતિ સામળ કરતાં ઘણું દરજ્જે સરસ છે, સાહિત્યમાં પ્રેમાનંદ અને સામળ સરખા છે, અને અનુપ્રાસ વગેરે શબ્દાલંકાર ઉપર સામળે બેહદ લક્ષ આપ્યાથી કવિતાની ખુશી તેની કૃતિમાં ઘણી ઓછી છે તથા પ્રેમાનંદે એ અંશને ઘટિત રીતે સ્થાન આપ્યું છે, તેથી બંધી બાબતમાં પ્રેમાનંદની કૃતિ ઉત્તમ છે, વળી, પ્રેમાનંદની કવિતા ઘણીખરી રાગમાં (દેશીઓમાં) છે તેથી તેના કવિત્વની પંક્તિ ઉતરતી નથી અને હંદ રચવા અધરા છતાં રચનાના પ્રયાસને અને કાવ્યરસને સંબંધ નથી: એમ શાળાપત્રે પ્રતિપાદન કર્યું. શુદ્ધિપ્રકાશ અને શાળાપત્ર વચ્ચેની આ ચર્ચા ઠેકઠાક

વખત સુધી જોસબેર ચાલી અને મુંબાઇનાં કેટલાંક પત્રો પણ સમજે વગર સમજે તેમાં સામીલ થયાં.

શાળાપત્ર અને બુદ્ધિપ્રકાશ વચ્ચેની આ ચર્ચા આજ અડધી સદી પછી પણ વાંચતાં મનોરંજક લાગે છે. એ ચર્ચામાં પ્રસંગવશાત્ કવિતાના સ્વરૂપ વિશે વિવેચન થયેલું અને પચાસ વર્ષ વહી ગયા છતાં તેની કિંમત ઓછી થઈ નથી. શાળાપત્રે કહેલું કે “અર્થ વગેરેની ખુબી ઉપર લક્ષ ન આપતાં હરેક પદમાં અને હરેક લીટીમાં જેમ વધારે અનુપ્રાસ દાખલ થાય તેમ કરવાને શામળે કોશીશ કરી છે તે એની કવિતાની મોટી ખોડ છે. એની અને એના જેવા ખીજાઓની દેખાદેખી બુદ્ધિપ્રકાશમાં કવિતા લખનાર એ મોટી ભૂલ હમેશ કરે છે. અમારા મનમાં પકો ભડેસો છે કે ત્રીસ વરસ પછી નવી રીતે કેળવણી પામેલા પંડિતો થશે તેઓ એવી કવિતાને નાપમંદ કરી ફેંકી દેશે.” આ ભવિષ્યવાણી ખરી પડી છે. ઝડઝમકની કવિતાના દિવસ હવે ગયા છે. તેવી કવિતા વંચાતી નથી, રચાતી નથી તેમ જ તેની તરફદારી પણ થતી નથી. આ ચર્ચા ચાલતી હતી તે વેળા પુણ્યામાં મરાઠી “શાળાપત્રક” માં પણ કવિતાના સ્વરૂપ પર ચર્ચા ચાલતી હતી. અને તે પત્રે પણ ગુજરાત શાળાપત્રના જેવો જ મત પ્રતિપાદન કર્યો હતો. એ પત્રમાં દર્શાવેલા વિચારનું ભાષાન્તર ગુજરાત શાળાપત્રે પ્રકટ કર્યું હતું તેમાં કહેલું હતું કે “અંથ ગમે એટલો ઉપયોગી હોય, અને તેના ચાનથી વાંચનારને ગમે તેટલો ફાયદો કિંવા ઉપદેશ થતો હોય, તોપણ તેટલાંજ કારણથી તે અંથ કવિતારૂપ કહેવાતો નથી. તેને કવિતા એ નામ હાજવાને તે અંથ મનોરંજક હોવો જોઈએ, એટલે તે વાંચવાથી વાંચનારના ચિત્તને ઉત્તેજાસ કિંવા ચમત્કાર થવો જોઈએ. જેવો ઉપયોગી જથ્થો ને શોભાવાળો જથ્થોમાં તદ્દાવત છે તેવો ઉપયોગી અંથ અને મનોરંજક અંથ (કાવ્ય) માં પણ ફેર છે. સોય, ચાકુ, કાતર, કોદાળી, ઈત્યાદિ ઉપયોગની વસ્તુઓ છે, પરંતુ તેને

૩૩૬ એક જૂની ચર્ચા અને તે ઉપરથી ઉદ્ભવતા વિચાર.

કોઈ જૂષણ કહેતા નથી, તેમ ગણિત, નીતિશાસ્ત્ર, અર્થશાસ્ત્ર, વ્યાકરણ, ઇત્યાદિ ગ્રંથો અત્યંત કામના છે ખરા, પણ તે કાવ્ય નથી. આ ઉપરથી એ સ્પષ્ટ છે કે કાવ્યમાં અર્થ ઉપયોગી અથવા બોધકારક હોય તો હોય, પરંતુ તે તેવો હોવો જ જોઈએ એવો નિયમ નથી; અને તે તેવો ન હોય તો કાવ્યમાં કાંઈ ન્યુનતા આવી એમ પણ નથી. તે મનોરંજક અને ચમત્કારિક હોય એટલે બસ.” આ વિચારોને સંમત થઈ ગુજરાત શાળાપત્રે લખ્યું હતું કે “ભાણુસના મનોવિકારને હયમયાવે, ડાળાવે, ઉસકેરે અને રહ્યને પીંગાળે આવાં જે વચન તે જ કવિતા. એ અસરો વધારે કરે તે વધારે સારી કવિતા. ધણીક કલ્પિત વારતાઓ રસીક હોય છે, એવી કે તે પુરી કર્યા વિના આપણને ઉઠવાતું મન ન થાય તોપણ તેને કવિતા ન કહેવાય. અજાણ્ય સરખા ખરા કે ખોટા બનાવોનો હવાલો તે પણ કવિતા નથી. એ વારતાઓ અને વર્ણન ગદ્યમાં હોવાને ઠેકાણે સારા છંદમાં હોય તોપણ તેને કવિતા ગણાય નહીં. કવિતામાં વારતા હોય છે ખરી તથાપિ વારતા એ કવિતા નથી. કવિતાની કાંઈક છાયા એ વારતા ઉપર પડી હોય તો તે વારતા રસીક લાગે, ને કવિતા તેમાં પૂર્ણ પ્રવેશ કરે તો તે (વારતા) નહીં થઈ જાય અને ફક્ત કવિતા જ આગળ પડે.”

આ વિચારો હવે ગુજરાતી સાહિત્યમાં માન્ય થયા છે એમ સામાન્ય રીતે કહી શકાશે. શિખામણની ધાતોવાળી અને “પ્રસ્તાવિક” કવિતાને હવે ઉંચી પંક્તિ અપાતી નથી. બુદ્ધિના વિચાર માટે નહિ પણ હૃદયના ભાવ માટે હવે કવિતાની કિંમત થાય છે. સામળબટની શ્રેણીમાં વાર્તા કે કહાણીઓ કહેવા કવિતા રચાતી નથી, પણ, વ્રત્તાન્તના ટુંકા પ્રસંગ, જાતજાતની મનોવૃત્તિઓ અને મનુષ્યસ્વભાવનું ચિત્ર આપવા માટે કાવ્યોમાં હાખલ કરવામાં આવે છે. ઇતિહાસ જૂગાળ “કવિતા” માં લખવાનો પ્રચાર બંધ પડ્યો છે. કવિતામાં શ્લોકોની ગોઠવણીની ચતુરાઈ નહિ પણ રસ જોઈએ, કવિતામાં

ગમે તે વિષય ન ચાલે પણ જેથી સૌન્દર્યનું દર્શન થતું હોય અને જેમાં વિશેષ ઉન્નતિ રહેલી હોય તેવા જ વિષય જોઈએ, કવિતામાં પ્રત્યક્ષ બોધ ન જોઈએ પણ રસનો આસ્વાદ કરતાં હૃદયનો ઉત્કર્ષ થાય અને તેથી મળતા સામર્થ્ય વડે હૃદય સત્યની ઝાંખી કરી શકે એવી કવિતામાં ઘટના હોવી જોઈએ: એ દૃષ્ટિબિન્દુનો સ્વીકાર માસિકો અને છુટક પુસ્તકોમાં પ્રસિદ્ધ થતાં કાવ્યોમાં વધારે ને વધારે જોવામાં આવે છે. હૃદયની ઉર્મિ તે કવિતાનું મુખ્ય મૂળ છે અને હૃદયનો આનંદ એ કવિતાનો મુખ્ય હેતુ છે એ વિષે હવે વાસ્તવિક રીતે વિવાદ રહ્યો નથી. અલગત, આથી જુદા પ્રકારનાં કાવ્યો પણ રચાય છે અને પ્રસિદ્ધ થાય છે એ ખરૂં છે, અને અનેક જનો પોતાને પિંગળ આવડ્યું એટલે (અને ન આવડતું હોય તો પણ) “કવિતા” લખવા નીકળી પડે એમ તો દુનિયામાં બધે બનવાનું જ. પરંતુ, ગુજરાતી ભાષાના વર્તમાન કાળના પ્રસિદ્ધ કવિઓ આ ખરા ધોરણની જ કવિતા લખનારા છે અને શિષ્ટ વાચકવર્ગમાં એ ધોરણની જ કવિતાની કદર થાય છે એવી સામાન્ય સ્થિતિ છે.

આ ફેરફારના ક્રમમાં કવિતા લખનાર વર્ગ બદલાઈ ગયો છે. પ્રથમ ગુજરાતી નિશાળોના મહેતાજીઓ અને તેમના સરખા અભ્યાસ-વાળા માણસો કવિતા લખતા. અંગ્રેજી અને સંસ્કૃતનું શિક્ષણ વધ્યા પછી એ ભાષાઓનાં સાહિત્યના અભ્યાસીઓ કવિતા લખવા લાગ્યા અને તેમના સંસ્કારને લીધે જ ઉપર કહેલો ફેરફાર થયો. આથી સ્વાભાવિક રીતે મહેતાજીઓની પંક્તિના લેખકોની લખેલી કવિતા તરફની રુચિ ઘટવા માંડી અને છેવટે જતી રહી. ત્રીસ વર્ષ ઉપર નીકળતાં માસિકોમાં મહેતાજીઓની લખેલી કવિતા ઘણી આમળ પડતી હતી. હાલનાં માસિકોમાં તેમની કવિતા ભાગ્યે જ જોવામાં આવે છે. સાહિત્યના વિકાસ સાથે આવા ફેરફાર થયા જ જવાના; પરંતુ, મહેતાજી સરખો શિક્ષિત વર્ગ સાહિત્યના પ્રદેશમાંથી સમૂળજો ખસી જાય એ શોચનીય છે. જૂની શૈલીની કવિતા તરફ વાંચનાર

૩૩૮ એક જૂની ચર્ચા અને તે ઉપરથી ઉદ્ભવતા વિચાર.

વર્ગની રુચિ પ્રાણી વળે એમ તો બની શકે નહિં, અને નદીને પ્રવાહ પાછો વળવા સરખો એવો પ્રયત્ન બ્યર્થ જ જાય. પરંતુ, મહેતાજીનો વર્ગ સાહિત્યમાં આગળ વધી શકે તેમ છે. ટ્રેનિંગ કોલેજ છોડ્યા પછી મહેતાજીએ પોતાનો અભ્યાસ આગળ વધારે તો તેઓ જાત જાતનાં ઉપયોગી લખાણો કરી શકે. અભ્યાસ આગળ વધાર્યા સિવાય તેઓ સુશિક્ષિત અને શિષ્ટ વાચકમંડળનું આકર્ષણ કરી શકે નહિં. મહેતાજીઓએ કવિતા જ લખવી એવું કાંઈ આવશ્યક નથી. કવિતા માટે કુદરતી શક્તિની પ્રથમ જરૂર છે અને અંગ્રેજી તથા સંસ્કૃત શિખેલા સર્વ જનો પણ એ કુદરતી શક્તિ ધરાવતા નથી. અને એ વર્ગના સર્વ લેખકોની કવિતા ઉંચી પંક્તિની હોતી નથી. વળી, અભ્યાસ આગળ વધારતાં મહેતાજીઓમાંથી પણ કેાઇમાં ઢંઢાઈ રહેલી એવી કુદરતી શક્તિ પ્રકટ થવાનો સંભવ રહેશે; તેમ જ, નવલકથા, ઇતિહાસ, સ્થળ વર્ણન, જૂના ગુજરાતી કવિઓના અંધેનો અભ્યાસ, વગેરે વિષયના લેખ તેઓ લખી શકશે. લોકોમાં પ્રવર્તમાન ઢંઢકથાઓ, ગીતો, રિવાજો, શબ્દચટના, સંભાષણપ્રકાર, વેપાર, ધંધા વગેરેમાં કેવા ફેરફાર થાય છે અને થતા જાય છે એ વિષે માહિતી એકઠી કરવાને મહેતાજીઓને વિશેષ અનુકૂળતા હોય છે અને પ્રથમ એ વિષયમાં તેઓ સારા પ્રયાસ કરતા તથા હજી પણ કરી શકે તેમ છે. શિક્ષણકુળના પોતાના અનુભવથી તેઓ દેશની માનસિક સંપત્તિ વિષે ઘણી ઉપયોગી માહિતી અને સૂચનાઓ પ્રસિદ્ધિમાં આણી શકે. અભ્યાસમાં વિશેષ આગળ વધતાં સૃષ્ટિવિજ્ઞાન, ભાષાશાસ્ત્ર, અર્થશાસ્ત્ર, તર્કશાસ્ત્ર, નીતિશાસ્ત્ર, વગેરે વિષયો પર તેઓ લખાણ કરી શકશે. વાચનમાળામાં નહિ આવેલા શબ્દોનો તથા ગામડાંનાં અને વગડાંનાં ઝાડ, પશુ, પક્ષીનાં નામનો સંગ્રહ તેમને હાથે ધણો સારો થઈ શકે. હાલ કરતાં વધારે સાધન હોય તો મહેતાજીઓ અભ્યાસ ધણો વધારી શકે એ ખરૂં છે, પણ, હાલનાં સાધનથી પણ અભ્યાસ વધારવાનું તેમનાથી બની શકે તેમ છે. એ

પ્રમાણે કોષક કોષક મહેતાજીઓ પોતાનો અભ્યાસ અંગ્રેજી અને સંસ્કૃત ભાષાઓમાં વધારે છે પણ ખરા. ગુજરાતી ભાષામાં પણ હવે સામાન્ય જ્ઞાનનાં એટલાં પુસ્તકો પ્રકટ થાય છે કે એકલી ગુજરાતી ભાષા જાણનાર પાંચ જ્ઞાનનું અંગેણ સારી રીતે વધારી શકે તેમ છે. મહેતાજીઓનો વર્ગ તે જનસમાજનું મૂલ્યવાન અંગ છે અને તેની ઉપયોગિતા ટુંકી થઈ જાય એ ઇષ્ટ નથી. દરેક વર્ગની ઉન્નતિ આખરે તે વર્ગના પોતાના જ હાથમાં છે, અને તે પ્રમાણે મહેતાજીઓના વર્ગની ઉન્નતિ પણ તેમના જ હાથમાં છે. સાહિત્યમાં પ્રયાસ કરનારા બીજાઓ આગળ વધી ગયા ત્યાં અમારે શું કરવું?—એવા નિરાશ્વાજનક વિચાર કરી તેમણે સાહિત્યથી વિમુખ થવું એ ઉચિત નથી. આગળ ગતિ કરતો વાચકવર્ગ તેમને આની મળે એમ બને નહિ, પણ, તેમણે એ વાચકવર્ગને જમ મળવું જોઈએ. અને એ પ્રકારે સાહિત્યની મોટી સેવા મહેતાજીઓ કરી શકશે, તથા.

“મે’તાજી બહુ મોટું તુજ નામ તેમ છે કામ;

કર ખંતે મનક્ષેત્રની ખરિ ખેતી ધરિ હામ”.

એ જાંચો આદર્શ સફળ કરવા પ્રયાસ કરી શકશે, અને પોતાના કર્તવ્યનું મદત્ત સાચવી શકશે. ખેતી કરનારની મહેનતનું કેટલીક વાર જનસમાજને વિસ્મરણ થાય છે, પકવાન જમનારની દૃષ્ટિ અનાજ પકવનાર સુધી હમેશાં પહોંચતી નથી, તોપણ આખરે અનાજ પકવનાર ખેડુત સિવાય જનસમાજને ચામે તેમ નથી એ મોટી વાતનો સ્વીકાર સર્વને કરવો પડે છે.

શુદ્ધિપત્ર.

પૃષ્ઠ.	પંક્તિ.	અશુદ્ધ.	શુદ્ધ.
૧૧૨	૨	વિક્ષરત	વિક્ષત
૧૧૬	૧૫	મુખાવમોષ મૌકિતક	મુખાવમોષ ઐકિતક
૧૨૧	૩	"	"
"	૬	મૌકિતક	ઐકિતક: (અસત્ સંસ્કૃત મૌકિતક નહીં પરંતુ બોધમ્+ઐકિતકમ્=બોધ મૌકિતકમ્ એ નામ છે)

ગાંધીજી,
 એફ. એ. ની હ. અમદાવાદ.
 ખાતમના રોડ.

